

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5.2022

**научно-теоретический методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2022

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
ABDULLAYEV Ikrom, biologiya fanlari doktori, professor (Xorazm Ma'mun akademiyasi),
ABDULLAYEV Ilyos, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor (TATU UF),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori (UrDU),
ALEUOV Userbay, pedagogika fanlari doktori, professor (Nukus davlat Pedagogika instituti),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori (UrDU),
DO'SCHONOV Tangribegan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (PhD, UrDU),
IBRAGIMOV Zair, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, AQSH),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor (UrDU),
JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, mas'ul kotib, UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OLLAMOV Yarash, yuridik fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xorazm viloyatidagi Xalq qabulxonasi bosh mutaxassisi),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SAGDULLAYEV Anatoliy, tarix fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SALAYEVA Muxabbat, pedagogika fanlari doktori (UrDU),
SATIPOV G'oiptnazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, (UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI•2022 5(179)**

Urganch davlat universiteti•Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminis-tratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan•GUVOHNOMA № 1131.

Gulyamov Gafur (fizika-matematika fanlari doktori, professor, Namangan muhandislik-qurilish instituti;), Dadamirzaev Muxammadjon Gulomkodirovich (fizika-matematika fanlari doktori, professor, Namangan muhandislik-qurilish instituti; e-mail: dadamirzaev70@umail.uz), Uktamova Munira Komiljon qizi (O‘zbekiston Milliy universiteti huzuridagi Yarimo‘tkazgichlar fizikasi va mikroelektronika ilmiy tadqiqot instituti doktoranti; e-mail: umk9391@gmail.com)

TUNNEL TOKINI TURLI HARORATLARD A O‘ZGARISHINING KARLOVSKY VA TSU-ESAKI MODELIDA O‘RGANISH

***Annotatsiya.** Ushbu ishda tunnel diodi toklariga harorat ta’siri o‘rganilgan. Tsu-Esaki va Karlovskiy modeli asosida nazariy hisoblab olingan natijalar va tajriba natijalari bilan solishtirilgan. Har ikkala modelda ham tunnel diodidagi aynish holati hisobga olingani uchun kuchli aynigan holda tunnel toki harorat ortishi bilan ortgani yoki aksincha, kuchsiz aynigan holatlarda tunnel toki harorat ortishi bilan kamayishini kuzatishimiz mumkin. Tunnel diodlarining volt-amper xarakteristikasiga harorat ta’sirini o‘rganishda Tsu-Esaki modelida p-n-sohadagi aynish darajasini hisobga olgan bo‘lsa, Karlovskiy modeli faqat n-sohadagi aynish darajasini hisobga olgan.*

***Аннотация.** В этом исследовании изучалось влияние температуры на токи в туннельных диодах. На основе модели Цу-Эсаки и Карловского было проведено сравнение теоретически рассчитанных графиков и экспериментальных графиков. В обеих моделях мы можем наблюдать увеличение туннельного тока с повышением температуры в случае сильного разделения или его уменьшения с повышением температуры в случае слабого разделения, принимая во внимание состояние вращения в туннельном диоде. В то время как модель Цу-Эсаки учитывала степень искажения в p-n поле при изучении вольт-амперных характеристик туннельных диодов с изменением температуры, модель Карловского учитывала только степень искажения в n-поле.*

***Annotation.** In this research, the effect of temperature on the currents in tunnel diodes was studied. Based on the Tsu-Esaki and Karlovsky model, theoretically calculated graphs and experimental graphs were compared. In both models, we can observe that the tunnel current increases with increasing temperature in the case of strong separation, or decreases with increasing temperature in the case of weak separation, taking into account the state of rotation in the tunnel diode. While the Tsu-Esaki model took into account the degree of distortion in the p-n field in studying the volt-ampere characteristics of tunnel diodes with temperature variation, the Karlovsky model only considered the degree of distortion in the n-field.*

***Kalit so‘zlar:** tunnel diod, yarimo‘tkazgichning aynish holati, ximpotensial, Tsu-Esaki modeli, Karlovskiy modeli.*

***Ключевые слова:** туннельный диод, неисправное состояние полупроводника, химпотенциал, модель Цу-Эсаки, модель Карловского.*

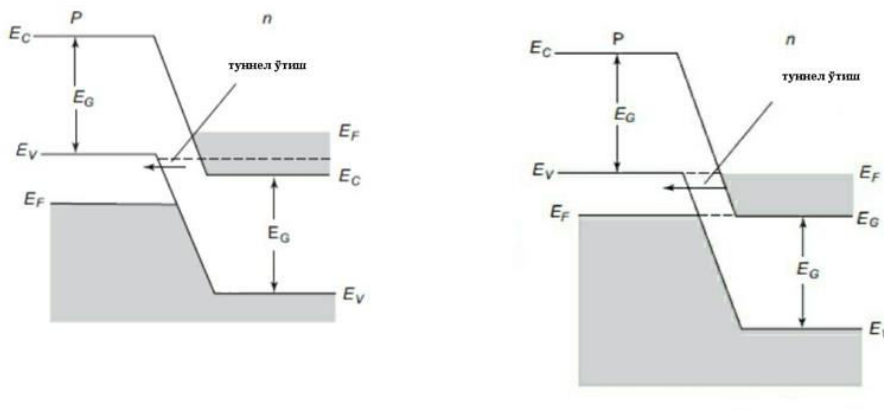
***Key words:** tunnel diode, semiconductor fault state, chimpotential, Tsu-Esaki model, Karlovsky model.*

Kirish. Tunnel diodlarning ishlash samaradorligini oshirishda juda qisqa vaqt ichida tunnel tokining zichligi eng quyi nuqtadagi qiymatidan eng yuqori nuqtaga ko‘tarila olishi va bu qiymatning yuqori bo‘lishi juda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, mavjud adabiyotlardan ma’lumki, tunnel diodlarining volt-amper xarakteristikasi, tunnel diodining juda yuqori haroratlarda ham ishlay olish qobiliyati, tunnel diodining ichki strukturalariga bog‘liqligi, ya’ni getrostruktura usuli bilan turli kimyoviy elementlar bilan tayyorlanishlarini o‘rganish juda muhimdir. Masalan, AQSHdagi Ogaya universiteti professori Pol R. Bergerning ishlarida tunnel diodining juda qisqa vaqt oralig‘ida ishlab ketishi tunnel diodining eng muhim jihati ekani aytib o‘tilgan va bir necha amaliy tajribalar yordamida tekshirilib, muhim natijalar olingan. Si elementi asosida tayyorlangan tunnel diodi yordamida harorati 300K bo‘lganda eng yuqori nuqtadagi tunnel tokining zichligi uchun $J=2.7 \left(\frac{kA}{sm^2}\right)$ qiymatni olishga va eng yuqoridagi va eng past nuqtadagi tunnel tokining zichliklari nisbati 2.23 bo‘lgani tajribalar yordamida aniqlandi. Epitaksiya usuli bilan olingan Si elementi asosidagi tunnel diodi yordamida 320°C–550°C harorat oralig‘ida 3 minut vaqt ichida tunnel diodining eng yuqori nuqtadagi tok zichligi $J=2.6 \left(\frac{kA}{sm^2}\right)$ ga, shuningdek, eng quyi va yuqori nuqtadagi tunnel tokining zichliklari nisbati 1.7 qiymatga tengligi aniqlandi. Si/SiGe elementi asosida tayyor-

langan tunnel diodida esa eng yuqori nuqtadagi tok zichligi esa $J=151 \left(\frac{kA}{sm^2}\right)$ ga, eng quyi va yuqori nuqtadagi tunnel tokining zichliklari nisbati 2 qiymatga tengligi ishda ko'rsatib o'tildi.¹ GaN/AlN asosidagi rezonans tunnel diodida esa eng yuqori nuqtadagi tok zichligi $J=431 \left(\frac{kA}{sm^2}\right)$ ga, eng quyi va yuqori nuqtadagi tunnel tokining zichliklari nisbati 1.2–1.6 oraliqda bo'lgani ko'rildi.² GaN/AlN asosidagi ikki barerli rezonans tunnel diodining harorat 827°C bo'lganda, eng yuqori nuqtadagi tok zichligi $J=637-930 \left(\frac{kA}{sm^2}\right)$ orlig'ida, kuchlanish esa 8 voltgacha borishi kuzatildi.³ Tunnel diodlaridagi tunnel tokiga haroratning ta'sirini o'rganish amaliy jihatdan katta ahamiyatga egadir. Tajribalarda tunnel diodidan o'tayotgan tunnel toki temperatura ortishi bilan ortishini yoki aksincha, bo'lgan holni, temperatura ortishi tunnel tokining kamayishi ham mumkinligi aniqlandi. Ma'lum bo'lishicha, tunnel tokining haroratga ikki xil bog'liq bo'lishi aralashmalarining konsentratsiyasiga bog'liq.⁴

$$n = \frac{4N_c}{3\sqrt{\pi}} \left(\frac{\mu}{kT}\right)^{\frac{3}{2}} \quad (1) \quad N_c = 2 \left(\frac{2\pi mkT}{h}\right)^{\frac{3}{2}} \quad (2)$$

Yuqoridagi (1) va (2) ifodalardan p va n sohalaridagi konsentratsiyasi - n va ximpotensialini - "μ" ni aniqlab olsak bo'ladi. Ya'ni, $N_A=1 \times 10^{20} sm^{-3}$, $N_D=1 \times 10^{20} sm^{-3}$, kuchli aynigan holat uchun $T = 300K$ da p va n sohalaridagi electron va kovaklar uchun μ_n va μ_p ni hisoblaymiz. Tsu-Esaki formulasiga asosan va 1-rasmdagi belgilashlarni hisobga olib, p-n o'tishli tunnel diodi uchun tunnel tok ifodasini yoza-miz.

1-rasm. Tunnel diodining volt-ampere xarakteristikasini keltirib chiqarishga doir sxema.

Agar energiya o'qining boshi qilib, o'tkazuvchanlik zonasining ostki qismini qabul qilsak, ya'ni $E_V = 0$ deb olamiz. μ_n va μ_p - ximpotensial (Fermi sathi).

$$I = A \int_0^{\mu_n + \mu_p - qV} \sqrt{\varepsilon(\mu_n + \mu_p - \varepsilon)} d\varepsilon \int_0^{\infty} \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} \quad (3)$$

A—o'zgaras, V—tashqi kuchlanish. Bu yerda potensial to'siqning shaffoflik koeffitsiyentini hisobga olmadik. E-maydon kuchlanganligini o'zgaras deb hisobga olamiz va diffuzion tok uchun quyidagi ifodani yozamiz:

¹P.E.Thompson, K.D.Hobart, M.E.Twigg, S.L.Rommel, N.Jin, P.R.Berger, R.Lake, A.C.Seabaugh, P.H.Chi, D.S.Simon. Epitaxial Si-based tunnel diodes. Thin Solid Films 380, p. 145–150 (2000).

²Niu Jin, Sung-Yong Chung, Anthony T. Rice, and Paul R. Berger. 151 kA/cm² peak current densities in Si/SiGe resonant interband tunneling diodes for high-power mixed-signal applications. Applied physics letters 83, 3308 – 3310 (2003).

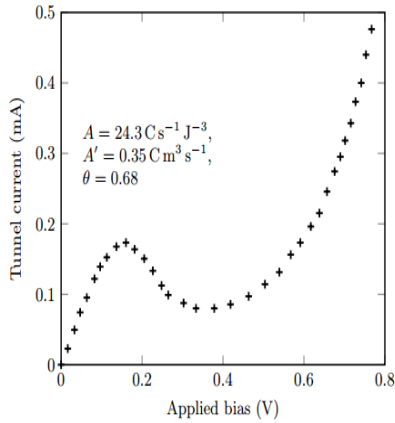
³Tyler A. Growden, Weidong Zhang, Elliott R. Brown, David F. Storm, Katurah Hansen, Parastou Fakhimi, David J.Meyer and Paul R.Berger. 431 kA/cm² peak tunneling current density in GaN/AlN resonant tunneling diodes. Applied physics letters 112, 033508 (2018); doi: 10.1063/1.5010794.

⁴Messaadi Lotfi1 and Dibi Zohir1. A Spice Behavioral Model of Tunnel Diode: Simulation and Application. International Journal of Control and Automation Vol. 9, № 4 (2016), pp. 39 – 50.http://dx.doi.org/10.14257/ijca.2016.9.4.05.

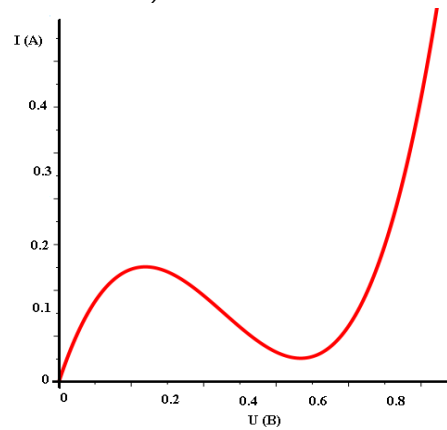
$$I_{dif} = J_s \exp\left(\frac{Eg}{kT}\left(1 - \frac{T0}{T}\right)\right) \left(\frac{T}{T0}\right)^3 \left(\exp\left(\frac{qV}{kT}\right) - 1\right) \quad [4]$$

Endi (3) va (4) ifodalarni yig'indisidan volt-ampere xarakteristikasi uchun quyidagi ifodani hosil qilamiz va Yan Yanning [1] tajriba natijalari bilan solishtiramiz (2- va 3-rasmlar):

$$I = A \int_0^{\mu_n + \mu_p - qV} \sqrt{\varepsilon(\mu_n + \mu_p - \varepsilon)} d\varepsilon \int_0^\infty \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} + J_s \left(\frac{T}{T0}\right)^3 \left(\exp\left(\frac{qV}{kT}\right) - 1\right) \exp\left(\frac{Eg}{kT}\left(1 - \frac{T0}{T}\right)\right) \quad (5)$$

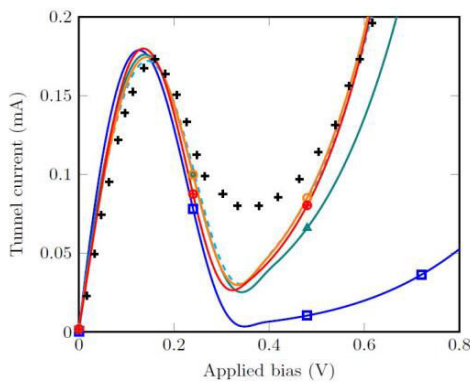

2-rasm. Tajribadan olingan kremniy asosli tunnel diode volt-ampere xarakteristikasi $N_a = 1 \times 10^{20} \text{sm}^{-3}$, $N_d = 1 \times 10^{20} \text{cm}^{-3}$, $T = 300\text{K}$.

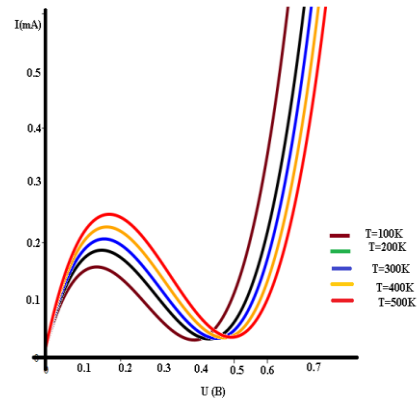

3 - rasm. (5) formuladan $N_a = 1 \times 10^{20} \text{sm}^{-3}$, $N_d = 1 \times 10^{20} \text{sm}^{-3}$, $T = 300\text{K}$ qiymatlar uchun hisobga olingan kremniy asosli tunnel diode volt-ampere xarakteristikasi.

Agar harorat ortishi bilan tunnel tokining ortishi zarur bo'lsa, u holda tunnel diodi kuchli aynigan yarimo'tkazgichdan tayyorlangan bo'lishi kerak. Harorat ortishi bilan tunnel toki kamayishi uchun esa tunnel diodi kuchsiz aynigan holatda bo'lishi lozim. (5) ifodadan foydalanib, germaniy asosli Esaki diodi uchun turli haroratlarda tunnel tokining ortishini aniqlaymiz.

4-rasm. Eksperiment natijasida turli haroratlarda kuchli aynigan holat uchun olingan tunnel diodining volt-ampere xarakteristikasi.

5 - rasm. Tsu-Esaki modeli asosida kuchli aynigan holat uchun turli haroratlarda tunnel diodining volt-ampere xarakteristikasi.

Karlovsky nazariyasi [7] Tsu-Esaki tomonidan yaratilgan tunnel toki ifodasini tushunishning osonroq modeli hisobladi va bu ifoda quyidagi formulada keltirilgan:

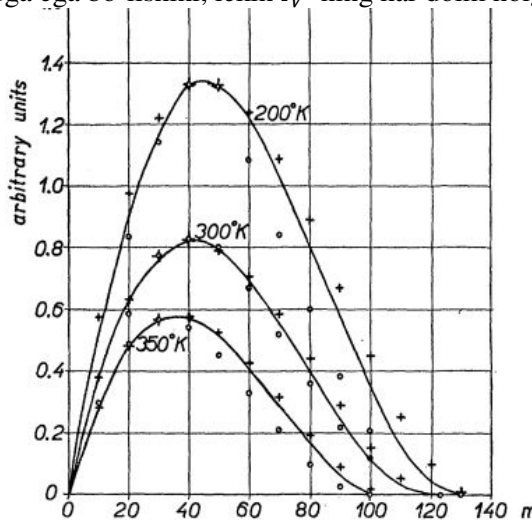
$$I = A'''V(E_1 + E_2 - qV)^2 \quad (6)$$

Karlovskiy tunnel diodi uchun taqdim etgan modelida tunnel diodida hosil bo'ladigan ortiqcha tok va tunnel diodiga diffuzion tok ta'sirini hisobga olmagan. Shuning uchun (6) ifodada turli haroratlar uchun tunnel diodining volt-ampere xarakteristikasini chizganimizda tunnel tokining eng yuqori nuqtadagi tok qiymati $-I_p$ ni va unga mos keluvchi kuchlanish $-V_p$ ni, shuningdek, tunnel tokining eng quyi nuqtadagi tok qiymati $-I_V$ ni va unga mos keluvchi kuchlanish $-V_V$ ni aniqlash mumkin. Grafikda yana turli haroratlarda olingan V_V ning har qanday qiymatida ham I_V ning nolga teng ekanini ko'rishimiz mumkin.

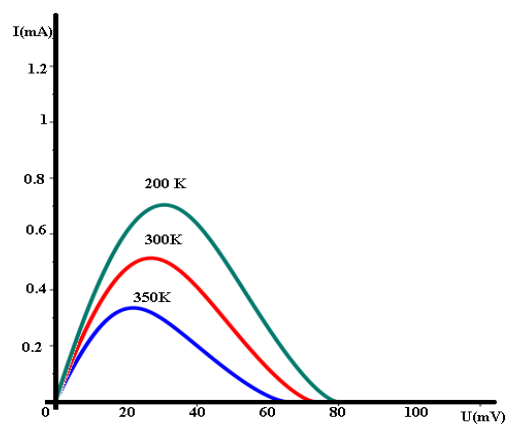
(6) ifodada $A''' = o'zgarimas$ qiymat, V – kuchlanish, E_1 ba E_2 lar esa p-n sohalardagi energiyalar. [7,8,9]ishga asosan, $E_1 = \mu_n$, $E_2 = \mu_n - qV$ ifodaga teng. Shunga asosan, ifoda quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$I = 4A'''V(\mu_n - qV)^2 \quad (7)$$

Matematik nuqtayi nazaridan, minimum va maksimum nuqtalarni topish uchun ifodadan 1-tartibli olingan hosilani nolga tenglaymiz va $V_p = \frac{2\mu_n}{3q}$ ba $V_V = \frac{\mu_n}{q}$ yechimlarga ega bo'lamiz. Topilgan yechimlarni ushbu ifodaga qo'ysak, germaniy asosli tunnel diodlari uchun turli haroratlarda I_p ning turli qiymatlarga ega bo'lishini, lekin I_V ning har doim nolga tengligini 6- va 7-rasmlarda ko'rishimiz mumkin:

6-rasm. Karlovskiy modeli ifoda yordamida kuchsiz aynigan holat uchun turli haroratlar-da germaniy asosli Esaki diodining volt-ampere xarakteristikasi.

7 –rasm. Tsu-Esaki modeli ifoda yordamida kuchsiz aynigan holat uchun turli haroratlarda germaniy asosli Esaki diodining volt-ampere xarakteristikasi.

Xulosa. Bu ishda tunnel tokining harorat ta'sirida o'zgarishi Karlovskiy va Tsu-Esaki modeli asosida nazariy jihatdan o'rganildi. Keltirilgan har ikki modelda ham aynish yuqori bo'lgan tunnel diodlarida tunnel tokining ortishi, shuningdek, kuchsiz aynigan holatlarda esa tunnel toki harorat ortishi bilan kamayishi kuzatildi.

Tsu-Esaki modeli haroratning o'zgarishi tunnel diodlarining volt-ampere xarakteristikasini o'rganishda p-n-sohadagi aynish darajasini hisobga olgan bo'lsa, Karlovskiy modeli faqat n-sohadagi aynish darajasini hisobga olgan. Karlovskiy Tsu-Esaki modelini Kan modeliga nisbatan juda sodda tushuntira olgan. Esaki diodlarining volt-ampere xarakteristikasini (VAX) o'rganish uchun yozilgan barcha modellar bir maqsadda, ya'ni tajriba natijasida olingan tunnel toklarining VAXlarini tushuntirish va shu asosida ularning boshqa parametrlarini o'rganishdir. Tunnel diodlarida tok qiymatining yuqori bo'lishi diodning sifatini oshiradi. Shu bilan birga, tunnel diodlaridagi eng yuqori va eng quyi nuqtadagi tok qiymatlarining nisbati qanday bo'lishi bu diodning p va n sohalardagi aynish darajasi bilan bog'liq.

Sayfulloyeva Gulnoz Sayfulloyevna (Navoiy davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti;
email: sayfullayevagulnoz@gmail.com)

PROPORSIONAL INTENSIVLIKLAR MODELIDA TAQSIMOT FUNKSIYASI HOSILALARINING YADROVIY KATS BAHOLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz proporsional intensivliklar modelida taqsimot funksiyalari hosilalarini to'liq bo'lmagan statistik tanlanmalar bo'yicha yadroviy baholash masalasini ko'rib o'tamiz.

Аннотация. В данной статье рассматривается задача ядерной оценки производных функций распределения на основе неполных статистических выборок в модели пропорциональных интенсивностей.

Annotation. In this paper, we consider the problem of kernel estimation of distribution functions based on incomplete statistical samples in proportional hazards model.

Kalit so'zlar: proporsional intensivliklar xususiyatlari, raqobatlashuvchi risklar modeli, empirik baholar, Kats baholari.

Ключевые слова: характеристика пропорциональных интенсивностей, модель конкурирующих рисков, эмпирические оценки, оценки Каца.

Key words: competing risks model, characterization of proportional hazards, empirical estimators, Kac estimators.

Tasodifiy senzurlanishli umumlashgan modeli [1-4] da quyidagicha aniqlangan. Faraz qilaylik, Z tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi $H(x) = P(Z \leq x)$, $x \in \mathbb{R}^1$ bo'lsin. Fiksrlangan butun son $k \geq 1$ uchun, $A^{(1)}, \dots, A^{(k)}$ juft-jufti bilan birgalikda bo'lmagan, to'la gruppada hodisalari bo'lib, $H(x; i) = P(Z \leq x, A^{(i)})$, $i = \{1, \dots, k\} = J$ lar esa ularga mos subtaqsimotlar bo'lsin. $\{(Z_m, A_m^{(1)}, \dots, A_m^{(k)}), m \geq 1\}$ to'plam $(Z, A^{(1)}, \dots, A^{(k)})$ ning bog'liq bo'lmagan takrorlanishi bo'lsin. Biz $H(x)$ va $H(x; i)$, $i \in J$ funksiyalarni uzluksiz deb hisoblaymiz. $p^{(i)} = P(A^{(i)})$, $i \in J$ va $0 < p^{(i)} < 1$, $i \in J$ bo'lsin. Sodda proporsional intensivliklar modeli (PIM) raqobatlashuvchi risklar modelida $(Z, A^{(i)})$ ga mos kelgan $1 - F(x; i)$ chidamlilik funksiyasining $H(x)$ taqsimot funksiyasi orqali

$$1 - F(x; i) = (1 - H(x))^{p^{(i)}}, \quad i \in J, \quad x \in \mathbb{R} \quad (1)$$

tenglik orqali ifodalanadi. Bu yerda $1 - F(x; i) = \exp(-\Lambda^{(i)}(x))$ va

$$\Lambda^{(i)}(x) = \int_{-\infty}^x \frac{dH(u; i)}{1 - H(u)}, \quad i \in J. \text{ Ushbu (1) model [1]da kiritilgan.}$$

PIMda taqsimot funksiyalari uchun (1) ifodalarni ko'ramiz. Bu taqsimot funksiyalarining $(r + 1)$ -tartibdagi $F^{(j)}(x; i) = \frac{d^j F(x; i)}{dx^j}$, $j = 1, 2, \dots, (r + 1)$; $i = 1, \dots, k$ hosilalari mavjud bo'lsin.

$f(x; i)$ orqali $F(x; i)$ ning zichlik funksiyasini belgilaymiz $\left(f(x; i) = \frac{dF(x; i)}{dx} \right)$.

Ushbu maqolada $F^{(j)}(x; i)$ hosila funksiyalarini $\left\{ \left(Z_m, \delta_m^{(1)}, \dots, \delta_m^{(k)} \right), m = 1, \dots, n \right\}$ statistik tanlanmalar bo'yicha yadroviy baholash masalasini ko'rib o'tamiz. Dastlab, $H(x)$ va $H(x; i)$, $i = \overline{1, k}$ lar uchun modifikatsiyalangan quyidagi Kats baholarini [2]dagidek tuzib olamiz:

$$H_n(x) = 1 - (1 - H_n^*(x))I(H_n^*(x) < 1), \quad x \in \square,$$

$$H_n(x; i) = 1 - (1 - H_n^*(x; i))I(H_n^*(x; i) < 1), \quad (x; i) \in \square \times J.$$

Bu yerda $H^*(x)$ va $H^*(x; i)$, $i = \overline{1, k}$ lar uchun empirik Kats baholari:

$$H_n^*(x) = \begin{cases} \frac{1}{n} \sum_{m=1}^{\nu(n)} I(Z_m \leq x), & \text{agar 1 ehtimollik bilan } \nu_n \geq 1 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{aks holda,} \end{cases}$$

ba

$$H_n^*(x; i) = \begin{cases} \frac{1}{n} \sum_{m=1}^{\nu(n)} I(Z_m \leq x, \delta_m^{(i)} = 1), & \text{agar 1 ehtimollik bilan } \nu_n \geq 1 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{aks holda.} \end{cases}$$

va $\{\nu(m), m \geq 1\}$ esa $\left\{ \left(Z_m, \delta_m^{(1)}, \dots, \delta_m^{(k)} \right), m \geq 1 \right\}$ tasodifiy miqdorlar ketma-ketligiga bog'liq emas hamda parametri $E(\nu(m)) = m$ ga teng bo'lgan Puasson tasodifiy miqdorlar ketma-ketligidir. $F(x; i)$ uchun yadroviy baho standart

$$F_n(x; i) = \int_{-\infty}^{\infty} K\left(\frac{x-u}{\mu(n)}\right) dF_n(u; i), \quad i = 1, \dots, k.$$

formula orqali tuziladi. Buning uchun yadro funksiyalari $K(t)$ va "oyna kengligi" parametrini tanlab olamiz. Faraz qilaylik, $K(t)$ absolut uzluksiz taqsimot funksiyasi (yadro) bo'lib, u simmetrik va uzluksiz differensiallanuvchi $k(t)$ zichlik funksiyasiga ega bo'lsin. $\{\mu = \mu(n), n \geq 1\}$ "oyna kengligi" ketma-ketligini $n \rightarrow \infty$ da $\mu = \mu(n) \downarrow 0$ va $n\mu(n) \rightarrow \infty$ shartlarni qanoatlantiruvchi etib tanlab olamiz. Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$$K^{(j)}(t) = \frac{d^j K(t)}{dt^j}, \quad K^{(j)}(t) = k^{(j-1)}(t), \quad j = 1, \dots, (r+1).$$

Chiziqli funksionallarni kiritamiz:

$$F_n^*(x; i) = \int_{-\infty}^{\infty} K\left(\frac{t-y}{\mu(n)}\right) dF(y; i), \quad t \in \square, \quad i = 1, \dots, k. \quad (2)$$

Quyidagi shartlarni kiritamiz:

(U1) $\mu = \mu(n) \downarrow 0, n \rightarrow \infty;$

(U2) $n\mu^{2j} \rightarrow \infty, j = \overline{1, (r+1)}, n \rightarrow \infty;$

(U3) $\nu_j = \text{Var}\{K^{(j)}\} < \infty, j = \overline{1, (r+1)};$

(U4) $k(t)$ zichlik funksiyasi simmetrik: $k(-t) = k(t)$;

(U5) $\int_{-\infty}^{\infty} t^{(j)} dK(t) = 0$, $j = \overline{1, r}$, $\lambda_1 = \int_{-\infty}^{\infty} |t|^{r+1} dK(t) < \infty$;

(U6) $\lambda_2 = \int_{-\infty}^{\infty} \left(K^{(j)}(t) \right)^2 dt < \infty$, $j = \overline{1, (r+1)}$.

(2) ga asosan,

$$\begin{aligned} \sup_{x \in \square} |F_n(x; i) - F(x; i)| &\leq \sup_{x \in \square} \int_{-\infty}^{\infty} |F(x - \mu(n)u; i) - F(x; i)| k(u) du \leq \\ &\leq \sup_{x \in \square} \mu(n) \int_{-\infty}^{\infty} F(x + \theta_n(u); i) |u| k(u) du = O(\mu(n)), \end{aligned} \quad (3)$$

bu yerda

$$\lambda_1(K) = \int_{-\infty}^{\infty} |u| dK(u) < \infty.$$

Agar (3) e'tiborga olinsa, (2) funksionalni $F(x; i)$ ning hosilalarini baholashda e'tiborga olish mumkin. Ko'rish mumkinki,

$$\begin{aligned} F_n^{(j)*}(x; i) &= \frac{d^j F_n(x; i)}{dx^j} = \frac{1}{\mu^j(n)} \int_{-\infty}^{\infty} k^{(j)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) dF(y; i) = \\ &= \frac{1}{\mu^j(n)} \int_{-\infty}^{\infty} k^{(j-1)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) dF(y; i), \quad j = 1, \dots, (r+1); \quad t \in \square, \end{aligned} \quad (4)$$

bu yerda ketma-ket (4)ni bo'laklab, integrallab, quyidagini olamiz:

$$F_n^{(j)*}(x; i) = \int_{-\infty}^{\infty} F^{(j)}(x - u\mu(n); i) dK(u), \quad j = 1, \dots, k; \quad t \in \square. \quad (5)$$

Demak, (3) kabi o'xshash quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$\sup_{x \in \square} |F_n^{(j)*}(x; i) - F^{(j)}(x; i)| = O(\mu(n)). \quad (6)$$

Endi (6)ni e'tiborga olib, $F^{(j)}(x; i)$ uchun bahoni tanlaymiz:

$$\begin{aligned} F_n^{(j)*}(x; i) &= \int_{-\infty}^{\infty} \frac{1}{\mu(n)} K^{(j)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) dF_n(y; i) = \\ &= \frac{P_n^{(i)}}{\mu^j(n)} \int_{-\infty}^{\infty} K^{(j)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) (1 - H_n(y))^{p_n-1} dH_n(y), \quad j = 1, \dots, (r+1); \quad t \in \square. \end{aligned} \quad (7)$$

$F^{(j)}(x; i)$ taqsimot funksiyasining barcha uzluksiz nuqtalar sinfini $\square \left(F^{(j)}(\square; i) \right)$ orqali belgilab olamiz, $j = 1, \dots, (r+1)$. Agar $T_{F^{(j)}(\square; i)} = \inf \{x \in \square : F(x; i) = 1\}$ belgilashni kiritsak, u holda (1) ifodalashga asosan,

$$T_{F^{(i)}} = T_H.$$

Natijada quyidagi teoreмага ega bo'lamiz.

Teorema. Faraz qilaylik, (U1-U6) shartlar bajarilsin. U holda barcha $x \in (-\infty; T_{F^{(i)}}) \cap \square (F^{(j)}(\square i))$ nuqtalar bo'yicha tekis holda

$$P\left(\lim_{n \rightarrow \infty} F_n^{(j)}(x; i) = F^{(j)}(x; i)\right) = 1, \quad j = \overline{1, (r+1)}; \quad i = \overline{1, k}. \quad (8)$$

Teorema isboti. Dastlab, bir ehtimollik bilan quyidagi tengsizlikni yozib olamiz:

$$\sup_{x \leq T_n} |V_n^{(i)}(x)| \leq b_n \left\{ \sup_{x \leq T_n} |W_n^{(0)}(x)| + \sup_{x \leq T_n} |W_n^{(i)}(x)| \right\}, \quad (9)$$

bu yerda $\{T_n, n \geq 1\}$ o'suvchi sonlar ketma-ketligi $T_n < T_H = \inf \{x : H(x) = 1\} \leq \infty$,

$$\min_{i \in J} \left\{ P(A^{(i)}) - H(T_n, i) \right\} \geq 1 - H(T_n) \geq 2 \left(\frac{r \log n}{2wn} \right)^{1/2} \text{ tengsizliklarni } r \geq 2 \text{ da qanoatlantirsin}$$

va tanlanma hajmi uchun $\frac{n}{\log n} \geq 16\varepsilon^2 (p^{(i)})^{-2}$, $i \in J$ o'rinli bo'lsin. U holda (9) tengsizlikka

asosan, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun

$$\begin{aligned} & P\left(\sup_{x \leq T_n} |V_n^{(i)}(x)| > 4b_n ((\varepsilon + 1) \log n)^{1/2}\right) \leq \\ & \leq P\left(\sup_{x \leq T_n} |W_n^{(0)}(x)| > 2((\varepsilon + 1) \log n)^{1/2}\right) + \\ & + P\left(\sup_{x \leq T_n} |W_n^{(i)}(x)| > 2((\varepsilon + 1) \log n)^{1/2}\right) \leq 2n^{-(\varepsilon+1)}, \end{aligned} \quad (10)$$

bu yerda [[7]dagi (29.2) tenglik]dagi Viner protsessi uchun ikki marta eksponensial bahoni qo'l-ladik. Bo'laklab, integrallashga asosan,

$$\begin{aligned} & \left| F_n^{(j)}(x; i) - F_n^{(j)*}(x; i) \right| = \left| \int_{-\infty}^{\infty} \frac{1}{\mu^j(n)} K^{(j)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) d(F_n(y; i) - F(y; i)) \right| = \\ & = \frac{1}{\mu^j(n)} K^{(j)}\left(\frac{x-y}{\mu(n)}\right) (F_n(y; i) - F(y; i)) \Big|_{-\infty}^{\infty} - \\ & - \int (F_n(u; i) - F(u; i)) \frac{1}{\mu^j(n)} dK^{(j)}\left(\frac{x-u}{\mu(n)}\right) \leq \\ & \leq \sup_{x \leq T_n} |F_n(x; i) - F(x; i)| \frac{1}{\mu^j(n)} \text{Var}\{K^{(j)}\}. \end{aligned} \quad (11)$$

Bu yerdan (11)ga asosan,

$$\begin{aligned}
& P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| F_n^{(j)}(x; i) - F_n^{(j)*}(x; i) \right| > \frac{\mu^j(n) n^{-1/2}}{\text{Var}\{K^{(j)}\}} \left(r(n) + 4b_n \left((1 + \varepsilon) \frac{\log n}{n} \right)^{1/2} \right)\right) \leq \\
& \leq P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| F_n(x; i) - F(x; i) \right| > n^{-1/2} \left(r(n) + 4b_n \left((1 + \varepsilon) \frac{\log n}{n} \right)^{1/2} \right)\right) \leq \\
& \leq P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| \sqrt{n} \left(F_n(x; i) - F(x; i) \right) - V_n^{(i)}(x) \right| > C^* b_n^2 \frac{\log n}{\sqrt{n}}\right) + \\
& + P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| V_n^{(i)}(x) \right| > 4 \left((1 + \varepsilon) \log n \right)^{1/2}\right) \leq Q n^{-\beta} + P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| W_n^{(0)}(x) \right| > 2 \left((1 + \varepsilon) \log n \right)^{1/2}\right) + \\
& + P\left(\sup_{x \leq T_n} \left| W_n^{(i)}(x) \right| > 2 \left((1 + \varepsilon) \log n \right)^{1/2}\right) \leq Q n^{-\beta} + 2 n^{-(1+\varepsilon)}. \tag{12}
\end{aligned}$$

Bu yerda (10) dan foydalandik. Endi (12) dan teoremaning isboti kelib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov A.A. Statistics of incomplete data. Tashkent, Unisersity Press, 2009, p. 269.
2. Abdushukurov A.A., Sayfulloyeva G.S. Empirical Kac processes under general random censor-ship model. ITMM2021. 20th International Conference named after A.F.Terpugov Information Technolo-gies and Mathematical Modelling, Russia, Tomsk.
3. Burke M.D., Csörgő S., Horváth L. Strong approximations of some biometric estimates under random censorship. Z.Wahrschein. Verw. Gebiete. 1981, v. 56, p. 87 – 112.
4. Burke M.D., Csörgő S., Horváth L. A correction to and improvement of “Strong approximations of some biometric estimates under random censorship.” Probab.Th. Rel.Fields. 1988, v. 79, p. 51 – 57.
5. Kac M. On deviation between theoretical and empirical distributions. Proc. Nat. Acad. Sci.USA 1949, v. 35. p. 252 – 257.
6. Klassen A.J., Welner J.A. Kac empirical processes and the bootstrap. 1990. Technical Report. № 192, p. 12.
7. Скороход А.В. Случайные процессы с независимыми приращениями. М., “Наука”, 1964.

Жураев Турсунбай Файзиевич (Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, кан.физ.-мат. наук, доц. кафедры Общая математика; e-mail: tursunzhuraev@mail.ru),
Жувонов Камариддин Ризокулович (преподаватель кафедры высшей математики, Национальный исследовательский университет Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства; e-mail: gamariddin.j@mail.ru)

ГОМОТОПИЧЕСКИ ПЛОТНЫЕ ПОДМНОЖЕСТВА ГИПЕРПРОСТРАНСТВА $\exp X$ ПЕАНОВСКОГО КОМПАКТА X

Аннотация. Ушбу мақолада биз пеано континууми X учун гиперфазо $\exp X$ нинг гомотопик зич тўпламостиларини қараб чиқамиз. Пеано континууми X нинг ихтиёрий бўш бўлмаган X дан фарқли A ёпиқ тўпламостиси учун, гиперфазо $\exp X$ нинг A тўпламостиси билан кесишувчи барча элементлари тўплами $S_{\exp}(A)$ тўплами $\exp X$ фазода гомотопик зич фазоости ташиқ қилиши исботланади. Шунингдек, $\exp X$ гиперфазонинг қатор $A(N)R$ фазо ва чексиз ўлчамли кўпхиллик булувчи фазоостилари ажратиб чиқилди. Жумладан, X пеано континуумининг ихтиё-

рий бўи бўлмаган X дан фарқли ёниқ $A \subset X$ тўпلامостиси учун, $\exp X$ фазонинг A билан ҳар қандай бўи бўлмаган ёниқ A тўплами учун $S_{\exp}(A)$ фазоости Гильберт фазосидир.

Аннотация. В данной статье рассматриваются гомотопически плотные подмножества гиперпространства $\exp X$ для пеановского континуума X . Доказывается что, для любого непустого подмножества A , отличного от самого пеановского континуума X , подмножество всех подмножеств $S_{\exp}(A)$ пространства $\exp X$ пересекающихся с множеством A является гомотопически плотным в $\exp X$. А также выделен ряд подмножеств пространства $\exp X$ являющихся $A(N)R$ подпространствами и бесконечномерными многообразиями.

Следовательно, для любого непустого замкнутого подмножества A пеановского компакта X подпространство $S_{\exp}(A)$ является гильбертовым пространством.

Annotation. In this article, we consider homotopically dense subsets of the hyperspace $\exp X$ for a Peano continuum X . It is proved that, for any non-empty subset A different from the Peano continuum X itself, the subset of all subsets $S_{\exp}(A)$ of the space $\exp X$ intersecting with the set A is homotopy dense in $\exp X$. And also a number of subsets of the $\exp X$ space are distinguished, which are $A(N)R$ subspaces and infinite-dimensional manifolds.

Hence, for any non-empty closed subset A of a Peano compact set X , the space $S_{\exp}(A)$ is a Hilbert space.

Калим сўзлар: пеано континууми, континуум боғламлик, гомотопик зичлик, Z -тўплам, кўпхиллик.

Ключевые слова: пеановский компакт, континуумная связь, гомотопическая плотность, Z – множество, многообразие.

Key words: peano compactum, continuum connected, homotopy dense, Z -set, homotopy negligible, manifolds.

Введение. Пусть X -топологическое пространство. Гиперпространство $\exp X$ пространства X состоит из всех непустых замкнутых компактных подмножеств пространства X с топологией Выеториса, базу которую составляют множества вида:

$$\langle V_1, V_2, \dots, V_n \rangle = \{ A \in \exp X : A \subset \bigcup_{i=1}^n V_i \text{ и } A \cap V_i \neq \emptyset \text{ для каждого } i \};$$

$$\text{где, } \exp X = \{ A \subseteq X : \bar{A} = A, A \neq \emptyset \}.$$

Если d есть метрика на пространстве X , то на гиперпространстве $\exp X$ с Выеторисовской топологией вводится метрика Хаусдорфа d_H следующем образом:

$$d_H(A, C) = \inf \{ \varepsilon > 0 : A \subset B_\varepsilon(C) \text{ и } C \subset B_\varepsilon(A) \}$$

$$\text{где, } B_\varepsilon(C) = \{ x \in X : \rho(x, C) < \varepsilon \}.$$

Континуум- это, по определению, связный компакт.

Определение. Пространства X называется связным-континуумом, если каждая пара разных точек пространства X содержится в подконтинууме в X . Пространство называется локально связным-континуумом, если существует база со связным-континуумом множеств. Континуум X называется континуумом Пеано, если X локально связно.

В работе [5] показано, что пространство $\exp X \in ANR(AR)$, если X локально континуум-связно (связно и локально континуум-связно).

Если X локально континуум-связно, то метрика d на пространстве X удовлетворяет следующему свойству:

(*) для каждой точки $x, y \in X$, если $d(x, y) < \varepsilon$, то существует такой подконтиниум K , что $\text{diam}K < \varepsilon$ и $\{x, y\} \subset K$.

Рассмотрим метрику $d(x, y) = \inf\{\text{diam}d_0(K) : K \subset X \text{ есть подконтиниум содержащий точки } x \text{ и } y\}$, где d_0 некоторая метрика на пространстве X .

Заметим, что все локально континиум-связные пространства удовлетворяют условию (*). Пусть X локально компактно и локально связно. Пусть d некоторая метрика на X .

Мы полагаем, что замкнутое подмножество $A \subset X$ компактно, тогда и только тогда, когда $\text{diam}A < \infty$.

Для замкнутого подмножества $A \subset X$ и любого числа $t \in [0, 1]$ -отрезок в R , определяем замкнутое множество $D(A, t) \subset X$ следующим образом: $D(A, t) = \{x \in X : d(x, A) \leq t\}$.

Заметим, если замкнутое подмножество A связно, то для любого $t \in [0, 1]$ подмножество $D(A, t)$ тоже связный континиум. С другой стороны мы полагаем, что пространство X компактно и $\text{diam}X \leq 1$.

Для бесконечного компакта $X \in \text{Comp}$ и нормального или полунормального функтора F имеющего бесконечную степень, следуя по [3], примем следующие обозначения:

$$1) F_{\nabla}(X) = F(X) \setminus \eta_F(X);$$

$$2) F_n(X) = \{a \in F(X) : |\text{supp}(a)| \leq n\}. \text{ Через } \text{supp}(a) \text{ обозначается носитель точки } a \in F(X);$$

$$3) F_{\nabla}(X) = F(X) \setminus \eta_F(X). \text{ При } n = 1 \text{ отождествим } F_{\nabla}(X) \square F_{\nabla_1}(X);$$

$$4) S_F(A) = \{a \in F(X) : \text{supp}(a) \cap A \neq \emptyset\}, \text{ где } A \neq \emptyset \text{ и } A \subset X;$$

$$5) F_{nk}(X) = F_n(X) \setminus F_k(X), n > k, n \geq 2;$$

$$6) F_{\omega}(X) = \bigcup_{n=1}^{\infty} F_n(X);$$

$$7) F_{\nabla\omega}(X) = F(X) \setminus F_{\omega}(X);$$

$$8) F_{\omega n}(X) = F_{\omega}(X) \setminus F_n(X); \text{ в нашем случае } \text{exp}_n(X) = \{F \in \text{exp}X : |F| \leq n\};$$

Очевидно, что в случае когда функтор exp подпространство $\text{exp}_{\nabla}(X)$ и $\text{exp}_{\nabla n}(X)$ открыто в $\text{exp}X$, $\text{exp}_{nk}(X)$ открыто в $\text{exp}_n(X)$, $\text{exp}_{\omega}(X)$ является счетным объединением компактов в $\text{exp}X$, т.е. $\text{exp}_{\omega}(X) - \sigma -$ компактно. С другой стороны $\text{exp}_{\omega}(X)$ всюду плотно в $\text{exp}X$, а $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ есть F_{δ} -подпространство пространства $\text{exp}X$, подпространство $F_{\omega n}(X)$ есть открытое множество в $F_{\omega}(X)$.

Напомним, что топологическое пространство Y называется абсолютным (окрестностным) ретрактом в классе K (записывается $Y \in A(N)R(K)$), если $Y \in K$ и для всякого гомеоморфизма h , отображающего Y на замкнутое подмножество $h(Y)$ пространства X из класса K , множество $h(Y)$ является ретрактом (окрестностным) пространства X .

Определение [3]. Топологическое пространство X называется многообразием, моделированным на пространстве Y , или Y -многообразием, если всякая точка пространства X имеет окрестность, гомеоморфную открытому подмножеству пространства Y .

Q -многообразием называют сепарабельное метрическое пространство, локально гомеоморфное гильбертовому кубу Q , где $Q = \prod_{i=1}^{\infty} [-1; 1]_i$ гильбертов куб, $W_{i-1}^{\pm} = \{(g_j) \in Q \mid g_j = \pm 1\} - j$

–ая грань гильбертова куба Q , $BdQ = BdQ = \bigcup_{i=1}^{\infty} W_i^{\pm}$ – называется псевдограницей куба Q , а $S = Q \setminus BdQ$ – псевдовнутренностью куба Q .

В теории бесконечномерных многообразий важную роль играют три объекта: гильбертов куб Q , сепарабельное гильбертово пространство l_2 и \sum линейная оболочка стандартного кирпича

$$Q' = \prod_{i=1}^{\infty} \left[-1; \frac{1}{2^i}\right] \text{ в гильбертовом пространстве } l_2.$$

По теореме Андерсона–Кадеца, l_2 гомеоморфно S . Из результатов Бессаги–Пелчинского следует, что \sum гомеоморфно $\text{rint}Q$. Здесь через $\text{rint}Q$ обозначается множество $\{x = x(n) \in Q \mid |x_n| < t < 1 \text{ для всех } n \in N\}$.

Далее, $\text{rint}Q \approx BdQ$, значит $BdQ \approx \sum$. Через l_2^f обозначается линейное подпространство гильбертова пространства l_2 , состоящее из всех точек, лишь конечное число координат которых отлично от нуля, а Q^f – подпространство гильбертова куба Q , состоящее из всех точек лишь конечное число координат которых отлично от нуля.

Известно, что пространство Q , \sum и l_2 сильно бесконечномерны, а пространство l_2^f слабо бесконечномерны и эти пространства однородны [5].

Замкнутое множество A пространства X называется Z -множеством в X , если тождественное отображение id_X пространства X может быть сколь угодно близко аппроксимировано отображениями $f : X \rightarrow X \setminus A$.

Счетное объединение Z -множеств в X называется σ - Z -множеством в X .

Следуя по [4], σ - Z -множество B гильбертова куба Q называют граничным множеством в Q (обозначается через $B(Q)$), если $Q \setminus B \approx l_2$. Более общим образом, граничным множеством в Q -многообразии называют σ - Z -множество, дополнение до которого является l_2 -многообразием.

Из приведенного выше следует, что псевдограница BdQ , гильбертова куба Q является граничным множеством для гильбертова куба Q .

Пусть X топологическое пространство. Множество $A \subset X$ называется гомотопически плотным в X [3], если существует гомотопия $h(x, t) : X \times [0, 1] \rightarrow X$ такая, что $h(x, 0) = id_X$ и $h(X \times (0, 1]) \subset A$. А множество $A \subset X$ гомотопически пренебрежимо в X , если $X \setminus A$ гомотопически плотно в X .

Вложение $e : Y \rightarrow X$ гомотопически плотно (соответственно, гомотопически пренебрежимо), если $e(Y)$ гомотопически плотное множество (соответственно, гомотопически пренебрежимо) в X .

Основная часть. Для нормальных функторов $F : \text{Comp} \rightarrow \text{Comp}$ имеющих бесконечные степени, для любого компакта X и его подмножества A отличного от самого X , имеют место следующие два равенства

$$F(X \setminus A) = F(X) \setminus S_F(A) \quad (1)$$

$$F(X) \setminus F(A) = S_F(X \setminus A) \quad (2)$$

В частности, для функтора $\text{exp}X$.

$$\text{exp}(X \setminus A) = \text{exp}X \setminus S_{\text{exp}}(A) \quad (1')$$

$$\text{exp}X \setminus \text{exp}A = S_{\text{exp}}(X \setminus A) \quad (2')$$

В силу полунепрерывности снизу отображения [1] $\text{supp} : F(X) \rightarrow \text{exp} X$ для нормальных X функторов или для нормальных функторов с непрерывными носителями подпространство $S_F(A)$ открыто в $F(X)$, для любого открытого подмножества A компакта X .

С другой стороны, легко показывается, что подпространство $S_F(A)$ всюду плотно для любого подмножества $A \subset X$ компакта X . Так как, любом открытом множестве o пространства $\text{exp} X$ существует хотя бы один элемент множества $S_{\text{exp}}(A)$ носители которых пересекается с множеством A . т.е. имеет место.

Предложение 1. Для любого бесконечного компакта X и любого его непустого подмножества A отличного от самого компакта, подпространство $S_{\text{exp}}(A)$ всюду плотно в $\text{exp} X$.

Пусть X локально компактное и локально связное пространства, d метрика на X . Для $t \in [0,1]$ и замкнутого множества $A \subset X$ положим $D(A,t) = \{x \in X : \rho(x,A) \leq t\}$. Очевидно, что $D(A,t) \in \text{exp}(X)$.

Для множества $D(A,t)$ имеет место:

1. а) Если $t=0$, то $D(A,0)=A$;
- б) Для любого $t \in [0,1]$ и $A \subset X$, множество $D(A,t) \subseteq X$ и $D(A,t)$ компактно;
- в) если $t=1$, что мы можем считать, что $D(A,1)=X$;

$$2. D(A,t_1) \cup D(A,t_2) = D(A, \max\{t_1, t_2\});$$

$$3. D(D(A,t_1), t_2) = D(A, t_1 + t_2);$$

$$4. D(D(A,t_2), t_1) = D(A, t_1 + t_2);$$

$$5. D(A,t) \cup D(B,t) = D(A \cup B, t);$$

$$6. \text{int} D(A,t) = D(A,t), \text{ если } t > 0;$$

$$7. \text{int}(\text{int} D(A,t)) = \text{int} D(A,t), \text{ если } t > 0;$$

$$8. D(A,t_1) \cap D(A,t_2) = D(A, \min\{t_1, t_2\});$$

9. Если $|A| < \infty$ и X локально компактно и локально связное пространство, то $|D(A,t)| = \infty$ для любого $t > 0$ т.е. множество $D(A,t)$ -бесконечно;

10. Для любого замкнутого непустого подмножества A и любого $t \in (0,1]$ множество $D(A,t)$ континуум-связно или $D(A,t)$ есть континуум Пеано, если X связно.

Предложение 2. Для любого континуум – связного компакта X отображение $H(A,t) : \text{exp} X \times I \rightarrow \text{exp} X$ определенное формулой $H(A,t) = D(A,t)$ непрерывно.

Заметим, что непрерывная гомотопия, т.е. $H(A,t)=D(A,t)$ определенная в предложении 2 при $t=1$ константа. т.е. $H(A,1) = X$.

Предложение 3. Пусть X пеановский континуум, тогда подпространство $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ гомотопически плотно в $\text{exp} X$.

Доказательство. Пусть X есть пеановский континуум, тогда $\text{exp} X \cong Q$ [3]. Рассмотрим $H(A,t)=D(A,t)$ определенную в предложении 2, которое удовлетворяет следующим условиям:

$$а) H(A,0)=D(A,0)=A \text{ для любого } A \in \text{exp} X .$$

б) $H(A, (0,1]) \in \text{exp}_{\nabla\omega}(X)$.т.е. подмножество $D(A,t)$ при $t > 0$ не является конечным множеством (по свойству е) и д) подмножества $D(A,t)$. континуум Пеано. Значит, подмножество $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ гомотопически плотно в $\text{exp} X$. Тогда его дополнение $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ до множества $\text{exp} X$, является гомотопически пренебрежимым множеством. Предложение 3 доказано.

Из этого предложения 3 и предложения 1.2.1 [3] вытекает.

Следствие 1. Для любого пееановского континуума X подпространство $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ есть ANR пространство.

Аналогично как предложение 2, доказывается следующая.

Предложение 4 Для пееановского континуума X подпространства $\text{exp}_{\nabla}(X)$ и $\text{exp}_{\nabla n}(X)$ гомотопически плотны в $\text{exp}X$.

Из предложения 4 и предложения 1.2.1[3] вытекает

Следствие 2 Для любого пееановского континуума X подпространства $\text{exp}_{\nabla}(X)$ и $\text{exp}_{\nabla n}(X)$ являются ANR пространствами.

В работе [6] Д.Кертис, Т.Х.Ньгуэн доказали, что гиперпространство всех конечных подмножеств $\text{exp}_{\omega}(X)$ конечномерного пееановского континуума X гомеоморфно линейному, χ_0 -мерному пространству l_2^f .

В работе [7] Д.Кертис доказал, что гиперпространство всех конечных подмножеств $\text{exp}_{\omega}(X)$ пееановского континуума X есть граничное множество в $\text{exp}X \cong Q$.

Значит, для пееановского континуума X подпространства $\text{exp}_{\nabla}(X)$ и $\text{exp}_{\nabla n}(X)$ является Q -многообразием, а подпространство $\text{exp}_{\nabla\omega}(X)$ является l_2 -многообразием а подпространства $\text{exp}_{\omega}(X)$ и $\text{exp}_{\omega n}(X)$ является- многообразием, если X конечномерно.

Из предложения 4, следствия 2 и теоремы 1.4.4 [3] вытекает.

Следствие 3. Для любого пееановского континуума X и для любого $n \in N$ подпространства

а) $\text{exp}_n X$ есть Z -множество в $\text{exp}X$;

б) $\text{exp}_{\omega} X$ есть σ - Z -множество в $\text{exp}X$.

Предложение 5. Для любого замкнутого подмножества $A \subset X$ пееановского континуума X , отличного от самого X , подпространство $S_{\text{exp}}(A)$ гомотопически плотно в $\text{exp}X$.

Доказательство. Пусть X пееановский континуум и $A \subset X$, $A \neq X$, $A = \bar{A}$. Известно, что в этом случае $\text{exp}X \cong Q$ т.е. $\text{exp}X$ есть AR компакт. Построим гомотопию $h_A(B, t) : \text{exp} X \times [0, 1] \rightarrow \text{exp} X$ полагая

$$h_A(B, t) = \begin{cases} D(B, t), & \text{если } t = 0, \\ D(A \cup B, t), & \text{если } t \in (0, 1] \end{cases}$$

где $B \in \text{exp} X$. Заметим, что при любом $t \in [0, 1]$ замкнутое множество $D(A \cup B, t)$ всегда содержит множеству A . Если $t > 0$, то множество. $D(A \cup B, t)$ пересекается с A и $D(A \cup B, t) \setminus A \neq \emptyset$ т.е. для любого $t \in (0, 1]$ элемент $h_A(B) = B$ для любого $h(B, t) \cap A \neq \emptyset$. Отсюда $h_A(B, t) \in S_{\text{exp}}(A)$. Если $t = 0$, то $h_A(B) = B$ для любого $B \in \text{exp} X$. В силу вышесказанного для гомотопии имеет место: $h_A(B, t) \in S_{\text{exp}}(A)$ для любого $t > 0$ т.е. $h_A(B, 0) = id_{\text{exp}}$ и $h_A(B, (0, 1]) \in S_{\text{exp}}(A)$. Значит подмножество $S_{\text{exp}}(A)$ гомотопически плотно в $\text{exp}X$. Предложение 5 доказано.

Из этого предложения 5 и равенства (1') вытекает.

Следствие 4. Для любого замкнутого непустого подмножества $A \subset X$ отличного от самого пееановского компакта X , подпространство $\text{exp}A$ гомотопически пренебрежимо в $\text{exp}X$.

Из следствия 4 и теоремы 1.4.4.[3] вытекает.

Следствие 5. Для любого замкнутого непустого подмножества $A \subset X$ отличного от X пееановского компакта X подпространство $\text{exp}A$ есть Z -множество в $\text{exp} X$.

В работе [3] имеется следующее (упражнения 1.2.16).

Пусть A есть гомотопически плотное подмножество A пространства X . Подмножество A есть ANR пространство, тогда и только тогда, когда, X есть ANR пространство.

Из этого факта и следствия 4, в частности, вытекает.

Следствие 6. В условиях предложения 5 подпространство $S_{exp}(A)$ есть ANR -пространство.

Следствие 7. В условиях предложения 5 для любой точки $x_0 \in X$ подпространство $S_{exp}(x_0)$ есть ANR пространство.

Если X пееановский континуум и $U \subset X$ открытое подмножество X отличное от X , то подпространство $S_{exp}(U)$ открыто в $expX$. Из $expX \approx Q$, вытекает, что $S_{exp}(U)$ есть Q -многообразие. Известно, что если A замкнутое отличное от X подмножество пееановского компакта X , то имеет $A = \bigcap_{n=1}^{\infty} U_n$, где множества U_n открыты в X и $[U_{n+1}] \subset U_n$. В этом случае имеет место равенство: $S_{exp}(A) = \bigcap_{n=1}^{\infty} S_{exp}(U_n)$.

Теперь рассмотрим следующее двойное равенство:

$$exp X \setminus \bigcap_{n=1}^{\infty} S_{exp}(U_n) = \bigcup_{n=1}^{\infty} (exp \setminus S_{exp}(U_n)) = \bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$$

Из следствия 5 вытекает, что для каждого $n \in N$ пространство $exp(X \setminus U_n)$ есть Z -множеств в $expX$. т.е $exp X \setminus \bigcap_{n=1}^{\infty} S_{exp}(U_n)$ $\sigma - Z$ - множество в $expX$. В работе D.Кертиса [5], имеется следующее.

Лемма 2.3. [5] Если $B \subset Q$ есть $\sigma - Z$ - множество в Q , тогда QB есть бесконечномерное топологически полное сепарабельное AR -пространство.

Из данной леммы 2.3.[5,] получаем I.

Следствие 8. Пусть A -замкнуто в пееановском компакте X и $A \neq X$. Тогда $S_{exp}(A)$ есть полное бесконечномерное метрическое сепарабельное AR -пространство.

Следствие 9. Для любого пееановского континиума X и любой его точке $x_0 \subset X$ пространство $S_{exp}(x_0)$ есть полное бесконечномерное метрическое сепарабельное AR -пространство.

Теорема. Для любого замкнутого подмножества $A \subset X$ пееановского компакта, отличного самого X подпространство $S_{exp}(A)$ гомеоморфно пространству l_2 .

Доказательство. Пусть X пееановский континиум и $A \subset X$, $A \neq X$, $A \neq \bar{A}$, $A \neq X$ по следствию 8 подпространство $S_{exp}(A)$ есть полное бесконечномерное метрическое сепарабельное AR -пространство.

Теперь покажем, что дополнение $expX \setminus S_{exp}(A)$ является граничным множеством для $expX$. Рассмотрим равенство:

$$exp X \setminus S_{exp}(A) = exp X \setminus S_{exp}\left(\bigcap_{n=1}^{\infty} U_n\right) = exp X \setminus S_{exp}(U_n) = \bigcup_{n=1}^{\infty} (exp \setminus S_{exp}(U_n)) = \bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$$

В силу доказанного следствия 5 для каждого $n \in N$ компактное множество $exp(X \setminus U_n)$ есть Z -множество в $expX$. Значит, подпространство $\bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$ есть $\sigma - Z$ - множество $expX$.

В силу показанного это подпространство гомотопически пренебрежимо, так как дополнение $S_{exp}(A)$ гомотопически плотно в $expX$. В силу леммы 2.2 [5], существует такая гомотопия

$h(A, t) : \exp X \times [0, 1] \rightarrow \exp X$, что $h(A, 0) = A$ для любого $A \in \exp X$ и $h(\exp X \times (0, 1)) \subset \bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$. С другой стороны, σ - Z -множество $\bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$ есть ANR пространство.

В этом случае из теоремы 4.3 [5] вытекает, что подпространство $\bigcup_{n=1}^{\infty} (X \setminus U_n)$ есть граничное множество в $\exp X$. т.е. дополнения $S_{\exp}(A)$ гомеоморфно l_2 теорема доказана.

Из этой теоремы и следствия 9 вытекает.

Следствие 10 Для любого пееановского континуума X и его точки $x_0 \in X$ пространство $S_{\exp}(x_0)$ гомеоморфно пространству ℓ_2 .

Использованная литература:

1. Щепин Е.В. Функторы и несчетные степени компактов. "Успехи мат. наук", Москва, 1981, т.36, № 3, с. 3 – 62.
2. Федорчук В.В. Вероятностные меры в топологии. «Успехи мат. наук», Москва, 1991, т. 46, вып.1 (277), с. 41 – 80.
3. Banach T. Radul T., Zarichny M. Absorbing sets in infinite-dimensional Manifolds. Math Studies Monogh. Ser. V.1, VNTL Publishers, 1996, p. 232.
4. Жураев Т.Ф. Некоторые геометрические свойства функтора вероятностных мер и его подфункторов. Дисс. канд. физ.-мат., Москва, МГУ, 1989, 90 с.
5. Curtis D.W. Boundry sets of the Hilbert cubes Top .Appl. 1986, v 23, №2, pp. 163 – 172.
6. Curtis D.W. Nguyen To Nhu Hyperspaces of finite subsets wich are homeomorphic to \mathcal{X}_0 - dimensional liner metric spaces Top. Appl. 1985, v 19, №3, pp. 251 – 260.
7. CurtisD.W. Hyperspaces of finite subsets as boundary sets. Top. Appl. 1985, v 22, №1, pp. 97–107.

Аблокулов Шерзоджон Зокир угли (Ассистент кафедры высшей математики
Ташкентского химико-технологического института)

КОЛЕБАНИЯ ВЯЗКОУПРУГОЙ МЕХАНИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ С КОНЕЧНЫМ ЧИСЛОМ СТЕПЕНЕЙ СВОБОДЫ

Аннотация. Эркинлик даражаси чекли бўлган динамик сўниши параметрларини оптимал танлаш муаммоси кўриб чиқилади. Танлаш усули амортизаторсиз тизимнинг резонанс частотаси ва амортизаторли тизимнинг энг яқин резонанс частотаси ўртасидаги фарқни ҳисоблашга асосланган. Динамик сўниши параметрлари шундай танланганки, бу фарқнинг модули максимал бўлади. Вертикал координаталар бўйлаб динамик сўниши қўллаш энг мақсадга мувофиқлиги (ўзгариши) аниқланди.

Аннотация. Рассмотрена задача об оптимальном выборе параметров динамических гасителей с двумя степенями свободы. Способ подбора основан на вычислении разницы между резонансной частотой системы без гасителей и ближайшей к ней резонансной частотой системы с гасителями. Параметры гасителей выбирались так, чтобы модуль этой разности был максимальным. Получено, что наиболее целесообразно применять гасители по вертикальной координат (по перемещению).

Annotation. The problem of the optimal choice of the parameters of dynamic absorbers with two degrees of freedom is considered. The selection method is based on calculating the difference between the resonant frequency of the system without dampers and the nearest resonant frequency of the system with dampers. The parameters of the absorbers were chosen so that the modulus of this difference was maximum. It was found that it is most expedient to use absorbers along the vertical coordinates (displacement).

Калим сўзлар: механик система, резонанс частоталари, тебраниши, энергия манбалари, алгоритм, қаттиқ жисм.

Ключевые слова: механическая система, резонансные частоты, вибрация, источники энергии, алгоритм, твердое тело.

Key words: mechanical system, resonant frequencies, vibration, energy sources, algorithm, rigid body.

Постановка задачи и методы решения. Современные измерительные приборы и точное технологическое оборудование часто нуждаются в эффективной защите от вибраций.¹ Кроме того, в настоящее время существенно возросла необходимость в активной защите от вибраций научной аппаратуры на космических аппаратах, самолетах и других транспортных средствах.² Методы защиты от вибраций электронной аппаратуры (ЭА), устанавливаемой на подвижных объектах, подразделяются на пассивные, обеспечивающие виброзащиту РЭС без дополнительных источников энергии и активные, работающие только при дополнительном внешнем источнике энергии. Активные ветрозащитные устройства имеют значительно большую стоимость, массу, размеры и сравнительно низкую надежность. Поэтому для защиты ЭА от вибраций наиболее часто применяются пассивные методы ветрозащиты.

Целью работы является создание методики и алгоритма для проведения вычислительных экспериментов, позволяющих на ранних стадиях проектирования моделировать оптимальные колебания объекта (прибора) в резонансных областях спектров частот при внешних технологических и эксплуатационных воздействиях. Теоретические исследования проводились с использованием пакетов программ MAPLE – 18.

В качестве критерия выбора параметров предлагаем следующее. Пусть система без гасителей имела резонансные частоты ω_1 и ω_2 причем $\omega_1^2 : \omega_2^2 = 1 : n$. После установки k гасителей по перемещению и по углу система будет иметь $2(k+1)$ резонансных частот $\omega'_1, \omega'_2, \dots, \omega'_e, \dots, \omega'_{2(k+1)}$. Будем считать гашение на частоте ω_1 оптимальным, если

$$M = \max \min |\omega_1 - \omega'_e| \quad (e = 1, 2, \dots, 2(k+1)) \quad (1)$$

т.е. когда пики резонансной кривой системы с гасителями максимально отодвигаются от частоты.

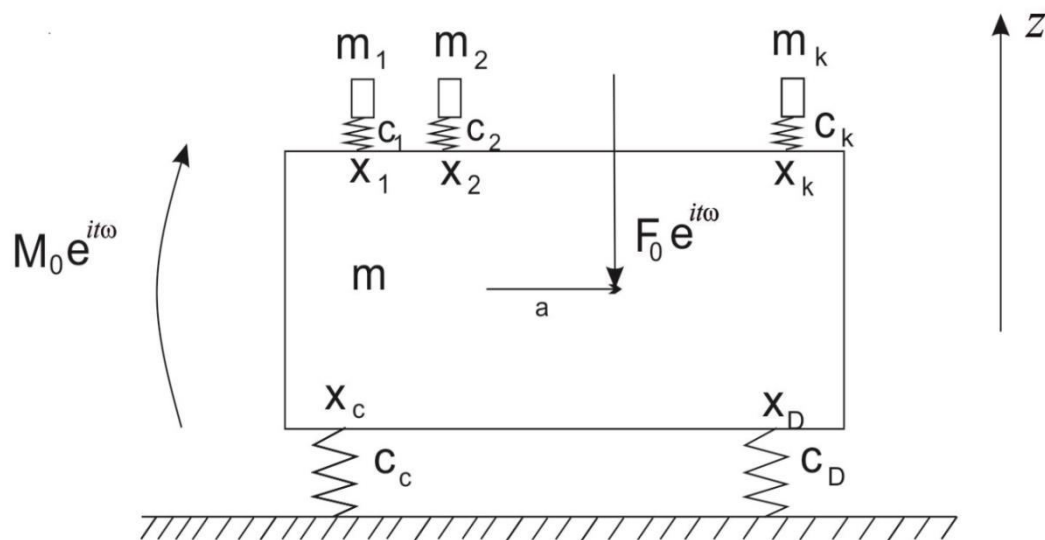

Рисунок 1. Расчетная схема механической системы с двумя степенями свободы с динамическими гасителями.

¹ Борисов В.Ф. Конструирование радиоэлектронных средств. М., изд-во МАИ, 1996, с. 380.

² Юрков Н.К. Технология радиоэлектронных средств. Пенза, изд-во ПензГУ, 2012, с. 640; Юрков. Н.К. Особенности управления сложными системами на основе концептуальных моделей. Измерительная техника. 2004, № 4, с. 14 – 16.

Воспользуемся методом комплексных амплитуд. Пусть на рассматриваемую систему (рис.1) действует вынуждающая сила $F_0 e^{i\omega t}$ и момент $M_0 e^{i\omega t}$. Движение твердого тела будем описывать движением точки O по оси z и поворотом φ около O . Положение гасителей определяется координатами z_s ($s = 1, \dots, k$). Расстояния отсчитываем по оси хотцентра O . Примем следующие обозначения:

O —центр масс подамортизированного твердого тела, a —расстояние от центра масс, до линии действия вынуждающей силы, x_c, x_d —координаты опор, x_1, x_2, \dots, x_k —координаты установки гасителей, m —масса основного тела, m_1, m_2, \dots, m_k —массы гасителей

c_c, c_d, c_s —коэффициенты жесткости опор и гасителей по оси z , h_c, h_d, h_s —

коэффициенты трения опор и гасителей по оси z , k_s —коэффициенты жесткости гасителей по φ , r_s —коэффициенты трения гасителей по φ , R, R_s —радиусы инерции основной массы около O и гасителей около точек прикрепления их к основному телу, соответственно, $s = 1, 2, \dots, k$; ω —круговая частота вынуждающей силы и момента.

Рассмотрим задачу в линейной подстановке. Из представления о малых колебаниях около положения статического равновесия. Движения системы (рис.1) описываются уравнениями:

$$\left\{ \begin{aligned} & m \ddot{z} + c_c (z + x_c \varphi) + c_d (z + x_d \varphi) + \sum_{s=1}^k c_s [(z + x_s \varphi) - z_s] + \\ & + h_c (\dot{z} + x_c \dot{\varphi}) + h_d (\dot{z} + x_d \dot{\varphi}) + \sum_{s=1}^k h_s [(\dot{z} + x_s \dot{\varphi}) - \dot{z}] = F_0 e^{i\omega t} \\ & m R^2 \ddot{\varphi} + x_c c_c (z + x_c \varphi) + x_d c_d (z + x_d \varphi) + \sum_{s=1}^k x_s c_s [(z + x_s \varphi) - z_s] + \\ & + \sum_{s=1}^k k_s (\varphi - \varphi_s) + h_c x_c (\dot{z} + x_c \dot{\varphi}) + h_d x_d (\dot{z} + x_d \dot{\varphi}) + \\ & + \sum_{s=1}^k r_s (\dot{\varphi} - \dot{\varphi}_s) + \sum_{s=1}^k h_s x_s [(\dot{z} + x_s \dot{\varphi}) - \dot{z}] = (M_0 + F_0 a^{i\omega t}) \\ & m_s \ddot{z}_s + c_s [z_s - (z + x_s \varphi)] + h_s [\dot{z}_s - (\dot{z} + x_s \dot{\varphi})] = 0 \\ & m_s R_s^2 \ddot{\varphi}_s + k_s (\varphi_s - \varphi) + r_s (\dot{\varphi}_s - \dot{\varphi}) + c_s x_s [z_s - (z + x_s \varphi)] + \\ & + x_s h_s [\dot{z}_s - (\dot{z} + x_s \dot{\varphi})] = 0, (s = 1, 2, \dots, k) \end{aligned} \right. \quad (2)$$

Делая подстановку

$$z = Z e^{i\omega t}, z_s = Z_s e^{i\omega t}, \varphi = \phi e^{i\omega t}, \varphi_s = \phi_s e^{i\omega t} \quad (3)$$

Приходим к алгебраической системе уравнений (3) относительно амплитуд

Z, ϕ, Z_s, ϕ_s ($s = 1, 2, \dots, k$) :

$$\left\{ \begin{array}{l}
Z \left[\left(-m\omega^2 + c_c + c_d + \sum c_s \right) + i\omega(h_c + h_d + \sum h_s) \right] + \\
+ \phi \left[\left(c_c x_c + c_d x_d + \sum c_s x_s \right) + i\omega(h_c x_c + h_d x_d + \sum h_s x_s) \right] - \\
- \sum (c_s + i\omega h_s) Z_s = F_0 \\
Z \left[\left(c_c x_c + c_d x_d + \sum c_s x_s \right) + i\omega(h_c x_c + h_d x_d + \sum h_s x_s) \right] + \\
+ \phi \left[\left(-mR^2 \omega^2 + c_c x_c^2 + c_d x_d^2 + \sum (k_s + c_s x_s^2) \right) + \right. \\
\left. + i\omega(h_c x_c^2 + h_d x_d^2 + \sum (r_s + h_s x_s^2)) \right] - \\
- \left[(c_s x_s + i\omega h_s x_s) Z_s - \sum (k_s + i\omega r_s) \phi_s \right] = M_0 + F_0 a \\
Z(c_s + i\omega h_s) + \phi(c_s x_s + i\omega h_s x_s) - Z_s(-m_s \omega^2 + c_s + i\omega h_s) = 0 \\
Z(c_s x_s + i\omega h_s x_s) + \phi(k_s + c_s x_s^2 + i\omega(r_s + h_s x_s^2)) - \\
- Z_s(c_s x_s + i\omega h_s x_s) - \phi_s(k + i\omega r_s - m_s R_s^2 \omega^2) = 0
\end{array} \right. \quad (4)$$

Исключая Z_s и ϕ_s , получаем

$$(5) \quad \left\{ \begin{array}{l}
Z \left[-m\omega^2 + c_c + c_d + i\omega(h_c + h_d) + \sum \frac{m_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} \right] + \\
+ \phi \left[c_c x_c + c_d x_d + i\omega(h_c x_c + h_d x_d) + \sum \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} \right] = F_0 \\
Z \left[c_c x_c + c_d x_d + i\omega(h_c x_c + h_d x_d) + \sum \left(\frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} + \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \beta_s^2 \omega^2}{(\omega^2 - \alpha_s^2)(\omega^2 - \beta_s^2)} \right) \right] + \\
+ \phi \left[-mR^2 \omega^2 + c_c x_c^2 + c_d x_d^2 + i\omega(h_c x_c^2 + h_d x_d^2) + \sum \left(\frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} + \right. \right. \\
\left. \left. + \frac{m_s \beta_s^2 R_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \beta_s^2} + \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \beta_s^2 \omega^2}{(\omega^2 - \alpha_s^2)(\omega^2 - \beta_s^2)} \right) \right] = M_0 + F_0 a
\end{array} \right.$$

Здесь $\alpha_s^2 = \frac{c_s + i\omega h_s}{m_s}$, $\beta_s^2 = \frac{k_s + i\omega h_s}{m_s R_s^2}$.

Чтобы выяснить, какие гасители более эффективны (по координате или по углу) и какое количество гасителей достаточно для гашения колебаний по обеим координатам твердого тела одновременно, рассмотрим случай без трения. Тогда уравнения (5) принимают вид

$$\left\{ \begin{array}{l} Z \left(-m\omega^2 + c_c + c_d + \sum \frac{m_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} \right) + \\ + \phi \left(c_c x_c + c_d x_d + \sum \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \beta_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} \right) = F_0 \\ Z \left(c_c x_c + c_d x_d + \sum \left(\frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} + \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \beta_s^2 \omega^2}{(\omega^2 - \alpha_s^2)(\omega^2 - \beta_s^2)} \right) \right) + \\ + \phi \left[-mR^2 \omega^2 + c_c x_c^2 + c_d x_d^2 + \sum \left(\frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} + \right. \right. \\ \left. \left. + \frac{m_s \beta_s^2 R_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \beta_s^2} + \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \beta_s^2 \omega^2}{(\omega^2 - \alpha_s^2)(\omega^2 - \beta_s^2)} \right) \right] = M_0 + F_0 a \end{array} \right. \quad (6)$$

Очевидно, что α_s и β_s будут при этом действительными.

1. Рассмотрим случай k гасителей по φ , т.е. $\alpha_s = 0$ для $s = 1, 2, \dots, k$. При этом $\beta_s \rightarrow \omega^2, \phi \rightarrow 0, Z = \frac{\Delta z}{\Delta} \rightarrow \frac{F_0}{-m\omega^2 + c_c + c_d} \neq 0$ т.е. ни при каком числе гасителей по φ не будет гашения колебаний основного тела по z .

2. Рассмотрим случай k гасителей по φ и одного гасителя по z , т.е. например, $\alpha_2, \dots, \alpha_k = 0$. При произвольной установке гасителей по координате и при $\alpha_1^2 \rightarrow \omega^2, \beta_s^2 \rightarrow \omega^2$, получаем $Z = \frac{\Delta z}{\Delta} \neq 0, \phi = \frac{\Delta \phi}{\Delta} \neq 0$.

Но оказывается, если гаситель по координате будет установлен в точке с координатой $a_0 = \frac{F_0 a + M_0}{F_0}$, то из (6) получаем $Z = 0, \phi = 0$.

Интересно, что гашение по обеим координатам будет достигаться даже если убрать гасители по углу и оставить один гаситель по координате в точке $x = a_c$. В этом случае из (6) имеем

$$\Delta = \frac{m_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} [-m\omega^2 (R^2 + x_s^2) + c_c (x_s - x_c)^2 + c_d (x_s - x_d)]$$

$$\Delta z = \frac{m_s x_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} F_0 \left(x_s - \frac{M_0 + F_0 a}{F_0} \right), \Delta \phi = -\frac{m_s \alpha_s^2 \omega^2}{\omega^2 - \alpha_s^2} F_0 \left(x_s - \frac{M_0 + F_0 a}{F_0} \right)$$

Во всех выкладках мы пренебрегали членами, не содержащими $\frac{1}{\omega^2 - \alpha_1^2}$, т.к.

$\alpha_1^2 \rightarrow \omega^2$. Отсюда видно, что если гаситель стоит в точке $x_1 = a_0$, то $Z = 0, \phi = 0$.

3. Рассмотрим случай 2-х гасителей по координате, пусть

$\alpha_3, \dots, \alpha_k = 0; \beta_1, \dots, \beta_k = 0$. Покажем, что этот случай двух гасителей является

достаточным для гашения по обеим координатам (разумеется, если гасители установлены в разных точках). Из (6) получаем $\Delta = \frac{m_1 m_2 \alpha_1^2 \alpha_2^2 \omega^4}{(\omega^2 - \alpha_1^2)(\omega^2 - \alpha_2^2)} (x_1 - x_2)^2 + A$ где

$A \sim \frac{1}{\omega^2 - \alpha_s^2}$. Значит, $\Delta \sim \frac{1}{(\omega^2 - \alpha_1^2)(\omega^2 - \alpha_2^2)} \rightarrow \infty$ при $\alpha_1^2 \rightarrow \omega^2, \alpha_2^2 \rightarrow \omega^2$. Для

Δz и $\Delta \phi$ при $\alpha_1^2 \rightarrow \omega^2, \alpha_2^2 \rightarrow \omega^2$, получаем $\Delta z \sim \Delta \phi \sim \frac{1}{(\omega^2 - \alpha_s^2)}$. Откуда следует

$\frac{\Delta z}{\Delta} \rightarrow 0, \frac{\Delta \phi}{\Delta} \rightarrow 0$. Приходим к выводу, что гасители Z наиболее эффективны, и,

поэтому, в случае с трением будем рассматривать только такие гасители.

Заключение. В результате применения амплитудного и частотного методов были получены следующие результаты:

1. Предложен алгоритм исследования и реализованный в виде программного обеспечения, позволяющего моделировать колебаний системы конечными степенями свободы при внешнем вибрационном воздействии.

2. Необходимо обеспечить $\psi_s < 0,1$, т.к. при большем затухании резонансные частоты оказываются весьма близкими к единице, т.е. к той безразмерной частоте, на которой необходимо погасить колебания системы.

3. Чтобы обеспечить гашение одновременно в верхней ($\Omega > 1$) и нижней ($\Omega < 1$) окрестностях по отношению к резонансно частоте основной системы необходимо выбрать $\Omega_s \approx 1 (s = 1, 2)$. Если же требуется обеспечить гашение, например, только в верхней окрестности, то Ω_s целесообразно брать в интервале $1 < \Omega_s < 1,2$. При этом все резонансные частоты системы увеличиваются [2]. Если же, наоборот, требуется обеспечить гашение только в нижней окрестности, то Ω_s следует выбирать в интервале $0,8 < \Omega_s < 1$. Как показали вычисления, все гасители при этом целесообразно настраивать на одну и ту же частоту.

Aripov Mersaid Mirsidigovich (National university of Uzbekistan; mirsaidaripov@mail.ru),

Matyakubov Alisher Samandarovich (National university of Uzbekistan; almasa@list.ru),

Xasanov Jamshid Ozodovich (Urgench state university; jamshid_2425@mail.ru)

EXPLICIT ESTIMATE AND GLOBAL SOLUTION OF A CROSS-DIFFUSION PARABOLIC SYSTEM NOT IN DIVERGENCE FORM

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz cross-diffuziya parabolik tenglamalar sistemasining avtomadel yechimlarining xususiyatlarini o'rganamiz. Avtomadel yechimlarning asimptotik harakati sekin va tez diffuziya rejimlari uchun tahlil qilinagan. Yechim asimptotikasining bosh hadining koeffitsiyentlari nochiqli algebraik tenglamalarni sistemasini qanoatlantirishi ko'rsatilgan.

Аннотация. В данной работе исследуются свойства автомодельных решений кросс-диффузионной параболической системы. Проанализировано асимптотическое поведение автомодельных решений как для медленного, так и для быстрого диффузионного режима. Показано, что коэффициенты главного члена асимптотики решения удовлетворяют некоторой системе нелинейных алгебраических уравнений.

Annotation. In this paper, we study the properties of self-similar solutions of a cross-diffusion parabolic system. The asymptotic behavior of self-similar solutions are analyzed for both the slow and fast

diffusive regimes. It is shown that coefficients of the main term of the asymptotic of solution satisfy some system of nonlinear algebraic equations.

Kalit so‘zlar: cross-diffuziya sistemasi, nodivergent shakl, global yechim.

Ключевые слова: кросс-диффузионная система, недивергентная форма, глобальные решения.

Key words: cross-diffusive system, non-divergence form, global solutions.

1. Introduction. Consider in $Q = \{(t, x) : t > 0, x \in \mathbb{R}^N\}$ the cross-diffusive system of equations in non-divergence form with Cauchy conditions:

$$|x|^{-l} \frac{\partial u_i}{\partial t} = u_i^{\alpha_i} \nabla \left(|x|^n u_{3-i}^{m_i-1} |\nabla u_i^k|^{p-2} \nabla u_i \right) + |x|^{-l} u_i^{\beta_i} \quad (1)$$

$$u_i(0, x) = u_{0,i}(x), \quad x \in \mathbb{R}^N \quad (2)$$

where $l, n, k, p, m_i, \alpha_i, \beta_i (i = 1, 2)$ the numerical parameters, $\nabla(\cdot) = \text{grad}_x(\cdot)$,

$u_i = u_i(x, t) \geq 0$ are the solutions. It is clear that the system (1) is degenerate. Therefore, it does not have classical solutions on the domain defined by equations. $u_i(t, x) = 0, \nabla u_i(t, x) = 0$ meaning system (1) may not have a classical solution. Therefore, in this case we consider a weak solution having the property $u_i^{\alpha_i} \nabla \left(|x|^n u_{3-i}^{m_i-1} |\nabla u_i^k|^{p-2} \nabla u_i \right) \in C(Q) (i = 1, 2)$. and obeying to the system (1) in sense of a distribution [1]. Non-divergent form equations and system of equations (1) are often used to describe various physical phenomena, such as the diffusive process for biological species, the resistive diffusion phenomena in force-free magnetic fields, curve shortening flow, spreading of infectious disease and so on, see for.¹

In² is devoted to the asymptotics of a parabolic equation of non-divergent form

$$\frac{\partial u}{\partial t} = u^m \nabla \left(|\nabla u|^{p-2} \nabla u \right) + \lambda u^\beta, \quad m \geq 1, p > 1, q > 0, \lambda > 0$$

with Dirichlet boundary conditions, where three cases are studied depending on the values of numerical parameters and the stability of stationary states is proved, and the asymptotic stability of a solution with a periodic source is discussed.

In³ Aripov M. and Raimbekov J. study the critical curves of a degenerate parabolic equation with doubly nonlinearity in non-divergence form with a source

$$\frac{\partial u}{\partial t} = u^k \nabla \left(u^{m-1} |\nabla u|^{p-2} \nabla u \right) + u^\beta$$

The critical curves of a doubly nonlinear parabolic equation in non-divergent form with a source and nonlinear boundary flux are considered in the paper. The critical global existence curve and the critical Fujita curve are obtained.

In⁴ Zhou et al. investigate the positive solutions to the doubly degenerate parabolic equation in the non-divergence form with the gradient term

¹ Samarskii A.A., Galaktionov V.A., Kurdyumov S.P., Mikhailov A.P. Blow-up in Quasilinear Parabolic Equations. Walter de Grueter, Berlin, 1995, 4, p. 535.

Aripov M., Matyakubov A.S. Self-similar solutions of a cross-diffusion parabolic system with variable density: explicit estimates and asymptotic behavior. physics, chemistry, math. 2017, 8 (1), p. 5 – 12.

² Jin Yin. Asymptotic behaviour of solutions for a doubly degenerate parabolic equation not in divergence form. Rocky Mountain J. Math., 2016, Volume 46, Number 1.

³ Aripov M., Raimbekov J. The Critical Curves of a Doubly Nonlinear Parabolic Equation in Non-divergent form with a Source and Nonlinear Boundary Flux. Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2019, 12(1), p. 112 – 124.

⁴ Zhou S., Tang X., and Yang C. “A doubly degenerate diffusion equation not in divergence form with gradient term,” Boundary Value Probl., 126, p. 1 – 19 (2016).

$$u_t = u^m \operatorname{div} \left(|\tilde{N}u|^{p-2} \tilde{N}u \frac{\partial}{\partial x} \right) + gu^r |\tilde{N}u|^p + bu^q$$

and with zero Dirichlet boundary condition. Zhou et al. first established the local existence of weak solutions to the problem, and then determined in what way the gradient term affects the behavior of the solutions. The conditions for global and non-global solutions were obtained with the critical exponent $r_c = \frac{pm - q}{p - 1}$. The authors have represented a certain precise technique based on the ‘‘concavity method’’

for a complicated non-divergence form of the model.

In¹ deals with global and blowup solutions of the quasilinear parabolic equation $u_t = \operatorname{div}(x, u, \tilde{N}u)Du + f(x, u, \tilde{N}u)$ with homogeneous Dirichlet boundary conditions. We will give sufficient conditions such that the solutions either exist globally or blow up in a finite time for any smooth initial values. In special cases, a necessary and sufficient condition for global existence is given.

In² investigated the solutions for the following nonlinear degenerate parabolic equation in non-divergent form with density

$$|x|^n \frac{\partial u}{\partial t} = u^m \nabla \left(|\nabla u|^{p-2} \nabla u \right), p > 1, 0 \leq m < \frac{(p-2)(N+n) + p + n}{p - N}$$

Then getting a self-similar solution we show the asymptotic behavior of solutions at $t \rightarrow \infty$. Slow and fast diffusion cases are investigated. Finally, we present the results of some numerical experiments.

In³ mathematical modeling of the nonlinear problem biological population non-divergent form with absorption and variable density are considered

$$Lu \equiv -\frac{\partial u}{\partial t} + u^n \operatorname{div} \left(|x|^l u^{m-1} |\nabla u^k|^{p-2} \nabla u \right) + \gamma(t)u - b(t)u^q$$

$$u|_{t=0} = u_0(x) \geq 0, x \in R^N$$

Qualitative properties of considered problem which include the critical and double critical cases are discussed. Results of the numerical experiments are analyzed.

In⁴ deals with a class of localized and degenerate quasilinear parabolic systems

$u_t = f(u)(\Delta u + av(x_0, t))$, $v_t = g(v)(\Delta v + bu(x_0, t))$ with homogeneous Dirichlet boundary conditions. Local existence of positive classical solutions is proven by using the method of regularization. Global existence and blow-up criteria are also obtained. Moreover, the authors prove that under certain conditions, the solutions have global blow-up property.

In⁵ deals with positive solutions of degenerate and quasilinear parabolic systems not in divergence form: $u_t = u^p (\nabla u + av)$, $v_t = v^p (\nabla v + bu)$ with null Dirichlet boundary conditions and positive initial conditions. The local existence and uniqueness of classical solution are proved.

In⁶, Gao et al. consider the following degenerate quasilinear parabolic systems in the non-divergence form

¹ Shuangshuang Zhou, Sining Zheng, Xueli Bai. Large time behavior of solutions to a degenerate parabolic equation not in divergence form. *Journal of Mathematical Analysis and Applications* 373(1), p. 252 – 263, January 2011.

² Jakhongir R., Raimbekov. ‘‘The properties of the solutions for Cauchy problem of nonlinear parabolic equations in non-divergent form with density’’, *J. Sib. Fed. Univ. Math. Phys.*, 8:2 (2015), p. 192–200.

³ Aripov M., Sadullayeva S.A., Sayfullayeva M.Z. To mathematical modeling of nonlinear problem biological population in nondivergent form with variable density. *AIP Conference Proceedings*, 2021, 2325, 020064.

⁹ Aripov M., Sadullayeva S.A., Sayfullayeva M.Z. Mathematical modeling of nonlinear problem biological population in not divergent form with absorption, and variable density. *Fifth International Conference on Analysis and Applied Mathematics (ICAAM 2020)*.

⁴ Yuzhu Han, Wenjie Gao. Global Existence and Blow-Up for a Class of Degenerate Parabolic Systems with Localized Source. *Acta Applicandae Mathematicae* 112(2), p. 251 – 261, November 2010.

⁵ Mingxin Wang. Some degenerate and quasilinear parabolic systems not in divergence form. *J. Math. Anal. Appl.* 274 (2002), p. 424 – 436.

⁶ Gao Y., Meng Q., Guo Y. Study of properties of solutions for quasilinear parabolic systems. *MATEC Web of Conferences*, 61 (1), p. 1 – 4, 2016.

$$\begin{cases} u_{it} = u_i^{p_i} (D u_i + a_i u_{i+1}), & i=1,2,\dots,m, \quad u_{m+1} = u_1, \\ u_i(x,0) = u_{i0}(x), & i=1,2,\dots,m, \quad x \in W, \\ u_i(x,t) = 0, & i=1,2,\dots,m, \quad x \in \partial W, \quad t > 0 \end{cases}$$

with zero Dirichlet boundary conditions and positive initial conditions. The local existence and uniqueness of the classical solution are proved. Moreover, it is proved that all solutions exist globally with the homogeneous Dirichlet boundary condition.

In¹ studies the properties of solutions of nonlinear parabolic systems of non-divergent equations

$$\frac{\partial u_i}{\partial t} = u_i^{\gamma_i} \operatorname{div} \left(|\nabla u_i|^{\sigma} \nabla u_i \right) + \varepsilon u_{3-i}^{q_i}$$

It is shown that, depending on the values of the parameters of the nonlinear medium and the dimension of the different types of solutions arise. Asymptotic representations of the auto model solutions of nonlinear parabolic systems of equations of non-divergence form, depending on the value of the numerical parameters included in the system, the necessary and sufficient indications of their existence.

In², the properties of solutions of nonlinear systems of parabolic equations not in divergence form:

$$|x|^n \frac{\partial u_i}{\partial t} = u_i^{\gamma_i} \nabla \left(|\nabla u_i|^{p-2} \nabla u_i \right) + |x|^n u_i^{\beta_i} v_{3-i}^{\beta_{i+1}} \quad u_i(0, x) = u_{0i}(x), \quad x \in R^N$$

are studied. In this work, we used method of nonlinear splitting, known previously for nonlinear parabolic equations, and systems of equations in divergence form, asymptotic theory and asymptotic methods based on different transformations. Asymptotic representation of self-similar solutions for the nonlinear parabolic system of equations not in divergence form is constructed. The property of finite speed propagation of distributions (FSPD) and the asymptotic behavior of the weak solutions were studied for the slow diffusive case.

In³ studies the blow-up properties of solutions of nonlinear parabolic systems of non-divergent equations with a source.

$$\begin{aligned} \frac{\partial u}{\partial t} &= v^{\alpha_1} \nabla \left(u^{m_1-1} \nabla u \right) + u^{\beta_1}, \quad \frac{\partial v}{\partial t} = u^{\alpha_2} \nabla \left(v^{m_2-1} \nabla v \right) + v^{\beta_2}, \\ u|_{t=0} &= u_0(x) \geq 0, \quad v|_{t=0} = v_0(x) \geq 0, \quad x \in R^N \end{aligned}$$

In solving the initial boundary value problems for the equations of mathematical physics by the difference method important issue is the choice of the order of approximation with respect to the spatial coordinates and the choice of a function as an initial approximation, as well as the search of an efficient algorithm for solving the systems of difference equations. We construct the scheme of high accuracy for nonlinear system of not in divergence form. Computational experiments confirming the high order accuracy scheme were conducted.

In⁴ studies Zeldovich-Barenblatt type solution of the Cauchy problem for a cross-diffusion parabolic system not in divergence form with a source and a variable density is obtained.

$$|x|^n \frac{\partial u_i}{\partial t} = u_{3-i}^{\alpha_i} \nabla \left(u_i^{m_i-1} \nabla u_i \right) + |x|^n u_i^{\beta_i}$$

¹ Aripov M., Matyakubov A.S. On the asymptotic behavior of solutions of nonlinear parabolic systems of non-divergent equations, Computational Technologies, Mathematics, Mechanics and Informatics Issue № 3(86). The BULLETIN of KAZNU. 2015, pp. 275 – 282.

² Aripov M., Matyakubov A.S., To the qualitative properties of solution of system equations not in divergence form of polytrophic filtration in variable density, Nanosystems: Physics, Chemistry, Math., Vol. 8, Issue 3, p. 317–322, 2017.

³ Matyakubov A., Raupov D. On Some Properties of the Blow-Up Solutions of a Nonlinear Parabolic System Non-divergent Form with Cross-Diffusion. In: Mottaeva A. (eds) Technological Advancements in Construction. Lecture Notes in Civil Engineering, vol 180, p. 289–301 (2022).

⁴ Aripov M., Matyakubov A.S. To the Properties of the Solutions of a Cross-diffusion Parabolic System not in Divergence Form. Universal Journal of Computational Mathematics, Vol. 5, № 1, pp. 1–7, 2017.

$$u_i(0, x) = u_{oi}(x), x \in R^N$$

Based on comparison method the property of finite speed perturbation of distribution is considered. An asymptotic behavior of self-similar solutions, both for slow and fast diffusion cases, is established. It is obtained the system of the nonlinear algebraic equations with the coefficients of the main terms of the asymptotical solution.

In¹ the properties of solutions of nonlinear systems of parabolic equations not in divergence form

$$|x|^n \frac{\partial u_i}{\partial t} = u_i^{\gamma_i} \nabla \left(|\nabla u_i|^{p-2} \nabla u_i \right) + |x|^n u_{3-i}^{q_i}$$

are studied. Constructed asymptotic representation of self-similar solutions of nonlinear parabolic systems of equations not in divergence form, depending on the value in the system of the numerical parameters necessary and sufficient signs of their existence.

In² the properties of self-similar solutions of a cross-diffusion parabolic system.

$$|x|^n \frac{\partial u_i}{\partial t} = u_{3-i}^{\gamma_i} \nabla \left(|x|^k u_i^{m_i-1} \nabla u_i \right) + |x|^n u_i^{q_i}$$

In particular, they find the Zeldovich-Barenblatt type solution to the cross diffusive system. The asymptotic behavior of self-similar solutions are analyzed for both the slow and fast diffusive regimes. It is shown that coefficients of the main term of the asymptotic of solution satisfy some system of nonlinear algebraic equations.

2. The self-similar system of equations. Here, we provide a method of nonlinear splitting [2] for construction of self-similar equation for the system given by Eqs. (1). We look for the solutions $u(t, x)$, $v(t, x)$ in the form

$$\begin{aligned} u(x, t) &= \bar{u}(t) \cdot w(\tau(t), r) \\ v(x, t) &= \bar{v}(t) \cdot \varphi(\tau(t), r) \end{aligned} \quad (3)$$

Then, we obtain $\bar{u}(t), \bar{v}(t)$ as $\bar{u}(t) = (T+t)^{\frac{1}{1-\beta_1}}, \bar{v}(t) = (T+t)^{\frac{1}{1-\beta_2}}$.

From Eqs. (3) and (1), we obtain the following system of equations:

$$\begin{cases} \frac{\partial w_1}{\partial \tau} = w_1^{\alpha_1} \varphi^{1-s} \frac{\partial}{\partial \varphi} \left(\varphi^{s-1} w_2^{m_1-1} \left| \frac{\partial w_1}{\partial \varphi} \right|^{p-2} \frac{\partial w_1}{\partial \varphi} \right) + \frac{\psi_1}{\tau} \left(w_1^{\beta_1} - \frac{1}{1-\beta_1} w_1 \right) \\ \frac{\partial w_2}{\partial \tau} = w_2^{\alpha_2} \varphi^{1-s} \frac{\partial}{\partial \varphi} \left(\varphi^{s-1} w_1^{m_2-1} \left| \frac{\partial w_2}{\partial \varphi} \right|^{p-2} \frac{\partial w_2}{\partial \varphi} \right) + \frac{\psi_2}{\tau} \left(w_2^{\beta_2} - \frac{1}{1-\beta_2} w_2 \right) \end{cases} \quad (4)$$

where:

$$\begin{aligned} \tau(t) &= \begin{cases} \frac{(T+t)^\sigma}{\sigma} & \text{at } \sigma \neq 0 \\ \ln(T+t) & \text{at } \sigma = 0 \end{cases} \\ T > 0, \sigma &= \frac{k(p-2) + \alpha_1}{1-\beta_1} + \frac{m_1-1}{1-\beta_2} + 1, \quad \psi_i = \left(\frac{k(p-2) + \alpha_i}{1-\beta_i} + \frac{m_i-1}{1-\beta_{3-i}} + 1 \right)^{-1}, \\ \varphi(|r|) &= r^{\frac{p-n-l}{p}}, s = \frac{p(N-1) + n + l - p(l-1)}{p}, \quad r = \sqrt{\sum_{i=1}^N x_i^2} \end{aligned}$$

¹ Aripov M., Matyakubov A.S., To the Qualitative Properties of Solution of System Equations not in Divergence Form. ,JISET – International Journal of Innovative Science, Engineering and Technology, Vol. 3, Issue 8, August 2016.

² Aripov M., Matyakubov A.S. Self-similar solutions of a cross-diffusion parabolic system with variable density: explicit estimates and asymptotic behavior. physics, chemistry, math. 2017, 8 (1), p. 5 – 12.

$$\frac{k(p-2)+\alpha_1}{1-\beta_1} + \frac{m_1-1}{1-\beta_2} = \frac{k(p-2)+\alpha_2}{1-\beta_2} + \frac{m_2-1}{1-\beta_1}$$

It is easy to establish that the system (4) has the self-similar solution

$$w_1(x, \tau) = f_1(\xi), w_2(x, \tau) = f_2(\xi), \xi = \frac{\varphi(|r|)}{\tau^{\frac{1}{p}}} \quad (5)$$

where ξ is self-similar variable and the functions $f_1(\xi), f_2(\xi)$ fulfill the following approximately self-similar system of equations

$$\begin{cases} f_1^{\alpha_1} \xi^{1-s} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{s-1} f_2^{m_1-1} \left| \frac{df_1^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{df_1}{d\xi} \right) + \frac{\xi}{p} \frac{df_1}{d\xi} + \psi_1 \left(f_1^{\beta_1} - \frac{1}{1-\beta_1} f_1 \right) = 0 \\ f_2^{\alpha_2} \xi^{1-s} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{s-1} f_1^{m_2-1} \left| \frac{df_2^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{df_2}{d\xi} \right) + \frac{\xi}{p} \frac{df_2}{d\xi} + \psi_2 \left(f_2^{\beta_2} - \frac{1}{1-\beta_2} f_2 \right) = 0 \end{cases} \quad (6)$$

In the following, we will consider nontrivial, nonnegative solutions of the system (6) satisfying the following conditions:

$$\begin{aligned} f_1(0) = M_1, f_2(0) = M_2, M_1 \in R, M_2 \in R \\ f_1(d_1) = f_2(d_2) = 0, 0 < d_1 < \infty, 0 < d_2 < \infty \end{aligned} \quad (7)$$

3. Explicit estimate and global solution. Using the solution comparison method of [1] and the standard equations method of [2] for solving the problem (6)-(7), we can obtain the estimates for the solution of the problem (1)-(2).

We note that the functions:

$$f_1(\xi) = A_1(a - \xi^\gamma)^{\gamma_1}, f_2(\xi) = A_2(a - \xi^\gamma)^{\gamma_2} \quad (8)$$

$$\gamma = \frac{p}{p-1}, \gamma_i = \frac{(p-1)(k(p-2) + \alpha_{3-i} - m_i + 1)}{k(p-2)(k(p-2) + \alpha_i + \alpha_{3-i}) + \alpha_i \alpha_{3-i} - (m_i - 1)(m_{3-i} - 1)}$$

$$b_i = (\gamma_i k - 1)(p-2) + \gamma_{3-i}(m_i - 1) + \gamma_i - 1$$

$$A_i (i=1,2) \text{ found numbers. } (b)_+ = \max(0, b)$$

The following theorem is proved.

Theorem 1. Let the conditions of $\gamma_i < 0$

$$\begin{aligned} \gamma b_i A_i^{\alpha_i + k(p-2)} \cdot A_{3-i}^{m_i-1} k^{p-2} |\gamma \gamma_i|^{p-2} &= -\frac{1}{p} \\ \psi_i \left(A_i^{\beta_i-1} a^{\gamma_i \beta_i - \gamma_i} - \frac{1}{1-\beta_i} \right) - \frac{s \cdot \gamma_i}{p \gamma_{i+2}} &\geq 0, i=1,2 \\ u(t,0) &\geq u_i(t,0)_-, x \in R^N \end{aligned}$$

Then the problem (1)-(2) has a global solution, which satisfies estimates

$$u(t, x) \geq u_i(t, x)_- = (T+t)^{n_i} \bar{f}_i(\xi) \quad \text{in } Q.$$

Proof. Theorem 1 is proved by the comparing solution method [1]. Hence, comparing solution methods it is taken the functions $u(t, x)_-, v(t, x)_-$. Substituting (8) in (1) the following inequality can be

$$\text{obtained: } \begin{cases} f_1^{\alpha_1} \xi^{1-s} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{s-1} f_2^{m_1-1} \left| \frac{df_1^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{df_1}{d\xi} \right) + \frac{\xi}{p} \frac{df_1}{d\xi} + \psi_1 \left(f_1^{\beta_1} - \frac{1}{1-\beta_1} f_1 \right) \geq 0 \\ f_2^{\alpha_2} \xi^{1-s} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{s-1} f_1^{m_2-1} \left| \frac{df_2^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{df_2}{d\xi} \right) + \frac{\xi}{p} \frac{df_2}{d\xi} + \psi_2 \left(f_2^{\beta_2} - \frac{1}{1-\beta_2} f_2 \right) \geq 0 \end{cases} \quad (9)$$

If the specific form (8) is given for the functions $\bar{f}_1(\xi), \bar{f}_2(\xi)$ inequality (9) can be rewritten as follows:

$$\psi_i \left(A_i^{\beta_i-1} (a - \xi^\gamma)^{\gamma_i \beta_i - \gamma_i} - \frac{1}{1-\beta_i} \right) - \frac{\gamma_i s}{\gamma_{i+2} p} \geq 0$$

It is easy to check that $A_i^{\beta_i-1} a^{\gamma_i \beta_i - \gamma_i} \geq A_i^{\beta_i-1} (a - \xi^\gamma)^{\gamma_i \beta_i - \gamma_i}$

Then, according to the hypotheses of Theorem 1 and comparison principle, it will be:

$$u(t, x) \geq u(t, x)_-, v(t, x) \leq v(t, x)_-, x \in R^N \text{ in } Q,$$

$$\text{if } u(t, 0) \geq u(t, 0)_-, v(t, 0) \geq v(t, 0)_-, x \in R^N.$$

The results obtained in the above theorem are a generalization of the results in [18]. If we take $k=1$ and $p=2$, in our given theorem, then the results in [18] are obtained.

4. The asymptotic behavior of self-similar solutions of the problem (6)-(7)

4.1. The case of slow diffusion. Let us introduce the following notations:

$$a_{1i}(\eta) = -\gamma_3 + \frac{se^{-\eta}}{\gamma(a-e^{-\eta})}, \quad a_{2i}(\eta) = \frac{1}{p\gamma^{p-1}}, \quad a_{3i}(\eta) = \frac{\psi_i e^{-(1+\gamma_i\beta-\gamma_i)\eta}}{\gamma^p(a-e^{-\eta})}, \quad a_{4i}(\eta) = \frac{\psi_i e^{-\eta}}{\gamma^p(1-\beta_i)(a-e^{-\eta})}$$

Assume $\frac{k(p-2)+\alpha_1}{1-\beta_1} + \frac{m_1-1}{1-\beta_2} = \frac{k(p-2)+\alpha_2}{1-\beta_2} + \frac{m_2-1}{1-\beta_1}$. Then the following theorem is valid:

Theorem 2. Let $\frac{k(p-2)+\alpha_1}{1-\beta_1} + \frac{m_1-1}{1-\beta_2} + 1 > 0$. Then compactly supported solution of the problem

(6),(7) as $|x| \rightarrow a^{\frac{p-1}{p}} \tau^{\frac{1}{p}}$ has the following asymptotic behavior:

$$f(\xi) = c_i \left(a - \left(\frac{|x|}{\tau^{\frac{1}{p}}} \right)^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\gamma_i} (1+o(1)) \quad (12)$$

if one of the following conditions are fulfilled:

(1) $1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 = 0$ and $1 + \gamma_2 \beta_2 - \gamma_2 = 0$ the coefficients c_i ($i=1,2$) are the solutions of the systems of nonlinear algebraic equations:

$$a_{11} c_1^{k(p-2)+1} c_2^{m_1-1} k^{p-2} \gamma_1^{p-1} + a_{12} c_1^{1-\alpha_1} \gamma_1 - a_{13} c_1^{\beta_1-\alpha_1} = 0$$

$$a_{21} c_2^{k(p-2)+1} c_1^{m_2-1} k^{p-2} \gamma_2^{p-1} + a_{22} c_2^{1-\alpha_2} \gamma_2 - a_{23} c_2^{\beta_2-\alpha_2} = 0$$

(2) $1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 = 0$ and $1 + \gamma_2 \beta_2 - \gamma_2 > 0$ the coefficients c_i ($i=1,2$) are the solutions of the systems of nonlinear algebraic equations:

$$a_{11} c_1^{k(p-2)+1} c_2^{m_1-1} k^{p-2} \gamma_1^{p-1} + a_{12} c_1^{1-\alpha_1} \gamma_1 - a_{13} c_1^{\beta_1-\alpha_1} = 0$$

$$a_{21} c_2^{k(p-2)+1} c_1^{m_2-1} k^{p-2} \gamma_2^{p-1} + a_{22} c_2^{1-\alpha_2} \gamma_2 = 0$$

(3) $1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 > 0$ and $1 + \gamma_2 \beta_2 - \gamma_2 = 0$ the coefficients c_i ($i = 1, 2$) are the solutions of the systems of nonlinear algebraic equations:

$$\begin{aligned} a_{11} c_1^{k(p-2)+1} c_2^{m_1-1} k^{p-2} \gamma_1^{p-1} + a_{12} c_1^{1-\alpha_1} \gamma_1 &= 0 \\ a_{21} c_2^{k(p-2)+1} c_1^{m_2-1} k^{p-2} \gamma_2^{p-1} + a_{22} c_2^{1-\alpha_2} \gamma_2 - a_{23} c_2^{\beta_2-\alpha_2} &= 0 \end{aligned}$$

(4) $1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 > 0$ and $1 + \gamma_2 \beta_2 - \gamma_2 > 0$ the coefficients c_i ($i = 1, 2$) are the solutions of the systems of nonlinear algebraic equations:

$$\begin{aligned} a_{11} c_1^{k(p-2)+1} c_2^{m_1-1} k^{p-2} \gamma_1^{p-1} + a_{12} c_1^{1-\alpha_1} \gamma_1 &= 0 \\ a_{21} c_2^{k(p-2)+1} c_1^{m_2-1} k^{p-2} \gamma_2^{p-1} + a_{22} c_2^{1-\alpha_2} \gamma_2 &= 0 \end{aligned}$$

Proof. To simplify such auxiliary systems of equations, one can use the following transformations:

$$f_1(\xi) = \bar{f}_1(\xi) \cdot y(\eta), f_2(\xi) = \bar{f}_2(\xi) \cdot z(\eta), \eta = -\ln\left(a - \xi^{\frac{p+n}{p-1}}\right) \quad (13)$$

where $\bar{f}_i(\xi) = (a - \xi^{\frac{p+n}{p-1}})^{\gamma_i}$, $a > 0$, $i = 0, 1$ and $y_1(h), y_2(h)$ -the new functions. Now, let us study the

asymptotic behavior of solutions of Eqs. (6) and (7) at $|x| \rightarrow a^{\frac{p-1}{p+n}} \tau^{\frac{1}{p+n}}$. After transformation (13), Eqs. (6) and (7) will take the following form:

$$\frac{dL_i y}{d\eta} + a_{i1}(\eta) \cdot L_i y + y^{-\alpha_i}(\eta) \cdot \left(\frac{dy(\eta)}{d\eta} - \gamma_i \cdot y(\eta) \right) \cdot a_{i2}(\eta) + y^{\beta_i - \alpha_i}(\eta) \cdot a_{i3}(\eta) - y^{1-\alpha_i}(\eta) \cdot a_{i4}(\eta) = 0 \quad (14)$$

$$\text{Here, } a_{i1}(\eta) = -\gamma_{2+i} + \frac{(N+n) \cdot e^{-\eta}}{\gamma(a - e^{-\eta})}, a_{i2}(\eta) = \frac{1}{(p+n) \cdot \gamma^{p-1}}, a_{i3}(\eta) = \frac{\psi_i e^{-(1+\gamma_i \beta_i - \gamma_i)\eta}}{\gamma^p (a - e^{-\eta})},$$

$$a_{i4}(\eta) = \frac{\psi_i e^{-\eta}}{\gamma^p (1 - \beta_i)(a - e^{-\eta})}, L_i(y) = y_{3-i}^{m_i-1} \left| \frac{dy_i^k}{d\eta} - k \gamma_i y_i^k \right|^{p-2} \left(\frac{dy_i}{d\eta} - \gamma_i y_i \right) \quad i = 1, 2$$

We assumed that $\xi \in (\xi_0, \xi_1]$, $0 < \xi_0 < \xi_1$, $\xi_1 = a^{\frac{p+n}{p-1}}$. Therefore, the function $h(x)$ has the following properties:

$$\eta'(\xi) > 0 \text{ at } \xi \in (\xi_0, \xi_1], \eta_0 = \eta_0(\xi), \lim_{\xi \rightarrow \xi_0} \eta(\xi) = +\infty$$

The auxiliary system of equations (13) studied under the following limitations:

$$\lim_{\eta \rightarrow +\infty} a_{ij}(\eta) = a_{ij}^0, \quad (i = 1, 2; j = 1, 2, 3, 4)$$

exist and are finite and nonzero, that is $0 < |a_{ij}^0| < +\infty$. The solutions of the system (14), in a certain

vicinity of $+\infty$ satisfy the inequalities: $y_i(\eta) > 0, \frac{dy_i^k}{d\eta} - k \gamma_i y_i^k \neq 0$

Assuming in Eqs. (14):

$$v_i(\eta) = y_{3-i}^{m_i-1} \left| \frac{dy_i^k}{d\eta} - k \gamma_i y_i^k \right|^{p-2} \left(\frac{dy_i}{d\eta} - \gamma_i y_i \right) \quad (i = 1, 2;) \quad (15)$$

we obtain the identity:

$$v_i'(\eta) \equiv -a_{i1}(\eta) v_i(\eta) - \left(\frac{dy_i(\eta)}{d\eta} - \gamma_i \cdot y_i(\eta) \right) \cdot a_{i2}(\eta) \cdot y_i^{-\alpha_i}(\eta) - y_i^{\beta_i - \alpha_i}(\eta) \cdot a_{i3}(\eta) + y_i^{1-\alpha_i}(\eta) \cdot a_{i4}(\eta) = 0 \quad (16)$$

Furthermore, consider the functions:

$$g_i(\lambda_i, \eta) \equiv -a_{i1}(\eta) \lambda_i - \left(\frac{dy_i(\eta)}{d\eta} - \gamma_i \cdot y_i(\eta) \right) \cdot a_{i2}(\eta) \cdot y_i^{-\alpha_i}(\eta) - y_i^{\beta_i - \alpha_i}(\eta) \cdot a_{i3}(\eta) + y_i^{1-\alpha_i}(\eta) \cdot a_{i4}(\eta) = 0 \quad (17)$$

where $\lambda_i \in R$ ($i = 1, 2$).

Let us suppose $\frac{k(p-2)+\alpha_1}{1-\beta_1} + \frac{m_1-1}{1-\beta_2} + 1 > 0$. Then,

$$\lim_{\eta \rightarrow \infty} a_{i1}(\eta) = -\gamma_{2+i}, \lim_{\eta \rightarrow \infty} a_{i2}(\eta) = \frac{\gamma_1}{p}, \lim_{\eta \rightarrow \infty} a_{i3}(\eta) = \begin{cases} 0 & 1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 > 0 \\ \frac{\psi_i}{\gamma^p a} & 1 + \gamma_1 \beta_1 - \gamma_1 = 0 \end{cases}, \lim_{\eta \rightarrow \infty} a_{i4}(\eta) = 0, i=1,2,$$

and the functions $g_i(\lambda_i, \eta), (i=1,2)$ preserve sign on the interval $[\eta_2, +\infty) \subset [\eta_0, +\infty)$ for every fixed value $\lambda_i \neq 0, (i=1,2)$.

Thus, the functions $g_i(\lambda_i, \eta), (i=1,2)$ for all $[\eta_i, +\infty) (i=1,2)$ satisfy one of the inequalities:

$$g_i(\lambda_i, \eta) > 0 \text{ or } g_i(\lambda_i, \eta) < 0, (i=1,2)$$

(18)

Let us assume that for the functions $v_i(h) (i=1,2)$ the limit at $\eta \rightarrow +\infty$ does not exist. Consider the case, where one of the inequalities (18) are fulfilled. By force of the function's $v_i(h) (i=1,2)$ oscillation, the straight line $\bar{v}_i = l_i (i=1,2)$ and its graph intersects an infinite number of times in the interval $[\eta_i, +\infty) (i=1,2)$. However, this is impossible, since on the interval $[\eta_i, +\infty) (i=1,2)$ just one of the inequalities (18) is valid, and therefore, from Eq (17), that the graph of the functions $v_i(\eta) > 0 (i=1,2)$ intersects the straight lines $\bar{v}_i = l_i (i=1,2)$ only once in the interval $[\eta_i, +\infty) (i=1,2)$. Therefore, for the functions limit at $\eta \rightarrow +\infty$ exists.

Assuming the functions $v_i(\eta) (i=1,2)$ are defined in accordance with Eq. (15) and have a limit at $\eta \rightarrow +\infty$,

one can show that $y'_i(\eta) (i=1,2)$ has a limit at $\eta \rightarrow +\infty$, which is equal to zero. Then

$$v_i(\eta) = y_{3-i}^{m_i-1} \left| \frac{dy_i^k}{d\eta} - k\gamma_i y_i^k \right|^{p-2} \left(\frac{dy_i}{d\eta} - \gamma_i y_i \right) = -y_{3-i}^{m_i-1} k^{p-2} \gamma_i^{p-1} y_i^{k(p-2)+1} + o(1), i=1,2 \text{ at } \eta \rightarrow +\infty$$

and and by (16) derivative of functions $v_i(\eta) (i=1,2)$ has a limit at $\eta \rightarrow +\infty$, which obviously equals zero.

Consequently,

$$\lim_{\eta \rightarrow \infty} (a_{i1}(\eta) \cdot v_i - y_i^{-\alpha_i}(\eta) \cdot \gamma_i \cdot a_{i2}(\eta) + y_i^{\beta_i - \alpha_i}(\eta) \cdot a_{i3}(\eta) - y_i^{1-\alpha_i}(\eta) \cdot a_{i4}(\eta)) = 0 (i=1,2)$$

It is easy to see that the system (14) has a solution $(y_1(h), y_2(h))$ with a finite non-zero limit at $\eta \rightarrow +\infty$

necessary to comply with the conditions of Theorem 3. Then the compactly supported solution of the problem (6)-(7) has an asymptotic of the form (12) as Thus, the theorem is proved.

Corollary 1. A weak solution of the problem (1)-(2) has the following asymptotic form:

$$u_A(x, t) \approx c_1 (T+t)^{m_1} \left(a - \left(\frac{|x|}{\tau^p} \right)^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\frac{(p-1)(k(p-2)+\alpha_{3-i}-m_i+1)}{k(p-2)(k(p-2)+\alpha_i+\alpha_{3-i})+\alpha_i\alpha_{3-i}-(m_i-1)(m_{3-i}-1)}} (1+o(1))$$

$$v_A(x, t) \approx c_2 (T+t)^{m_2} \left(a - \left(\frac{|x|}{\tau^p} \right)^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\frac{(p-1)(k(p-2)+\alpha_{3-i}-m_i+1)}{k(p-2)(k(p-2)+\alpha_i+\alpha_{3-i})+\alpha_i\alpha_{3-i}-(m_i-1)(m_{3-i}-1)}} (1+o(1))$$

at $|x| \rightarrow a^{\frac{p-1}{p}} \frac{1}{\tau^p}$ where constants c_1, c_2 are defined above.

4.2. The case of fast diffusion. Suppose that the systems (6) are satisfies the condition

$$f_1'(0) = 0, f_2'(0) = 0, f_1(\infty) = 0, f_2(\infty) = 0 \quad (19)$$

Note that the functions satisfies $\bar{f}_i(\xi) = (a + \xi^\gamma)^{\gamma_i}$ the condition of (19), where

$$a > 0, \gamma_i = \frac{(p-1)(k(p-2) + \alpha_{3-i} - m_i + 1)}{k(p-2)(k(p-2) + \alpha_i + \alpha_{3-i}) + \alpha_i \alpha_{3-i} - (m_i - 1)(m_{3-i} - 1)},$$

Teorema 3. Let $\frac{k(p-2) + \alpha_1}{1 - \beta_1} + \frac{m_1 - 1}{1 - \beta_2} + 1 > 0, 1 + \gamma_i \beta_i - \gamma_i \geq 0$. Then, vanishing at infinity

solution of the problem (6), (19) at $\xi \rightarrow \infty$ has an asymptotic

$$f(\xi) = c_i \left(a + \xi^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\gamma_i} (1 + o(1)) \quad (21)$$

where the coefficients c_i ($i = 3, 4$) are the solutions of systems of the nonlinear algebraic equations

$$\begin{aligned} a_{11} c_1^{k(p-2)+1} c_2^{m_1-1} k^{p-2} \gamma_1^{p-1} + a_{14} c_1^{1-\alpha_1} &= 0 \\ a_{21} c_2^{k(p-2)+1} c_1^{m_2-1} k^{p-2} \gamma_2^{p-1} + a_{24} c_2^{1-\alpha_2} &= 0 \end{aligned}$$

Corollary 2. A weak solution of the problem (1)-(2) has the following asymptotic:

$$\begin{aligned} u_A(x, t) &\approx c_3 (T + t)^{n_1} \left(a + \xi^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\frac{(p-1)(k(p-2) + \alpha_2 - m_1 + 1)}{k(p-2)(k(p-2) + \alpha_1 + \alpha_2) + \alpha_1 \alpha_2 + (m_1 - 1)(m_2 - 1)}} (1 + o(1)) \\ v_A(x, t) &\approx c_4 (T + t)^{n_2} \left(a + \xi^{\frac{p}{p-1}} \right)^{\frac{(p-1)(k(p-2) + \alpha_1 - m_2 + 1)}{k(p-2)(k(p-2) + \alpha_1 + \alpha_2) + \alpha_1 \alpha_2 + (m_1 - 1)(m_2 - 1)}} (1 + o(1)) \end{aligned} \quad (22)$$

at $\xi \rightarrow \infty$ where constants c_3, c_4 are defined above.

**Ayupov Kutup Sautovich (Tashkent State Technical University, Professor),
Mavlonov Giyosiddin Haydarovich (Tashkent State Technical University, docent),
Usmonov Anvarjon Abdiqodir o'g'li (Tashkent State Technical University, PhD student, E-mail: u-anvarjon@mail.ru)**

DISTRIBUTION OF IMPURITY ATOM BORON CONCENTRATION IN SILICON IN THE PRESENCE OF IMPURITY ATOM PHOSPHORUS

Annotatsiya. *Ilmiy izlanishdan maqsad kremniyga ketma-ket diffuziya qilingan fosfor va bor kirishma atomlarining o'zaro ta'siri va taqsimotini o'rganish asosida elektronlar va kovaklarning harakatchanligini o'zgarishi. Tajribada zaryad tashuvchilar taqsimoti va harakatchanligi Van der Pau usuli yordamida aniqlandi. Tajriba natijalari, ketma-ket fosfor va bor kirishma atomlari bilan legirlangan namunada fosfor kirishma atomlari bilan legirlangan nazorat namunasiga nisbatan 2 μm kam chuqurlikkacha kirishi aniqlandi.*

Аннотация. *Целью научного исследования было изучение изменения подвижности электронов и дырок на основе взаимодействия, распределения атомов фосфора и бора, которые последовательно диффундировались в кремний. В эксперименте распределение и подвижность носителей заряда определялись методом Ван дер Пау. Результаты эксперимента показали, что в образце, легированном последовательно атомами фосфора и бора фосфор проник в глубину на 2 мкм меньше, чем в контрольном образце, легированном примесными атомами фосфора.*

Annotation. *The aim of the scientific research is to study the change in the mobility of electrons and holes based on the interaction and distribution of phosphorus and boron atoms, which were consistently diffused into silicon. In the experiment, the distribution and mobility of charge carriers were determined by the Van der Pauw method. The experimental results showed that in the sample doped with*

phosphorus and boron atoms sequentially, the phosphorus penetrated to a depth of 2 μm less than in the control sample doped with impurity phosphorus atoms.

Kalit so‘zlar: kremniy, fosfor, bor, harakatchanlik, diffuziya, konsentratsiya.

Ключевые слова: кремний, фосфор, бор, подвижность, диффузия, концентрация.

Key words: silicon, phosphorus, boron, mobility, diffusion, concentration.

Introduction. The formation of binary elementary cells with the participation of atoms of groups III and V in the silicon lattice is of great scientific and practical interest. Since the formation of binary elementary cells of the $\text{Si}_2\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ type with controlled parameters, on the one hand, can serve as the basis for obtaining a new class of semiconductor material that allows you to control the fundamental parameters of silicon. And on the other hand, it is a very promising and optimal way to obtain bulk nanostructured silicon with specified electrical parameters.¹

The aim of this work was to develop a diffusion technology for the formation of binary elementary cells of the Si_2BP type in a silicon lattice. To ensure the maximum participation of the introduced impurity atoms B and P, it was necessary to determine the thermodynamic conditions that made it possible to obtain silicon with practically the same concentration distribution of these impurities. The theoretical calculations of the concentration distribution, taking into account the diffusion coefficients and solubility of these impurity atoms in silicon under conditions of diffusion from an unlimited source, showed that the fulfillment of such a thermodynamic condition requires rather subtle and complex technological operations.

Due to the very high solubility of elements B and P ($N \geq 10^{20} \div 10^{21} \text{ cm}^{-3}$) in silicon, it allows the creation of binary clusters with a sufficiently high concentration, which significantly affect the energy structures and electrophysical properties of silicon. In addition, due to the rather low diffusion coefficient of these elements ($D \sim 10^{-12} \div 10^{-13} \text{ cm}^2/\text{s}$), it is possible to form binary clusters both in the surface region and in the volume of a silicon crystal with the required thickness.

Experiment. Monocrystal silicon KDB-10 with initial boron concentration $N_{\text{B}} \sim 2 \cdot 10^{15} \text{ cm}^{-3}$ was chosen as the starting material. For the experiment, the samples were divided into three groups. Samples of the first group were doped with impurity phosphorus atoms. The samples of the second group were doped with impurity boron atoms, the samples of the third group were first doped with phosphorus and then with boron atoms.

Prior to diffusion, all silicon samples were cleaned by etching in an acid solution of $\text{HNO}_3 + \text{HF}$. Cleaning made it possible to remove the oxide layer from the surface of the silicon single crystal.

Diffusion in silicon was carried out from the ammonium phosphorus layer formed. Phosphorus diffusion was carried out at a temperature of $T=1100 \text{ }^\circ\text{C}$ for $t=4$ hours (first group). At $T=1100 \text{ }^\circ\text{C}$ for $t=4$ hours, silicon samples were doped with boron atoms (second group) and the third group of samples in the presence of boron doped with phosphorus at a temperature of $T=1100 \text{ }^\circ\text{C}$ for $t=4$ hours.

The concentration distribution of impurity atoms of boron and phosphorus was measured by a 4-probe method by layer-by-layer removal of a layer of 1 μm by chemical etching. It was assumed that all the introduced impurity phosphorus and boron atoms are in the electroactive state. When calculating the concentrations of phosphorus and boron atoms (electrons and holes), the change in the type of conductivity and mobility of charge carriers is taken into account. The type of conductivity was determined using a thermal probe. After diffusion, phosphosilicate, borosilicate, or borophosphorosilicate glass was removed from the surface of all samples by HF etching.

Results. After diffusion at temperature $T=1100 \text{ }^\circ\text{C}$ and time $t=4$ hours (first group), the phosphorus concentration on the sample surface was $N_{\text{P}}=3 \times 10^{20} \text{ cm}^{-3}$, and at the penetration depth $x=10 \text{ } \mu\text{m}$, the phosphorus concentration decreased to $\sim 4 \times 10^{17} \text{ cm}^{-3}$. These research results were in good agreement with the literature data.² After diffusion, the surface concentration of boron (second group) reaches $N_{\text{B}}=3 \cdot 10^{19} \text{ cm}^{-3}$, and at a depth of $x=9 \text{ } \mu\text{m}$ it is $\sim 2 \cdot 10^{17} \text{ cm}^{-3}$. These data are also confirmed in the experimental data of the authors in. The concentration of phosphorus on the surface of the control samples was approximately 4 times greater than the concentration of boron. On fig. 1 shows the distribution of phosphorus

¹ М.К.Бахадирханов, Н.Ф.Зикриллаев, С.Б.Исамов, Х.С.Турекеев, С.А.Валиев. Влияние наличия достаточно высокой концентрации фосфора на концентрационное распределение галлия в кремнии Физика и техника полупроводников, 2022, том 56, вып. 2 (199 – 203).

² Е.Г.Тишковский, В.И.Ободников, А.А.Таскин, К.В.Феклистов, В.Г.Серяпин. ФТП, 34 (6), 655 (2000).

concentrations in control samples after thermal annealing under diffusion conditions (curve 1), the concentration distribution of boron atoms in samples of the second group (curve 2), and the third group of samples doped with phosphorus atoms, and then with boron (curve 3). As can be seen from the figure, the surface concentration of phosphorus slightly decreases as a result of thermal annealing, and at a depth of $x=14 \mu\text{m}$, the phosphorus concentration is about $\sim 10^{15} \text{ cm}^{-3}$. Thus, the distribution of phosphorus concentration in silicon after diffusion and thermal annealing is significantly different, with the phosphorus concentration in the samples exceeding the boron concentration to a depth of $11 \mu\text{m}$. In the successive diffusion of phosphorus and then boron atoms, compensation of current carriers (which create these impurities) is observed, which leads to a decrease in silicon conductivity due to a change in the concentration of charge carriers and a decrease in their mobility. Curve 3 in Figure 1 shows the distribution of charge carrier concentrations in boron-doped samples after phosphorus diffusion (third group). Testing the obtained samples with a thermal probe shows that silicon samples after diffusion have p-type conductivity to a depth of $x=2 \mu\text{m}$. In this region, the concentration of boron atoms is greater than the concentration of phosphorus atoms. Further deepening greater than $x>2 \mu\text{m}$ silicon samples have n-type conductivity. At $x=2\div 6 \mu\text{m}$, the electron concentration of ionized phosphorus increases slightly, and at $x> 6 \mu\text{m}$ it sharply decreases.

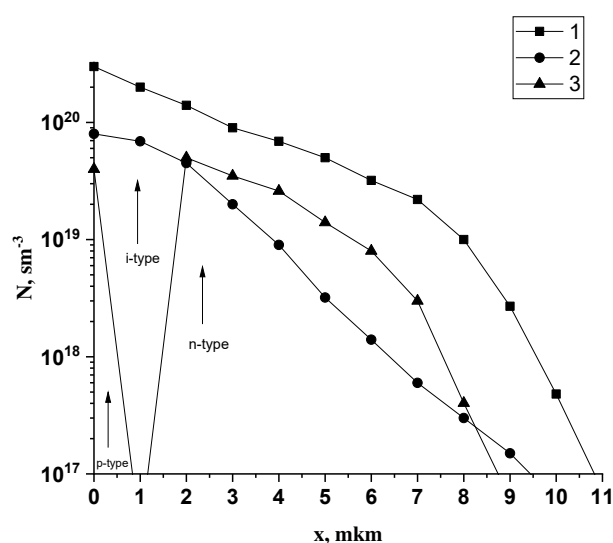

Figure 1. 1-curve of the concentration distribution of phosphorus atoms (electrons) in the samples of the first group, 2-curve of the concentration distribution of boron atoms (holes) in the samples of the second group, 3-curve of the concentration distribution of the samples of the third group doped with phosphorus atoms, and then with boron.

The obtained research results cannot be explained with a simple compensation of impurity atoms of phosphorus and boron. In this case, the type of surface conductivity of the material should not change (the volume of the material at a depth of $2 \mu\text{m}$ should be n-type). In our case, there is an increase in the concentration of electroactive boron or a decrease in the concentration of electroactive phosphorus near the surface region.

We also studied the change in the mobility of charge carriers in the depth of the obtained samples (Figure 2).

As can be seen from fig. 2, the mobilities of holes and electrons in silicon samples containing impurity boron and phosphorus atoms are higher than in samples doped only with boron or phosphorus. These results show that the formation of neutral complexes of the $\text{P}^+ \text{B}^-$ type significantly reduces the degree of defectiveness of the crystal.

Such changes in electrophysical parameters can occur for the following physical reasons:

1) The increase in the diffusion coefficient of boron atoms in silicon is associated with the presence of phosphorus ions, which lead to the expansion of the silicon lattice under the action of phosphorus ion fields (the diameter of the phosphorus ion field is larger than the size of the lattice constant of silicon), which leads to an increase in the concentration of boron on the surface.

2) Due to the compression of the silicon lattice, phosphorus ions enter the interstices of the silicon crystal lattice due to the diffusion of boron atoms (the diameter of the boron ion is less than the lattice constant), which leads to a decrease in the concentration of phosphorus on the surface.

3) The electrostatic interaction of boron and phosphorus ions leads to a decrease in the diffusion coefficient due to the formation of P^+B^- type molecules.

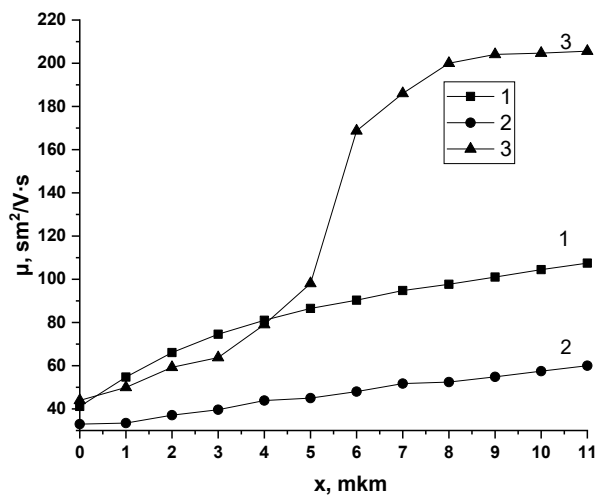

Figure 2. 1- the first group of silicon samples doped with phosphorus, 2 - the second group of silicon samples doped with boron, 3 - the third group of silicon samples doped first with phosphorus atoms, and then with boron, $T = 300$ K.

An analysis of the research results allows us to confirm that the concentration of phosphorus in silicon leads to an increase in the electroactive concentration of boron. Thus, under conditions of sequential diffusion of phosphorus and boron, the concentration of electroactive boron atoms on the surface will be 4 times higher than that calculated for lightly doped silicon. The experimental data obtained in [6] qualitatively confirm the results of our studies.

The obtained experimental results cannot be explained only by the mutual compensation of impurity atoms of phosphorus and boron. As a result of the molecular combination of phosphorus and boron atoms in the silicon lattice, neutral complexes are formed, consisting of silicon, phosphorus and boron atoms of the $Si_2P^+B^-$ type.

Conclusions. Such complexes can exist only in cases where the phosphorus and boron atoms are nearby, i.e. they must occupy two neighboring sites in the silicon lattice. When such complexes are formed in the lattice, new binary electrically neutral lattices such as $Si_2P^+B^-$ are formed. Further research results showed that in order to increase the concentration of formed complexes in silicon, the material must be subjected to long-term low-temperature thermal annealing.

Binary electrically neutral complexes of the $Si_2P^+B^-$ type, in contrast to the elementary cell of silicon, have a partially ion-covalent bond and their structure differs from the energy structure of pure silicon. At sufficiently high concentrations of such binary complexes, they can form nano- and microclusters of a new phase, which has a significant effect on the band gap, charge carrier mobility, optical absorption, and recombination properties of silicon. These research results also show the possibility of obtaining a new material based on silicon to create solar cells with an increased absorption coefficient in the extended spectral region, which leads to a significant increase in efficiency.¹

¹ К.С.Аюпов, М.К.Бахадырханов, Н.Ф.Зикриллаев, Х.М.Илиев, Н.О.Норкулов. Природа глубоких уровней в кремнии. ДАН РУз, 2007, №2, с. 21–24; М.К.Бахадырханов, Х.М.Илиев, О.Б.Турсунов. Новые материалы для фотоэнергетики. “Молодой ученый”, № 43, с. 22 – 27.

**Исмоилов Ихтиёржон Аъзамжонович (Фарғона Давлат университети таянч докторанти)
ЖАЗО ВА УНИНГ ХУҚУҚБУЗАРГА НИСБАТАН ҚЎЛЛАНИШИНИНГ
АХЛОҚИЙ-ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ**

***Аннотация.** Мақолада жазо ва унинг ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланишининг ахлоқий-фалсафий масалалари ҳақида фикр юритилади. Ахлоқий ёндашувларнинг жамият ҳаётидаги ижтимоий муаммолар ва уларнинг ечимлар таҳлили ҳақидаги қарашлар баён қилинган.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются эτικο-философские вопросы наказания и его применения к правонарушителю. Описаны взгляды на этические подходы к анализу социальных проблем в обществе и пути их решения.*

***Annotation.** The article deals with the ethical and philosophical issues of punishment and its application to the offender. The views on ethical approaches to the analysis of social problems in society and ways to solve them are described.*

***Калим сўзлар:** жазо, ахлоқ, ахлоқий тарбия, ижтимоий адолат, назария, ҳуқуқбузарлик, қилмиш.*

***Ключевые слова:** наказание, нравственность, нравственное воспитание, социальная справедливость, теория, правонарушение, поступок.*

***Key words:** punishment, morality, moral education, social justice, theory, delinquency, deed.*

Жазо – ҳуқуқбузар (жиноятчи)га нисбатан давлат томонидан бериладиган, ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатдан қўлланиши мумкин бўлган давлатнинг мажбурлов чораси. Жазонинг ахлоқийлиги ҳуқуқбузарнинг қилган хатти-ҳаракати (қилмиши) учун белгиланган мотивлар асосидаги жамият томонидан маъқулланган ёки қабул қилинган асосли ҳаракатдир.

Жазонинг ўзига хос хусусият (белги)ларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- а) жазонинг оғирлиги;
- б) жазонинг мақсади;
- в) жазонинг тайинланиши;
- г) ноқонуний ҳаракатни қоралаш;
- д) жазонинг етарлича бўлиши (меъёрий ҳисоби);
- е) жазонинг асосли эканлиги;
- ё) давлат томонидан берилиши.

Бу хусусиятлардан келиб чиқиб, назариячилар жазонинг айбдорга нисбатан унинг қилмишининг қўлами ва оқибатига татбиқан адолатли ва асосли тайинланиши ҳамда давлат томонидан берилишини ижтимоий фалсафий жиҳатдан ахлоққа зид эмас деб ҳисоблайдилар.

Ҳуқуқий жазо институти муайян ахлоқий муаммо туғдиради, чунки нисбатан олганда ҳам, берилаётган жазо инсон эрки ва хоҳиш-истагига қарши қўлланилади. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, жазо жазоланганнинг маънавий ҳуқуқларини бузадими, агар ҳуқуқбузарларни жазолаш уларнинг ҳуқуқларини бузса, у қандайдир муҳим вазифани бажарса ҳам, ахлоқий жиҳатдан қабул қилиниши мумкин эмас.¹ Бу фикрга кўра, бизга керак бўлган нарса, нима учун, асосан, жазога хос усуллар билан одамларга уларнинг маънавий ҳуқуқларини бузмаслигини тушунтиришдир.

Жазонинг тўлиқ ҳисоби, умуман олганда, жазолаш амалиётини оқлашдан ташқари, муайян ҳолатларда қандай жазолашни белгилашда ҳам қўлланма бўлиши керак. Жазони қўллаш ахлоқий жиҳатдан жоиз бўлса ҳам, муайян ҳукм ҳаддан ташқари қаттиқ бўлса (ёки баъзи ҳолларда, агар у жуда юмшоқ бўлса), қабул қилиниши мумкин эмас.

Нативавийлик, ҳаракатларнинг тўғри ёки нотўғрилиги ёки ҳаракат қоидалари ёки (бизнинг контекстимизда) институтлар фақат уларнинг оқибатлари билан белгиланади, деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, жазога нисбатан оқибатли ёндашувлар амалиётни инструментал жиҳатдан қимматли деб ҳимоя қилади: ҳуқуқий жазо институтини сақлаб қолиш оқибатлари, бу нуктаи назарга кўра, бундай муассасанинг йўқлиги оқибатларидан яхшироқдир. Кўпгина оқибатчилар учун жазо-

¹ Джон А Симмонс. Локк и право на наказание. Философия и связи с общественностью. 1991, с. 49; Кристофер Хит Веллман. Права и государственное наказание. 2009. “Журнал философии”, 8, с. 39.

нинг ўзи салбий оқибат, Жереми Бентам айтганидек, “ёмонлик” сифатида қаралади.¹ Шундай қилиб, жазонинг оқланиши учун у қўлланилган шахс учун унинг оғирлигидан устун бўлиши учун етарли қийматга эга бўлган бошқа оқибатларга олиб келиши керак.

Қоида сифатида ушлаб туриш жазо таҳдиди бўлажак жиноятчиларни тўхтатувчи восита бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, жазо таҳдиди самарали тўхтатувчи восита бўлиши учун у ишончли бўлиши керак, унинг тишлари бўлиши керак, шунинг учун ҳуқуқ тизими таҳдидга амал қилиши ва қонунларни бузганларни жазолаши керак. Назариячилар тўхтатувчи таҳдид учун иккита потенциал аудиторияни аниқлайдилар: биринчидан, жазо таҳдиди кенг жамоатчилик вакилларини бошқа йўл билан содир этиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишдан қайтаришга хизмат қилиши мумкин. Бу умумий тутилиш деб аталади. Иккинчидан, жиноят содир этган ва жазоланганлар учун келажақда жазоланиш таҳдиди (яъни, қамоққа қайтиш ёки қўшимча жарима тўлаш ва ҳ.к.) қайта жиноят содир этишдан тўхтатувчи омил бўлиши мумкин. Бу, одатда, махсус (ёки ўзига хос) сақлаш деб аталади.

Жазо жиноятчиларни меҳнатга лаёқатсиз ҳолга келтириш орқали жиноятлар сонини камайтиришга ҳам ёрдам беради. Тўхтатиб туришдан фарқли ўлароқ, меҳнатга лаёқатсизлик ҳуқуқбузар бўлиши мумкин бўлган шахсларни кўндириш орқали амалга оширилмайди. Бунинг ўрнига, ногиронлик хавфли одамларни жиноят содир этиши мумкин бўлган вазиятлардан олиб ташлашга қаратилган. Масалан, кимнидир изоляторга жойлаштириш келажақда жиноят содир этмасликка ишонтириши ёки ишонтирмаслиги мумкин, лекин у қамалган экан, у (кўп) жиноятларни амалга ошира олмайди.

Жазо жиноятни камайтиришга ёрдам берадиган учинчи усул жиноятчини рағбатлантириш ёки ислоҳ қилишга ёрдам беришдир. Ислохотнинг мақсади бир жиҳати билан аниқ жиловлаш мақсадига ўхшайди: иккаласи ҳам ҳуқуқбузарнинг хулқ-атворини ўзгартиришга қаратилган. Яъни, иккаласининг мақсади унинг такроран жиноят содир этмаслигини таъминлашдир. Шу нуқтаи назардан, тузатиш ҳам, ўзига хос жиловлаш ҳам меҳнатга лаёқатсизликдан фарқ қилади, яъни ҳуқуқбузарларни танлашга таъсир қилиш эмас, балки чеклаш. Аммо ислохот ҳар бир киши турли хил танловларни қўзғатишга интилаётгани билан аниқ чеклашдан фарқ қилади. Муайян олдини олишга қаратилган жазонинг оқилона сабаблари бор: биз жиноятчига оғир муомалани кўямиз, деган умидда унинг такрорий бундай муомаладан воз кечиши уни қайта жиноят қилмасликка ишонтиради.

Ушбу мақсадларнинг ҳар бири – тўхтатиб туриш, меҳнатга лаёқатсизлик ва ислохот – ҳукм чиқариш учун турли хил оқибатларга олиб келади. Жиноятнинг олдини олиш орқали камайтиришга қаратилган жазо, одатда, жамият аъзоларини жиноят қилмасликка жиддий рағбатлантириш ёки ҳуқуқбузарларни қайта жиноят қилмасликка ундаш учун етарлича қаттиқ бўлиши керак. Бундан ташқари, Бентам тушунтирганидек, ҳукмларнинг оғирлиги жазоланган жиноятларнинг нисбий оғирлигини акс эттириши керак.² Оғирроқ жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятларга нисбатан қаттиқроқ жазоланиши керак, шунда потенциал жиноятчилар, агар улар муайян жиноят содир этиш арафасида бўлса, унча оғир бўлмаган жиноятни танлашга рағбатга эга бўлиши керак.

Жазонинг ўзи, Бентам таъбири билан айтганда, “ёвузлик” деб ҳисобланганлиги сабабли, консеквентист ўз мақсадига эришиш учун ҳукмлар зарур бўлганидан кўра қаттиқроқ бўлмаслиги керак, деган фикрда. Шундай қилиб, у тўхтатиб туриш, қобилиятсизлик, ислоҳ қилиш ёки бошқа мақсадларни (ёки иккаласининг комбинациясини) ёқлайдими, оқибатчи жазонинг оғирлигига иқтисодий чекловни ҳам қўллаб-қувватлаши керак.³ Зеро, жазонинг мақсад(лар)ига эришиш учун зарур бўлгандан кўра оғирроқ жазо тайинлаш асосиз азоб-уқубатларга сабаб бўлади, демак, оқибатчилик нуқтаи назаридан асосиз кўриниши мумкин.

Жазо жиноятни камайтиришга ёрдам беради, деган далил учун қабул қилсак ҳам, агар у ўз фойдасидан устун турадиган харажатларни келтириб чиқарса, уни оқибатли асосларда оқлаб бўлмайди. Жазонинг нархи ҳуқуқбузарларнинг азоб-уқубатлари ёки бошқа юклари билан чекланмайди, гарчи бу юк оқибатчилик нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам. Олимлар, шунингдек, жазонинг айрим шакллари, хусусан, қамоқ жазоси жиноятчиларнинг оилалари ва жамоалари

¹ Джереми Бентам. Введение в принципы морали и законодательства. Оксфорд, “Кларендон Пресс”, 1996, с. 158.

² Шу манба. 168-бет.

³ Майкл Тонри. Соразмерность, экономичность и взаимозаменяемость наказаний. Оксфорд, издательство Оксфордского университета, 2011.

зиммасига юкланишига эътибор қаратишади.¹ Бундан ташқари, жазонинг фойдаси унинг харажатларидан кўп бўлса ҳам, консеквентистлар бу имтиёзларга жиноятга нисбатан камроқ оғирроқ жавоб бериш орқали эришиб бўлмайди, деб таъкидлашлари керак. Агар жиноятни камайтиришда худди шундай самарали, лекин, одатда, арзонроқ бўлган жазо муқобиллари мавжуд бўлса, оқибатлилик нуктаи назаридан, бу муқобиллар афзалроқ бўлади.²

Фараз қилайлик, жазонинг фойдаси унинг зараридан устун туради ва умумий оқибатларга олиб келадиган жазонинг муқобили йўқ. Бундай ҳолда жазо оқибатлилик нуктаи назаридан оқланади. Бироқ кўпгина назариётчилар консеквенциализмни қўллаб-қувватламайди. Дарҳақиқат, жазонинг оқибатли тушунчаларига нисбатан энг кўзга кўринган фалсафий эътирозлар айнан оқибатлиликнинг ўзига хос камчиликларига қаратилган.

Эҳтимол, оқибатли тушунчаларга нисбатан энг кенг тарқалган эътироз шундаки, улар бегуноҳларни жазолашни истисно қилиш учун принтсипиал асос бера олмайди. Агар бегуноҳ одамни жазолаш мумкин бўлган энг яхши оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган вазият мавжуд бўлса, оқибатлилик бунга интилаётгандек туюлади.

Нативажий ёндашувларга нисбатан эътироз шундан иборатки, улар жазо жиноятчи лойиқ бўлганидан кўра оғирроқ бўлмаслиги кераклиги ҳақидаги кенг тарқалган сезги учун принтсипиал асосни бера олмайди. Шу нуктаи назардан қараганда, нисбатан кичик жиноят содир этган шахсларни оғир жазога тортиш маънавий жиҳатдан нотўғри; бундай жазо ҳаддан ортиқ бўлади. Бироқ, оқибатли ёндашувлар учун, агар улар энг яхши умумий оқибатларга олиб келган бўлса, ҳаддан ташқари қаттиқ жумлаларга руҳсат берилади (аслида, зарур).

Шу ўринда, жазони фақатгина жазолаш, тийиб туриш воситаси сифатида эмас, балки ахлоқий тарбия сифатида қараш ҳам мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ахлоқий тарбияга бўлган қараш оқибатлилик ва ретрибутивистик ёндашувларнинг баъзи хусусиятлари билан ўртоқлашади. Шу нуктаи назардан қараганда, жазо жиноят содир этганларга (эҳтимол, кенгроқ маънода жамият аъзоларига) ахлоқий сабоқ бериш воситаси сифатида оқланади.

Стандарт консеквенциалистик қарашлар сингари, таълим нуктаи назари ҳам жазони оқлаш тарихининг бир қисми, унинг жиноятни камайтиришдаги аҳамияти билан боғлиқлигини тан олади. Аммо тарбия назариётчиси кўпгина ретрибутистлар томонидан билдирилган хавотирни ҳам жиддий қабул қилади, одамларнинг хулқ-атворини шунчаки таҳдид қилиш орқали шакллантириш ис-таги, Ф.Гегель таъбири билан айтганда, “деярли итга таёқ кўтариш билан бир хил; инсонга унинг кадр-қиммати ва шаънига қараб эмас, балки ит каби муносабатда бўладилар”.³ Бундан фарқли ўлароқ, ахлоқий тарбия қарашларининг марказий хусусияти шундаки, жиноят содир этганлар ахлоқий сабаблар устида фикр юрита оладиган ва уларга жавоб бера оладиган ахлоқий воситачилардир. Шундай қилиб, ахлоқий тарбия назариётчилари жазони одамларни маълум бир йўл тутишга мажбурлаш воситаси сифатида кўрмайдилар.

Таълим ҳақидаги қарашлар ва стандарт консеквенциалистик қарашлар ўртасидаги фарқни ифодалашнинг яна бир усули шундаки, консеквентсалистик қарашлар бутунлай жазонинг бирон бир мақсадга хизмат қиладими ёки йўқлигига қаратилган. Бироқ тарбиявий нуктаи назарга кўра, ушбу мақсадга эришиш учун фақат маълум воситалар мос келади: яъни жазо жиноятчини ахлоқий восита сифатида жалб қилиш, унинг хатти-ҳаракати нима (нима учун) ахлоқий жиҳатдан нотўғри эканлигини ўргатиш, шунинг учун у ислоҳ қилишдир. Шундай қилиб, биз, ҳатто таълим нуктаи назарини ҳуқуқбузарларни ислоҳ қилиш орқали жиноятчиликни камайтиришга қаратилган оқибатли ёндашувлардан фарқлашимиз мумкин. Бундай оқибатли ёндашувлар учун жазонинг асосланиши фақат унинг ушбу мақсадларга эришадими ёки йўқлигига боғлиқ.

Жазо жиноятчиларга (аслида, жамиятга) улар қилган иши нотўғри эканлигини билдиради. Шундай қилиб, ҳар иккала ҳолатда ҳам жазо ҳуқуқбузарларни ислоҳотга ундашга қаратилган. Аммо жазо назариётчилари жазо орқали етказилган хабарни муносиб даражада асосли деб билишса-да, тарбия назариётчилари жазо нимага қаратилганлиги сабабли оқланади, деб таъкидлайдилар. Шу нуктаи назардан, таълим нуктаи назари ретрибутивистик қарашларга қараганда стандарт оқибатли ёндашувларга кўпроқ мос келади.

¹ Марк Мауэр. Невидимое наказание: сопутствующие последствия массового заключения. “Новая пресса”, 2002.

² Дэвид Бунин. Проблема наказания. Нью-Йорк, издательство Кембриджского университета. 2008, с. 67.

³ Гегель. Философия права. Транс. С.В.Дайд. Перепечатано Dover Philosophical Classics, 2005, с. 36.

Тарбиявий нуқтаи назар жазони жиноятчига фойда келтириш мақсади, ахлоқий тарбиянинг фойдаси деб қарайди. Бу жазо оғир эмас дегани эмас, унинг оғирлиги жазонинг муҳим белгисидир. Аммо жазо юки узоқ муддатда фойдали бўлишини назарда тутати. Шундай қилиб, таълим назариётчилари нотўғри хатти-ҳаракатлар содир этган шахсларга зарар етказиш жоиз (ҳатто зарур) деган тушунчани қатъиян рад этадилар. Бунинг ўрнига, таълим назариётчилари Платонга эргашиб, биз ҳеч қачон, ҳеч кимга, ҳатто бизга зулм қилганларга ҳам зарар бермаслигимиз керак, деб ҳисоблашади.

Танқидчилар ахлоқий тарбия ҳақидаги қарашларга турли эътирозларни билдиришди. Баъзилар жазо ахлоқий тарбиянинг энг самарали воситаси эканлигига шубҳа билан қарашади. Бошқалар, кўпчилик жиноятчилар ахлоқий тарбияга муҳтож эмаслигини таъкидлайдилар: кўплаб ҳуқуқбузарлар нотўғри иш қилаётганларини билишади, лекин, барибир, буни қилишади. Ҳатто ўз ҳаракатларида буни билмаганлар ҳам тез орада буни билиб олишлари мумкин. Шундай қилиб, улар ахлоқий тарбияга муҳтож эмасга ўхшайди. Ниҳоят, баъзилар таълимга бўлган қараш нотўғри оталик деб таъкидлайдилар. Ахир, тарбиявий нуқтаи назардан, давлат ҳуқуқбузарларнинг эркинликларини уларга имтиёзлар бериш (ахлоқий тарбия) воситаси сифатида мажбурий равишда чеклаш ҳуқуқига эга.

Hasanov Mirshod No‘monovich (Toshkent davlat Transport universiteti mustaqil tadqiqotchisi; mirshodhasanov02@gmail.com)

ABU NASR FOROBIYNING INSON HAQIDAGI FALSAFIY-DIDAKTIK QARASHLARINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Maqolada Forobiy inson haqidagi muhim falsafiy-didaktik g‘oyalarni ilgari surgani, Sharq madaniyatining eng yaxshi namunalariga e‘tibor qaratgan holda, o‘zining original tarbiya konsepsiyasini yaratganligi, allomaning inson ma‘naviy-axloqiy fazilatlar haqidagi qarashlari, inson borlig‘i va uning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, tarbiya hamda uning asosiy xususiyatlari, ta‘lim–bilimga asoslangan etnik fazilatlar va san‘atlarni xalqlarga singdirishi, uning tarbiyaviy ideali, shuningdek, inson haqidagi falsafiy-didaktik qarashlarining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati va uning mohiyati masalalari tahlil etilgan.*

***Аннотация.** В статье выдвигаются важные философско-диалектические представления Фароби о человеке, его оригинальные концепции воспитания, ориентированные на личные образы восточной культуры, взгляды учёного на духовно-нравственные качества человека. Рассмотрены вопросы человеческого существования и его роли в общественной жизни. Образование и его основные черты, основанные на знаниях этических качеств и искусств, на его воспитательных идеалах. Также, значение философско-дидактических взглядов на человека в воспитании молодёжи и сущность.*

***Annotation.** This article analyzes Farabi’s important philosophical and didactic ideas about human being, creates his own original concept of education, focusing on the best examples of Oriental culture, his views on human spiritual and moral qualities, human existence and its role in social life, education and its main features, education as the assimilation of knowledge-based ethnic virtues and arts, his educational ideals, as well as the importance of philosophical and didactic views on human being in education of young generation and its importance.*

***Kalit so‘zlar:** inson, jamiyat, ta‘lim-tarbiya, metodologiya, ezgulik, didaktika, bilish, insonparvarlik, qadriyat, “Sharq madaniyati”, “Ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar”, “Tarbiyaviy ideal”, “Muallim as-soniy” va “Forobiy”.*

***Ключевые слова:** человек, общество, воспитание, методология, добро, дидактика, знание, гуманизм, ценности, «Восточная культура», «Духовно-нравственные ценности», «Воспитательный идеал», «Муаллим ас-соний» и «Фараби».*

***Key words:** person, society, education, methodology, kindness, didactics, knowledge, humanism, values, “Oriental culture”, “Spiritual and moral values”, “Educational ideal”, “Muallim as-soniy” and “Farobi”.*

Al-Forobiy inson haqidagi muhim falsafiy-didaktik g‘oyalarni ilgari surgan allomalardan biri bo‘lib, bunda u turkiy xalqlarning dono g‘oyalariga, Sharq madaniyatining eng yaxshi namunalariga e‘tibor qaratgan holda o‘zining original tarbiya konsepsiyasini ishlab chiqdi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Uning

tarbiya konsepsiyasi metodologiya, didaktika va ta'lim nazariyasini va o'zida mujassam etgan fundamental tizimdir. Al-Forobiyning tarbiyaviy g'oyalari nazariy jihatdan fundamental tarbiya konsepsiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'lishi mumkin, ayniqsa, uning buyuk jamiyatni butun insoniyat jamiyati sifatida tasvirlaydigan ezgulik platformasi zamonaviy tarbiya nazariyasining yetakchi g'oyasi hisoblanadi. Alomaning inson ma'naviy-axloqiy fazilatlar haqidagi qarashlari "Tarbiya" fani orqali o'tiladigan ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining asosidir. Al-Forobiy inson ijodning eng katta qadriyati deb bilgan. Al-Forobiy yetuk insonni tarbiyalashning asosiy tamoyilini ilgari surgan: "Insonga, birinchi navbatda, bilim kerak emas, tarbiyasiz ta'lim insoniyatning ashaddiy dushmanidir, kelajakda uning butun hayotiga falokat keltiradi".

Alloma o'z risolalarida bir qator pedagogik, psixologik, didaktik uslubiy atamalarni taklif qilgan. Al-Forobiyning insonparvarlik g'oyalari to'la axloqiy qarashlari uning «Davlat arbobi maqollari», «Baxt yo'lga ishora», «Fuqarolik siyosati», «Ritorika», «San'at» kabi ko'plab risolalarida bayon etilgan. Bu ishlarda o'qitishning maqsad va usullari, bilimning mustahkamligi, izchilligi, o'qitishning qulayligi, ko'rgazmalilik, o'quvchining faolligi va maqsadlilikiga e'tibor qaratdi.

Umumiy pedagogikaning bir tarmog'i bo'lgan ta'lim nazariyasi metodologiyasi ta'limning qonuniyatlari, tamoyillari, maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari, natijalarini konseptual asoslab beruvchi Al-Forobiyning yetakchi pedagogik g'oyalari bilan belgilanadi. Ta'lim – bilimga asoslangan etnik fazilatlar va san'atlarni xalqlarga singdirish. Tarbiya shaxs shaxsini shakllantirishdir. Ta'lim faoliyatida qattiq usul (qattqlik) va yumshoq usulni (yumshoqlik) birlashtirish qobiliyatini taklif qiladi. "Tarbiya tajriba va harakat orqali beriladi", deydi Al-Forobiy. Shu boisdan ham u "Yaxshi shahar" ideali insonparvarlik va axloqiy yo'nalish ekanligini, dastlab, tizimlashtirgan. "Insonning bilimga intilishining sababi nimada? deb yozadi Abu Nasr Forobiy "Arastu falsafasi" risolasida: "Insonni haqiqatga yo'naltiruvchi, bilish, idrok etishga bo'lgan intilish qobiliyati va birinchi, dastlabki bilimlar unga nega (nima uchun) berilgan? Balki, bular (olamni bilish, idrok etish tushunish, anglash) faqat odamzodga xos xislatlardir? Balki, bilish – inson mohiyati yoki inson mohiyatining ta'sirlaridan biridir? Agarda bilish – inson mohiyatining ta'siridan biri bo'lsa, inson mohiyatining o'zi – eng yuksak barkamollikka erishuvga intilishdan iborat."

Al-Forobiyning tarbiyaviy ideali. Forobiy dunyoqarashiga ko'ra, aqlning to'rt ustuni – tuproq, havo, olov va suvdur. Al-Forobiy ezgu shahar aholisining qarashlari orqali o'smirlarni tarbiyalashning butun bir konsepsiyasini taklif qildi. Al-Forobiyning pedagogik konsepsiyasi ijtimoiy-axloqiy, falsafiy va musiqa risolalarida uning g'oyalari bilan uyg'unlashgan. "Ta'limda bilimga asoslangan xislatlar asosida harakat qilishni odatga aylantirish orqali odamlar o'rgatiladi". Ko'rinib turibdiki, bu ta'riflarning metaforik ma'nosi zamonaviy pedagogikadagi "ta'lim" va "tarbiya" tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda pedagogikaning asosiy tushunchalariga "shaxsni shakllantirish" tushunchasi kiradi. Al-Forobiy shaxs shakllanishiga quyidagicha ta'rif beradi: "Yaxshi xulq-atvor va aqliy quvvat insoniy fazilatlaridir. Agar bu ikkisi bir bo'lsa, o'zimizda va amallarimizda ustunlik va komillikni topamiz va shu ikkisinining sharofati bilan yaxshi va mehribon inson bo'lamiz, turmush tarzimiz mehribon, xatti-harakatimiz maqtovg'a sazovor bo'ladi".

Olimning pedagogik tushunchalari, asosan, "baxt" va "zakovat" tushunchalariga asoslanadi. Al-Forobiy "zakovat" tushunchasini batafsil bayon qilgan. Al-Forobiy bu tushuncha tafakkur va borliq, san'at va ilm dialektikasiga, ilmga yo'l esa bilim va hikmatga asoslanganligini ko'rsatdi. Al-Forobiyning pedagogik konsepsiyasiga ko'ra, tarbiya va ta'lim, o'qitish va uqitish bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldirishi kerak.

Baxtga intilish haqida esa u baxtning kaliti sog'lik, mehnat va ta'lim ekanligini tushuntirdi. Baxtga yetaklovchi fazilatlar: nazariy fazilat, tafakkur, axloqiy fazilat, amaliy (harakat) san'atidir. Binobarin, Al-Forobiy ezgulik, do'stlik, o'zaro yordam, adolat, qadr-qimmat, qanoat, baxt kabi axloqiy kategoriyalarni nazarda tutadi. "Baxt-saodatga erishuv yo'lida nimaiki (axloq, kasb-hunar kabilar) yordam bersa, uni saqlash va mustahkamlash, nimaiki zararli bo'lsa, uni foydali narsaga aylantirishga harakat qilish zarur".

Al-Forobiy pedagogik tizimida "baxt" tushunchasi axloqiy kategoriyadir, ya'ni maqsad har bir insonga baxt keltirishdir. Baxt negizida falsafa va ilmiy bilimlar orqali dunyoda poklik va go'zallikka intilish yotadi. "Inson baxt-saodat nimaligini tushungan bo'lsa-yu, unga erishishni maqsad qilib olmasa, g'oya va xohishiga aylantirmagan bo'lsa, unga nisbatan ozgina bo'lsa-da, shavq va zavq sezmasa, istak va mulohazasini, kuch va quvvatini boshqa narsalarga sarflasa, bu qilmishlari yomon va noo'rindir".

Al-Forobiyning pedagogik konsepsiyasiga ko'ra, tarbiya va ta'lim, o'qitish va uqitish bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldirishi kerak. Al-Forobiyning ta'lim, tarbiya, o'qitish haqidagi g'oyalari uning psixologik qarashlari bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Al-Forobiyning psixologiyaga oid ko'plab asarlari nashr etilgan. «Aql haqida», «Ruh haqida», «Temperament haqida», «Or-

zu haqida soʻz», «Ruhning mohiyati haqida», «Aql va tushuncha». Shuningdek, u “Fikrlar kitobi”, “Katalar aqllari kitobi” va boshqalar muallifidir.

Al-Forobiy Arastuning ruh haqidagi taʼlimotini ishlab chiqdi, u birinchi boʻlib arab tilida soʻzlashuvchi mamlakatlarda ruh haqidagi taʼlimot tizimini va psixologiyaga koʻplab terminologiyalarni kiritdi. Uning yoshlikning turli jihatlarini, pedagogik, ijtimoiy, tibbiy, musiqiy, psixologik jihatlar haqidagi fikrlari bugungi kunda ham dolzarbdir.

Olim psixologiyaning fundamental atamalarini kognitiv jarayon (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, idrok yetish, inson ruhi, shaxs xususiyatlari) asosida qoʻllash asosida batafsil tavsiflab berdi. Al-Forobiy oila tarbiyasining samarali boʻlishi uning rahbarining aql-zakovati bilan bogʻliqligini taʼkidlagan.

Al-Forobiy pedagogikasida baxt formulasini hayotga tatbiq yetuvchi shaxs – dono ustoz. Oqil muallim quyidagi fazilatlarga ega boʻlishni istaydi: or-nomus, donishmandlik, buyuk fahm-farosat, idrok, halollik, vijdon pokligi, qanoat, zukkolik, bilimdonlik, gʻayrat, vazminlik, mehnatsevarlik, mahorat, matonat. Qolaversa, u idrok, zukkolik va farosat kabi fazilatlarni qadrlagan.

Olim merosida malaka, odat, qobiliyat, tarbiya usullari (ishontirish, majburlash va hokazo) kabi pedagogik tushunchalar tahlil qilinadi. “Ustozdan katta ishtiyoq va matonat talab etiladi, chunki ular aytganidek, toshni teshgan bir tomchi suvdek”, deydi u. Al-Forobiy oʻqituvchi dono boʻlishi kerak, deb hisoblagan.

Al-Forobiy asarlarini zamonaviy pedagogika nuqtayi nazaridan tahlil qilish, uning tarbiyaviy gʻoyalari umimlashtirish va tizimlashtirish allomaning maʼnaviy-axloqiy qadriyatlarini keng ekanligini koʻrsatadi. Bu buyuk ustoz, daho olim, mutafakkir al-Forobiyni pedagogika fanining asoschisi deyish mumkinligining haqiqiy dalilidir.

Forobiy odamlarning “fazilati”ga katta ahamiyat beradi. Jumladan, faylasuf eng muruvvatli, oliyanob fazilat xalqqa, el-yurtga, shaharga uzoq muddatli gʻamxoʻrlik ekanligini taʼkidlaydi. Forobiy fikricha, inson kamoloti bir umr davom yetadigan va faqat oʻlim bilan tugaydigan jarayondir. Shu bilan birga, mardlik, saxovatlilik, adolatlilik axloqiy fazilatlardan hisoblanadi. Holbuki, toʻla kamolotga faqat ratsional sifatlar yordamida erishiladi, deyiladi. Forobiy falsafaning asosiy gʻoyasi chinakam axloq va baxt-sodatning kamolotiga yetaklovchi bilimning namoyon boʻlishi ekanligini taʼkidlaydi. Forobiy oʻzining “Fozil odamlar shahri” kitobida bu haqida quyidagicha yozadi: «Agar insonda goʻzal xususiyatlar yoki fazilatlar uygʻunlashsa, shundan soʻng u oʻzidagidek goʻzal fazilat hamda irodani xalqlar va shahar ahllarida hosil qilish yoʻlini oʻrganishi kerak. Lekin xalqlar va shahar ahllarida hosil qilish uchun insondan zoʻr kuch va qudrat talab qilinadi. Bu esa ikki yoʻl bilan hosil boʻladi, yaʼni bu taʼlim va tarbiya yoʻli bilan hosil qilinadi. Taʼlim degan soʻz xalqlar va shaharliklar oʻrtasida nazariy fazilatni uygʻunlashtirish boʻlsa, tarbiya esa shu xalqlar oʻrtasidagi tugʻma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini uygʻunlashtirish deganidir”.

Haqiqiy baxtli boʻlishning yagona yoʻli – yovuzlik va nomukammallik oldida toʻgʻri ish qilish. Davlatning asosiy maqsadi – odamlarni birlashtirish, barcha fuqarolarni baxtli qilish. Inson oʻzining insoniy tabiatiga mos ravishda kamolotga erishsa, ijtimoiy munosabatlar orqali turli qadriyatlarga ega boʻladi.

Forobiy ham, islom faylasuflari ham insonni “nafs va aql” kabi tushunchalarga ajratadilar. Faylasuflarning “aql va jinsiy aloqa” haqidagi dalillari zamirida Arastu va Platon falsafasi va taʼsiri yotadi. Bu ikki faylasufdan ilhom olgan Al-Forobiy ham oʻz falsafasida insonni tasvirlaydi.

Forobiyning inson taʼrifi oʻz ijodida ikki xilda qoʻllaniladi. Birinchisi, “shaxs/inson (al-inson)”, ikkinchisi “insoni/adami, odamga/al-insaniya”dir. Birinchi tushuncha mantiqning bir turi, yaʼni beshta xususiyatdan biridir. Ikkinchisi, birinchisini toʻldiradigan xususiyat. Forobiy asarlarida qoʻllangan “shaxs” atamasi haqiqiy mavjudot hisoblanadi. Bu haqiqiy borliq harakat, eshitish, badiiy ovoz, maqsad, badiiy xulq kabi fazilatlarga ega.

Forobiy dunyoqarashida inson ikki marvariddan tashkil topgan bir butun sifatida qaraladi, yaʼni insondagi yaxlitlik tushunchasi ikki marvaridga boʻysundirilgan. Barcha mavjudotlar hayot va halokatni boshdan kechiradi. Bu shuni koʻrsatadiki, inson ikki marvarid sifatida hayot va halokatning mohiyatidir. Insonning ichki dunyosi ikki narsadan iborat. Ular: materiya va tashqi koʻrinish. Shu bilan birga, inson tirik mavjudotlardan biridir. Forobiy fikricha, inson tirik mavjudot sifatida oʻylantiruvchi va oʻlimli mavjudotdir, shuning uchun u oʻz ijodiga bir qancha mavzularni bagʻishlaydi.

Forobiy fikricha, insonning ikkita umumiy jihati bor. Ular: tabiatdan olingan, ikkinchisi «qasddan», yaʼni, tashkiliy tarzda boshqariladigan oʻqitish va tarbiyaning natijasidir. Al-Forobiyning inson haqidagi taʼlimotida uygʻunlik gʻoyasi ustunlik qiladi. Xususan, inson va tabiat oʻrtasidagi uygʻunlik umumiy munosabatlar gʻoyasini ilgari surdi.

Sirasini aytganda, Forobiy aql-ruh-nafs kabi unsurlardan tashkil topgan shaxsni tasvirlaydi. Uch elementning markazi “yurak”dir. Nazariy va amaliy falsafadan foydalanib, yetuk aql (ruh) va faylasuf (payg‘ambar) inson yoki jamiyatni saodatga yetaklaydi. Ko‘pgina tadqiqotchilar tarixiy-falsafiy, aksiologik va qiyosiy yondashuvlar asosida o‘rta asrlarning buyuk mutafakkiri al-Forobiy g‘oyalarning hozirgi hayot bilan ma‘naviy bog‘liqligini ko‘rsatadilar, shuningdek, O‘zbekistonda forobiyshunoslik rivoji natijalarini tahlil qiladilar va umumlashtiradilar..

Al-Forobiyning pedagogik merosi insonparvarlik qadriyatlarining yorqin namunasidir. Al-Forobiy g‘oyalari zamonaviy yoshlarni aql-zakovat, ehtiyotkorlik, hayo, qanoat, tejamkorlik, or-nomus, donishmandlik, buyuk fahm-farosat, ehtiyotkorlik, halollik, vijdon pokligi, zukkolik, bilim, g‘ayrat, vazminlik, mehnatsevarlik, mahorat, matonat kabi fazilatlariga o‘rgatadi va eksperimental darajada taqdim etadi.

Forobiyning aql haqidagi ta‘limoti falsafaning yirik yutuqlari toifasiga kiradi. Bu yerda aql tushunchasi keng, umuminsoniy ma‘noda ko‘rib chiqilib, uning kosmologiyasiga asos bo‘ldi. Yakuniy sabab Xudodir. Oллоhdan keyingi ikkinchi bosqich osmon jismlari, borliqning uchinchi bosqichi faol aql va to‘rt elementdan (yer, suv, havo, olov) tashkil topgan yer osti olamidir. Mavjudlikning to‘rtinchi bosqichi – inson ruhi. Eng quyi beshinchi bosqichni shakl va materiya egallaydi. Bu sxema, bir tomondan, rasmiy musulmon dinining dunyo, osmon va yerni ajratish haqidagi tamoyillariga mos kelsa, ikkinchi tomondan, dunyoga materialistik, evolutsion rivojlanish nuqtayi nazaridan qarash imkonini beradi.

Al-Forobiy didaktikasida o‘qitishning ikki asosiy shakli mavjud: birinchisi, ishontiruvchi o‘quvchilarni ishontirish, mavhum tasavvur yordamida ishontirish; ikkinchisi, o‘rtacha talaba uchun vizualizatsiya. Ishontirish usuli, bizningcha, zamonaviy evristik hikoyalar, ma‘ruzalar, muammoli ta‘lim usullariga yaqinroqdir. Bu borada Al-Forobiy amaliy san‘at, hunarmandchilikni o‘rgatish metodikasi masalalariga ham to‘xtalib, og‘zaki darsni talaba mashg‘uloti va amaliyoti bilan uyg‘unlikda olib borishni taklif qilgan. Bu tushuntirishlarda antik davr mualliflarining ilmiy ishlarining ma‘nosi batafsil yoritilgan, to‘g‘rilangan va ixcham tushuntirilib, keng o‘quvchi o‘qishi va tushunishi uchun uslubiy holga keltiriladi.

Al-Forobiy, ta‘bir joiz bo‘lsa, pedagogika tarixida katta o‘rin tutgan buyuk didaktik uslubiyotchidir. Olimning bu boradagi merosini saralash zamonaviy pedagogika fani manfaati yo‘lidagi eng muhim vazifalardan biri.

O‘zbekiston taraqqiyotga intilib, globallashtirilgan dunyoga kirib bormoqda. Bu jarayonda u o‘z tarixiga alohida e‘tibor berib, mustaqillik sharoitida tarixni yangidan belgilaydi, chunki tarixsiz xalq ham, uning madaniyati ham bo‘lmaydi. Ma‘naviy qadriyatlarsiz madaniyat mavjud bo‘lmazligi ayni haqiqatdir.

Xulosa qilib aytganda, buyuk mutafakkir fikricha, inson tarbiyasi va kamolotining eng muhim omili – bu bilim. Ulug‘ bobomizning ta‘lim va tarbiya uyg‘unligi haqidagi g‘oyalari asrlar osha hayot tamoyiliga aylangan. Binobarin, yosh avlodga nafaqat bilim, ilm o‘rgatish, balki ularni tarbiyalash, insoniy fazilatlarini singdirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ezgu ishlardan, avvalo, davlat manfaatdor va mas‘uliyatli bo‘lishi kerak deb o‘ylayman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Forobiy. Arastu falsafasi. Fozil odamlar shahri. T., ”Yangi asr avlodi”, 2016, 76–77-betlar.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993, 76-bet.
3. Forobiy. Jismlar va aksidensiyalarning ibtidosi haqida risola. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. T., “Fan”, 1975, 139-bet.
4. Forobiy. Baxt-saodatga erishuv haqida. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. T., “Fan”, 1975, 64-bet.
5. Xayrullayev M.M. Forobiy va uning falsafiy risolalari. Toshkent, “Fan”, 1963.
6. Xayrullayev M.M. Ug‘onish davri va Sharq mutafakkirlari. Toshkent, “Fan”, 1963.

**Xudjaqulova Feruza Raxmatovna (Navoiy davlat Pedagogika instituti o‘qituvchisi)
MILLIY MAFKURAVIY ONG – IJTIMOYIY ONGNING TARKIBIY QISMI**

***Аннотация.** Ushbu maqolada O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jamiyat hayotida yuz berayotgan voqea, hodisa va jarayonlarning mazmun-mohiyatini tahlil qilish asosida o‘quvchi-talaba yoshlarning milliy mafkuraviy ongini shakllantirishning falsafiy jihatlarini o‘rganishdan iborat.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются философские аспекты формирования национального мировоззренческого сознания студентов и молодежи на основе анализа сущности событий и процессов, происходящих в жизни общества на новом этапе развития Узбекистана.

Annotation. This article is a philosophical aspect of the formation of the national ideological consciousness of students based on the analysis of the content of the events and processes taking place in the life of society at a new stage of development of Uzbekistan.

Kalit so‘zlar: mafkura, milliy mafkura, g‘oya, g‘oyaviy-mafkuraviy hayot, mafkuraviy ong, mafkuraviy faoliyat, mafkuraviy munosabat, mafkuraviy bashorat, mafkuraviy vaziyat, mafkuraviy maqsad, mafkuraviy siyosat, ma‘naviy dunyo, vosita, usul, ta‘lim, tarbiya.

Ключевые слова: идеология, национальная идеология, идея, идеологическая жизнь, идейное сознание, идеологическая деятельность, идеологическая установка, идеологическое евангелие, идеологическая ситуация, идеологическая цель, идеологическая политика, духовный мир, среднего века, метод, обучение, воспитание.

Key words: ideology, national ideology, idea, ideological-ideological life, ideological consciousness, ideological activity, ideological attitude, ideological gospel, ideological situation, ideological goal, ideological policy, spiritual world, means, method, teaching, upbringing.

Yoshlarning milliy mafkuraviy ongini shakllantirish masalasi ko‘p jihatdan ularning qanday jamiyatda yashayotganliklariga bog‘liqdir. Chunki har qanday inson zoti nafaqat tabiatdan tashqarida, balki jamiyatdan ham tashqarida yashay olmaydi. Aristotel aytganidek, jamiyatdan tashqarida faqat geniy yoki aqldan ozgan odam yashashi mumkin. Shu sababli jamiyatning genezisi, evolutsiyasi va rivojlanishini tushunish, jamiyat a‘zolariga tushuntirish masalasi mafkuraviy-falsafiy mushohadalar orasida muhim o‘rinni egallaydi.

“Jamiyat”¹ tushunchasi ko‘p ma‘noli bo‘lib, uni tor ma‘noda: 1) jamiyat – ijtimoiy munosabatlarning yig‘indisi; 2) jamiyat – insoniyat tarixining ma‘lum bir bosqichi; 3) jamiyat – tarixiy taraqqiyotning alohida, aniq bir subyekti, keng ma‘noda jamiyat – tarixiy taraqqiyotning ma‘lum bosqichida tabiat qo‘ynidan insonlarning mehnati tufayli ajralib chiqqan holda, moddiy boyliklar yaratishning muayyan usullari va muayyan ishlab chiqarish munosabatlari bilan xarakterlanadigan ijtimoiy munosabatlar yig‘indisi sifatida ta‘riflash mumkin.

Jamiyatning genezisi, evolutsiyasi va rivojlanishini tushuntirish haqida insoniyat paydo bo‘lgandan boshlab, bir qator mafkuraviy jihatdan konseptual ahamiyatga ega bo‘lgan falsafiy modellar ishlab chiqilgan. Bular quyidagilardan iborat.

Diniy-mifologik model. Bu modelga ko‘ra, jamiyat ham inson kabi, Xudoning karomati ila yaratilganidir. Bu xususda Antik davr faylasuflari jamiyatni o‘zining rivojlanish qonuniyatiga ega bo‘lgan uyushma emas sifatida emas, balki kosmik borliq (Xudo)ning bir komponenti sifatida talqin qilishgan. Bu davrdagi mafkuraviy ongning sohiblari qadimgi davr mutafakkirlar Suqrot, Aflotun, Arastu va boshqalar bo‘lishgan. Masalan, Suqrot: “Biz hammamiz Xudo uchun yaratilganmiz, faqat Xudo o‘zi uchun mavjuddir. Xudoga xush kelish sening oroming, u bilan birga bo‘lish–sening vazifang, sening barcha amallaring qoidasidir”,² degan edi. Bu degan so‘z, jamiyatni xudo yaratgan. U yaratgan narsalarni bilish orqali Xudoga xush kelish inson ruhining vazifasidir, degan g‘oya asosida jamiyatning paydo bo‘lishi, uning tarkibiy qismlar, boshqarish shakllari haqida bir qator ijobiy mazmunga ega bo‘lgan falsafiy fikrlarni bayon qilishgan. Shu tariqa, o‘zlari yashagan davrdagi jamiyat uchun kerak bo‘lgan g‘oyalar asosida mafkuraviy ongni shakllantirishga harakat qilishgan.

Teologik model. Bu model Avreliy Avgustin (354–430) va Foma Akvinskiy tomonidan bayon qilingan bo‘lib, jamiyatning tarixiy taraqqiyot yo‘li faqat Xudo tomonidan belgilanishi, uning inqirozi esa Adam (Odam ota) va Yeva (Momo havo)ning qilgan aybi bilan sodir bo‘lishi uqdiriladi. Masalan, Avreliy Avgustin o‘zining 401-yilda yozgan “Amru ma‘rif” (Isproved) nomli asarida: “Xudo eng oliy darajadagi mohiyatdir. Faqat uning borlig‘i uning o‘z tabiatidan kelib chiqib, boshqa barcha narsalar unga qaramdir. Xudoning borlig‘i hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan mohiyatdir. Boshqa hamma narsalar faqat ilohiy iroda tufayli mavjuddir. Xudo hamma mavjud narsalarning, hamma o‘zgarishlarning yagona sababchisidir. Xu-

¹“Жамият” тушунчаси арабча сўз билан аталган бўлиб, унинг луғавий маънолари ўзбек тилида йиғилиш, уюшма, гуруҳ деганидир. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд, Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006, 68-бет.

² Фарб фалсафаси. Т., ”Шарк”, 2004, 70-бет.

do faqat dunyoni yaratibgina qolmasdan, uni saqlab turadi, doimo yaratishda davom etadi”,¹ degan holda xudoni falsafiy tafakkurning markaziy mavzuiga aylantirdi. Shu tariqa, A.Avgustin jamiyatning yagona yaratuvchisi Xudodir degan konsepsiyani ilgari surgan holda jamiyatning paydo bo‘lishidagi teologik modelni yaratishga asos soladi.

A.Avgustinning O‘rta asrlardagi izdoshi bo‘lgan Foma Akvinskiy (1225–1274) Xudoning borligi quyidagicha, birinchidan, tabiatda harakat bor, biroq uni birinchi harakatga keltiruvchi kuch – bu Xudodir, ikkinchidan, dunyodagi bir-biriga ta‘sir qiluvchi kuchlarning sabablari bordir, bunda birinchi sababchisi – Xudodir, uchinchidan, tabiat va jamiyatda zaruriyat mavjuddir, bunda birinchi zaruriyat – Xudodir; har bir narsaning kamolot darajasi bordir, bunda eng oliy darajadagi kamolot darajasi rutbasiga ega bo‘lgan kuch – Xudodir; har bir kishi foydali narsani egallash uchun biron-bir maqsadga intiladi, bunda jamiki narsani maqsadga yo‘naltiruvchi birinchi kuch – Xudodir,² degan fikrlar bilan isbotlashga harakat qilgan holda, jamiyatni ham yaratuvchi kuch ham Xudodir, degan holda, jamiyatning kelib chiqishi haqidagi Yakkaxudolikni targ‘ib qiluvchi teologik modelni takomillashtirib, uni xristian dinining mafkura-siga aylantirishga xizmat qilgan ruhoniy sifatida din falsafasi tarixida iz qoldirgan shaxs hisoblanadi.

Naturalistik model. Bu model asoschilari Yangi davrda yashab o‘tgan Isaak Nyuton, Rene Dekart, Sharl Lui Monteske, Djon Lokk va boshqalar hisoblanadi. Jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi bu modelning mohiyati quyidagilar bilan belgilanadi. Bunda naturalizm (lotincha natura – tabiat) so‘zidan olingan bo‘lib, barcha ijtimoiy hodisalarni tabiat: fizik, geografik, biologik kabi kuchlar harakatining hosil deb falsafiy talqin qilishga aytiladi. Bularga Lev Mechnikov, Vasiliy Klyuchevskiy va boshqalarning – geografik; Tomas Maltus, Lyudvig Gumpilovich, Vilyam Samnarlarning – sotsial darvinizm; Jozef Artur de Gobinoning – irqiy-antropologik; Aleksandr Chijevskiy, Lev Gumilevning – kosmik jarayonlar va quyoshdan nurlanish ritmi deb ataluvchi maktablari kiradi. Bu modelning yutug‘i inson va jamiyatning tabiat borlig‘idagi mavjudligini tan oliishi bo‘lsa, asosiy kamchilligi esa inson va jamiyatni faqat tabiat qonunlari, ya‘ni sotsial atomlarning harakati sifatida talqin qilib, ularning ijtimoiy mavjudod, sotsial fenomen ekanligini inkor qilishidir. Shunday qilib, bu naturalistik modelning asl mohiyati inson va jamiyatga xos bo‘lgan mafkuraviy ong masalasini bir tomonlama, ya‘ni tabiat kuchlarining ustunligini targ‘ib va tashviq qilishga, ularning ijtimoiy va ma‘naviy-mafkuraviy jihatlarini inkor qilishiga qaratilganligi bilan ifodalanadi

Idealistik model. Bu model naturalistik konsepsiya modellaridan farqli ravishda, insonni tabiatdan ihotalagan holda, jamiyatning ijtimoiy hayot sohalarini alohida xususiyatlarga ega bo‘lgan mustaqil subs-tansiyaga aylantiradi. Jamiyat tarixini bunday idealistik tarzda tushunish ma‘naviy omillarni absolutlash-tirish oqibatining mahsuli bo‘lib, bu insoniyat olamini “G‘oya dunyoni boshqaradi” degan tamoyilga asoslangan holda tushuntirishga undaydi. Bu falsafiy-mafkuraviy konsepsiyaning ijodkori nemis mumtzo falsafasining yirik namoyandasi Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770–1831) hisoblanadi.

Gegelnin fikricha, tabiat va jamiyat hodisalarining asosida ”Absolut ruh”, ”Dunyoviy ruh”, ”Mut-laq g‘oya”lar yotishini ta’kidlagan holda, ”Bunda biz uchun ruh o‘zining dastlabki tabiiy shart-sharoit, za-minlariga ega bo‘lishiga qaramasdan, ularga nisbatan birinchi yaratuvchi absolut haqiqat hisoblanadi. Bunday absolut haqiqat (Ruh) tabiatni ko‘zdan g‘oyib qilib, odatda, u g‘oya shaklida zohir bo‘ladi”,³ de-gan edi.

Umuman olganda, Gegelning fikricha, birlamchi dunyo ruhi, insondan ajragan aql bo‘lib, moddiy olam esa ikkilamchi, ya‘ni dunyo ruhining gavdala nishidan iboratdir. Dunyo ruhi, uningcha, yaratuvchi sabab bo‘lib, moddiy olam uning mahsulidir. Tabiat va jamiyatdagi har bir buyum yoki hodisa shakl bo‘-lib, uning mazmuni esa ruh yoki aqldir. Chunki bu predmetlar ruhning gavdalanishidan o‘zga narsa emas. Dunyo ruhi mangu, u o‘tmishda bor edi, hozir ham bor va kelgusida ham bo‘ladi. U tabiat va jamiyatdagi hamma mumkin bo‘lgan voqealarning manbayi va harakatlantiruvchi kuchidir. Dunyo ruhi har doim ha-rakat va rivojlanish jarayonida bo‘lib, ruh o‘z-o‘zidan rivoji jarayonida yangi-yangi bosqichlarga o‘ta bor-gan sari, uning ichki mazmuni to‘laroq ochila boradi. Boshlab, u o‘z-o‘zida rivojlanadi, so‘ngra jonsiz va jonli tabiat ham inson shakllarida, undan so‘ng davlat, san‘at, din va filosofiya shaklida ifoda etiladi. Olamdagi turli-tuman predmet va hodisalar ruhning o‘z-o‘zidan rivoji mahsulidir. Dunyo ruhining hara-kat va rivojlanish manbayi uning ichki qarama-qarshiligida. Shu ichki qarama-qarshilik asosida ruh doim

¹ Творения блаженного Августина Епископа Иппонийского. 2-е изд, Киев, 1901–1915, ч. 1–8, с. 49.

² Йўлдошев С.А., Усмонов О.М., Каримов Р.Р. Қадимги ва ўрта аср Фарбий Европа фалсафаси. Т., ”Шарк”, 2003, 159-бет

³³ Гегель. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. Москва, «Мысль», 1977, с. 15.

harakat, rivojlanish jarayonida, bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tib, tushunchalar shaklida, jamiyat va tabiatdagi predmet va hodisalar shaklida o'zini ifodalab boradi. Aql rivojining turli bosqichi sifatida turli kategoriyalar, shu jumladan, mohiyat va voqea, sabab va oqibat, sifat va miqdor, imkoniyat va voqelik, tasodif va zaruriyat, erkinlik vujudga keladi. Bu kategoriyalar sof aqlning turli bosqichlari sifatida moddiy predmet va hodisalarga nisbatan birlamchi mazmun bo'lib, moddiy buyumlarning mohiyatini tashkil etadi.

Gegelning jamiyatning genezisi, evolutsiyasi va rivojlanishi borasidagi asosiy falsafiy-mafkuraviy konsepsiyasining asosini "Aqlga muvofiq narsalarning barchasi voqeyidir, voqeyi narsalarning hammasi aqlga muvofiqdir" degan mazmundagi tezisi tashkil qiladi. Bunga ko'ra, u tarixiy makon va zamonda mavjud bo'lgan real jamiyatni, uning boshqaruv tizimini tan olish zarurligini uqtiradi. Bu uning Pruss monarxiyasini" tarixiy aqlning ayyorligi"ni pesh qilish niqobi ostida, undagi hayot haqiqatlarini ochishga qaratilgan falsafiy-mafkuraviy ta'limoti edi.

Materialistik model. Jamiyatning genezisi, evolutsiyasi va rivojlanishi haqidagi mazkur falsafiy-mafkuraviy modelning asoschilari nemis faylasuflari Karl Marks (1818–1883) va Fridrix Engels hisoblanadi. Ularning fikricha, odam mehnat qilishi tufayli hayvonot dunyosidan ajralib chiqqan bo'lib, mehnat boyliklarini o'zlashtirishda odamlar o'rtasida tengsizlik kelib chiqadi. Bunda ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari tizimi jamiyatning bazasini, boshqa huquqiy, siyosiy, mafkuraviy munosabatlar esa uning usqurmasini tashkil etadi. Antagonistik sinflar o'rtasidagi ziddiyat sinfiy kurash shaklida sodir bo'lib, oldin bitta, keyinchalik, butun dunyoda yo'qsillar tomonidan proletariyat diktaturasining o'rnatilishiga, bu esa oxir-oqibatda yerdagi jannat deb atalmish "kommunizm"ning qaror topishiga olib keladi, degan falsafiy-mafkuraviy modelni yaratib, uni amalga oshirishga bel bog'lagan edilar. Natijada SSSR boshchiligidagi bir qator sotsialistik davlatlar paydo bo'ldi va totalitar tuzum sifatida hayot sinovlariga bardosh berolmay, tarix sahnasini tark etdilar.

Hozirgi kundagi jamiyatning genezisi, evolutsiyasi va rivojlanishi haqidagi qiziqarli zamonaviy falsafiy-mafkuraviy konsepsiyalarni germerivtika, fenomenologiya, analitik falsafa, postmodernizm kabi falsafiy oqimlarning falsafiy-mafkuraviy qarashlarida ham ifodalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Yuqorida qisqacha tadqiq qilingan barcha model va konsepsiyalar jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, siyosiy, huquqiy birliklardan tashkil topgan ijtimoiy borliq shakllariga ta'sir o'tkazuvchi ijtimoiy ongning faol tarkibiy qismi bo'lgan nisbatan mustaqil mafkuraviy hayot sohasining ham borligini ko'rsatadi.

Sagdullayeva Dilbar Shuxratovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi; sagdullaeva.76@mail.ru)
MODERNIZATSIYA PARADIGMASINING TARIXIY ILDIZLARI

Annatsiya. *Jamiyatni taraqqiy ettirishga oid konsepsiyalar qatorida modernizatsiyaning ahamiyati kattadir. Mazkur maqolada modernizatsiyaning paradigma sifatida qaror topishi, uning tarixiy ildizlari, nazariy asoslari falsafiy tahlil etilgan. Faylasuflarning an'anaviy jamiyatdan zamonaviy jamiyatga o'tishga doir qarashlari qiyosiy asoslangan.*

Аннотация. *Модернизация как концепция развития общества имеет большое значение. В данной статье рассматриваются понятия "модернизация", "парадигма", а также исторические корни, теоретические основы парадигмы модернизации. Дан сравнительный анализ философских взглядов о переходе от традиционного к современному обществу.*

Annotation. *Modernization as a concept for the development of society is of great importance. This article discusses the concepts of "modernization", "paradigm", as well as the historical roots, the theoretical foundations of the paradigm of modernization. A comparative analysis of philosophical views on the transition from traditional to modern society is given.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy o'zgarish, taraqqiyot, modernizatsiya, paradigma, an'anaviy jamiyat, zamonaviylik, evolutsionizm, funksionalizm.*

Ключевые слова: *социальные изменения, развитие, модернизация, парадигма, традиционное общество, модерн, эволюционизм, функционализм.*

Key words: *social change, development, modernization, paradigm, traditional society, modernity, evolutionism, functionalism.*

Ijtimoiy o'zgarishlar qamrovining kengayishi, ayniqsa, XX asr ikkinchi yarmiga xos bo'lgan jarayondir. Xuddi shu davrdan dolzarblashgan, modernizatsiya konsepsiyasi jamiyatlar siyosiy-huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlarining takomillashuvi asosidagi rivojini nazarda tutuvchi paradigma sifatida qaror topdi. Sanoat texnika taraqqiyotiga asoslangan modernizatsiya paradigmasining shakllanishi, o'z navbatida, inson tafakkur tarzi, metodologik yondashuvi hamda u bilan bog'liq jarayonlarning yangilinishiga olib keldi. Natijada inson tomonidan qo'llaniladigan yangi tushunchalar, konsepsiyalar qaror topdi.

Manbalarda "Modernizatsiya (frants. moderne – eng yangi, zamonaviy) – biror narsani yangilash, unga zamonaviy tus berish, uni zamonaviy talablarga muvofiq o'zgartirish"¹ deb izohlangan bo'lsa, falsafa ensiklopedik lug'atida "jamiyatni zamonaviy talablarga muvofiq takomillashtirish maqsadida xilma-xil o'zgartirishlarni amalga oshirishdan iborat ijtimoiy-tarixiy jarayonni ifodalovchi tushuncha"² ekanligiga urg'u beriladi. Demak, ijtimoiy o'zgarishning turi sifatida modernizatsiya tizimni butkul yangidan qurishni anglatmaydi, balki muayyan poydevor asosida uni yangilab, yuqoriroq darajadagi sifat ko'rsatkichiga erishish zaruriyatiga muvofiq o'zgartirishini ifodalaydi.

Ijtimoiy borliqdagi o'zgarish va rivojlanish jarayonlarining tahlili ularga oid turli xil nazariy-metodologik yondashuvlar qaror topganligini ko'rsatadi. Kishilik jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlarga oid formatsion, sivilizatsion yondashuvlar qatori modernizatsiya paradigmasi ham alohida o'ringa ega. Modernizatsiya paradigmasi ilk bor XX asrning o'rtalarida Yevropa mustamlakachilik siyosatining tugatilishi natijasida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida mustaqil davlatchilikning qaror topish jarayonida shakllandi.

Paradigmaning o'zi nima? Paradigma (yun. paradigma – para – yaqinida. qarshi, deyarli; diegma-namuna, misol) – ma'lum bir vaqt davomida ilmiy jamoatchilikka muammolarni qo'yish va hal etish modeli sifatida xizmat qiluvchi ilmiy yutuqlar, g'oyalar, me'yorlar yig'indisi bo'lib, turmush va fikrlashning biror sohasining fundamental asoslarini aniqlab beruvchi o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan tamoyil.

Paradigma Tomas Kun tomonidan uning "Ilmiy inqiloblar tuzilmasi" asarida ilmiy muomalaga kiritilgan. Paradigma, T.Kun ta'limotida, muayyan vaqt mobaynida barqaror bo'lgan bilimlar majmuyi va ularni hosil qilish, rivojlantirish vositalari sifatida asoslanib, uning umumilmiy, xususiy, mahalliy ahamiyatga molik turlari farqlanilishi ta'kidlangan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, paradigma zamonaviy falsafada ilm-fanning nazariy-metodologik va qadriyatlar tizimi asosidagi ilmiy muammolarni yechishda namuna sifatida qabul qilingan va ilmiy jamoa tomonidan ma'qullangan tushuncha, tamoyildir. Professor M.Abdullayeva ta'biri bilan aytganda, paradigma norma doirasida rivojlanayotgan fanning dunyoqarashi va metodologiyasining poydevoridir.¹

Demak, paradigma me'yor doirasida fanning rivojlanish usuli va shakli, dunyo to'g'risidagi bilimlarning takomillashib borishi bo'lsa, modernizatsiya paradigmasi tarixiy jarayonda muayyan shart-sharoitlar asosida dunyoning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-madaniy manzarasiga oid avvalgi bilimlar o'rnida qaror topgan zamonaviy ilmiy izlanishlar natijasi to'plamini ifodalovchi hodisadir. Demak, aytish mumkinki, modernizatsiya paradigmasi jamiyatning taraqqiyot modeli yoki strategiyasidir.

Mavjud manbalarni o'rganish asosida aytish mumkinki, modernizatsiya paradigmasining vujudga kelishiga olib kelgan omillar g'arb mamlakatlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy hayotidan kelib chiqadi. Ular quyidagilardir:

birinchidan, o'sha davrda, Osvald Shpengler, Arnold Toynbi, Pitirim Sorokin, Karl Yaspers kabi faylasuf va sotsiologlar tomonidan ilgari surilgan taraqqiyot inkor etilgan konsepsiyalar ommaviyligi sharoitida ijtimoiy pessimizmni yengib o'tib, kelajakka optimistik qarashni shakllantira oladigan uning muqobiliga ehtiyoj mavjud edi;

ikkinchidan, Osiyo, xususan, uchinchi dunyo mamlakatlarini o'rganish ijtimoiy-siyosiy omil sifatida zaruriyat edi;

uchinchidan, mafkuraviy omil, ya'ni o'sha davrda sotsializmga muqobil bo'lgan rivojlanish yo'li sifatida modernizatsiya nazariyasini yaratish ehtiyoji.²

Demak, modernizatsiya ijtimoiy-tarixiy fenomen sifatida AQSH va Yevropadagi mamlakatlarning

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-j, T., 43-bet.

² Falsafa: ensiklopedik lug'ati. T., 2010, 197-bet.

¹ Modernizatsiya jarayonining falsafiy-metodologik tahlili. Mas'ul muharrir M.N.Abdullayeva. Toshkent, "Noshir", 2010, 10-bet.

² Ермаханова С.А. Теория модернизации: история и современность. М., 2002, с. 29.

tartibsiz (xaotik) modernizatsiyalashuv tajribasini umumlashtirishga urinish sifatida hamda ularning geosiyosiy manfaatlar uchun kurashi jarayonida ijtimoiy taraqqiyot strategiyasi, yo‘li sifatida qaror topdi.

Modernizatsiya paradigmasining qaror topishida qator ta’limotlar nazariy asos vazifasini bajardi. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: 1. Evolutsionizm; 2. Funksionalizm; 3. U.Rostou. 4. T.Parsons, E.Shilza kabi olimlarning izlanishlari.

XIX asrda ijtimoiy evolutsiya nazariyasi (Kant, Gegel, Spenser, Taylor, Morgan) insoniyat jamiyati taraqqiyotining oddiydan murakkab tomon o‘tib borishini himoya qilib, insoniyat jamiyatlari o‘rtasida ham, xuddi biologik organizmlar o‘rtasida bo‘lgani singari, yashash uchun kurash mavjud ekanligini ta’kidlaydi.¹ Agar evolutsionizm jamiyaturakkablik darajasiga ko‘ra, ko‘proq “yashab ketish” qobiliyatiga ega bo‘lishini ta’kidlasa, funksionalizm esa jamiyat va uning turli qismlari bir birlari bilan chambarchas aloqadorlikdagina rivojlanishi mumkinligiga urg‘u berdi. “Tizim elementlari o‘z funksiyalarini bajarishi orqaligina ular bir butunlik xossasiga ega bo‘ladi. Hodisa muayyan funktsiyani bajarsagina, tizimning tarkibiy elementiga aylanadi”.²

Shu orqali tizimning uyushishi, o‘zaro mustahkam aloqadorligi, o‘z-o‘zini qayta ishlab chiqarishi, demak, yashovchanligiga erishiladi. Ijtimoiy hodisalarni ularning funksiyalari, ya’ni ijtimoiy jarayonlarga ta’siri nuqtayi nazaridan tushuntirishga intilgan strukturaviy-funksional tahlilning asosiy qoidalari, va-killarining ijtimoiy rivojlanish haqidagi tasavvurlari hamda madaniy taraqqiyotning qonuniyligini himoya qilgan evolutsionizm g‘oyalari modernizatsiya nazariyotchilari tayangan nazariy negiz vazifasini bajardi.

Modernizatsiya bo‘yicha klassik tadqiqotlar Kont, Spenser, Marks, Veber, Dyurkgeym va Tennisga taalluqlidir. Modernizatsiya nazariyasi XIX asr oxiri va XX asrning boshida yashab, ijod qilgan mutafakkirlar, jumladan, Yevropa sivilizatsiyasini an’anaviy jamiyatdan zamonaviy jamiyatga xulq-atvorni ratsionalizatsiya qilish asosida rivojlantirish g‘oyasini ilgari surgan M.Veber, ijtimoiy o‘zgarishlar jarayonida iqtisodiy sharoitlar asosiy omil deb hisoblagan K.Marks, «mexanik birdamlik» jamiyatlaridan «birdamligi cheklangan» jamiyatlarga mehnatni taqsimlash asosida o‘tish konsepsiyasini taklif etgan F.Tyonnis va E.Dyurkgeym ta’limotidan oziqlandi.

Jamiyatda ijtimoiy farovonlikni ta’minlashning bosh manbayi milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga erishish ekanligiga urg‘u bergan Rostou insoniyat tarixida taraqqiyotning besh bosqichini ko‘rsatib, texnik iqtisodiy omillarga ustuvorlikni berdi. Jamiyat tarixiy taraqqiyoti – an’anaviy jamiyat, o‘tkinchi jamiyat, yuksalish davri, yetuklik bosqichi, ommaviy iste’mol bosqichi kabilarni bosib o‘tishi orqali an’anaviylikdan zamonaviylikka o‘tib borishini asosladi. Modernizatsiya ta’limoti uchun nazariy asoslardan biri bo‘lgan ushbu ta’limot dastlabki sotsiologlar g‘oyasidan farqli o‘laroq, jamiyat taraqqiyotini izohlashda texnikaviy-xo‘jalik ko‘rsatkichlari (texnika taraqqiyoti darajasi, jamg‘arish normasi, iste’mol darajasi)ni asos qilib olib, ijtimoiy omillar ikkilamchi ekanligiga urg‘u berdi. Natijada ular jamiyat iqtisodiy rivoji asosini “iqtisodiy omillar” emas, balki insoniy ehtiyojlar, intilishlar tashkil etishini inkor etdi.

Modernizatsiya paradigmasi nazariy asoslariga doir yana boshqa qarashlar ham mavjud bo‘lib, unga ko‘ra, XVII asrda Yevropa jamiyatlarining qayta shakllanish tarixiy tajribasini (modernizatsiyaning asosiy tarmog‘i zamonaviy bosqichda uningcha, “amerikanlashtirish”dir) va XIX asrda Yaponiyadagi Meydji “revolutsiya”sini modernizatsiya paradigmasi uchun namuna sifatida ko‘rsatish mumkin. Ushbu buyuk inqilobiy davrlar yutuqlari modernizatsiyaning eng yangi konsepsiyalari va dasturlari uchun asos hisoblanadi.¹ Zero, ularda ijtimoiy taraqqiyot g‘oyasi himoya qilinadi.

Demak, xulosa qilib aytish mumkinki, modernizatsiya ijtimoiy o‘zgarishlarning muhim turi sifatida murakkab, bahsli tushuncha bo‘lib, ilmiy tadqiqotlarda ikki qarama-qarshi nuqtai nazardan tahlil etib kelinadi. Ularning biri modernizatsiyaning muqarrarligiga, oqimining bir chiziqililigi va yagona imkoniy natijaga ega bo‘lishiga urg‘u bersa, determinizm, fatalizmni tanqid qilish asosida yuzaga kelgan boshqa nuqtai nazar modernizatsiyaning tasodifiyligi, oldindan ko‘rib bo‘lmaydigan shart-sharoitlarga egaligi, beqarorligi, ko‘p chiziqililigi va intihosining, yakunining ochiqiligi ta’kidlaydi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, modernizatsiya tushunchasi talqinlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

¹ Giddens E. Sotsiologiya. M., 1999, 728 – 730-betlar.

² O‘sha joyda. 736-bet.

¹ Парсонс Т. Система современных обществ. Под ред. М.С.Ковалевой, пер. с англ. М., “Аспект-Пресс”, 1998, 270 с.

1. Modernizatsiya, umumiy ma'noda, jamiyat ilgarilama harakatlanishi jarayonidagi barcha taraqqiyparvar ijtimoiy o'zgarishlarning sinonimidir. Inson ajdodlari tomonidan g'orlar tark etilib, birinchi boshpanalarning barpo etilishidan tortib, to ot aravalar o'rini avtomobillar, yozuv mashinalari o'rini kompyuterlar egallagani ham modernizatsiyaning yorqin namunasidir

2. «Modernizatsiya» tushunchasi qoloq yoki rivojlanmagan jamiyatlarga taalluqli bo'lib, ular bilan bir davrda mavjud bo'lgan ilg'or, nisbatan rivojlangan mamlakatlarni quvib yetishga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni ifodalaydi. Boshqacha aytganda, bu holatda "modernizatsiya" tushunchasi zamonaviy jamiyatning sirtidan, tashqaridan markazga tomon harakatini ifodalaydi. Umumiy talqinda modernizatsiya an'anaviy jamiyatni taraqqiyparvar, sanoati rivojlangan jamiyatga o'tishini ifodalovchi ijtimoiy-tarixiy jarayon sifatida tavsiflanadi.

3. «Modernizatsiya» «zamonaviylik» tushunchasiga aynan mos bo'lib, G'arbda XVI asrdan boshlab sodir bo'lgan va XIX–XX asrlarda o'z cho'qqisiga yetgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va intellektual transformatsiyani anglatadi. Ushbu talqin sanoatlashish, urbanizatsiya, ratsionallashish, byurokratlashtirish, demokratlashish, kapitalizmning hal qiluvchi ta'siri, individualizmning keng tarqalishi, aql va fan kuchiga e'tiborning ortishi kabi jarayonlarga borib taqaladi.

Demak, paradigma sifatida modernizatsiya zamonaviylashuvni anglatib, an'anaviy jamiyatning mashina texnologiyasi, ratsional, dunyoviy munosabatlar hamda yuqori differensiallashgan ijtimoiy tizimlar mansub bo'lgan jamiyatga aylanish jarayoni, transformatsiyasidir.

**Мирзахмедов Абдирашид Мамасидикович (Наманган Мухандислик-технология институти Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, фалсафа фанлари доктори. e-mail: Mirzahmedov@mail.ru),
Парпиев Икромжон Ғайбуллаевич (Наманган Мухандислик-қурилиш институти академик
лицейининг ўқитувчиси. e-mail: Sotsial.nauki@gmail.com)
ИЖТИМОЙ ТАРБИЯДА ҚЎРҚУВ ФАЛСАФАСИ**

Аннотация. Жамиятнинг глобал ахборотлашуви, илм-фан техника тараққиёти шароитида инсоннинг олам қонуниятларини билиши туфайли табиат устидан ҳукмронлик ва эркинлик туйғулари остида қўрқув ҳиссидан халос бўлди. Инсон табиатига хос бўлган қўрқув давлат, жамият ва шахс муносабатларида ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи регулятор ҳисобланади. Шу маънода, муаллифлар қўрқув фалсафасининг тадқиқи асосида замонавий таълим ва тарбия муаммоларининг ечимини топиш мумкинлигини асослайди.

Аннотация. В условиях глобализации информационного общества, развития науки и техники, благодаря познанию законов природы, человечество избавилось от чувства страха перед природой и господства над ней. Страх является важнейшим регулятором социальных отношений государства, общества и личности. Таким образом, авторы обосновывают решения современных проблем воспитания и образования на основе исследования философии страха.

Annotation. The globalization of the information society and in the conditions of the development of science and technology, thanks to which man learned the laws of being, got rid of fear with a sense of freedom and domination over nature. Fear is a regulator of the regulation of social relations between the state, society and individuals. Thus, the author will substantiate solutions to modern problems of upbringing and education based on the study of the philosophy of fear.

Калит сўзлар: қўрқув, ибтидоий динлар, исломда қўрқув омили, миллий таълим сабоқлари.

Ключевые слова: страх, первобытные религии, факт страха в исламе, уроки национального образования.

Key words: fear, primitive religions, the fact of fear in islam, the lessons of national education.

Инсоннинг биологик ва ижтимоий жиҳати қўрқув ҳисси билан индивидуал ахлоқий-маънавий руҳиятини ҳосил қилади. Ибтидоий одамлар ибтидоий гала шаклида ёввойилик даврини бошидан кечириб, қўрқувни ҳис этиб, ўзининг табиат олдида ночорлигини сезган. Натижада яшаш учун кураш эҳтиёжи, ҳимоя ва хавфсизлик туфайли яшаш учун кураш одамни антропологик қиёфасини шакллантирган. Чунки инсон онги шаклланиб, у атроф-муҳитни билиш, унинг сиру синоатини англашга интилиши билан, "сабабият" ғоясини тушуниб етишга имкон туғилди. Шу боис оламнинг биринчи сабаби яратувчи ҳақидаги ғоялар билан ўзининг хавфсизлигини таъминлаш орқали ўзини руҳий англаш бошланди. Цивилизациянинг қўрқув омили инсон шахсининг руҳий тинчлиги ва мувозанатини ўрнатишда бирдан бир йўл эди. Тарихий манбаларда ибтидоий одам-

ларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати аслида илоҳий кучлардан қўрқувда амалга оширилганлигини тасдиқлайди. Айни пайтда, улар илоҳий маъбудаларга турли-туман маросим ва анъаналар асосида сиғиниб, маъбудаларнинг қаҳрини пасайтириш, қилинган гуноҳлар учун ижтимоий “кечирим” сўраш учун ўз қабиладошларини ҳам қурбонликка ажратган. Қўрқув кишилик жамиятининг шаклланишида диннинг одамга нисбатан руҳийлашув (маънавият мазмунида) жараёнида ҳосил қилинган психик ҳодиса эканлиги файласуфлар томонидан тадқиқ этилган.¹

Ибтидоий одамлар табиат кучларига қарши туриш, унинг сирли ҳолатларидан муҳофазалашини индивидуал ёки жамоавий мажбурият тарзида намоеън бўлган. Борлиқнинг ўзгариши, ундаги табиат ҳодисаларидан огоҳ бўлиш, хатарларга тайёр туриш, ундан кам талафот билан чиқиш учун билишга интилган. Шу маънода, қўрқув табиат ҳодисалари билан бирга, йиртқич ҳайвонлар, қолаверса, ўзга “жоҳил” қабилаларнинг одамларидан ҳам қўрқиш туфайли огоҳ бўлиб, у ёки бу ҳодисани олдини олиш учун муайян ҳимоя тизимини ишга солувчи қарорлар қабул қилган. Инсон томонидан хавф-хатарлар тизими ўрганилиб, яхши-ёмон, эзгулик ва ёвузлик ахлоқи одамларнинг инсоний феъл-атворидаги ижобий хатти-ҳаракатларни англаш билан оммалаштириш эҳтиёжини заруратга айлантирганки, жаҳон динларининг ахлоқий таълимотининг негизини ишлаб чиқишга асос бўлган.

Ибтидоий одамлар табиатнинг англаши туфайли озик-овқат маҳсулотларини ўзлари ишлаб чиқариш, ҳайвонларни овлаш технологияларини ривожлантириб, табиат устидан ҳукмдорликка томон имконият ила “ботирлик” туйғуларини ҳиссиётда қарор топишига эришган. Бизнингча, бу ботирлик табиат ва инсон муносабатидаги экологик фалокатнинг илк тарихий шакли, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки одамзод “Мен нимадан қўрқаман?” деган саволни бера бошлаши билан қўрқув ҳиссидан озод бўла бошлади. Биз инсонни тарбиясидаги қўрқувнинг ўрни ниҳоятда муҳим ижтимоий ҳодиса эканлигини ўзгача фалсафий таҳлилларини мисол келтиришимиз мумкин.² Шундай бўлса-да, қўрқувни енгиш учун инсоннинг руҳий ҳолати белгиловчи омил бўлиб, тунги овозларни эшитиш ёки қоронғиликда ўзини таъқиб этилишини психик жиҳатдан одам ҳис этади. Миллий тартибда “чилла” каби нозик хилқатни (янги никоҳли ёки чақалоқ) ёвуз кучлардан сақлаш учун ўрнатилган қоида эди.

Қўрқув инсоннинг ахлоқий барқарорлигидан келиб чиққан ҳолда, ўткинчи ёки доимий хавотир шаклида ўзини ижтимоий-маданий ҳодиса ёки хавф солувчи воқеликдан муҳофазаланиш шаклида намоеън бўлади. Бу ҳолатга тушган одам хавотир остида руҳий азоб туфайли ўзини лозим бўлган хатти-ҳаракатни амалга оширишдан тийишида ҳам намоеън бўлади. Ахлоқий муносабатларда шахс ана шу қўрқувни енгиб, ўзининг бурчини тўла адо этиши учун жасорат талаб этилади. Шунинг учун шахснинг ёлғизлиги, пессимистик кайфиятга берилиши келажақдан умидсизлик қўрқувни келтириб чиқаради.

Қўрқув фалсафаси ислом динидаги устувор тамойил бўлиб, мусулмоннинг иймон келтиргувчи омиллардан қўрқувини ифодалаган. Исломда имон одамнинг қўрқув рейтингини сифатида ҳам қабул қилинган. Биз буюк пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳи вассаломнинг жоҳилларни ислом динига жалб этиш саъй-ҳаракатларида мўъжизалар кўрсатгани, улар орасида Абу Жаҳлга осмондаги тўхлин ойни олмадек иккига пичоқ тиғидек бўлишдан токи бир палласини Абу Қубайс, иккинчисини эса Қайқаон тепаликлари устига етказиб, уни яна асл ҳолатига келтириш билан имонга келтирган. Абу Жаҳл сеҳргарлик, дея бир муддат имон келтирмаган. Шу билан бирга, унинг саросимага тушиб қолгани ҳақида манбалар гувоҳлик беради.³

Саросима шахснинг психологик ҳолатидаги қўрқувнинг кутиш элементи бўлиб, инсонга бўладиган таҳдиддан хавотирни ҳосил қилиб, уни кутиш азоби билан руҳий мувозанатни бузади. Саросима инсон ҳаётида ҳимояланиш эҳтиёжини орттириб, қўрқув остида инсонни имонга олиб келади.

Ислом дини жаҳон динлари каби одамни Аллоҳнинг олдида ожиз бандалиги, Ўзининг паноҳида сақланиш, турли хил бало-қазо офатлардан ҳимоясида бу фоний дунёдан боқийга синов эканлигини уқдиради. Муқаддас динининг моҳияти қиёмат кундаги оғир судлов билан белгилашниши “жазо ёки мукофот” ўлчови борлиги билан белгиланган. Демак, диннинг моҳияти инсон табиатидаги қўрқув асосида ижтимоий фаол, маънавий-ахлоқий баркамолликни тарбиялашни на-

¹ Кьиркегор С. Страх и трепет. М., “Республика”, 1993, с. 109.

² Наполеон Х. Ўйла ва бой бўл. Т., “Янги аср авлоди”, 2016, 113-бет.

³ Лутфий А. Саодат қиссалари. 2-китоб. www.ziyouz.com кутубхонаси (мурожаат санаси 14.11.2021).

зарда тутади. Қўрқув Аллоҳга ҳурмат ва муҳаббат тамойилларида диний қонун ва қоидаларни ихтиёрӣ, сўзсиз бажариш билан тизимлаштирилган. Зеро, ижтимоӣ бошқарув шахсни фаолиятини тартибга солишда ўзгача самарали таъсирнинг умуминсоний усулини кашф эта олмади. Айни вақтда, бошқарув ўзаро фарқланиб, миллий-худудий, хўжалик юритиш усулидан келиб чиққан ҳолда, алоҳида бўлиши мумкин. Насронийда қўнғироқ чалиш билан инс-жинс ҳайдалса, масжидларимизда “Азон” чақириш билан ибодатга чорлаш орқали турли офат ва фалокатлардан нажот топиш таъмин этилади.

Саросима эса инсон диққат-эътиборини у ёки бу таҳдид хавф-хатарга жамлаб, унинг атрофида фикрлашга мажбурлаши билан одамни реал воқеликдаги ҳодисани сунъӣ ўзгача мураккабликдаги тасаввурини ўйғотиб, тинчлик ва хотиржамлигидан мосуво этади. Шахснинг психологик безовталиқда тўғри қарор ва қоидани топишга имкон бермай, ваҳимага солиши мумкин. Ваҳима эса, ўз навбатида, саросимадаги одамни қўрқувга солиб, муаммонинг ижобӣ ечимларини топиш, салбий жиҳатларини бартараф этишдан чалғитади. Шу боис ваҳима тиббиётда касаллик сифатида инсон юрак, қон-томир фаолиятини издан чиқариши билан боғлиқ белгилари аниқланган.

Тиббиётда ваҳима касаллиги В витаминининг етишмаслигидан одамни қўрқув ҳолати билан ҳам ташхисланган. Шундай бўлса-да, уламоларимиз ваҳиманинг “Хутуботу ҳақимул умма” номли асарда Ашраф Али Таҳонавий раҳматуллоҳи алайҳдан далил келтирадилар. Жумладан, унда мўминнинг ризқиға Аллоҳ таолонинг ўзи кафил бўлганлиғига иймон келтириш одамни хотиржам қилади. Ҳар бир мўмин танамда жоним бор экан, албатта, Аллоҳ таоло ризқимни етказди, деган ақидада бўлади. Бу тақдирнинг сирларидан бири эканлиги асосида даҳрийлик эса инсон ризқини ўзининг қўлида ҳисоблашидан ваҳимага тушганлар жонига қасд қилишида намоён бўлади.¹

Ваҳиманинг хатари пандемия шароитида ҳам ўзини намоён этди. Одамлар ўтган даврда бозорларда озиқ-овқат маҳсулотларини кўтарасига сотиб олиши туфайли бозорларда картошка сабзи ва пиёзнинг нархи жиддий ўсиб, уларнинг сақлаш имкониятлари кўпчиликда бўлмаганидан маҳсулотларнинг сифати бузилиб, нес-нобуд бўлгани ОАВда эътироф этилди. Шу боисдан оммавий қўрқув ва ваҳимага қарши энг муҳим омил оқилу доно ҳамюртларимизнинг сабр-тоқат, мурсою мадора эканини тажриба тасдиқлаб, ҳар бир ишда ақл билан иш юритишни кўрсатди. Чунки давлатимиз арзонлаштирилган маҳсулот ярмаркалари, саховатпеша тадбиркорларга эса ўз атрофидаги кам таъминланган оилаларга эҳсонлари билан илоҳий синовлар тажрибаси намоён бўлди. Бу даврда сунъӣ танқисликни ҳосил қилиб, бойиган бойваччаларнинг савол-жавоби ўзига ҳавола қилинади.

Бизнинг фалсафӣ таҳлилларимиз инсон тарбиясида қўрқув фалсафаси шахснинг сабр-тоқат, чидамга бошловчи позитив хусусиятни шакллантиришини ҳам тасдиқлади. Чунки мусулмоннинг Аллоҳдан қўрқиши ислом амалларини тўла ва чиройли адо этиш талаби билан жамиятнинг муҳим фуқаролик муносабатларини ривожлантириш йўллари ишлаб чиқади. Муқаддас китобларда инсоннинг биологик хусусиятига қўрқув хослиги, ҳар қандай одамнинг табиатида мавжудлиги эътироф этилган. Уламоларимиз тарбияланувчининг бебошлиғида тушунтириш ва охириги чора сифатида тан жазосини қўллашни тавсия этадилар. Шу ўринда қаттиқ қалтаклаш, синдириш ёки жароҳат етказишни назарда тутилмайди.² Биз илоҳий қўрқув туйғуси жаҳон чемпионатларида таниқли спортчиларнинг мусобақадан аввал дуо ўқиши, сажда қилганликлари билан фикримизни далиллаймиз.

Сиёсий тарихга назар ташласак, узоқ йиллар мобайнида Шўролар тузуми сиёсий мафқурани шакллантириш учун сунъӣ капиталистик давлатларнинг социализмга таҳдидини ишлаб чиқиб, одамларни қўрқувда ушлаб, улкан давлат халқларини бирлаштиришда фойдаланган. Чунки икки йирик давлат ўзаро ҳарбий таҳдидлар билан башариятда қўрқувни оммалаштиришга ҳам олиб келган. Сиёсий тарихдаги миллий қатағон ва ўзга таҳдидлар ҳам миллатни бош кўтаришдан тийиш усули бўлган. Тарихий манбаларда қўрқув бошқарувнинг кенг тарқалган осиеча шакли эканлиги ҳақида ҳам манбалар мавжуд. Тарихнинг қатъӣ қонуни у ёки бу подшоҳнинг ҳокимиятга келиши билан халқни бошқаришда қаттиққўллик, аслида, одамларни қўрқувда тутиш учун шафқатсизлик усулларидан кенг фойдаланилганлигини кўрсатади. Чунки халқни қўрқув ва даҳшатда ушлаб туриш орқали мустамлакачилик сиёсатини амалга оширилган. Алоҳида ҳолларда давлатга қарши ҳаракат шафқатсизларча террор ва жазога тортиш билан оммавий бўйсундиришни таъминланган.

¹ Қўрқув// <https://savollar.islom.uz/wparxiv/115759> (мурожаат санаси 14.11.2021).

² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. Тошкент, “Hilol-nashr”, 2021, 436-бет.

Шу маънода, босқинчилар мазлумларни оғир изтиробли азоб-уқубатларга солиб, кўрқув ва ваҳима уруғини сепган, уларни бирлашиб, миллат сифатида шаклланишига имкон бермаган. Н.Макиавеллининг “Хукмдор” асарида давлат бошқарувига даъвогарнинг келиш йўллари, халқни бошқариш усули, тинчликни сақлаш учун ҳарбий ишни ҳаёлидан ҳам чиқармаслик, кўрқув ва саросималик бошқарув омили сифатида таърифланган.¹

Ҳозирги давр ижтимоий-маданий кадриятларни ўзгариши, анъанавийликдан замонавийликка ўтиш шароитида фуқароларда кўрқув туйғусини пасайиши, айниқса, ёшларнинг феълида андиша, ҳаё, ифбат ҳиссиётининг кадрсизланиши туфайли кўрқув йўқолиб бормоқда. Айниқса, ўзининг моддий таъминотиغا эга бўлган ёшлар нафақат Аллоҳ, балки ота-оналаридан ҳам кўрқмайдилар. Фикри ожизимизча, миллий тарбияни шўроларнинг “оммавий педагогика”си батамом сиқиб чиқариши туфайли миллатнинг миллий менталитети жиддий ўзбошимчалик (девиант) қолипларига солинди. Натижада санъату ҳаётда бола образи бош қаҳрамон, ота-она образи кичик саҳна кўринишларида бўлиши “бесўнақай ўсган” янги авлодни ҳосил қилди. Ота-онанинг болага “боғ-бон”лиги даври тугаб, уларнинг фақат биологик функцияси қолиши билан миллий тарбиянинг бошини чўрт кесиб қўйди. Шу маънода муаллиф замонавий ахборот воситаларидаги тарбия хусусидаги фикр-мулоҳазаларда фалсафий софистика кўпроқ деган қарашга мойилдир. Айни вақтда баъзи бир психологик хизматларда “Оила нимага керак?” “Аёл нега эрга тегиши керак?” каби саволларда енгил-елпи ёндашувлар хотин-қизларни маънавий-ахлоқий маърифатини тартибга солиш эҳтиёжини кўрсатади.²

Замонавий таълимда миллий-ижтимоий тарбия моҳият мазмунан кўрқув психологиясини қўлламай одамнинг руҳиятини бошқариш мумкин эмаслигини кўрсатади. Тарбияда кўрқув ижтимоий услубият ҳисобланиб, шахснинг муайян йўналишдаги дунёқарашини ҳосил қилиш мумкин. Жамиятнинг тараққиёти канчалик юксалиб борса, тарбиянинг ижтимоий қиммати ортиб боришини ҳаётини эҳтиёга айлантиради. Шу маънода, миллий педагогиканинг муҳим вазифаси ёш авлодни миллий маънавий идеаллар, одат ва анъаналар асосида шакллантиришнинг янги тартибини ишлаб чиқиши даркор. Чунки замонавий ёшлар инновацион даражада янги авлод эканлиги, катта авлоддан ахборотлашув даражаси билан жиддий фарқланиши билан бирга, тарбиясининг мураккаблигини ҳам ёдда тутиш даркор. Биз фақат буйруқни бажарувчи болани эмас, замонавий илм-фан ютуқларини эгаллашга тайёр бўлган авлодни назарда тутмоқдамиз. Тарбия эса миллий тажрибани ўргатиш, унга одатлантириш, бажарилмаган вақтда мажбурлаш усулини талаб этади. Шу маънода, барча педагоглар тарбияда ижтимоий меҳнат тарбияси, интизом ва тартиботни устуворлигини тан оладилар.

Ахборотлашган жамиятнинг ривожига ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиларини интернет тармоқларга юклаб андишали умуммиллий муҳокамасига қўйиши таълимнинг издан чиқишига олиб келади. Муаллиманинг меҳнат жамоасидаги обрў-эътибори, шаън-номусига дахл қилиш тарбиявий банкротликнинг кўрсаткичи, деб ҳисоблаймиз. Энг катта фалокат таълимнинг барча тизимидаги ўқийдиган ёшларнинг илм-маърифатдан совиши билан ўлчанади. Олий таълимда эса касбий диплом учун ўқиш шаклланиб, кўшни давлатлардаги “талаба”ликни изоҳлаш мушкул ишдир.

Шоирларнинг шоири, уламоларнинг уламози, муаллимларнинг устози Алишер Навоий шоғирларнинг уч тоифада бўлиши: биринчисига имо қилсангиз, ўзи вазифани бажариши, иккинчилари шоғирди-калимага – тушунтириш, лекин учинчи тоифа шоғирдни калтак зарбида онгига етказиш мумкинлиги эслатилган. Бу хулоса тан жазосини оммавийлаштириш эмас, балки тарбияни миллий оқилона ота-оналик тарбия иддаоси маъносида тушуниш деганидир. ОАВда ёшлар жиноятчилигининг ўсиши, ўта хавfli жиноятларда уларнинг совуққонлиги таълим ва тарбияда боланинг феълида ўсиб борган ўзбошимчалик ва худбинликни жиловлашга ота-онадан кўркиши орқали эришилади. Отасидан кўркмаган фарзанд, устозининг олдида бўйсунмаган бола ўқувчи мақомида туролмайди.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан бир қатор тарбияга оид хулосалар яшаш мумкин.

Жамиятнинг глобал миқёсда ахборотлашуви миллийлик ва заонавийликни зиддиятида намоён бўлмоқда. Аждодлар ўзининг этноконфесионал ҳаётини тажрибасини янги авлодларга ўтказиш жараёнида узилиш юз берди. Чунки мураккаб макро оиладан микро оилага ўтиш миллий анъ-

¹ Макиавелли Н. Государь. М., “Азбука”, 2021, с. 24.

² Гап интернет тармоқларда Н.Саттарованинг хотин-қизлар орасидаги психологик роликлари ҳақида бормоқда.

ана ва кадрятлар тарбиясини ворисийликни таъминлай олмайди. Боз устига, “Оммавий маданият”нинг миллий маданиятга нисбатан таъсири жиддий ўсиб бормоқда.

Замонавий турмуш тарзида нафақат оилавий “беғоналашув”, балки ижтимоий беғоналашув жараёнида ёшларнинг тарбияси издан чиқиши, оила ва никоҳ муносабатларида катта авлоднинг ташаббускорлигига барҳам берилиши миллий ижтимоий банкротликка томон оғишни бошлаб берди. Миллий тарбия ва педагогикани шакллантириш эҳтиёжи таълим ва тарбиянинг ҳозирги ҳолатида ўз исботини топади. ОАВда ёшларнинг “Оммавий маданият” тарғиботи, айниқса, маънавий-маърифий ночорлик ёшларни етаклашга қодир янги тарбиячини талаб этади. Тарбия минг йиллардан бери фалсафий бўлган, у ёшларни доноликка бошлаган.

Давлат миқёсида гендер тенглиги сиёсатининг “оммавий маданият” нуқтаи назаридан ҳаётга татбиқ этилиши миллий маънавий муҳит қиз бола, хотин ва аёл мақомидаги антропологик кадрятга шикаст етказди. Энди уни тиклаш учун миллий маънавиятда инқилобий ўзгартиришлар билан амалга ошириш мумкин. Чунки аёлда кўрқув туйғуси ўрни жасорат феъли пайдо бўлиб, ўз идентификациясини йўқотди. Унинг иккинчи жиҳати эркак ўзининг эрлигидан (маскулинизация) руҳан мосуво бўлди. Шунинг учун қиз бола, аёлнинг тарбияси билангина биз вазиятни бошқаришимиз мумкин. Ўзбекда ота-онадан, мактабда ўқитувчидан кўрқмайдиган бола Аллоҳдан ҳам кўрқмайди. Бу ҳол тарбия кадрятини таърифида Абдулла Авлоний домлани яна бир бор эслатишга тўғри келади. Зеро, тарбия биз учун тақдир саодатидир.

**O‘razmetov Mangubek Tursunboevich (Urganch davlat universiteti)
O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi kafedrasida doktranti)
TASAVVUF TA’LIMOTI VA SULAYMON BOQIRG‘ONIYNING MA’NAVY MEROSI**

Аннотация. *Ushbu maqolada, Sulaymon Boqirg‘oniyning diniy balki ijtimoiy, axloqiy, estetik, ma’naviy, ma’rifiy tarbiyaga oid ilg‘or g‘oyalari, shuningdek, o‘z ustozining tariqati qoidalarini yanada chuqurlashtirishi, sodda, ravon uslubda keng xalq ommasiga yetkazganligi, diniy va dunyoviy ilmlardan ta’lim berish bilan birga tasavvuf ta’limoti g‘oyalari yoyishga ham o‘z hissasini qo‘shganligi haqida fikr yuritilgan.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрены передовые идеи Сулеймана Бакиргани о религиозном, социальном, нравственном, эстетическом, духовном, просветительском воспитании, а также его деятельность по углублению содержания правил учения своего учителя, донесенных до широкой публики простыми, доступными методами, а также речь идёт о том, какой вклад внес Сулейман Бакиргани в распространение наряду со светскими и религиозных учений.*

Annotation. *In this article, the advanced ideas of Suleiman Bakirgani about religious, but also social, moral, aesthetic, spiritual, educational education, as well as deepening the rules of his teacher's teachings, conveyed to the general public in a simple, fluent style, along with it is believed that the teaching of religious and secular sciences also contributed to the spread.*

Kalit so‘zlar: *islom, shariat va tariqat qoidalari, Sulaymon Boqirg‘oniy islom ma’rifatini Allohni tanish, ma’naviy-axloqiy jarayon, Allohga bo‘lgan muhabbat, mehr-muhabbat, islom ma’rifatparvarligi, komil insonni tarbiyalash yo‘li, jannatga eltuvchi yo‘l, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik.*

Ключевые слова: *ислам, шариат и правила секты, Сулейман Великолепный, исламское просвещение, духовно-нравственный процесс, любовь к Богу, сострадание, исламское просвещение, путь воспитания совершенного человека, путь в рай илил, социальное неравенство, несправедливость.*

Key words: *islam, Sharia and the rules of the sect, Suleiman the Magnificent, Islamic education, spiritual and moral process, love for God, compassion, Islamic education, the path to educating a perfect person, the path to paradise oril, social inequality, injustice.*

Tasavvuf ta’limotini o‘rganmasdan turib, o‘rta asrlar musulmon sharqi madaniy hayoti haqida aniq tasavvur hosil qilib bo‘lmaydi. Mazkur ta’limot mazmunini tahlil qilish natijasidagina ajdodlarimiz ruhiyati, ma’naviy-intellektual merosi mazmunini yoshlarga yetkazish va shu orqali ular ma’naviyatini shakllantirish mumkin. Chunonchi: 1. Tasavvuf ta’limotining paydo bo‘lishi va rivojlanishi haqida X.V.

Koshifiy «So'fiy» qadimiy bo'lib, Odam a.s. o'g'illari Shish a.s. davrida paydo bo'lganligini bayon qiladi.¹

Demak, so'fiylik Shish a.s. davrida vujudga kelgan. 2. Islom dini paydo bo'lgach (Muhammad payg'ambar s.a.v.), tasavvuf ta'limoti ham vujudga kelgan. Bu haqida M.A.Jo'shon shunday fikr bildiradi: «...tasavvuf hol ilmi bo'lib, payg'ambarimiz (s.a.v.) davrida sahobai kiromda mavjud edi. Hazrati payg'ambarimiz mutasavviflarning sultoni edilar. Ul zot hayotlari mobaynida tavoze bilan, ibodatga mush-toqligi bilan, voqealarga ko'rsatgan xatti-harakatlari bilan tasavvufiy hayot tarzining eng go'zal namunasi bo'ldilar. Ul zot dunyo saltanatini orzu qilmadilar, dunyo matosiga mayl etmadilar, mol-davlat to'plamadilar, qo'llariga pul tushguday bo'lsa, o'sha kundayoq kech tushmasdan cadaqa qilishga harakat qildilar.²

O'sha davrlarda bugungi kundagidek «tasavvuf», «so'fiy» so'zlari qo'llanilmagan. Tobeyindagi e'tiqod, taqvo, va Olloh sevgisini ko'rgan keyingi nasllar ham ularning izidan yurdilar. Bu an'ana avlod-dan avlodga o'tib kelaverdi. Tasavvuf iborasi, keyinchalik, paydo bo'ldi. Tasavvuf yo'lining, keyinchalik, tariqatlar sifatida davom etishi, bu mavzudagi eng asosiy ma'naviy va ijtimoiy yo'nalish yana Rasullulloh (s.a.v.)ning o'quv-ta'lim uslublariga ergashish natijasida hosil bo'ldi.

Ma'lumki, payg'ambarimiz kishilarni suhbat yo'li bilan tarbiyalar edilar. Masjidi Nabaviy faqatgina ibodatgoh emas, ayni vaqtda, talabaga ziyo tarqatuvchi ta'lim-tarbiya dargohi bo'lgan. Sahobalar, talabalar Payg'ambardan Hadislarni tinglab, Qur'on oyatlarini o'rganish natijasida diniy bilimlar va axloq-odob me'yorlarini o'rganganlar. Payg'ambarning ilmi, Qur'on ma'rifatidan bahramand bo'lishni istaganlar, mazkur masjidda tun-u kun qolar edilar. «Ahli Suffa» yoxud «As'hoobi Suffa» deya sifatlangan sahobalar kechalari 70–80 kishini, kunduzlari 400–450 kishini tashkil etardi. Gypuh-gypuh holida u yerga oqib kelgan omma Rasulullohdan ilm o'rganish ishtiyoqida bu yerda to'planishardi.³

Ko'rinib turibdiki, Muhammad Payg'ambar mutasavvuf – ustoz bo'lganlar. Islom dini va ma'naviyati asoslarini o'rgatish uchun atrofdagi xalqlarga «As'hoobi suffa»dan vakillar tanlab jo'natganlar. Suffa ahli davrasida tonggacha suhbat qilganlari ham ayni haqiqatdir. Suhbat asnosidagi zavq-u shavq tufayli uyqu nimaligini bilmay, saharga qadap qiziqarli ilmiy muloqotlar davom etgan. Suhbat – eng ta'sirli ta'lim-tarbiya usulidir. ...Tolibning aybi, xatosini ko'rgan o'rnak zot darhol uni xafa qilmay, nozik ishora bilan tuzatish imkoniga ega bo'ladi. Bu yo'l Rasulullohning yo'li bo'lgani uchun tasavvuf ham ushbu «shayx-murid suhbatini» ta'lim yo'lini tanlagan».⁴

O'sha davrda islom ma'naviyati sahobalar tomonidan talabalarga faol tarzda singdirilgan. Mazkur davrda yashagan xalqlar, bir tomondan, jome masjidlarida ilm sirlarini o'rgansalar, ikkinchi tomondan, o'z davlatlarining chegaralari hamda islom dini ma'naviyati qamrovini kengaytirishga intilganlar. Islom diniga qiziqib, mazkur ma'naviyat asoslarini egallovchilar chegaralardagi qal'alarda ta'lim olish uchun to'planishgan. Bunday qal'alar «Rabot»lar deb atalgan. Rabotlarda sahobalar to'plangan odamlar bilan ilmiy-ma'rifiy mavzularda suhbatlar o'tkazganlar. O'sha vaqtlarda odamlarning ilm egallashga bo'lgan ehtiyoji yuqori bo'lib, ular bo'sh vaqtlarini islom ma'naviyati va axloqi asoslarini o'rganishga sarflaganlar. Rabotlarda amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya ko'plab odamlarni o'ziga jalb etib, xonaqohlar va ilmiy-ma'rifiy dapgohlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Kishilarning tarixiy, ijtimoiy, aqliy hamda ma'naviy yuksalish ehtiyojlari mahsuli sifatida tasavvuf ta'limoti vujudga keldi.

Sulaymon Boqirg'oniy (1091–1186) – turkiy “avliyo”, afsonaviy so'fiy shayxi, islomning O'rta Osiyodagi yirik targ'ibotchisi hamda yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy shogirdlarining eng ko'zga ko'ringan vakli hisoblanadi. U Qiyomatning islomiy versiyasi bo'lgan “Oxir zamon kitobi” asarining muallifidir. “Boqirg'oniy ko'nglida “ishqi ilohiy va zavqi ilohiy” tug'yon qilgan shoir murabbidir. Uning she'rlari bu dunyoni do'zaxga aylantirmaslik, nafsu havoga berilib, xalq boshiga qiyomat azoblarini solmaslik, ong qulligidan xalos bo'lish, din qudratini ulug'lash kabi ma'naviy-axloqiy ehtiyojlarni ifodalaydi”.⁵

¹ Koshifiy X.V. Futuvvatnomayi sultoniy yoxud javonmardlik tariqati (tarj. N.Komilov). T., A.Qodiriy nom. “Xalq merosi” nashr., 1994, 17 – 18-betlar.

² Jo'shon M.A. Tasavvuf va nafs tarbiyasi (N.Hasan tarj.). T., “Cho'lpon”, 1998, 64 – 65-betlar.

³ Shu manba.

⁴ Shu manba.

⁵ Кыдырбаева М., Турдыбаев А. Хаким ота Сулаймон Бакирғоний ва унинг даври. Zbo'r artykułow naukowych recenzowanych. (1) Z 40 Zbiór artykułow naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. (30.03.2020), Warszawa, 2020, p. 12.

Allomaning shaxs aqliy, intellektual, axloqiy, estetik, ma'naviy, madaniy, jismoniy tarbiyasiga oid fikrlari yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin egallaydi. Sulaymon Boqirg'oniyning hayoti va ijodi haqidagi tarixiy ma'lumotlar turli rivoyatlar bilan aralashib ketganligi bois uni asl ilmiy-tarixiy dalillar asosida o'rganish tadqiqotchilar uchun ancha murakkablik tug'diradi. Xalq orasida "Hakim ota" nomi bilan ham mashhur bo'lgan valiy inson Sulaymon Boqirg'oni o'z iqtidori va she'riy iste'dodi bilan Xoja Ahmad Yassaviyning e'tiborini qozongan. "1911-yilda yozilgan Jo'yborzoda qalamiga mansub "Manoqib"da aytilishicha, Hakim ota (Hazrat Sulaymon) Qur'oni karimga o'zgacha hurmat ko'rsatib, darsga borayotib, Mus'hafni boshi uzra ko'tarib olar ekan. Buni ko'rgan Ahmad Yassaviy hazratlari uni shogirdlikka taklif etadi. Hakim ota u zotning qo'lida ta'lim olib, o'n besh yoshida muridlikni qabul qiladi"¹.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, Allomaning nafaqat diniy balki ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy, estetik, ma'naviy, ma'rifiy tarbiyaga oid ilg'or g'oyalari alohida o'rin egallaydi. Shuningdek, odob-axloq, insonparvarlik, xalqsevarlik, adolatparvarlik, tejamkorlik, mehnatsevarlik, ota-onani e'zozlash, yoshlarni o'zlaridan katta kishilarni hurmat qilish, kichiklarni izzat qilishga oid yondashuvlari bugungi kunda muhim tarbiyaviy qadriyat sifatida baholanadi. Alloma o'z ustozining tariqati qoidalarini yanada chuqurlashtirib sodda, ravon uslubda keng xalq ommasiga yetkazgan. Udiniy va dunyoviy ilmlardan ta'lim berish bilan birga tasavvuf ta'limoti g'oyalarini yoyishga ham o'z hissasini qo'shgan. U o'z asarlarida islomni, shariat va tariqat qoidalarini targ'ib qilib, kishilarni o'z nafsini quliga aylanishdan qaytargan hamda kishilarni ilmi bo'lishga, u dunyoni o'ylab yashashga, Allohning karamidan bahramand bo'lishga da'vat etgan.

Sulaymon Boqirg'oni o'zidan "Oxir zamon kitobi" nomli mashhur hikmatlar to'plamini yozib qoldirgan. Ko'plab tarixchilarning fikricha, Sulaymon Boqirg'oniyning hayoti va ijodi haqidagi tarixiy ma'lumotlar turli rivoyatlar bilan aralashib ketganligi bois uni asl ilmiy-tarixiy dalillar asosida o'rganish tadqiqotchilar uchun ancha murakkablik tug'diradi. Xalq orasida "Hakim ato" nomi bilan ham mashhur bo'lgan valiy inson Sulaymon Boqirg'oni o'z iqtidori va she'riy iste'dodi bilan Xoja Ahmad Yassaviyning e'tiborini qozongan.

Sulaymon Boqirg'oni islom ma'rifatini Allohni tanish, uning nazariga tushishdan iborat ma'naviy-axloqiy jarayon sifatida talqin qiladi. Oliy muhabbatni Allohga bo'lgan muhabbat, deb uni keyingi darajasi boshqa insonlarga mehr-muhabbatda bo'lish kerakligini alohida ta'kidlab o'tadi.²

Sulaymon Boqirg'oni islom ma'rifatparvarligi va bag'rikengligini yorqin ifodasi bo'lgan tariqat yo'lini komil insonni tarbiyalash yo'li, jannatga eltuvchi yo'l, deb biladi. Alloma o'z o'gitlarida davriga xos ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik va boshqa illatlar uchun javobgar shaxslarni u dunyo azoblari dahshatini eslatish bilan tarbiyalashga harakat qiladi. Insofsiz va imonsiz amaldorlar, nopok ishlar bilan shug'ullanuvchi, haromxo'r, nodon va johillar hamda bosqinchi, talonchi kishilarni keskin tanqid qiladi.

Sulaymon Boqirg'oniyning she'rlari o'z davrida "Boqirg'on kitobi" (bu asar 19–20-asr boshlarida Qozonda 3 marta nashr etilgan) nomi bilan mashhur bo'lgan. Shuningdek, allomaning "Bibi Maryam kitobi", "Oxir zamon kitobi" kabi dostonlari xalq orasida mashhur bo'lgan. Bu asarlarda alloma o'zining tasavvufiy mazmundagi ma'naviy-axloqiy va estetik qarashlarini batafsil bayon etadi³. Ularda shariat va tariqat talablari, uning zaminidagi axloqiy qarashlar, jumladan, yaxshilik qilish kerakligi, hirs, baxillik, hacad, zulm kabi yomon illatlardan xoli bo'lish; dunyoga berilmaslik kabilar bayon qilinadi. Sulaymon Boqirg'oniyning bu risollarida insonning poklanish va kamolga yetishi zarur bo'lgan barcha narsalarni qalamga olgan. Ayniqsa, shariat va tariqat munosabatlarini ochib berib, bu borada katta xizmatni amalga oshirgan. Sulaymon Boqirg'oniyning muhabbat haqidagi fikrlari tasavvufdagi qarashlarga nihoyatda yaqin bo'lgan. So'fiylar ta'limotida Xudo butun borliq bilan birlashib ketgan, uning nuri borliqning har bir zarrachasida, har bir vujudida mavjud. Shuning uchun so'fiylar dunyoqarashida Allohga bo'lgan muhabbat butun borliq bilan birlashib ketishi, o'z "Men"ligini yengishdir. O'z "Men"ligidan voz kechish ancha murakkab jarayon bo'lib, ziddiyat va qiyinchiliklarga boydir.

¹ <https://hidoyat.uz/23902>

² Тарикат Ясавийа и Крым. Сулейман Бакыргани: дастаны и химкаты (текст). М-во культуры Российской Федерации, Гос. республиканский центр русского фольклора, Крымский центр этнокультурных ценностей; вступ. очерк, пер. и коммент. Л.В.Бахревского. Москва, Гос. республиканский центр русского фольклора, 2015, с. 207.

³ Родная литература. Учебник, сост. Р.Р.Валиуллина, Д.Д.Гурьянова, К.М.Тухбатуллина (и др.), Казанский инновационный университет имени В.Г.Тимирязова, Казань, "Познание", 2020, с. 153.

Жумаев Санжар Жўрақулович (Қарши Мухандислик-иқтисодиёт институти Хорижий тиллар кафедраси катта ўқитувчиси)

ТИЛШУНОСЛИК ГАП КОНТЕКСТИДА МОДАЛЛИК МАЪНОСИНИНГ НУТҚИЙ ТУЗИЛМА МАЗМУНИДАГИ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада гап прагматик мазмунини шаклланишида модал бирликлар ба-жарадиган вазифалар кўламини ўрганиш ва мазмун ривожини таъминловчи лисоний воситалар вариантлашувининг семантик, грамматик ва синтактик хусусиятларини чегаралаш, прагматик мазмунни таъкидлаш ва юмишатиш воситаларининг мулоқот матни доирасида фаоллашув ва ўзаро мослашув шартларини таҳлил қилинган.

Аннотация. В статье исследуется объем задач, выполняемых модальными единицами при формировании прагматического контента, и ограничиваются семантические, грамматические и синтаксические особенности выбора языковых средств для обеспечения разработки контента, анализируются условия активации и взаимодействия в рамках коммуникативного текста прагматического содержания.

Annotation. This article examines the scope of tasks performed by modal units in the formation of pragmatic content and limits the semantic, grammatical and syntactic features of the choice of linguistic means to ensure content development, analyzes the conditions of activation and interoperability within the communication text of pragmatic content.

Калим сўзлар: гап тузилиши, прагматик мазмун, нутқий тузилмалар, нутқий мулоқот, модал сўз, сўзловчи, тингловчи.

Ключевые слова: структура речи, прагматическое содержание, речевые структуры, речевое общение, модальное слово, говорящий, слушатель.

Key words: speech structure, pragmatic content, speech structures, speech communication, modal word, speaker, listener.

Нутқий тузилманинг коммуникатив мазмуни, умумий маънодан ташқари, гапнинг нутқ контекстида фаоллашуви билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган қатор семаларни акс эттириши юқорида қайд этилди. Шунга биноан, тилшунослар тасдиқ иллокутив ҳаракати доирасида турли нутқий актлар бажарилишини қайд этиб келмоқдалар. Жумладан, Л.Б.Чахоян констатив нутқий актлари 1) хабар; 2) тасдиқ; 3) тахмин; 4) маълум қилиш ва бошқа маъноларни ҳам ифодалашини айтиб ўтган.¹ Бошқалар ушбу қаторни яна-да кенгайтириш тарафдоридирлар. Масалан, Н.А.Комина гапнинг мазкур прагматик тури сўзловчининг пропозиция маъносининг ростлигига ишора қилаётиб, хабар тасдигидан ташқари, баён, изоҳ, ишонтириш каби маъноларига эга бўлишини таъкидлайди.²

Дарак, ундов, сўроқ кабиларни категориал прагматик маъно сифатида қарайдиган бўлсак, гап тузилмасининг ифода планидаги бундай имконияти вазифавий ва коммуникатив жиҳатдан намоён бўлишини эътироф этмоқ керак. Нутқий актларнинг фарқланиши эса кўпроқ сўзловчининг мулоқот мақсадидаги даражаланиш билан боғлиқдир. Ж.Жумабоева айланма характердаги градуонимик қаторларга «циклик градуонимик қатор» атамасини бераётиб, ушбу қаторнинг моҳиятини бирор-бир ходисага нисбатан қатор аъзоларида бошланғич ва охириги нукта мавжуд бўлишини, «уларнинг бу нукталари бир-бирига антоним бўлмасдан, айланма ҳаракатда эканлигини» уқдиради.³ Шунга нисбатан, иллокутив куч даражаланишини ҳам нутқ тизимида намоён бўладиган градуонимия ходисасининг намунаси сифатида талқин қилиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Нутқ актларининг мазмун жиҳатидан даражаланиши ва фарқланишида гап прагматикасида муҳим ўринни эгаллайдиган модалликнинг ҳам ҳиссаси бор. Нутқий ҳаракатлар маълум қилинаётган ахборотнинг ҳақиқатлиги, аниқлиги, ишончилиги, фарзлилиги, зарурлиги кабилар билан фарқланади. Анъанавий грамматикада ушбу маъно оттенкаларининг модаллик категориясига ки-

¹ Чахоян Л.П. Общая теория высказывания. Спорные вопросы английской грамматики. Л., изд-во Ленинградского университета, 1988, с. 122 – 141.

² Жумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Филол. фанлари доктори. дисс. автореферати, Т., 2016, 81-бет.

³ Жумабаева Ж.Ш. Шу манба.

ритилиши барчага маълум. Прагмалингвистлар мазкур қатордаги маънолар баҳо модаллиги мазмуни касб этишини қайд этадилар.¹

Маълумки, тилшунослик ва мантиқшунослик фанларида узоқ вақтдан буён муҳокама қилиб келинаётган модаллик категориясининг моҳияти ҳақида аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. Кўпчилик ҳозиргача бу борада В.В.Виноградов ва Ш.Балли билдирган фикрларга эргшиб келмоқда. Ш.Баллининг қайдича, ҳар қандай гап таркибида, асосий маъно (диктум)дан ташқари, сўзловчининг интеллектуал ва эмоционал муносабатини ифодоловчи модал қисм (модус)ни ажратиш мумкин. Бундай талқинда модаллик синтаксис сатҳига оид категория кўринишини олиб, унинг зоҳирланишида сўзловчининг тасвирланаётган ҳодисага нисбатан муносабатини кўрсатувчи феъллар етакчи ролни ўтайди.²

Академик В.В.Виноградов модаллик ҳодисасини кенг қўламдаги семантик воқелик сифатида талқин қилиш тарафдори бўлса-да, лекин уни синтактик категориялар қаторидан ўрин оладиган предикативлик доирасида тавсифлашни маъқул кўради. Унинг талқинича, «гапда ифодаланаётган ахборотнинг воқелик билан боғлиқ жиҳати – модал муносабатдир»³ ва шунинг учун ҳам модаллик предикативлик акс топадиган категориялар орасида олдинги ўринга чиқади.

Модаллик ва предикативлик категорияларининг ёнма-ён қўйилиши масаласи тилшунослар томонидан хануз муҳокама қилиниб келинмоқда. Турли олимлар томонидан ушбу мавзуга оид билдирилган фикрлар Ж.Ёқубовнинг монографиясида бирмунча батафсил баён қилинганини инобатга олиб, олим билдирган хулоса бизга маъқул эканлигини маълум қилиш билан чегараланамиз. Ушбу хулосада айтилишича, предикативлик тил сатҳида мантикий-синтактик категория сифатида қаралганида, модаллик ва предикативлик ўртасида муайян чегара бўлиши мумкин. Предикативликнинг юзага келиши тилнинг фикрни ифодалаш функцияси билан боғлиқ бўлса, «модаллик эса шундай грамматик воситаларни қамраб оладиги, улар тилни алоқа воситаси сифатида белгиланганлиги туфайли ҳосил қилиб, амалда фикр-мулоҳазаларимизни баён қилишни таъминлайди».⁴

Умуман, замонавий тилшуносликда модаллик категорияси уч йўналишда тавсифланмоқда: мантикий-тушунчавий, коммуникатив ва функционал-семантик.

Мантиқшунослик фанида кенг тарқалган мантикий-тушунчавий ёндашувда модаллик категорияси ҳукм билан боғлиқ ҳолда қаралиб, зарурий (аподиктик), эҳтимол (проблематик), воқеий (ассерторик) ҳукмлар бир-биридан фарқланади.⁵

Нутқий мулоқот, инсон фаолиятининг бир тури сифатида реал воқеликни билиш жараёни билан боғлиқликда кечади ва бу жараёнда сўзловчи идрок этилаётган объектлар ўзаро боғлиқлигини аниқлаш билан биргаликда, уларга нисбатан ўз муносабатини билдиради. Шунга асосан, модаллик лисоний коммуникация бирликларининг вазифавий белгиси ҳисобланади. Бинобарин, Л.Г. Давиденконинг диссертациясида модаллик коммуникатив турининг алоҳида модал феълларнинг шахс олошлари билан бирикишидаги фарқли жиҳатлари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган.⁶

Лисоний ҳодисалар тадқиқига функционал ёндашув тилнинг мулоқот жараёнида намоён бўладиган табиатини очиб бериш ва шарҳлаш имкониятини яратади. Функционал грамматиканинг шаклланиши тилшунослик фани ривожининг зарурий талабига айланди ва ўтган аср охирларига келиб етакчи йўналишлардан бирига айланди.⁷ Аммо «функционал грамматика» термини турли маънода қўлланиб келинмоқда ва бунинг сабаби тил тизимининг ҳозирги пайтда турлича талқин қилиниши ҳамда «вазифа» тушунчасининг объектнинг ўзи таркибида турган структура билан боғлиқ ҳолда қаралишидадир. Оқибатда айрим тадқиқотчилар модалликни «тилнинг турли сатҳларида намоён бўладиган грамматик маънолар тизими», деб тавсифлаш измидан бормоқдалар.⁸

¹ Levinson S. Presumptive Meanings. A Theory of Generalized Conversational Implicature. Cambridge, Ma: MIT press, 2000, p. 504.

² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Изд. 2, М., URSS, 2001, с. 416.

³ Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., «Наука», 1975, с. 559.

⁴ Ёқубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари. Т., «Фан», 2005, 223-бет.

⁵ Давыденко Л.Г. Коммуникативная модальность предложений с глаголами can/could, may/might. Автореф. дисс.... канд. филол. наук, Пятигорск, 1994, с. 24.

⁶ Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М., «Наука», 1981, с. 201.

⁷ Беляева Е.И. Достоверность. В кн.: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Л., «Наука», 1990, с. 157 – 169.

А.В.Бондарко модалликни сўзловчи нуқтаи назаридан нутқий тузилма пропозитив маъноси-нинг воқеликка муносабатини фаоллаштирувчи категориялар мажмуаси сифатида қарашни таклиф қилади ва бунда реаллик ирреаллик етакчи хусусиятга айланади. Ушбу хусусиятларга бўлган муносабат: 1) мумкинлик, эҳтимоллик, зарурат; 2) ҳақиқатлик баҳоси; 3) коммуникатив мўлжал; 4) тасдиқ/инкор; 5) гувоҳлик каби маъноларда акс топади.¹

Айтиш жоизки, тилнинг турли сатҳларига оид маъно кўрсаткичларини ягона бир мажмуа, майдон атрофида тўплаш анъанаси О.Есперсен, Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов каби олимлар давридан буён давом этиб келмоқда. Бироқ А.В.Бондарко тушунчавий категория грамматик қаторга ўтишини унинг фақат махсус шакллар воситасида ифодаланишида кўради.² Рус тилшуноси Т.П. Ломтев ҳам модал кўринишдаги семантик фарқларни грамматик хусусиятлар қаторига қўшади, чунки улар турли гап моделларида ифода топади.³

А.В.Бондарконинг фикрича, замон, майл, вид, даража каби грамматик категориялар аспектуаллик, модаллик каби функционал-семантик майдонларнинг морфологик асосини ташкил қилади. Бундай ҳолатда тилнинг функционал бирлиги етакчи ўринга чиқиб, унинг бажараётган вазифавий маъноси инобатга олинади. Функционал-семантик категория мажмуавий характерга эга ва маълум миқдорда маънолар тўпланими камраб олади. Ушбу маънолар турли сатҳларга оид бирликлар томонидан ифодаланади ҳамда маълум синтактик вазифани бажаради. Тилнинг коммуникатив моҳиятини рўёбга чиқаришда синтаксиснинг роли алоҳида эканлигини функционал йўналиш тарафдорлари доимо қайд этиб келадилар.⁴ Функционал майдон назарияси лисоний ҳодисаларнинг вазифавий ва тизимли тавсифини бирлаштиришга имкон туғдиради. Агарда грамматик категорияларни ажратишда турли шакллар қарама-қаршилиги турса, функционал-семантик категорияда эса маънолар тўплами туради. Майдон таҳлили усулидан фойдаланадиган функционал-семантик категория тил сатҳлари ва уларга тегишли бирликларнинг тизимли муносабатини тавсифлашга шароит туғдиради.

Kalandarov Aybek Ruzimbaevich (PhD), Ismoilova Onagul Ibrohimovna (Urganch davlat universiteti)
VALENTLIK NAZARYASIGA DUNYO OLIMLARINING TURLICHA YONDASHUVI

***Annotatsiya.** Maqolada valentlik tushunchasining gap qurilmasidagi muhim ahamiyati va mazkur atama haqidagi jahon tilshunoslarining turlicha qarashlari va munozarali fikrlari, bugungi kunda so'z turkumlari valentligi, qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi valentlikning roli haqida so'z boradi.*

***Аннотация.** В статье обсуждаются значение понятия валентность в структуре речи и различные взгляды и споры мировых лингвистов о термине, валентность словосочетаний на сегодняшний день, роль валентности в родственных и неродственных языках.*

***Annotation.** The article discusses the importance of the concept of valency in the speech structure and the different views and debates of world linguists on the term, the valency of word groups today as well as its role in related and non-related languages.*

***Kalit so'zlar:** valentlik, verbosentrizm, morfema, fonologik sath, leksik sathda, taksokomik elementlar, ko'p valentli fe'l, bir valentli fe'l, nolga teng valentli fe'llar, sintagmali sath, semantik, leksik, sintaktik.*

***Ключевые слова:** валентность, verboцентризм, морфема, фонологический уровень, лексический уровень, таксономические элементы, поливалентный глагол, одновалентный глагол, нульвалентные глаголы, синтагматический уровень, семантический, лексический, синтаксический.*

***Key words:** valency, verbocentrism, morpheme, phonological level, lexical level, taxonomic elements, polyvalent verbs, monovalent verbs, zero-valent verbs, syntagmatic level, semantic, lexical, syntactic.*

¹ Бондарко А.В. Предисловие. В кн.: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Л., "Наука", 1990, с. 3 – 4.

² Бондарко А.В. Основа функциональной грамматики. СПб., изд-во СПб ун-та, 2001, с. 297.

³ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., URSS, 2007, с. 200.

⁴ Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М., "Наука", 1981, с. 201.

Lingvistika tarixida valentlik nazaryasi S.D.Kasnelson tomonidan 1948-yilda ishlatilib, quyidagicha izohlanadi: “So‘zning gap qurilmasida ishtirok etishi xususiyatlaridan asosiysi boshqa so‘zlar bilan ma’lum kombinatsiya asosida voqealanishini valentlik deb nomlanadi”.¹

Keyinchalik esa L.Tenyerning fe‘lning valentlik nazaryasini ishlab chiqishi gapning verbosentrizm konsepsiyasining rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qildi. Lekin sintaktik sathda valentlik tushunchasi tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilindi, ya’ni ”...so‘zlarning boshqa so‘zlar bilan birikishi mohiyati tushunilsa”, V.V.Burlikova esa so‘zlarning morfemalar asosida birikish usullari, ya’ni ikki valentlik to‘g‘risida fikr yuritadi.²

Umuman oladigan bo‘lsak, valentlik nazaryasi tilning barcha sathlarida keng qo‘llanilmoqda, fonologik sathda (Stepanova, Xelbeg. 1978) leksik sathda (Rozenivich. 1984; Kibordina. 1979, 1975, 1976, 1981, 1988; Peshkovskiy. 2002; Burlakova. 1981 va boshqalar), tilshunoslikda ko‘pchilik olimlar tilning leksik sathida fe‘lning leksik ma’nosidan kelib chiqib, fe‘llarni gapda boshqa sintaktik birliklar bilan birikishi imkoniyatlaridan kelib chiqib, bir valentli, ikki valentli va hokazolarga ajratib tadqiq qilishadi.

Rus olimi I.B.Dolinaning fikriga ko‘ra: “Valentlik–lingvistik tahlilning bir sathida elementlarning o‘zaro birikish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, bu birinchi imkoniyatlari ularning ichki xususiyatlari bo‘lib, unga, avvalo, uning semantik holati deb hisoblashga aytiladi”.³ Odatda, valentlik haqida gap ketganda, taksokomik elementlar haqida gapiriladi, lekin so‘z turkumlar valentligi borasida gap boradi.

Ko‘p tadqiqotlarda fe‘lning valentligi lug‘atlarda berilgan fe‘lning leksik ma’nosidan kelib chiqadi. Albatta, lug‘atlarga asoslanib, valentlikni aniqlash maqsadga muvofiq kelgan. Chunki fe‘llarning leksik ma’nolari ba’zi lug‘atlarda to‘liq bayon qilinadi. Ayniqsa, shunday holat N.N.Stepanova va E.V.Rozevalarni monografik ishlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi.⁴ Hatto qardosh bo‘lmagan tillar misolida ko‘radigan bo‘lsak, gap qurilmasini tahlil qilishda valentlikni aniqlashda, kesim bo‘lib kelgan fe‘lning leksik ma’nosidan ta’kidlanadi.

Turli xil sinfga tobe so‘zlarning valentligi masalasi bugungi zamonamizda ko‘pchilik tadqiqotlarning asosiy mavzusiga aylangan. Bu sohada ko‘proq e’tibor fe‘lga qaratiladi, chunki uning valentlik xususiyatlari gap qurilmasiga yorqinlik kiritadi. Bunday vaziyatlarda fe‘l so‘z turkumiga oid bo‘lgan so‘zlarni bir valentli, ikki valentli hamda ko‘p valentli, nolga teng valentlarga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Nemis tili misolida qaraydigan bo‘lsak, ular fe‘llarni bir valentliga ajratishda shaxssiz fe‘llarni hisobga oladi.⁵ Ayrim tilshunoslarning nazarida, kesim vazifasini o‘tab kelgan fe‘l subyekt va obyekt bilan birikib kelsa, bir valentli fe‘l deb hisoblansa, subyekt va obyektidan tashqari (hol, maqsad, sabab, payt, o‘rin va h.k.) kabilar bilan ham birikib kelsa, ko‘p valentli fe‘l deb qaraladi. Tilshunos olimlar ingliz tili misolida fe‘llarning valentliklarini aniqlaganda, ularni leksik-semantik guruhlariga ajratib tadqiq qilishni ta’kidlaydilar.⁶

Valentlik leksik sathda fe‘l bazasida qaralganda, mazmuni ham nazardan chetda qoldirmasligimiz lozim. Har ikkisining ham mutanosibli, ya’ni mazmuniy valentliklarning muvofiq kelishi predmet fe‘l bilan yoki bog‘lama fe‘lning predikat bilan kelishi, predikatning argument fe‘lni to‘ldiradigan otlar bilan mos keladi. Bunday holatda fe‘lning mazmuniy valentligi uning qanday otlar bilan birika olish imkoniyatlari bo‘lsa, u subyekt-obyekt funksiyalari orqali aniqlanadi.

Valentlik tushunchasini ingliz tiliga lotin tilidan kirib kelgan otlarda so‘z yasalish valentligini leksik sathda ifodalanishiga harakat qilinadi.⁷ Lekin valentlik deganda ot yasovchi qo‘shimchalari so‘z bilan cheklanadi. Bundan tashqari, N.N.Bilimovich ilmiy uslub manbasida old qo‘shimchasiz fe‘llarning leksik-semantik subyekt valentlik haqida ayrim fikrlarini yoritib, tilning leksik sathidan sintagmali sathiga o‘tib, gapdagi ega va kesimning o‘zaro birikishini valentlik deb hisoblaydi.

¹ Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значения и обозначения. Москва – Ленинград, “Наука”, 1965, с. 81.

² Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Ленинград, ЛГУ, 1975, с. 81.

³ Долинина И.Б. Системный анализ предложений. Москва, “Высшая школа”, 1977, с. 28.

⁴ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва, “Высшая школа”, 1978, с. 184.

⁵ Тот же. 184 с.

⁶ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Перевод с франц., Москва, “Наука”, 2007, с. 15.

⁷ Юликова Н.М. О локативной валентности переходных и непереходных глаголов. Функционально-семантические аспекты грамматики. Лингвистические исследования, 1987, с. 216 – 217.

Yuqorida keltirilgan faktlardan ma'lumki, valentlikni aniqlashda, asosan, "вербоцентризм" konsepsiyasidan kelib chiqqan holda, fe'llar, asosan, 4 guruhga bo'linadi:

Nolga teng valentli fe'llar: to drizzle, to rain, to snow, to freeze;

Bir valentli fe'llar o'timsiz: to doze, to travel, to back, to blink, to cough, to joint;

Ikki valentli fe'llar o'timli: to answer, to attack, to begin, to go, to keep, to love;

Uch valentli fe'llar: to say, to tell, to give, to present.¹

Bunday ajratishda asosan ishtirokchilar irearxiyasiga tayaniladi: ega birinchi ishtirokchi, vositasiz to'ldiruvchi ikkinchi ishtirokchi, vositali to'ldiruvchi uchinchi ishtirokchi hisobidan valentlik soni aniqlanadi.

J.Erben nafaqat gap qurilmasida ega va to'ldiruvchi fe'l valentligini aniqladi, balki hol, predikativli aniqlovchi va predikativlar ham fe'l valentligini aniqlashga yordam berishini ta'kidlab, sodda gapni to'rt modelga ajratadi:

1) bir valentli fe'l bilan: the girl is napping;

2) ikki valentli fe'l bilan: the dog caught a fish;

3) uch valentli fe'l bilan: the aunt teaches her niece to sew;

4) to'rt valentli fe'l bilan: the daughter is writing a letter to her father with the pen.²

G.Helbrig bo'lsa valentlikni uch turga ajratadi: logik (mantiqiy) valentlik, sintaktik va semantik valentlik.

Logik, ya'ni mantiqiy valentlikda logik predmetlar bir necha bo'sh argumntlarga ega bo'lishi hisobga olinsa, semantik valentli fe'llar ushbu kontekstga mazmun jihatdan mos keladigan sintaktik birliklarni talab qiladi. Sintaktik valentlik esa bo'sh joylarni majburiy yoki fakultativ tarzda boshqa sintaktik birliklar bilan to'ldirilishiga aytiladi.

Y.D.Apresyan shunday ta'kidlaydi: "...valentlik uch ko'rinishga ega: semantik, leksik, sintaktik. Semantik valentlik so'zning bir aniq semantik belgisi asosida boshqa lug'at birliklarning bog'lanishi, leksik valentlik aniq so'zlarning soniga qarab, so'zlarning bog'lanishiga aytiladi. Sintaktik valentlik ba'zi bir lug'at birliklarining boshqa so'zlar bilan boshqaruviga yoki boshqarish imkoniyatlari inobatga olinadi".³

Demak, valentlik nazaryasi tilshunolarimiz tomonidan turlicha talqin qilinishi bu nazaryaning bahstalab nazaryalardan ekanini isbotlaydi. Mazkur ishimizda barcha tilshunolarning valentlik to'g'risidagi fikrlarini atroflicha talqin qilmasdan, biz, asosan, valentlikni gapda sintaktik sathda sintaktik aloqalar bazasida faktik misollarni tahlil qilish bilan cheklanamiz.

**Tuychiyev Soxibjon Erkinovich (SamDCHTI 1-kurs doktoranti; sohibjontuychiev1982@gmail.com)
UYUSHIQ BO'LAKLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR**

Annotatsiya. Ushbu maqola gap tarkibida uyushtirilgan bo'laklarni tadqiq etishga bag'ishlangan. Muallif maqolada gap tarkibida uyushtirilgan bo'laklar o'zaro bog'lovchilar, tinish belgilari va intonatsiya orqali bog'lanishini yoritib bergan. Gapning uyushtirilgan bo'laklari zamonaviy tahlil metodlari asosida tadqiq qilinishi ta'kidlanadi.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению однородных членов предложения в языках. Автор описывает способ взаимоотношений однородных членов в предложении, особенно союзов, знаков препинания и интонации. Отмечается, что однородные члены предложения необходимо исследовать с помощью современных лингвистических методов.

Annotation. This article is dedicated to the study of homogeneous parts of sentence in the languages. The author describes the way of interrelations of homogeneous parts in the sentence, especially, with conjunctions, punctuations and intonation. It is noted that homogeneous parts of sentence should be investigated through modern linguistic methods.

Kalit so'zlar: gap tarkibi, tilshunoslik, metod, gap bo'laklari, uyushtirilgan bo'laklar, bog'lovchilar, sintaktik vazifa, komponent va sintaksem tahlil.

Ключевые слова: состав предложения, лингвистика, метод, члены предложения, однородные члены, соединение, синтаксическая функция, компонентный и синтаксемный анализ.

¹ Терещенко Н.М. Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Ленинград, Ленинградское отделение, 1973, с. 14 – 28.

² Erben J. Abriss der Deutschen Grammatik. 9. Unvererandert. Auf 1. Berlin, 1966, p. 45.

³ Апресян Ю.Д. Отечественная теоретическая семантика в конце XX столетия. Изб. РАНСЛЯ. 1999, с. 51.

Key words: *sentence structure, linguistics, method, parts of sentence, homogeneous parts, conjunctions, syntactic function, componential and syntaxem analysis.*

Jahon tilshunosligida uyushiq bo‘laklar haqida bir qator tadqiqot ishlari olib borilganiga qaramasdan, hamon gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklar tilshunoslarning diqqat markazida turganligi, ayni haqiqatdir. Shu bilan birgalikda, mazkur ilmiy maqolada jahon tilshunos olimlari tomonidan gap tarkibida ishtirok etuvchi uyushiq bo‘laklarga berilgan izoh va ta’riflar haqida ayrim mulohazalarni tadqiq etish maqsad qilib olingan.

Gap tarkibining elementlaridan hisoblanuvchi uyushiq bo‘laklarni sintaktik tahlil orqali aniqlanishiga e’tibor qaratilgan. Bu borada nemis tili misolida A.M.Arsenovaning ta’riflashicha, “...uyushiq bo‘laklar ikki va undan ortiq egalar bir umumiy kesimda, ikki va undan ortiq kesimlar bir umumiy egaga, kesimga bir va o‘sha munosabatda turgan ikki va undan ortiq to‘ldiruvchilar, kesimga bir va o‘sha munosabatda turgan bir umumiy nisbiy so‘zda turgan ikki va undan ortiq aniqlovchilar, bir umumiy egaga yoki to‘ldiruvchida ikki va undan ortiq predikativ aniqlovchilar, kesimga bir va o‘sha munosabatda turgan ikki va undan ortiq hollar tarzida ifodalanadi”.¹

Bundan tashqari, o‘zbek tilshunos olimi T.Z.Mirsoatovning fikriga ko‘ra, “gapda aynan bir gap bo‘lagining birdan ortiq qo‘llanilishi, uyushiq kelishi mumkin. Bunday bo‘laklar gapning uyushiq bo‘laklari deyiladi. Uyushiq bo‘laklar o‘zaro teng bog‘lovchilar bilan yoki ularsiz birikadi. Har bir bo‘lagi, chunki, ega, kesim, aniqlovchi va hol uyushib keladi”.²

Tilshunoslikda uyushiq bo‘laklar tahlili uzoq tarixga ega bo‘lib, ushbu uzoq o‘tmishda uyushiq bo‘laklar haqida keng, mukammal ma’lumotlar bo‘lmagan, uyushiq bo‘laklarning u yoki bu xususiyati to‘g‘risida qisqa fikrlar bayon etilgan, xolos.³

Turk-tatar tillari misolida A.Kazimbekning ta’riflashicha, “Agar gapda bir qancha ega bo‘lsa, ular ba’zan “menen” ko‘makchisi bilan bog‘lanadi”.⁴

Taniqli tilshunos A.Fitrat o‘zining “Nahv” asarining “Gapning uyushgan bo‘laklari” deb nomlagan qismida gap bo‘laklarining takrorlanib, uyushib kelishi haqida, ularning imlosi va intonatsiyasining mavqeyi kabi masalalarni tahlil etadi.⁵

H.G‘oziyevning ta’kidlashicha, “Gap tuzilishida bir ega, bir kesim va bir xil ergash bo‘laklar bittadangina kelavermaydi. Bir turli bo‘laklar uyushib keladilar. Uyushiq bo‘lakli gaplarning sodda gaplarlardan farqi, asosan, uch holatda ko‘zga tashlanadi:

1. Bir xil vazifa va unga mos bir xil formada bir necha bo‘lak bo‘ladi.
2. Uyushuvchi bo‘laklarni o‘zaro bog‘lovchi ko‘makchi so‘z, qo‘shimchalar bo‘ladi.
3. Uyushiq bo‘lakli gapdagi uyushuvchi bo‘laklar, asosan, urg‘u bilan aytilib, o‘zaro bog‘lanadi”.⁶

Bulardan tashqari, H.G‘oziyev uyushiq bo‘laklarning boshqa xususiyatlari to‘g‘risida quyidagicha ta’rif beradi:

1. Uyushiq bo‘lakli gapdagi uyushiq bo‘laklar bir turli so‘roqqa javob bo‘ladilar.
2. Ba’zida qaratqich bo‘laklar qator kelib, bir xil so‘roqqa javob bo‘lsalar ham, uyushiq bo‘lak hisoblanmaydi. Chunki ular bir qaralmishni o‘zlariga qaratmasdan, balki birinchisi ikkinchi qaratqichni o‘ziga qaratib keladi.

Masalan:

Kolxozchining otining

Oq qashqasi bor ekan.

Anavi yigitga qarang

Mehnatga tayyor ekan. (misol G‘oziyevning asaridan)

Yuqoridagi misolda bir xil so‘roqqa javob bo‘ladigan ikki bo‘lak (*kolxozchining otining*) bo‘lsa ham, ular uyushiq bo‘lak emas. Chunki u qator kelgan qaratqichlardan *Kolxozchining* degan qaratqichni

¹ Arseneva A.M. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig. 1976, s. 102.

² Мирсоатов Т.З. Deutsche Grammatik. Тошкент, Ўздавнашр, 1980, 94 – 95-бетлар.

³ Ёров Б.А. Уюшиқ кесим: унинг зоти (субстанциал) табиати ва гапдаги мавқеи. Филол.фан.номз. ... дисс. автореф., Тошкент, 2001, 30-бет.

⁴ Казимбек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Изд. второя. Казань, 1846, с. 176.

⁵ Фитрат А. Наҳв. Тошкент – Самарқанд, Ўздавнашр, 1930, 28-бет.

⁶ Ғозиев Х. Грамматика (синтаксис). Тошкент, 1941, 38-бет.

o'zidan keyin kelgan *ot* deyilgan so'zni o'ziga qaratgan; *otning* deyilgan qaratqich *qashqasi* deyilgan so'zni o'ziga qaratib kelgan.¹

Undan tashqari, muallif uyushiq bo'laklar ma'nolaridagi bog'lanishlik asosida uyushiq bo'laklarni quyidagi turlarga ajratadi:

1. Bir xildagi uyushiq bo'laklar. Bu holdagi uyushuvchi bo'laklar, asosan, ma'no jihatidan bir-birlariga qarama-qarshi bo'lmasdan, ular gapda yo bo'lishli, yo bo'lishsiz holdagi uyushgan kishi, narsa yoki ish-harakatni anglatadigan so'zlar bo'ladi. Masalan, *Quyosh yoritadi ham isitadi*. Bunday turdagi uyushiq bo'laklar *ham, na...na, bilan* kabi bog'lovchilar yordamida bog'lanadi.

2. Turli holdagi uyushuvchi bo'laklar. Bu turga oid uyushiq bo'laklar ma'no tomonidan bir-biriga o'xshash bo'lmasdan, ular *lekin, ammo, biroq, balki* ko'makchi so'zlar yordamida bog'lanib, uyushiq bo'laklarning ma'nolarini ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Masalan, *Oy yoritadi lekin isitmaydi*.

3. Tanlanganlardan biri bo'luvchi uyushuvchi bo'laklar. Bularning uyushishlarida uyushiq bo'laklagan intonatsiyasi bilan *yoki, yo, yoxud* ko'makchilar yordamida ifodalanadi. Masalan, *Biz ekskursiya uchun Moskvaga yoki (yo, yoxud) Kievga boramiz*.

4. Galma-gal bo'luvchi uyushuvchi bo'laklar. Bunda bir turli bo'laklar galma-gal bo'lishini yoki qat'iy emasligini anglatib uyushadilar. Bunday holda uyushiq bo'lakli gap intonatsiyasi bilan *dam, goh (goh), ba'zi vaqtda, ba'zan* ko'makchilari bilan bog'lanadi. Masalan, *Onaning vahimali, sirqiratkich bir horg'inlik egalladi, u narsa uning ichidan chiqib kelar, ko'nglida dam qayg'u, dam shodlik qo'zg'alib boshini aylantirar edi*.

5. Ketma-ketin ma'noli uyushiq bo'laklar. Bu turli bo'laklarning ma'nosi biridan keyinroq ikkinchisining ish-harakati bo'lganini bildiradi. Bunday holda uyushiq bo'lakli gap intonatsiyasi yoki intonatsiya bilan uyushiq bo'laklarga *-u, -yu, -da* qo'shimchalari bilan beriladi.

Umuman olganda, turkiyshunos olimlarning mulohazalaridan ma'lumki, gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarni gapning ana'naviy sintaktik tahlili, ya'ni bosh va ikkinchi darajali bo'laklar kesimida tahlil qilinib, ularning o'zaro bog'lanishida ko'makchilarning, bog'lovchilarning va yuklamalarning roli haqida ko'proq e'tibor qaratilgan.

Hozirgi zamon o'zbek tilshunoslarining yaratgan nazariy grammatikalarida "gapning uyushiq bo'laklari, uyushiq bo'laklarning o'zaro bog'lanishi, uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar" kabi masalalarni oydinlashtirganligi ko'zga tashlanadi.

Masalan, A.G'ulomov yuqorida bayon etilganlar uyushiq bo'laklar haqidagi fikrlarga qo'shimcha ravishda quyidagilarni ta'kidlaydi:

1. Ular (uyushiq bo'laklar) grammatik formalari, so'z turkumi jihatdan ham, odatda, bir xil bo'ladilar, biroq bu holda doim shart emas;

2. Hamma uyushiq bo'laklar bosh urg'uga ega bo'ladilar.

3. Uyushiq fe'l kesimlarning o'z ayrim xususiyatlari bor:

a) eng oxirgi kesim to'la shakllangan bo'lib (shunisi asosiy ishni anglatib, mustaqil kesim sanaladi), bundan avvalgilari ravishdosh shaklida keladi. Bu holat, odatda, bir vaqtda, yo ketma-ket bo'lgan ish-harakatni ifodalashda uchraydi.

Masalan, *U tanib, bilib, so'ng so'zlay boshladi*.

4. Uyushiq bo'laklar juda kuchli birikkanda, ularga qo'shiluvchi so'z yasovchi affiks, yordamchi so'z ba'zan birgina bo'lib, hammasiga umumiy sanalishi mumkin.

5. Uyushiq qaratqichlarda qaratqich belgisini eng oxirgi bo'lakka qo'shish ba'zan ma'noda turli liklarni tug'diradi (intonatsiya o'zgarishi bilan).

Masalan, *Karim, Sharif va Tolibning otasi keldi* (1. Uchta ota. 2. Ikki bola, bir ota. 3. Bir bola, ikki ota. 4. Bir ota va boshqalar).

6. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlar ham keladi;

7. Birgina bo'lagi ko'rinib, chog'ishtirish ma'nosini ifodalovchi bo'laklar ham uyushiq bo'laklar qatoriga kira oladi. Bunda uning, aslida, uyushiq ekanligini shu bor bo'lgan bir bo'lakdan so'ng keluvchi "ham" yordamchisi ko'rsatadi. Bu yordamchi umumiy songa kiritish ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *Onasi ham keldi* (demak, boshqa odam ham kelgan). *Hatto kechasi ham o'qiydi* (demak, kunduzi ham o'qiydi). Bunda jinsdosh, ya'ni qarindosh tushunchalar biri orqali ikkinchisi anglashilib turadi.

8. Ba'zan uyushiq bo'lmagan aniqovchining uyushiq aniqovchiga aylanishi mumkin (yoki aksincha). Bu umumiy fikriy-grammatik holatdan, intonatsiyadan bilinib turadi.

¹ Шу маъба.

Masalan, *keng, yorug' yo'l* (uyushiq keng yo'l va yorug' yo'l) – *keng yorug' yo'l* (uyushiq emas: keng yo'l sifatlovchi, yorug' yo'l sifatlanmish).¹

Uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'laydigan vositalarning qo'llanish darajasiga to'xtalib, "ham" bog'lovchisi bilan "va" bog'lovchisi qo'llanish darajasi va nutq uslubiga ko'ra farq qiladi: "va" bog'lovchisi kitobiy nutqqa mos bo'lib, yozma adabiy tilda juda faol qo'llanadi.

Rus tilshunosligiga e'tiborni qaratsak uyushiq bo'laklar gap tarkibida bir xil sintaktik funksiyada kelib, teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi yoki vergul bilan ajratiladi.² F.N.Gvozdev uyushiq bo'laklarning qanday so'z turkumlari bilan ifodalanishiga to'xtalib, gap qurilmasida uyushiq bo'laklarning sintaktik funksiyasi ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol vazifalaridan birida kelib, uyushiq bo'laklar pauza (yozma nutqda vergul bilan), bog'lovchilardan и, да, ни-ни, как-так и, да, так-как, сколько-столько, насколько-настолько, а, но, зато, хотя, нетолько-ко и, если не-то ravishlaridan, не столько-сколько, хотя, нетолько-а и, нетолько-но и, если не-то, не-то чтобы-а ёки но, не-то что -а ёки но, не только-но и, если не-то, не-то чтобы-а, или, либо, то-то, не-то- не-то, то ли- то ли kabilarga to'xtalib, ularning uyushiq bo'laklarga beradigan ma'nolarini aniqlaydi.³

Ayrim rus tilshunoslari gap tarkibida qanday sintaktik vazifasida uyushiq bo'laklarning kelishini, ya'ni ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabilarning har birini ifodalanish usullarini o'zaro qanday bog'lovchilar bilan bog'lanishi hamda uyushiq bo'laklar oldidan qanday predloglar bilan birikishini shaklan ham mazmuniy va stilistik holatlarini atroflicha izohlaydi.

V.V.Babayseva, L.Y.Maksimovlarning ta'kidlashicha, "Gapning uyushiq bo'laklari sintaksisning struktur-semantik kategoriyasi bo'lib, u nafaqat sodda gaplar tarkibida, balki qo'shma gaplar tarkibida ham uchraydi". Uyushiq bo'laklar gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklar o'rnida berilishi mumkin".⁴

Ushbu darslikda ham uyushiq bo'laklar gap tarkibida ega, kesim, ega va kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi vazifalarda uchradi va ular, asosan, yozma nutqda vergul va teng, ayiruv va zid bog'lovchilari yordamida bog'lanishi hamda uyushiq bo'laklarning qanday so'z turkumlari yordamida ifodalanishi kabilarni izohlash bilan cheklanadi.

Ingliz tili amaliy va nazariy grammatikalarining uyushiq bo'laklari haqida to'xtaladigan bo'lsak, V.L.Kaushanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Propofeva, Z.M.Raynes, S.E.Sivirskaya, F.Y.Sirlina, ular gap strukturasi qanday sintaktik funksiyalarda uyushiq bo'laklar kelishi haqida qisqacha to'xtalgan.

Yuqorida keltirilgan mulohazalardan ma'lumki, gap tarkibida uyushiq bo'laklarning sintaktik o'rni, ularning o'zaro bog'lanishida bog'lovchilarning va intonatsiyaning rollari haqida atroflicha ishonchli fikrlar o'z o'rnini topgan. Gap tarkibida uyushiq bo'laklarning sintaktik tahlili ana'naviy tarzda bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilingan. Bizning fikrimizcha, gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarni zamonaviy lingvistik tadqiqot metodlari asosida tahlil qilishni taqozo etadi.

Shu sababli keyingi ilmiy tadqiqot ishlarimizda har qanday gap strukturasi komponentlarga va sintaksemalarga ajratib, qiyosiy-funksional tahlil qilish tamoyillariga atroflicha to'xtalib o'tishni maqsad qilib oldik.

Xulosa o'rnidan shuni aytib o'tish kerakki, jahon tilshunoslari tomonidan aniqlangan uyushiq bo'laklarning gap tarkibida ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol vazifalarida kelishi mumkin degan e'tiroflari haqiqatdir. Ammo, uyushiq bo'laklar asosan kesimga nisbatan bo'lgan munosabat asosida aniqlangan. Uyushiq bo'laklarga berilgan ta'riflar ham to'g'riligini ta'kidlash kerak. Biroq ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan gap strukturasi uyushiq bo'laklarning o'zaro bog'lovchilar, ularning imlosi va intonatsiyasi haqida ko'proq fikr-mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, dunyo tilshunosligida uyushiq bo'laklar gap tizimida ana'naviy, ya'ni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilishni, ularning o'zaro bog'lanishida ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalarning ahamiyati borasida birmuncha mulohazalar bildirilgan.

¹ Гуломов А. Содда гап. Тошкент, "Фан", 1955, 92 – 96-бетлар.

² Фёдоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. Москва, "Просвещение", 1972, с. 56 – 57.

³ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Часть II, синтаксис, изд-во. "Просвещения", 1973, с. 134 – 144.

⁴ Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Часть II, Москва, "Просвещения", 1981, с. 143 – 144.

Аннотация. Ушбу мақолада “Бобурнома”даги айрим ономастик бирликларнинг таснифи ҳақида сўз боради. Муаллиф филологик маълумотларга таяниб, мавжуд илмий адабиётлар асосида муаммони таҳлил қилган ва “Бобурнома”даги айрим ономастик бирликларнинг таснифи бўйича мавжуд ўзига хос жиҳатларини ўрганган.

Аннотация. В статье рассказывается о классификации некоторых ономастических единиц в “Бобурноме”. Автор, опираясь на филологические данные, проанализировал проблему на основе имеющейся научной литературы и изучил существующие особенности классификации отдельных ономастических единиц в “Бобурноме”.

Annotation. In this article, we will talk about the classification of some onomastic units in the “Boburnoma”. The author relied on the philological data, analyzed the problem on the basis of existing scientific literature and studied the existing peculiarities of the classification of certain onomastic units in the “Boburnoma”.

Калим сўзлар: ономастика, ойконим, гидроним, лақаб, тахаллус, Ламгон, Олача, Осойиш, фармойиш.

Ключевые слова: ономастика, ойконим, гидроним, прозвище, кличка, сленг, Оляча, спокойствие, порядок.

Key words: onomastics, oykonim, kidronim, nickname, Lampoon, Olacha, peace, order.

Кириш. Заҳириддин Муҳаммад Бобур атоқли давлат арбоби, саркарда, шу билан бирга, истеъдодли шоир, тарихчи, географ, этнограф, тилшунос, адабиётшунос, мусикашунос, ҳарбшунос, табиатшунос, бир сўз билан айтганда, заковатли қомусий олимдир.

Бобур тилшуносликка доир маҳсус асар ёзмаган бўлса ҳам, лекин унинг ижодий меросида тилшунослик масалалари муҳим ўрин эгаллайди. Буни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари “Бобурнома”да кўришимиз мумкин. Бу асари орқали тилшуносликнинг фонетика, лексикология, графика, этимология, лексикография, ономастика соҳаларининг ривожига муносиб улушини қўшган тилшунос олим ҳамдир. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари номшунослик учун жуда қимматли маълумотлар берувчи кенг қамровли манба ҳисобланади.

Асосий қисм. Ономастика тилдаги атоқли отлар тизимини ўрганувчи соҳа – ўзбек тилшунослигининг жадал ривожланган илмий йўналишларидан бири. Ўзбек ономастикаси бир нечта бўлимдан иборат. Хусусан, “Бобурнома” асарида қуйидаги ономастик бирликлар: антропонимлар (Мир Алишер Навоий, Султон Маҳмуд, Хожа Юсуф,¹ топонимлар (Фарғона, Кошғар, Самарқанд, фитонимлар (ғалла, узум, ношвоти), зоонимлар (оқ кийик, илон, буғу), этнонимлар (қозоқ, мўғул, теонимлар (Масжиди Жавзо), орнитонимлар (уқор, қарқара, кўтон), оронимлар (Барокўх; Мевағул тоғи), гидронимлар (Сайхун дарёси, Арис суви), астионимлар (Андижон, Ўш) ктематонимлар (нози Алишерий, полони Алишерий), геортоним (Туркона расм), дримоним (Ҳашт бихишт) наутонимлар (Осойиш, Фармойиш), мифонимлар (Жамшид, Фаридун, Зардухушт) каби бўлимларига оид бирликлар учрайди. Тилшунос Т.Нафасов таъкидлаганидек, Бобурнинг номшунослик мероси маҳсус тадқиқ этилиши зарур мавзу. Бу мавзу ўзбек, тожик, помир халқлари, афғон ва ҳиндларнинг тарихини изчилроқ, теранроқ ўрганишни тақозо этади, тарихий маълумотларни лисоний далиллар (номлар, исмлар, этнонимлар, апеллятив лексика) асосида муқоясалаб тадқиқ қилишни талаб этади.²

“Бобурнома”нинг луғат таркиби ва ономастик бирликлар ҳақида турлича фикрлар айтилган. Жумладан, М.Ҳошим “Бобурнома”да 1605 нафар шахс, уларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо ва муносабат, 1151 та жой, 277 та қавм-қабил ва насл-насаб, 414 та ҳайвон ва ўсимликлар, 40 та китоб ва рисола номининг келтирилганлигини ёзган.³ Т.Нафасов 1406 та киши исми, 1100 дан ортиқ жой номи, 70 га яқин этноним,⁴ Ғ.Эшонев подшоҳлардан тортиб, давлат арбоблари, суворийлар, дин

¹ Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993, 58-бет.

² Нафасов Т. Бобур – номшунос. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993.

³ Ҳошим М. Беш юз йиллик қомус. “Тафаккур”, 2003, 1-сон.

⁴ Нафасов Т. Бобур – номшунос.

арбоблари, шоирлар, деҳқонлардан иборат 1550 га яқин кишининг номи тилга олинган, уларнинг жуда кўпчилигининг шахс сифатидаги фазилатлари, феъл-атвори, яхши ёки ёмон хусусиятларига ўз муносабатини билдирган.¹ Р.Расулов, “Бобурнома”да, тахминан, 15 минг сўздан фойдаланилганини, шу жумладан, географик номлар 1000 дан ортиқлиги таъкидлаган, Р.Расулов эса 1800 дан кўпроқ киши исмлари учрашини таъкидлаган.²

Натижалар ва муҳокамалар. Олима З.Холмонованинг “Бобурнома” лексикаси мазусидаги тадқиқоти давомидаги лингвостатистик таҳлил юқорида қайд этилганлардан фарқли натижани кўрсатган. “Бобурнома”да 14728 та сўз қўлланган. Шундан 4007 таси (асар лексикасининг 27,2%) ни номлар ташкил қилади, жумладан, 1507 та антропоним, 1253 та топоним, 284 та этноним, 175 та зооним, 247 та фитоним, 37 та китоб ва рисола (библионимлар), 4 та кема номи (наутонимлар).³

Бобур “Бобурнома”да ономастик бирликларни шунчаки бадий матн талаби билан эмас, балки тилшунослик нуқтаи назари жиҳатдан ҳам изоҳлаб келтирган. Чунончи, китобда тузилиши, келиб чиқиши билан фарқланувчи, турли тил материали бўлган қатор киши исм-шарифлари учрайди. Яна шуниси эътиборлики, Бобур ўзи тилга олган кишиларнинг тахаллус ва лақабларини ҳам қайд қилган. Бу нарса ўша одам ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилибгина қолмай, номшуносликни ҳам бойитади. Мутолаа жараёнида маълум бўлдики, топиб қўйилган, ўринли берилган лақаблар киши исмлариининг ажралмас қисмига айланиб кетган. Асардаги бундай номларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Амал-мартабани англатувчи номлар: Шоҳ Маҳмуд парвоначи, Саид Қосим эшик оға, Абдулазиз Мирохўр, Вали хизоначи, Муҳаммад Али бахши, Муҳиб Али Қўрчи, Дарвеш Муҳаммад сарбон, Муҳиб Али Халифа бошқалар.

2. Касб-хунарни билдирувчи номлар: Абдулло баковул, Абдулло китобдор, Беҳзод мусавир, Саид Ҳасан ўғлокчи, Шоҳқулий ғижжакий, Шеркули қоровул, Камол шарбатчи, Мустафо тўпчи, Абдулло маснавийғўй, Максуд сувчи, Ҳусайн Удий, Мир Камолиддин муҳаддис, Абул Муҳаммад найзабоз ва бошқалар.

3. Уруғ ва қабила билан боғлиқ бўлган номлар: Рустам туркман, Ҳасан Али жалойир, Иброҳим чигатой, Ислим барлос ва бошқалар.

4. Жойга нисбатан берилган номлар: Гадоё Билол Ҳирий ва бошқалар.

5. Ҳайвон номларига нисбат бериш билан қўйилган номлар: Поянда Муҳаммад қоплон ва бошқалар.

6. Зоти-зурёдини билдирувчи номлар: Шайх Низом авлиё, Шаҳрибону бегим, Бадиуззамон Мирзо, Сухроб Мирзо, Ҳамза Султон ва бошқалар.

7. Феъл-атвори, хусусияти мужассамлашган номлар: Шаҳбоз, Қаландар ва бошқалар.⁴

8. Туғилган куни ёки ҳафта кунини билдирувчи номлар: Чаҳоршанба ва бошқалар.⁵

Бобур маълум лақаб ёки тахаллус билан изоҳланувчи атоқли отлар ҳақида фикр юритар экан, шунчаки маълумот сифатида эмас, балки бундай лақаб ва тахаллусларнинг этимологияси ҳақида ҳам қизиқарли маълумот беради. Масалан, олача лақабининг этимологияси ҳақида ёзади: “Султон Маҳмудхондан кичиги Султон Аҳмадхон бўлиб, Олачахон исми билан машҳур. Олачахон деб аталишининг сабаби шундаки, айтишларича, қалмоқ ва мўғул тилида қотилни “олачи”, дейдилар. Қалмоқларни бир неча марта босиб, кўплаб одамларини қиргани учун “Олачи” дейилавериб, истеъмолда Олача аталиб кетган.”⁶

Бобур қаерга бормасин, у ернинг ўзига хос барча хусусиятларини синчковлик билан кузатади. Жой номларининг нима учун шундай номланганининг илдизларини илмий равишда очишга ҳаракат қилади. Ҳазрати Нух пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадир. Баъзи тарих китобларида Меҳтар Ломни Ламак (Ламкон) деганлар. Бу эл тилини мулоҳаза қилиб кўрсак, баъзи пайт “к” (коф) товуши ўрнига “ғ” (ғайн) талаффуз қиладилар. Шу боисдан бўлса ке-

¹ Эшононов Ғ. “Бобурнома”да комил инсон тимсоли. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993.

² Расулов Р. Бобур – ўзбек тилининг софлиги учун курашувчи. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993.

³ Холмонова З. “Бобурнома” лексикаси. Тошкент, “Фан”, 2007.

⁴ Ҳасанова М. “Бобурнома”да киши номларининг ифодаланиши. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993.

⁵ З.М.Бобур. Бобурнома. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, Т., 2018.

⁶ З.М.Бобур. Шу манба.

рак, бу вилоятни Ламғон деганлар.¹ Конибодом, Ҳодарвеш, Шаҳрисабз, Карай, Кашмир, Кониғил, Масжиди муқаттаъ сингари жой номларининг номланиш сабаблари ҳақида ҳам шундай изоҳли маълумотлар беради. Юздан ортиқ топонимларнинг илмий этимологиясини беради. “Бобурнома”-да биргина Афғонистон топонимиясига тегишли юздан зиёд номлар мавжуд. Уларни лисоний фазилятларига, қайси турар жой номи эканлигига кўра қуйидаги типларга ажратиш мумкин:

1. Ойконимлар: Кобул, Ламғонот, Пуршовар, Гулкина, Сунап, Парандий, Парбон.
2. Оронимлар: Шоҳи Кобул тоғи, Қипчоқ тоғи, Хост тоғи.
3. Гидронимлар: Қизил сув, Нилоб, Куруқсой ва бошқалар.

Ҳиндистон воқеалари ҳақида фикр юритар экан, Ҳиндистоннинг хайвон, парранда, ўсимлик номлари, фасл номлари, ўлчов номларини батафсил изоҳлайди. Ўрни билан бошқа тилларда уларнинг қандай номланиши ҳақида чоғиртирма маълумот беради. Хусусан, номларни қуйидагича тематик гуруҳларга бўлади.

Хайвонот номлари: фил, карк, саҳройи, говмиш, нилагов, кўтахпой, гулаҳра.

Парранда номлари: товус, тўти/жанғалий дерлар, шорак, лўча, дуррож, пул-пакор, саҳройи товук, чалсий, шом, бўдана, харчал, туғдоқ, чарз.

Сув ва сув ёқаларида юрадиган қушлар: динг, сорас, маник, лаклак, уқор, улуг бузак, ўрдак.

Сув хайвоноти номлари: шери обий, сенсор, хўки обий, карёл, ҳакка балик.

Наботот номлари: анбар, жоман, камрак, кадхил, бадхал, карунда, панёла, гула, омила, хурмо, норғил.

Гул номлари: жосун, канир, жамбулий.²

Хулоса. Баҳор вилояти чегарасида 4 та йирик кемага от қўйган: “Осойиш”, “Оройиш”, “Гунжойиш”, “Фармойиш”. Барчаси форс тили замирида номланган. Сўнгги саҳифаларда шу номлардаги кемалар ҳаракати, уларда юз берган воқеа-ҳодисалар ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган. Номшунослик тарихи учун бу қайтлов муҳим аҳамиятга эга. Ўтмишда ўзбек халқи фақат кишиларга ва жойларгагина эмас, бошқа нарсаларга ҳам ном қўйган. Бу борада Бобур зикриёти ва “Бобурнома” асари таҳсинга сазовордир.

Xusainova Sharofat Madraimovna (Urganch davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası magistranti) ANTROPONIMIK INDIKATORLARNING SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annatsiya. Ushbu maqolada antroponimik indikatorlar va ularning sotsiolingvistikada tutgan o‘rni, o‘ziga xos xususiyatlari, shu jumladan, rasmiy va norasmiy antroponimik modellar, ularning semantik guruhlari haqida so‘z boradi.

Аннотация. В статье представлена информация об антропонимических показателях, их особенностях и значении в социолингвистике, а также о формальных и неформальных антропонимических моделях и их семантических группах.

Annotation. The article provides information on anthroponymic indicators, their specific features and their importance in sociolinguistics, furthermore, formal and informal anthroponymic models and their semantic groups.

Kalit so‘zlar: antroponimlar, sotsiolingvistika, indikatorlar, semantik guruhlar.

Ключевые слова: антропонимы, социолингвистика, индикаторы, семантические группы.

Key words: anthroponyms, sociolinguistics, indicators, semantic groups.

Onomastika tilshunoslikning murakkab va ko‘p qirrali tarkibiy qismi bo‘lib, u bo‘yicha ko‘plab ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, shaxslarga atab qo‘yiladigan nomlar (antropnimlar) sotsiolingvistlar, pragmalingvistlar, lingvokulturologlar, psixolingvistlar e‘tiborini tortib kelmoqda.³

Fanda antropnimlarni o‘rganishda ko‘plab yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning markazida antropnimning xususiyatlariga oid uchta asosiy qarash yotadi. Birinchi nuqtayi nazarning mohiyati shundaki, antropnim mustaqil ma‘nodan mahrum bo‘lib, faqat farqlovchi belgi sifatida xizmat qiladi (J. Sent-Mil, A.Gardiner, B.Rassell, N.D.Arutyunova, E.M.Galkina-Fedoruk va boshqalar).

¹ Шу манба.

² Нурмонов А. Заҳириддин Муҳаммад Бобур – тилшунос олим. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. Андижон, 1993.

³ Бондалетов В.Д. Ономастика и социолингвистика. Антропонимика. М., 1970, с. 18.

Antroponim tabiatiga oid ikkinchi qarashga ko'ra, u faqat nutqda (matnda, og'zaki nutqda, kontekstda, jamiyatda, sotsiolektida) ma'no kasb etadi (O.Jespersen, G.Svit, A.V.Superanskaya, S.I.Zinin, M.E.Rut va boshqalar).

Uchinchidan, bir qator tadqiqotchilarning fikricha, antroponimlar boshqa barcha toifadagi so'zlarining ma'nolaridan farqli o'laroq, o'ziga xos xususiyatga ega lingvistik ma'noga ega (L.Shcherba, E. Kurilovich, V.Nikonov, Y.Karpenko, L.Shchetinin, M.V.Golomidova).

Shundan kelib chiqib, antroponimlar tilning leksik tizimiga qarashli bo'lib, shu til grammatikasiga bo'ysunadi; u o'zida milliy madaniyat haqidagi ma'lumotlarni saqlaydi, shuningdek, shaxslararo va madaniyatlararo muloqotning tarkibiy qismi bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi antroponimik indikatorlarni sotsiolingvistikaning obyekt sifatida ko'rib chiqishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun biz o'z oldimizga bir nechta vazifalarni qo'ydik:

- 1) sotsiolingvistika tushunchasini tahlil qilish;
- 2) antroponimik indikatorlarning sotsiolingvistik xususiyatlarini aniqlash;
- 3) antroponimik indikatorlarning ma'noviy-semantik jihatdan turlarini o'rganish;
- 4) antroponimik indikatorlarni funksional-vazifaviy jihatdan turlarini o'rganish.

Lingvistik ensiklopedik lug'atda "sotsiolingvistika (ijtimoiy tilshunoslik) – tilshunoslik, sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya va etnografiya fanlari doirasida rivojlanadigan va jamiyat bilan bog'liq keng ko'lamlil muammolarni o'rganuvchi ilmiy fan bo'lib, u tilning tabiati, ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy omillarning tilga ta'sir qilish mexanizmi va tilning jamiyat hayotida tutgan o'rnini o'rganadigan yo'nalish" sifatida talqin qilinadi.¹ Gnoseologiya va ilm-fan falsafasi ensiklopediyasida sotsialingvistikaga "tilni ijtimoiy kontekstda o'rganish bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bir qismi" deb ta'rif beriladi.² O'zbek tilining izohli lug'atida berilgan ta'rifga ko'ra, "sotsiolingvistika (lot. socialis – ijtimoiy+lingvistika) – tilning ijtimoiy tabiati, uning ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy omillarning tilga ta'sir ko'rsatishi hamda tilning jamiyat hayotidagi o'rnini bilan bog'liq ko'plab muammolarni o'rganuvchi ilmiy-nazariy soha".³

Shundan xulosa qilish mumkinki, sotsiolingvistika fani til real ravishda faoliyat yuritadigan va rivojlanadigan tashqi sharoitlar majmuini, ya'ni ma'lum bir tildan foydalanadigan odamlar jamiyatini, ushbu jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, ona tilida so'zlashuvchilarning yoshi, ijtimoiy mavqeyi, darajasidagi farqlari, madaniyati va ta'limi, yashash joyi, shuningdek, muloqot holatiga qarab ularning nutqiy xatti-harakatlarini o'rganadi. Sotsiolingvistika til yoki tillarning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini, ularning jamiyatga xizmat qiluvchi sotsial-kommunikativ tizimlardagi o'zaro ta'sirini ochib beradi.

R.Gudson ta'kidlaganidek, tilshunoslik bilan sotsiolingvistika o'rtasidagi farq shundan iboratki, birinchisi tilning faqat tuzilishini ko'rib chiqadi va u qo'llanilayotgan yoki o'rganiladigan ijtimoiy kontekstlarni e'tibordan chetda qoldiradi (...linguistics differs from sociolinguistics in taking account only of the structure of language, to the exclusion of the social contexts in which it is learned or used...)⁴

Muayyan til belgilari mavjud bo'lgan ijtimoiy kontekstlarga e'tibor bermaslik undagi ma'lumotlarning muhim qismini yo'qolishiga olib keladi. V.D.Bondaletovning fikriga ko'ra, "sotsiolingvistik tadqiqotlarda antroponimlar (shaxs nomlari, ismlar, otasining ismi, familiya, taxalluslar va boshqalar) asosiy material hisoblanadi, chunki sotsiolingvistika odamlar va jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir".⁵

Nutq vaziyatiga va muomaladagi antroponimik indikatorlarning vazifalariga qarab, diskursda nomlarning quyidagi shakllaridan foydalanish mumkin:

- 1) rasmiy (to'liq shakllar);
- 2) norasmiy (neytral norasmiy nomlar, laqablar, taxalluslar).

Rasmiy sharoitda quyidagi antroponimik modellar (yoki antroponimik formulalar) qo'llaniladi:

- 1) ism+otasining ismi (famiyiasiz);
- 2) ism+otasining ismi (+famiyia);
- 3) xonim/janob+famiyia (Rossiya). Mr./Mrs., Ms. (inglizxonasi mamlakatlar);
- 4) ba'zan doktor, professor+famiyia (adressantning ijtimoiy mavqeyini bildirish).

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., "Советская энциклопедия", 1990, с. 687.

² Энциклопедия эпистемологии и философии науки (электронный ресурс). Словари и энциклопедии на Академике [сайт]. URL: http://epistemology_of_science.academic.ru/763/социоллингвистика

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. S harfi. Madvaliyev tahiri ostida. www.ziyouz.com kutubxonasi.

⁴ Hudson Richard A. Sociolinguistics. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996, p. 279.

⁵ Бондалетов В.Д. Ономастика и социоллингвистика. Антропонимика. М., 1970, с. 18.

Norasmiy kontekstda ismlarning to'liq shaklidan foydalanish (me'yordan chetga chiqish sifatida), odatda, hissiy bo'yoqdorlikka ega bo'lib, ogohlantirish, tahdid, niyatning jiddiyligi, kinoyani yoki iste'h-zoni bildirishi mumkin.

Antroponimik indikatorlarning sotsiologiyistik jihatlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular shaxsning millati, yoshi, jinsi, qaysi ijtimoiy guruhga mansubligi va identifikatsiyasining o'ziga xos belgisi bo'lib xizmat qiladi. Xususan, antroponimik indikatorlar ma'naviy-semantik jihatdan quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Shaxsning ijtimoiy holatini ko'rsatuvchi indikatorlar.
2. Jinsni ifodalovchi indikatorlar.
3. E'tiqod va ishonchni ifodalovchi indikatorlar.
4. Nasl-nasabni ifodalovchi indikatorlar.

Shaxsning ijtimoiy holatini ko'rsatuvchi indikatorlarga Abdi, Abdu, Begim, Boy, Beka, Bika, Mirza, Poshsha, Qul, To'ra, Sulton, Xon, Xotun, Shoh kabilar kiradi.

Jinsni ifodalovchi indikatorlar, o'z navbatida, 3 ta guruhga, jumladan, erkak jinsini ifodalovchi indikatorlar (Abdi, Abdu, Begim, Bika, Mirza, To'ra, Esh), ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar (Xotun, Pari, Oy (Oyim), Nisa, Moh, Jamol, Gul, Beka, Begim, Bibi kabi) va har ikkala jinsni ifodalovchi indikatorlarga (Sulton, Xon, Shoh) bo'linadi.

E'tiqod va ishonchni ifodalovchi indikatorlarga keladigan bo'lsak, tarkibida "islom", "din", "-iddin" (-uddin), "mo'min", "banda" singari so'zlar mavjud nomlarning ko'pchiligi ushbu ishonch, e'tiqodning natijasidir. Masalan, Islom, Islomali, Islombek, Islomberdi, Islomxon, Islomqul, Nurislom; Mo'min, Mo'minali, Mo'minbek, Mo'minjon, Mo'mintoy, Mo'minqul; Bandaqul, Dinmuhammad va boshqalar.

Nasl-nasabni ifodalovchi indikatorlarga Shayx, Oxund, Oxun, Eshon, Mullo, So'fi kabilar kiradi.

Antroponimik indikatorlarni funksional-vazifaviy jihatdan quyidagi turlarga ajratishni maqsadga muvofiq:

a) monofunksional antropoindikatorlar – faqat bir vazifani bajarishga xoslangan indikatorlardir. Jumladan, *gul* indikatorini faqatgina jins ko'rsata oladi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: jamol, jon, moh, pari, zot, zoda, sher va boshqalar;

b) polifunksional antropoindikatorlar – bir vazifadan tashqari yana boshqa vazifa bajara olish xususiyatini namoyon qila oladigan indikatorlar guruhini tashkil qiladi. Masalan, *boy* indikatorini shaxsning ijtimoiy holatini ifodalaydi hamda jins ko'rsata oladi. Umuman olganda, quyida keltirilgan ayrim indikatorlarni shu guruhga kiritish mumkin: *boy, bek, beka/bika, eshon, mirza, mulla/mullo, nor, niyoz, oxun, poshsha, qul, qori, sulton, to'ra, xon, xo'ja, xotun, g'ozi, shayx, shoh* va boshqalar.

Antroponimlarning yana bir xarakterli xususiyatlaridan biri, xorijiy va madaniy nomning (ismning) muayyan jamiyat tilining me'yorlariga mos kelishidir. Bunday holda, o'xshash nomlarni transliteratsiya, transkripsiya va transpozitsiya usulida tarjima qilish mumkin. Masalan, ingliz tilidagi *Jacob, James, Jim* ismlari, rus tilida *Яков, Иаков* shaklida, o'zbek tilida esa *Yaqub, Yoqub* shaklida uchraydi. Ingliz tilidagi *Eva*, rus tilidagi *Eva*, o'zbek tilida *Havo* (jon) shaklida uchraydi.

Antroponimik tadqiqotlar ijtimoiy jarayonlarning mohiyatini ochib beradi, chunki ismlar (nomlar) jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotini, odamlarning munosabatlari, ularning ijtimoiy mavqei, etnik va diniy mansubligi, hududiy taqsimoti, mashhurligi/mashhur emasligi va boshqalar haqidagi ma'lumotlarni aks ettiradi. Individual ism bu xususiyatlarning barchasiga nisbatan ham, ularning faqat ba'zilariga nisbatan ham belgilanishi mumkin. Chet tilidagi va madaniy nomlarni shakily jihatdan almashtirish hollari nomni ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga moslashtirish bilan tavsiflanadi.

**To'raeva Bahor Bahridinovna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori; e-mail: bahorturaeva@gmail.com)
ZAMONAVIY ROMANLARDA BADIY MAKON TALQINI**

Annotatsiya. Maqolada jahon va o'zbek adabiyotshunosligida badiiy makon kategoriyasining tadqiqi bo'yicha amalga oshirilgan manbalar tahlilga tortilgan. Badiiy makonning adabiy-estetik kategoriya sifatidagi mazmun-mohiyati, turlari Ch.Aytmatov va N.Norqobilov romanlari misolida muhokama qilingan. Badiiy makon tasviri voqealarning mohiyatini va ularning mantiqiy ketma-ketligini ta'minlashi, yozuvchining obyektiv va subyektiv yondashuvi asosida yaratilishi nazariy tahlillar asosida yoritilgan. Tashqi makonning qahramonni o'rab turgan borliq ma'nosini, ichki makon esa ko'chma ma'noda qalb evrilishi va tug'yonlarini, ya'ni daramatik holatni anglatadi. Tashqi va ichki makon dialektikasi asar badiyatining ta'sirchan va hayotiyligini ta'minlaydi.

Аннотация. В статье анализируются источники по изучению категории художественного пространства в мировой и узбекской литературе. Сущность и виды художественного пространства как литературно-эстетической категории рассматриваются на примере романов Ч. Айтматова и Н.Норқобилова. Образ художественного пространства строится на теоретическом анализе, дающем сущность событий и их логическую последовательность, исходя из объективного и субъективного подхода писателя. Внешнее пространство представляет собой существо, которое окружает главного героя, а внутреннее пространство представляет собой преобразование души в переносном смысле, драматическое состояние. Споры внешнего и внутреннего пространства обеспечивают действенность и жизненность произведения искусства.

Annotation. The article analyzes the sources on studying the category of artistic space in the world and Uzbek literature. The essence and types of the artistic space as a literary and aesthetic category are discussed in the example of novels by Ch.Aitmatov and N.Norkobilov. The image of the artistic space is based on theoretical analysis, which provides the essence of the events and their logical sequence, based on the objective and subjective approach of the writer. The outer space represents the being that surrounds the protagonist, and the inner space represents the soul's transformation in a figurative sense, the dramatic state. The debate of external and internal space ensures the effectiveness and vitality of the work of art.

Kalit so'zlar: badiiy asar qurilmasi, badiiy makon turlari, xronotop, ichki va tashqi makon, polifonik roman, makon ramziyligi, osmon, tog', sahro, yo'l makoni.

Ключевые слова: структура произведения, типы художественного пространства, хроно-топ, внутреннее и внешнее пространство, полифонический роман, символ пространства, небо, гора, пустыня, дорожное пространство.

Key words: structure of artwork, types of artistic space, chronotope, indoor and outdoor space, polyphonic novel, the symbol of space, sky, mountain, desert, road space.

Badiiy makon kategoriyasi Yevropa adabiyotshunosligida Nele Bemong, Pieter Borghart, Michael Holquist, Bart Keunen, Roderick Beaton, Michel De Dobbeleer, Gary Saul Morson, Rachel Falconer, Joy Ladin¹ badiiy zamon va makon kategoriyasini adabiy, tarixiy, ijtimoiy, madaniy aspektda tadqiq qilishsa, Maurice Blanchot² badiiy makonning badiiy asar qurilmasidagi o'rni va obraz xususiyatlarini ochishdagi vazifalarini o'rgangan.

Rus adabiyotshunosligida S.N.Zotov, Y.S.Kim, S.V.Sviridov, R.A.Tkacheva, N.Y.Leonova, A.V. Llyudina, A.V.Krisanova, A.S.Chochieva, V.I.Pavlov, S.E.Kozlovskaya, M.A. Berdnikova, O.V. Voronicheva tomonidan tadqiq etilgan.³ R.A.Tkacheva badiiy makonning qahramon badiiy olamini talqin qilish-

¹ Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen De Temmerman & Bart Keunen (eds.). Bakhtin's theory of the literary chronotope: reflections, applications, perspectives. UPNE, Lebanon, New Hampshire, USAgent, Academia Press, 2010, 227 pp.

² Maurice Blanchot. The Space of Literature. Translated, with an Introduction, by Ann Smock University of Nebraska Press Lincoln. United States of America, 1989, p. 189.

³ Зотов С.Н. Художественное пространство – мир Лермонтова. Дисс. ...д-ра филол.наук, 2001, с. 399; Ким У.С. Художественное пространство в лирике Б.Пастернака. Дисс. ...канд. филол.наук, 2001, с. 165; Свиридов С.В. Структура художественного пространства в поэзии В.Высоцкого. Дисс. ...канд. филол.наук, 2003, с.

dagi adabiy-estetik vazifasi, romantik makonning xarakter ichki dunyosi bilan aloqasi hamda makonlarning o'zaro ta'sirini izohlagan, O.V.Voronicheva tragik va komik aspektidagi badiiy makon kategoriyasini I.S.Turgenev va F.M.Dostoevskiy asarlaridagi xronotopik tuzilmalar misolida o'rgangan, komik va tragik holatlarni mifopoetik, madaniy, tarixiy va adabiy xronotoplar orqali tasvirlashda mualliflarning mahoratini tadqiq etgan. M.A.Berdnikova F.M.Dostoevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani misolida polifonik romanni yaratishda badiiy makonning janr hosil qiluvchi rolini, shu jumladan, asar badiiy olamini modellashtirish qonuniyatlarini aniqlash adabiyot nazariyasining konseptual apparatini takomillashtirish uchun katta imkoniyatlar yaratishini ta'kidlaydi. G.Bashlyar makon badiiyati, tashqi va ichki makon dialektikasi, bir-biriga mutanosibli, uy va dunyo, orzular olami, ochiq va yopiq makon xususiyatlarini adabiyotshunoslik, falsafa va psixologiya mezonlari asosida o'rgangan.

O'zbek tilshunosligida S.A.Ikromova tomonidan «Olamning lisoniy manzarasida makon kategoriyasi va milliy o'ziga xoslik» mavzusida nomzodlik ishi himoya qilingan. Tadqiqotchi olamning lisoniy manzarasida inson va makon munosabati, uning tilda voqelanishi, makon maydoniga makon semasi mavjud bo'lgan o'rin-joy otlari bilan bir qatorda, makonga ishora qiluvchi narsa-predmet otlari, makonni ifodalovchi so'z birikmalari va gaplar, hatto makon affiksleri ham mansub bo'lishini, makon kategoriyasi birliklarini funksional-semantik jihatdan, makonda harakatlanish, joylashish va vaziyatga oid munosabatlar asosida subkategoriyalarga ajratgan holda aniqlagan.¹ O'zbek adabiyotshunosligida esa badiiy makon alohida kategoriya sifatida o'rganilmagan.

U.Jo'raqulov Navoiy «Xamsa»sida xronotop poetikasini tadqiq etib, cheksiz koinot xronotopi Navoiy nazdida, zarra ekanini quyidagicha izohlaydi: «Unda aylanayotgan zamon (mushk – tun, kofur – kun) va makon (burjlar, sayyoralar, quyosh, oy)ning naqadar mahobatli va qadimiy, ayni paytda, go'zal ekanini ta'rif etadi. Ammo bularning barchasi Ollohning «sun'iy bisoti» (san'ati)dagi ikki «taxta nard» ekanini eslatar ekan, insonga cheksiz bo'lib tuyuladigan koinot Yaratguvchi oldida kichik bir zarra ekanini ta'kidlaydi. Shu tariqa, Ollohning buyukligi va qudratiga iymon keltirishga chorlaydi. Ayni nuqtada badiiy tasvir obyektini koinot bilan parallel ravishda insonga ko'chadi. Aniqrog'i, tasvir obyektini, bir paytning o'zida, koinot va inson fenomenini bitta kartinada tasvirlashga kirishadi».² Olim muammoga falsafiy nuqtai nazaridan yondashib, xronotopning subyektiv xususiyatini teran ochib bergan.

Yer, koinot, tog', dasht, dengiz, daryo, shahar, qishloq (ochiq makon tasviri); uy, xona, yerto'la, choh, g'or (yopiq makon tasviri) kabi an'anaviy makoniy belgilar azaldan mavjud. Tashqi xronotop, ya'ni tasvirlanayotgan dunyo xronotopi murakkab tuzilishga ega, bu murakkablik badiiy matn doirasidagi fikr-mulohazalarga ta'sir o'tkazadi. Real borliq bilan matnda tasvirlangan borliq o'rtasidagi o'zaro ta'sirni xronotopning asosiy xususiyati sifatida talqin qilish mumkin. «So'z san'atining ramziy tabiatini hisobga olgan holda, aytish mumkinki, adabiy voqelikning zamon-makon koordinatalari aniqlik mezonlariga to'la rioya qilavermaydi. Badiiy makonning shartli tasviri (mifologik va fantastik asarlarda) sujet vaqtining notekis kechishi, tasvirlash nuqtalarida uning kechikishi, ortga chekinish, turli xil voqealar rivojida parallel oqim va boshqalar) tarmoqlangan sujet chiziqlarini ijodkor konsepsiyasiga payvandlanishini ta'minlab, asar badiiy jozibasini, estetik ta'sir kuchini oshiradi».³

234; Ткачева Р.А. Художественное пространство как основа интерпретации художественного мира. Кандидат филологических наук, Дисс. ...канд. филол.наук, 2002, с. 212; Леонова Н.Е. Семантика художественного пространства в произведениях Джона Стейнбека. Дисс. ...канд. филол.наук, 2004, с. 181; Жлюдина А.В. Семантика художественного пространства в романах М.А.Осоргина. Дисс. ...канд. филол.наук, 2012, с. 217; Крысанова А.В. Семантика художественного пространства в лирике М.И.Цветаевой. Дисс. ...канд. филол. наук, 2014, с. 254; Чочиева А.С. Художественное пространство в хакасской поэме второй половины XX в. Дисс. ...канд. филол.наук, 2012, с. 160; Павлов В.И. Формирование «художественного пространства» в европейской живописи XV – XVIII вв. Дисс. ...канд. искусс.наук, 2001, с. 176; Лозловская С.Э. Структура художественного пространства в творчестве Анны Ахматовой. Дисс. ...канд. филол.наук, 2008, с. 175; Бердникова М.А. Жанровая специфика художественного пространства (полифонический роман Ф.М.Достоевского). Дисс. ...канд. филол.наук, 2020, с. 203; Вороничева О.В. Хронотоп приживальщика в произведениях И.С.Тургенева и Ф.М.Достоевского. Дисс. ... канд. филол. наук, 2002, с. 212.

¹ Икрамова С.А. Оламинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик. Филол.фан. фалс. д-ри ...дисс. автореф., 2018, 52-бет.

² Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Монография, Тошкент, “Турон-икбол” нашриёти, 2017, 61-бет.

³ Литературный энциклопедический словарь/https://literary_encyclopedia.academic.ru/7143

Badiiy makon adabiy-estetik kategoriya sifatida asar voqealari sodir bo'lgan joyni anglatadi. Qahramonlar aynan shu makonda harakatlanadilar: tug'iladilar, yashaydilar hamda vafot etadilar. Yozuvchining ijodiy niyatiga ko'ra, makon va zamon tanlanadi, chunki adabiy asar real hayotning muayyan qisminigina badiiy ifoda etadi. «Inson tafakkurida olam mavjudligi turfa ranglarda ifodalanadi. Ko'plab predmetlar, obyektlar inson idrokida dunyoning murakkab makon tasvirini yaratadi».¹

Badiiy adabiyotda makon ramziyligi alohida e'tiborga loyiq. Yuqori, pastki, bo'shliq, zichlik, yaqinlik, uzoqlik, harakatning turli shakllari (ko'tarilish, tushish, yugurish, uchish, aylanma va boshqalar) hissi bilan bog'liq bo'lgan oddiy makon assotsiatsiyalari badiiy timsollarga alohida joziba, tasviriylik hamda hayotiylik baxsh etadi. Makoniy ramzlardan foydalanish zamon kabi makonning o'zi ham, o'z navbatida, moddiy obyektlar, moddiy va tabiiy muhit orqali ifodalanishiga asoslanadi.² Olimaning nazariy fikrlariga asoslanib, aytish mumkinki, badiiy makon, asosan, binar qarama-qarshilikda ifodalanadi, ya'ni yuqori-past, keng-tor, yopiq makon-ochiq makon, gorizont-al-vertikal uzoq-yaqin, baland-past, chuqur-sayoz va boshqalar.

Badiiy makon tasviri voqealarning mohiyatini va ularning mantiqiy ketma-ketligini ta'minlaydi. Yozuvchining obyektiv va sub'ektiv yondashuvi asosida yaratiladi. Obyektivlik asosida asarda ifoda etgan makon tasviri tabiiy geografik hudud, joyni anglatasa, subyektivlik badiiy makonni qahramon ruhiy olamida ro'y bergan holatlar bilan uyg'unlashtiradi. Zamonaviy romanlarda asosan bu ikki jihat uzviylashgangan holda, asarning tasvir ko'lamini kengaytirgan. Har bir ijodkor o'ziga xos uslubda asar xronotopini yaratadi. Chingiz Aytmatov, Isajon Sulton, Ulug'bek Hamdam romanlarida gorizont-al-vertikal makon tutashuvi; O'tkir Hoshimov, Normurod Norqobilov romanlarida gorizont-al makon tasviri mavjud.

Tashqi va ochiq makon o'zining aniq chegarasiga ega emas (dala, dengiz, orol, cho'l, dasht, adir). Tahlil obyekti hisoblangan romanlarda bu makon turlari keng qo'llanilgan. Qahramon ichki makonidagi sarhadsizlik, bag'rikenglikni tasvirlashda yozuvchi mazkur makon turlaridan mohirona foydalangan. Ch. Aytmatovning «Asrga tatigulik kun», «Qiyomat» va N.Norqobilovning har ikki romanida ham dasht, dala, qiru adirlar, orol tasviri qahramon olami bilan uyg'unlikda berilgan. Ikkala adibga xos uslub mushtarakligi shundaki, ijobiy qahramonlari ona tabiat sezimlarini anglaydi, qalban va ruhan uyg'unlikda yashaydi.

O'limi oldidan Kazangapning orol bilan vidolashuvi, Arsen tog' barslari uchun atalgan o'qqa ko'k-sini tutishi, o'g'irlab ketilgan tulpori g'ami va hajrida Qalaybek ko'kka talpinayotgan, mahobatli tosh otni yaratishi, bo'zbo'rini o'z qondoshi birodari deb bilgan Eshqul polvon tabiatning toptalishiga jon-jahdi bilan qarshilik ko'rsatishida inson, tabiat va hayvonot olamining o'zaro murakkab munosabatlari hamda inson va tabiat birligi namoyon bo'ladi. Bu romanlar personajlarining qalbi, his-tuyg'usi, ichki kechinmalari tasvirida tashqi va ichki makon mutanosibligi kuzatiladi. «Asrga tatigulik kun» romanida «sahroning ulug'vorligini o'zining ruhiy holati bilan taqqoslab tenglashtira olishga layoqatli kishilar» irodasini tasvirlaydi: «Bahor paytlari qisqa muddat yashil tusga kirib, so'ng quyosh nurida qovjirab, sarg'ayib qoladigan bepoyon Sario'zak dashtligi Edigeyni gangitib, hangu mang qilib qo'ydi. Orol ko'li atroflarida ham qanchalab cho'l-u biyobonlar bor, birgina Ustyurt yassi tog'ining o'zini aytmayisizmi! Biroq Sario'zak dashtligi singari cheksiz kenglikni umrida birinchi bor ko'rishi edi. Sahroning ulug'vorligini o'zining ruhiy holati bilan taqqoslab tenglashtira olishga layoqatli kishigina kimsasiz huvillab yotgan Sario'zak cho'lida bardosh bera olishi mumkinligini Edigey keyin tushundi. Ha, Sario'zak haqiqatdan ham bepoyon, ammo inson xayoli undan ham keng».³ «Zaminni yelkasida tutib turganlardan biri» bo'lgan Edigey Bo'ronning nafaqat xayol ummoni bepoyon, balki insonparvarligining ham chek-chegarasi yo'q. Ikkiqat xotini boshqorong'i bo'lgani uchun oltin mekreni tutishi, Zarifaga nisbatan samimiy muhabbati, Tansiqboyev tomonidan vatan xoini ayblovi qo'yilgan, tergov davrida vafot etgan Abutulib Quttiboyevning oqlanishi uchun Afanasiy Ivanovich Yelizarovga borib uchrashishi, Sobitjonning qarshiligiga qaramay, Kazangapning vasiyatini bajarish uchun Ona Bayit qabristoniga yo'l olishi, qabriston hududi kosmodrom uchun mo'ljallanganini bilgach, «Ona Bayitni yer bilan yakson qilishlariga yo'l qo'yib bo'l-

¹Философия. Энциклопедический словарь. М., Под редакцией А.А.Ивина. 2004./https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy

²Шутая Н.К. Типология художественного времени и пространства в русском романе XVIII – XIX вв. Дисс. ...д-ра филол.наук, 2007, с. 360.

³Айтматов Ч. Асрга татигулик кун. Муаллифдан. Қиёмат (романлар). Рус тилидан А.Рашидов, И.Фафуров тарж., Сўнг сўз Ф.Саломовники. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 64-бет.

maydi! Axir, bu yerda tarix yotibdi»,¹ deya ich-ichidan o'kinishi, iztirobi va sa'y-harakatlarida chin insoniy ulug'vorlik namoyon bo'ladi.

«Dasht-u dalalarda» romanining bosh qahramoni umr bo'yi dashtda cho'ponlik qilgan Eshqul polvonning murakkab ruhiy-psixologik kayfiyati voqealar rivoji mobaynida dinamik tarzda ochib boriladi. Uning sihatgohdagi kunlari naqadar zerikarli o'tayotgani va toqati toq bo'lishiga sabab, birinchidan, kenglikni sog'inishi, ikkinchidan, hamxonasi Sa'dulla (bir paytlar butunlay dashtda qolib ketishiga sabab bo'lgan Farmonovning o'g'li) gap-so'zi va xatti-harakati bilan g'ashini keltirishi edi. Cheksiz dashtda yashagan insonning fe'l-atvorida ham shunday sarhadsizlik namoyon bo'lganidek, Eshqul polvon ziqna, tor, dunyoparast Sa'dullaning so'zlaridan birda fe'li qaytsa, birda shunday odamlar ham borligidan taajjublanadi. Eshqul polvonning sihatgohdagi hayotini yozuvchi shunday tasvirlaydi: «Turli davolash tadbirlari, so'ng oqshomgacha hovlida salanglash, kechki taomdan keyin katta xonadagi televizorga termulish – buning bari juda joniga tekkandi. Nazarida, vaqt to'xtab qolgandek edi».² Qahramonlarning ichki olami orqali tashqi va ochiq makonning mohiyati anglashiladi. Tasvirlanayotgan xarakterlarning psixologiyasi bilan makon tasvirini ijodkorlar mohirona tutashtira olgan.

Ichki va yopiq makon qat'iy belgilangan chegaralarga ega (uy, o'tov, sandiq, quti; majoziy ma'noda ko'ngil). Uy, o'tov – inson hayot yo'lidagi o'ziga xos boshlang'ich nuqta sifatida insonning tug'ilgan, o'zi va uning oilasi yashaydigan joyni anglatadi. Insonning umri mobaynida kindik qoni to'kilgan uyi bilan aloqasi ajralmas bo'ladi. «Asrga tatigulik kun», «Dasht-u dalalarda», «Qoraqayun» romanlaridagi voqealar dasht va sahroda kechgani tufayli o'tov qulay boshpana sifatida keltiriladi: «Oilada odam soni ko'pligida ular birdaniga to'rtta o'tov tikishardi – biri oshxona, biri mehmonxona, ikkitasi yotoqxona bo'lardi. Keyin esa jungjanglar istilosidan so'ng huvillagan uyda yolg'iz o'zi qoldi...».³

«Asrga tatigulik kun» romanida o'tov, nainki yashash uchun boshpana, balki birdamlik ma'nosini ham bildirgan. «Dasht-u dalalarda» romanida «har yili qishgacha, yaxshi yaylov ilinjida, o'tov deganlari yo'q deganda uch bor ko'chirilishi» va «o'tovni ayolning o'zi buzib, o'zi tiklashi»⁴ tasviri orqali Oygul xarakteriga xos nazokat va nafislik ayonlashadi. O'tovni «o'z qo'li, yurak qo'ri bilan chatgan turli xil kashtalar» va To'lanboy dashtdan quvib solgan musavvir yigitdan qolgan surat bilan bezaydi. Ammo «ayolining go'zallikka o'chligi, undan hayajonlana bilishi, go'zal narsalarni qadrlay olishi».⁵ To'lanboyga yoqmaydi. Bu orqali xarakterlararo kontrast yuzaga keladi.

Ichki makon ko'chma ma'noda qalb evrilishi va tug'yonlarini, ya'ni dramatik holatni anglatadi. «Yozuvchilar qahramonlarning ichki dunyosini: ularning ruhi, ongi, xotirasi, tasavvurining makonini o'rganishga jiddiy e'tibor bera boshladilar. Bu ularga, bir tomondan, inson bilan bog'liq falsafiy muammolar mohiyatiga chuqurroq kirib borishga, ikkinchi tomondan, individual zamon-makon chegaralarini sezilarli darajada kengaytirishga imkon berdi.»⁶ Ichki makon hikoyachining, qahramonlarning xarakter qirralarini, ruhiy intilishlarini ochib berish, mualliflar va qahramonlarning makoniy tasavvurlarini uyg'unlashtirish kabi estetik vazifalarni bajaradi. Peyzaj, portret, nutq, ichki monolog, gallusinatiya, tush kabi ruhiy tahlil vositalari orqali ichki makon yaratiladi. Psixologizmning dinamik, analitik va sinkretik prinsiplari orqali ichki makon xususiyatlarini teran idrok qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Dinamik makon doimiy harakat hamda o'zgaruvchan (yo'l, daryo, sharshara) xarakterga ega. Zamonaviy romanlar sujetida «yo'l xronotopi»ni zamon va makonni birlashtiruvchi adabiy unsur sifatida baholash mumkin. Qahramonlarning safarga chiqishi muayyan vaqt oralig'ida kechib, yo'l epik qahramonlar hayotidagi muhim va tub burilishlarni ifodalovchi sujet voqealarini bog'lab turuvchi halqa sifatida yuzaga chiqadi. Yo'l xronotopini yorqin ko'rsatib turuvchi alomatlardan biri asardagi yo'l obrazidir. Yo'l obrazi yana shunisi bilan ham e'tiborliki, u insonning tug'ilib-o'sgan, qadrdon yurtini boshqa makonlar, tevarak-atrof bilan, o'zini boshqa taqdir sohiblari bilan uzviy bog'lab turadi. Uning o'zligiga qaytishi uchun mayoq vazifasini o'taydi. Insonning makonlararo ko'chib yurishi, u boshidan kechirgan sargardonlik, voqea-hodisalar orqali zamon va xronotopni ifodalash o'tmishda ham, hozirda ham ijodkorlar tomonidan qo'llanib kelayotgan eng qulay va keng tarqalgan badiiy shakllardan biridir.

¹ Айтматов Ч. Шу манба. 277-бет.

² Норқобилов Н. Дашту далаларда. Тошкент, «O'zbekiston», 2009, 135 – 136-бетлар.

³ Айтматов Ч. Асрга татигулик кун. Қиёмат. Романлар. Рус тилидан А.Рашидов, И.Фафуров тарж., Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 114-бет.

⁴ Норқобилов Н. Дашту далаларда. Роман. Тошкент, 2009, 18-бет.

⁵ Норқобилов Н. Шу манба. 125-бет.

⁶ Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе. Учебное пособие, Алматы, 2003, с. 11.

Folklardan boshlangan bu an'ana zamonaviy adabiyotda yanada muvaffaqiyatli davom etmoqda. Hatto bunda jahon adabiyotida erishilgan yutuqlarning milliy adabiyotimizda sintezlashtirilganiga guvoh bo'lish mumkin. Mualliflar romanlarda oraliq masofadagi makonlarni, yo'lni atay batafsil tasvirlaydi, bu ijodiy usul voqealarni ishonarliligini ta'minlaydi. Yo'l nafaqat gorizontallik makon, balki ramziy ma'noda hayot yo'lini ham anglatib, ikki xil talqinda beriladi. Birinchidan, inson quvonchi va qayg'usi, yutuqlari va yo'qotishlari bilan bog'liq hayot yo'li: Avdiy va Andrey Krilsovning bolalik va yigitlik (Andrey Krilsovning Filofey sifatidagi keyingi taqdiri, ya'ni o'rta yosh davri), Edigey va Eshqul polvonning yigitlik, o'rta yosh va keksalik davrlari. Badiiy asarlarda yo'l xronotopi insonning yo bir butun hayot yo'lini, yo hayot yo'lining muayyan qismini ifodalab keladi.

Ikkinchidan, qahramonlarning ma'naviy izlanishi hamda individual shakllanishi, zamon va makondan tashqaridagi Haqqa, Ollohga umtilish yo'li: Avdiy va Iso Masih Xudo – Erta, Xudo – Zamondosh haqidagi g'oyalari asosida insoniyatni ezgulikka da'vat etishadi; *xudoga shukr, xudo haqqi, xudo xohlasa* jumalari orqali qahramonlar Xudoning amru irodasiga iymon keltirishadi. Ikkinchi talqinda adiblar ijodiy qahramonlarning pok qalbi va tiynati makonu zamonga sig'maydigan, moddiylik tushunchalari, o'lchamlarini tan olmaydigan javhar sifatida mohirona tasvirlashgan.

Ch.Aytmatov romanlarida tog' obrazi hamdard, sirdosh, boliqning bir qismi tarzida, N.Norqobilov romanlarida tog' qahramon ruhiy holatiga monand tasvirlanib, ichki olamini teran ifodalash imkonini bergan. Xulosa qilib aytganda, badiiy makon tashqi va ichki xronotopning bir nuqtada tutashuvini ta'minlaydi, asarda turli semantik vazifalarni bajaradi. Masalan, osmon, tog', sahro, yo'l makon sifatida ifodalaniishi mumkin, lekin bu makonlar adabiy qahramonning kelajakdagi taqdirida muhim ahamiyatga ega turfa ramziy timsollar sifatida ham qo'llaniladi.

**Kuchkarov Tukhtamurod Olimovich (O'zbekiston Milliy universitetining
Jizzax filiali O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, dotsent),
Tuylanov Baxtiyor Hayitboyevich (o'qituvchi)**
AJDODLAR HAQIDAGI MIFOLOGIK QARASHLARNING RIVOJLANISHI

Annotatsiya. *Maqolada Homiy personajlar obrazining genetik asoslari ajdodlarimiz dunyoqarashi-ning qadimiy qatlamlariga mos tasavvurlardan biri – totemizmga, ya'ni totem-ota, totem-ona haqidagi e'tiqodlarga, otalar arvohiniig madadiga ishonishga asoslangai kult miflariga bog'lanishi yoritilgan.*

Аннотация. *В статье поясняется, что генетическая основа образа покровителя связана с одним из древних представлений мировоззрения наших предков – тотемизмом, а именно представлениями о тотеме-отце, тотеме-матери, культовыми мифами, основанными на вере в поддержку духов предков.*

Annotation. *The article explains that the genetic basis of the image of the patron saint is connected with one of the ancient notions of the worldview of our ancestors – totemism, namely beliefs about the totem-father, totem-mother, cult myths based on belief in the support of ancestral spirits.*

Kalit so'zlar: *o'zga makon, Tukli aziz, Chiltan, yashirin jamiyat, qirq qaroqchi, Hubbi, Malika Zavriyo, Malikayi Dilorom.*

Ключевые слова: *другое место, Тукли азиз, Чилтан, Тайное общество, Сорок разбойников, Муженек, принцесса Завриё, принцесса Дилором.*

Key words: *another place, Tukli aziz, Chiltan, Secret Society, Forty Thieves, Hubby, Princess Zavriyo, Princess Dilorom.*

Xalq dostonlarida tasvirlangan epik qahramon obrazining to'laqonli ishlanishida unga epik raqib sifatida faoliyat ko'rsatadigan personajlar bilan bir qatorda, qahramonga homiy, yordamchi vazifasida qoladigan obrazlar ham muhim badiiy funktsiya bajaradi. Homiy qahramonning tug'ilishidan tortib, uning barcha sarguzashtlarida ishtirok etadi. Unga maslahat beradi, og'ir shart va topshiriqlarni bajarishda, to'siqlarni yengib o'tishda, «o'zga makon»dan biror narsa yoki parini olib kelishda ko'maklashadi.

O'zbek folklorshunosligida epik homiy obrazining mifik asoslari, sujet voqealaridagi o'rni va vazifalari masalasini o'rganishga doir qiziqarli fikrlar bildirilgan.¹

¹Акрамов Ф. Манистик мифология. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 1979, 6-сон; Мадрахимова Н. «Ширин билан Шакар» достони версияларида хомий образи. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 1998, 6-сон, 34–37-

Filologiya fanlari nomzodi N.Madrahimova to'g'ri yozganidek, «xalq dostonlaridagi homiy obrazi asarda tutgan o'rni, qadimiy e'tiqodlarning ifodasi, badiiyatni yuzaga chiqaruvchi omillardan biri sifatida alohida tadqiqot manbai bo'la oladi».¹

Haqiqatam ham, o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodining ertak, afsona, doston kabi janrlarida keng ishlangan homiy personajlar o'zining badiiy ifodasi, asarda bajaradigan vazifalari hamda tarixiy asoslariga alohida tipni tashkil etadi. Shuning uchun ham epik janrlarning obrazlar tarkibini tiplarga bo'lib o'rganishda asosiy qahramon talqinining to'laqonli chiqishida ikki guruh personajlar muhim rol o'ynashi e'tiborga olinadi. Shulardan biri yetakchi qahramonga dushmanlik qiluvchi, unga doim qarshilik qiladigan raqib obrazi bo'lsa, ikkinchi toifa obrazlar tipi homiy personajlardan iborat bo'ladi. Raqib personajlarning bosh vazifasi yetakchi personajga qarshilik qilish, yomonlik qilishdan iborat. Homiy personajlar faoliyati esa qahramonga ko'maklashish, uning mushkulini oson qilishga qaratiladi. Shuning uchun ham epik janrlar sujet silsilasida harakat qiladigan obrazlar sistemasini o'rganishda yetakchi personaj bilan raqib personaj munosabatlarini oydinlashtirish qanchalik muhim bo'lsa, qahramon epik tasvirining chizilishida homiy personajlarning o'rnini belgilash ham shunchalik zarur.

Folklorimizdagi homiy personajlar sistemasi o'zbek xalq ijodiyotining qadimiy qatlamiga taalluqligi bilan ham xarakterlanib turadi. Shuning uchun ham homiy personajlarning epik asarlardagi badiiy tasviri chuqurroq tadqiq etilsa, u yoki bu homiy obrazining qadamgi e'tiqodlari bilan aloqadorligiga doir ko'plab ma'lumotlar yuzaga chiqadi. Chunki o'zbek folkloridagi homiy personajlarning aksariyati mifik personajlarni qo'llab-quvvatlovchi xayoliy-afsonaviy pirlar, tangrilar, ma'budlar to'g'risidagi tasavvurlar asosida kelib chiqqan.

Ana shuni e'tiborga olgan holda, o'zbek folklorida tasvirlangan homiy personajlarni shakllanish asoslari va tarixiy evolusiyasi bosqichlariga ko'ra quyidagicha tasnifladik;

1. Homiy obrazining totemistik ko'rinishi. Epik homiylar obrazi o'zining kelib chiqishiga ko'ra, bir necha xil tasavvurlar va e'tiqodlar mahsuli sifatida maydonga chiqqan. Homiy personajlar talqinida eng qadimgi totemistik miflardan tortib, monoteistik qarashlar, ya'ni islom diniga aloqador mifik qarashlarning izlarini ham uchratish mumkin. Epik homiylar obrazining totemistik mif bilan aloqador ko'rinishlari o'zining badiiy ifodasiga ko'ra, ikki toifaga bo'linadi: 1. Jonivor ko'rinishidagi totemistik homiy. 2. Inson ko'rinishidagi totemistik homiy.

Epik homiy obrazining bu ko'rinishiga «Ediga» dostonidagi Tukli aziz obrazini misol qilib keltirishimiz mumkin. Dostonda tasvirlanishicha, Tukli aziz qahramonning otasigina emas, balki uning yaqin maslahatgo'yi, yordamchisi va homiysi vazifasida ham keladi.

Tukli aziz obrazi, aslida, totem-ota haqidagi totemistik mif personajining epik diffuziyasi natijasida paydo bo'lgan. Bu mifik personajning «Tukli aziz» deb atalishi birinchidan, ushbu obraz hamma joyi jun bilan qoplangan mavjudot sifatida tasavvur qilinganligini anglatadi; ikkinchidan, bu mifologik obrazning qadimgi shakli jonivor ko'rinishidagi personaj sifatida tasvirlanganligini bildiradi,

2. Homiy obrazining mifologik ko'rinishi. Xalq dostonlarida qahramonning homiysi sifatida faoliyat ko'rsatadigan mifologik obrazlardan biri chiltonlar bo'lib, bu mifik obraz haqidagi qarashlarning qadimiy asosi animistik tasavvurlar bog'lanadi. Animistik qarashlar inson hayotining eng qadimgi bosqichlariga aloqador bo'lib, uning ildizlari arxaik miflar bilan bog'lanib ketadi. Ezgulik bilan yovuzlik inson hayotining asosini tashkil etganligi sababli ibtidoiy inson hech bir hodisaga befarq qaramagan, ularning zamirida qandaydir ruh yashiringan, deb hisoblagan va ulardan madad kutgan. Shu sababli xalq ijodida chiltonlar, eranlar yoxud har bir kasb-korning piri, Bobo Dehqon, Dovud kabi homiy kuchlar bilan bog'lik miflar yuzaga kelgan.

Xorazm dostonlari tarkibida animizm bilan bog'liq miflar ham anchani tashkil etadi. Ularning orasida chiltonlar bilan bog'liq bo'lganlari, ayniqsa, kengroq tarqalgan. Birorta doston yo'qki, unda chiltonlar ishtirok etmagan bo'lsin. Ayniqsa, «Oshiq» turkumiga kiruvchi dostonlarda ular tez-tez ko'zga tashlanib turadi. Chunki mazkur tipdagi dostonlarda tush motivi asosiy o'rinni egallaydi. Oshiq-ma'shuqlar o'sha tush jarayonida bir-biriga nikoh qilinadi. Albatta, ushbu nikoh jarayonida 40 chilton hozir bo'ladi.

Chilton atamasi forsiydagi «chil» va «tan» so'zlaridan iborat bo'lib, aslida, qirq tan, qirq ruh ma'nosiga egadir. 40 chilton hamisha oshiq'larga hamdam, dastyor, homiy sifatida faoliyat ko'rsatadilar.

бетлар; Жўраев М. «Алпомиш» достониди мифологик образлар. «Алпомиш» – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси, Тошкент, 1999, 147–157-бетлар.

¹ Мадрахимова Н. Кўрсатилган мақола. 34 – 35-бетлар.

“Oshiq” turkum dostonlarda qahramonning karomatli tush ko‘rishi, tushida go‘zal qiz, pari bilan ko‘rishishi yoki unga nikohlanishi motivlarida chiltan obrazi ishtirok etadi. Qahramon o‘z yori haqidagi ma’lumotni tushida chiltanlar orqali bilib oladi. Uning o‘z yori bilan nikoh qilinishi ham tushda, chiltanlar tomonidan amalga oshiriladi. Zero, “tush ko‘rishning va tush lavhasining asosi bitta – inson ruhiy dunyosiniig ramzlaridir”.¹

Darhaqiqat, tush inson ruhiyatining uyqu paytidagi aks sadosidir. 40 chiltanlarning o‘zi ruh bo‘lganligi sababli inson ruhi bilan muloqotga kirishadilar. Tushdagi nikoh jarayonida ham ruhlar faoliyat ko‘rsatadi. Inson esa uyg‘onganidan keyin tushidagi voqiyalarni amalga oshirishga kirishadi.

Qahramonning tushida chiltanlar vositasida o‘zining bo‘lajak yori bilan ko‘rishib, so‘zlashishi o‘zbek eposi uchun umumiy bo‘lgan motivlardan biri hisoblanadi. Bu motivii biz, hatto “Alpomish” dostonida ham ko‘ramiz. Bizning fikrimizcha, mazkur motivning qadimgi namunalarida qahramonning chiltanlar bilan bevosita uchrashishi va ularning himiyligidan bahramand bo‘lishi tasvirlangan. Tush bilan aloqador tasvir esa keyinchalik kelib chiqqan.

Dostonlarda tasvirlangan bu lavhada chiltan haqidagi mifologik qarashlari to‘la ifoda etilgan. Ma’lumki, chiltanlar qirq nafar ko‘zga ko‘rinmaydigan ruxlar bo‘lib, oddiy kishilar ko‘ziga ko‘rinmaydilar. Ularning soni hamisha qirq nafar bo‘ladi. Chiltanlar orasida haftan va setanlar alohida ajralib turishadi. Ularning hammasi yaktanga bo‘ysunadilar. Haftanlar dunyoning yetti burchida turib, olamda bo‘layotan sir-asrorlardan xabardor bo‘lib turadlar. Setanlar esa chiltanlar orasidagi eng donishmand uchildir.²

O‘rta Osiyo xalqlari mifologiyasida chiltanlar «g‘oyib eran», «eranlar», «qirq chiltan», «qirq bir chiltan», «chiltan qaroqchi» kabi nomlar bilan ham ataladi. Ayniqsa, chiltanlarning «eranlar» deb nomlanishi Xorazm dostonlarida ko‘p bora uchratiladi.

Chiltan obrazini o‘zbek xalq ertaklaridagi «qirq qaroqchi» badiiy detali bilan qiyoslab tadqiq etgan M.Jo‘rayevning fikricha, chiltan va qirq qaroqchi obrazlari o‘zaro aloqador bo‘lib, «matriarxat tuzumining so‘nggi davrida paydo bo‘lgan erkaklar «yashirin jamiyat»lari haqidagi tasavvurlarni o‘zida mujasamlashtirgan».³

Ma’lumki, ibtidoiy davrdagi bunday «yashirin jamiyatlar» qabila, urug‘larning mifologik tasavvurlari, marosim va udumlarini saqlovchi, rivojlantaruvchi va yoshlarga singdiruvchi muqaddas guruh hisoblangan. Balog‘at yoshiga yetgan yosh o‘g‘il-qizlar ana shunday guruhga mansub bo‘lgan kekxa kishilar davrasida ma’lum muddat yashab, belgilangan sinov marosimi udumlarini bajaranganlar, ulardan ajdodlarining miflari va afsonalarini eshitganlar. «Yashirin jamiyat» azolari yoshlarni qadimgi muqaddas marosimlarda qatnashishga o‘rgatishgan. Mif va marosimlarning mohiyati tushuntirib berilgan. Ushbu tarixiy voqealarning mifologik tasavvurlar doirasida aks ettirilishi natijasida «chiltan» obrazi kelib chiqqan.

Chiltan obrazining sinov marosimlariga aloqadorligini Xorazm etnografiyasi bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borgan olim M.V.Sazonovanning quyidagi fikrlari ham tasdiqlaydi: «Chiltan haqidagi tasavvurlar o‘smirlarni muayyan yosh-tabaqa bosqichidan navbatdagsiga o‘tkazish vazifasini bajaruvchi initsiatsiya marosimi bilan bog‘liq».⁴

Xorazm dostonlarida Amudaryo bo‘ylarida yashagan aholining mifologik tasavvurlariga aloqador bo‘lgan obrazlar ham homiy vazifasida keladi. Ana shunday mifik obrazlardan biri Hubbidir. Hubbi Xorazm afsonalarida suv muakkili, daryo toshuvini nazorat qilib turadigan xayoliy obraz, mushkul ahvolda qolgan kishilarni qutqaruvchi pir sifatida tasvirlanadi. Hubbi obrazining talqinlari va suv kulti bilan bog‘liq mifologik asosi U.Jumanazarov, M.Jo‘rayev, M.Razzoqovalarning ishlarida o‘rganilgan.⁵

Xorazm vohasining sug‘orish tarixining yirik tadqiqotchisi Y.G‘ulomov keltirgan afsonada hikoya qilishicha, «Faridun va hatto Jamshid podsholik qilmasdan ko‘p vaqtlar ilgari Amudaryoda bir yigit yashagan va bu yigit daryoning hokimi bo‘lgan. Uni ismi «Hubbi» bo‘lgan Hubbi baliq bilan oqvatlangan. U bir qo‘li bilan baliqni ushlab olarkan-da, uni quyoshga uzatar ekan, baliq shu ondayoq qovurilar ekan. U yetti yuz yil davomida Amudaryoda yashagan va bu vaqt ichida hech kayday yovuz jin daryoga

¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. Қарши, 1995, 10-бет.

² Андреев М.С. Чилтаны в среднеазиатских верованиях. В.В.Бартольд. Ташкент, 1927, с. 340 – 342.

³ Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли рақамлар. Тошкент, 1991, 144-бет.

⁴ Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. Л., 1978, с. 89.

⁵ Жуманазаров У. Сувга сигиниш ҳақида айрим қайдлар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 1990, 4-сон, 54 – 58-бетлар; Жўраев М. Хоразм мифологиясида Хубби култи. “Илм сарчашмалари”, Урганч, 2002, 1-сон, 19–24-бетлар; Яна ўша. Ўзбек мифологиясида Хубби образи. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 2002, 2-сон; Раззоқова М. Ўзбек халқ афсоналарида Хубби образи. “Адабиёт гулшани”, Тошкент, 1999, 40–44-бетлар.

yaqinlasha olmagan va hatto u vaqtda chivinlar ham bo'lmagan. Jamshid taxtga o'tirgan vaqtdan boshlab Hubbi dom-daraksiz g'oyib bo'lgan. Uni osmon dengizining malikasi – go'zal qiz o'g'irlab ketgan deb o'ylaydilar. U g'oyib bo'lgandan keyin Amudaryoda Hubbining onasi paydo bo'lgan. Ana shu Hubbining onasi birinchi qayiqni qurgan va xalqni daryoda urishishga o'rgatgan. So'ngra Hubbining onasi butunlay ketib qolgan».¹

Boshqa bir afsonada aytishicha, Hubbi Hakim ota Boqirg'oniyning kenja o'g'li ekan. Katta o'g'il-lari otalarining izidan borib, diniy ilmlar bilan mashg'ul bo'la boshlabdilar. Biroq Hubbixo'ja yoshligida-noq ot minib yurishni, ov qilishni yaxshi ko'radi. Hakim ota Hubbixo'ja darvesh bo'lish o'rniga jangchi bo'ladi deb xavfsirab, ko'p xafa bo'lgan. Ammo uning xavfsirashlari bejiz bo'lib chiqdi. Hubbixo'ja mo'jizalar ko'rsata boshlaydi: suvga botganlarni qutqarar, so'yilgan ho'kizlarga jon qaytarar va hokazolar qillar ekan. Bir kuni Hubbixo'ja o'z joyidan uzoqroq bir daryoga borgan. Hakimota uyda o'tirib, uni uch marta chaqirdi. Birinchi chaqiriqqa u javob qaytargan, ikkinchisini javobsiz qoldirgan, uchinchisida otasi-ning qarshisiga yetib kelgan. U birinchi chaqiriqdayoq uyga qarab yo'l olgani, ikkinchi chaqirishida suvga cho'kkanlarni qutqirish bilan ovora bo'lganligidan javob bera olmaganligini aytgan. Hubbi tomonidan qilingan mo'jizalar otasining g'azabini keltirgan va u Hubbining Xorazmdan chiqib ketishini so'ragan.

Hubbixo'ja otasi bilan vidolashgan va shu ondayoq yerga yotib, ko'zdan g'oyib bo'lgan. Ota-onasi bu mo'jizani ko'rib, hayron qolganlar. Tangri Hakim otaga murojaat qilib, bunday degan; «Uning avlodidan uch yuz oltmishta avliyo chiqar edi, sen bunga to'sqinlik qilding, endi sening bu gunohing yuvilishi uchun qabring ustidan qirq yil mobaynida daryo oqib turishi kerak».²

Hubbiniig sirli ravishda qushga aylanishi va ota-onasining uyini tark etib, g'oyib bo'lishi haqidagi mifik tasavvurlar mangu barhayot tangrilar to'g'risidagi miflar asosida kelib chiqqan bo'lishi ham mumkin.

3. Homiy obrazining kiyingi ko'rinishi. Epik tafakkurning taraqqiyoti davomida mifologik xarakterga ega bo'lgan homiylik obrazining ayrim funksiyalari real hayotda yashagan ayrim tarixiy shaxslar obraziga singdirilishi hodisasi xalq dostonlarida ham kuzatiladi. Ayniqsa, islom dini g'oyalari targ'ib qilish va ommalashtirish jarayoni bilan bog'liq tarixiy voqealarda bevosita ishtirok etgan kishilar. Xorazm vohasida avliyo sifatida tan olingan va xalq ommasi tomonidan sig'inilgan diniy arboblari, ulamol-lar, olim va shoirlarning nomlari dostonlarda pir sifatida tilga olinadi.

Xorazm dostonlarida, ayniqsa, «Malika Zavriyo», «Malikayi Dilorom» kabi romanik dostonlarda islom dini bilan bog'liq bo'lgan hazrat Ali, Vaysil qiron» Bahouddin Naqshband, Said ota, Norinjon bu-va, Polvon ota, Fotima-Zuhra, Shayx Sharif, Olovxo'ja pir, Piryor vali, Darg'on ota, Zangi bobo, Ervali kabi tarixiy shaxslar nomi ham tilga olinadi. Bu tarixiy shaxslar nomining dostonlarda ifodalanishi avliyolar haqidagi Xorazm agiografik adabiyotlarida bu shaxslarning badiiy obrazlari yaratilganligi sabab bo'lgan. Baxshi sha xalfalar bunday qissa hamda risolalar mazmunidan xabardor bo'lganliklari uchun ularning nomi homiylik qatorida sanaydilar.

Demak, Xorazm dostonlarining obrazlar sistemasi asosida to'rt xil personaj turkumini o'z ichiga oladi. Ular quyidagilar: a) dostonning sujet liniyasida harakat qiladigan asosiy personajlar; b) bosh vazifasi asosiy qahramonga qarshilik ko'rsatish, yomonlik qilishdan iborat bo'lgan raqib personajlar; d) asosiy personajga yordam beruvchi, yo'l ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, sehrli-magik narsalar bilan ta'minlovchi homiy personajlar; e) asosiy personajga nisbatan neytral pozitsiyada turuvchi yordamchi personajlar. Bu tipdagi personajlarning har biri o'zining epik asardagi badiiy o'rni, vazifalari, poetik talqini, tarixiy-genetik asoslari va o'ziga xosligiga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

Xorazm dostonlarida tasvirlangan homiy personajlar tarkibi o'zining tarixiy asoslariga ko'ra, quyidagi tiplarga bo'linadi: a) totemistik tasavvurlar bilan aloqador homiy personajlar; b) mifologik tasavvurlar bilan bog'liq homiy personajlar; d) monoteistik diniy qarashlar bilan aloqador homiy personajlar.

Homiy personajlar obrazning genetik asoslari ajdodlarimiz dunyoqarashining qadimiy qatlamlariga mos tasavvurlardan biri totemizmga, ya'ni totem-ota, totem-ona haqidagi e'tiqodlarga, otalar arvohi-niig madadiga ishonishga asoslangai kult miflariga bog'lanadi. Epik homiy obrazining tarixiy taraqqiyoti «mifologik tip-epik tip» bosqichlarini o'z boshidan kechirgan.

Totem hamda homiy-ajdodlar haqidagi mifologik qarashlarning rivojlanishi natijasida folklor asar-larida yetakchi qahramonga ko'maklashadigan, uni qo'llab-quvvatlaydigan homiy personaj obrazi shakl-langani.

¹ Фуломов Я. Хоразмнинг суғорлиши тарихи. Тошкент, 1959, 31 – 32-бетлар.

² Фуломов Я. Кўрсатилган асар. 32 – 33-бетлар.

**Сабилова Насиба Эргашевна (филология фанлари доктори (DSc), доцент,
Хоразм ВХТХҚТМОХМ Тилларни ўқитиш методикаси кафедраси мудири)
ЖАНУБИЙ ВА ШИМОЛИЙ ХОРАЗМ ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБЛАРИ**

Аннотация. Ушбу мақолада сўз Хоразм достончилик мактаблари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида боради. Достончилик мактабларининг турлича шаклланишига халқнинг этногенетик тарихи ҳам жиддий таъсир этиши, чунки ҳар қандай этник гуруҳ ўзининг қадимий анъаналарини барқарор сақлаши, буни Хоразмдаги достончилик мактабларида яққол кўриш мумкинлиги ҳақида фикрлар билдирилади. Шунингдек, санъатишунос олим Б.Матёкубов ўз рисоласида Бола бахши берган маълумотга асосланиб, Хоразм достончилигини уч мактабга бўлиниши, Хоразм достонлари, бахшичилик мактаблари хусусида фольклоршунос С.Р.Рўзимбоев ҳам кўпгина мулоҳазаларни билдиргани, воҳада иккита достончилик анъанаси мавжуд эканлиги ҳақида илмий-назарий маълумотлар берилган. Мақола Жанубий ва Шимолий Хоразм достончилиги анъаналари таснифи асосида таҳлил қилинди, достончилик мактабларининг ўхшаши ва фарқли томонлари Хоразм достонларидан олинган мисоллар билан исботлаб берилди.

Аннотация. В данной статье речь идёт о школах Хорезмского эпоса и их особенностях. Говорят, что этногенетическая история народа оказывает существенное влияние на формирование различных школ эпической поэзии, поскольку любой этнос сохраняет свои древние традиции, что хорошо видно в эпических школах Хорезма. Также искусствовед Б.Матякубов разделил Хорезмский эпос на три части, основываясь на информации Бола Бахши, фольклорист С.Р.Рузимбаев также прокомментировал Хорезмские эпосы, школы Бахши, а в оазисе существуют две традиции эпической поэзии. Статья анализируется на основе классификации традиций эпической поэзии Южного и Северного Хорезма, на примерах из эпоса Хорезма доказывается сходство и различие эпических школ.

Annotation. In this article we will talk about Khorezm epic schools and their peculiarities. It is said that the ethnogenetic history of the people has a significant impact on the formation of different schools of epic poetry, as any ethnic group preserves its ancient traditions, which can be clearly seen in the epic schools of Khorezm. Also, art critic B.Matyukubov in his pamphlet divided the Khorezm epic into three shops based on the information given by Bola Bakhshi, folklorist S.R.Ruzimbaev also commented on Khorezm epics, Bakhshi schools, and there are two traditions of epic poetry in the oasis. The article is analyzed on the basis of the classification of traditions of epic poetry of South and North Khorezm, the similarities and differences of epic schools are proved by examples taken from Khorezm epics.

Калим сўзлар: достончилик, Хоразм достончилик мактаблари, Жанубий Хоразм достончилик мактаби, Шимолий Хоразм достончилик мактаби, Хоразм достончилиги мактаблари, Юқори мактаб, Ўрта мактаб, Ошоқ (қуйи) мактаб, Хоразм бахшилари, Бола бахши, Ошиқ Ойдин Пир.

Ключевые слова: эпос, Хорезмская эпическая школа, Южно-Хорезмская эпическая школа, Северо-Хорезмская эпическая школа, Хорезмские эпические школы (мастерские), Верхняя школа-мастерская, Средняя школа, Ошюкская (Нижний) школа, бахши Хорезма, Бала Бахши, Ошик Айдын Пир.

Key words: Epic, Khorezm Epic Schools, South Khorezm Epic School, North Khorezm Epic School, Khorezm Epic Stores, Upper Store, Middle Store, Oshoq (Lower) Store, Khorezmian Bakhshies, Bola Bakhshi, Oshiq Aydin Pir.

Достончилик халқимиз маънавиятида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. “Уни куйловчи бахшилар нодир маънавий бойликларни мукамаллаштиришда муҳим вазифани амалга оширишади. Улар юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган образларни бадий қайта ишлаш орқали асарнинг ғоявий мазмунини яна-да чуқурроқ илдиз отишига замин ҳозирлашади”.¹

Бахшилар ўзларининг юксак хотираси, хонандалик қобилияти, жонли халқ тилининг хассос билимдони сифатида асрлар оша келаётган эпик анъаналарни, бой ва ранг-баранг эпосни авлоддан авлодга етказишда кўприк вазифасини ўтаб келишмоқда. “Ўзбек бахшилари ғоявий йўналишда, эпик репертуарининг ягоналиги, ижро усули ва куй-қўшиқда бир хил анъанага эга бўлсаларда бари бир улар ўзига хос услуб, ижро йўналишлари, репертуар характери билан ўзаро фарқларга эга. Бу ҳодиса достончилик мактабларини келтириб чиқаради”.

¹ Чичеров В.И. Школы сказителей Заонежья. М., “Наука”, 1982, с. 132.

Достончилик мактабларининг турлича шаклланишига халқнинг этногенетик тарихи ҳам жиддий таъсир этади.¹ Чунки ҳар қандай этник гуруҳ ўзининг қадимий анъаналарини барқарор сақлайди. Буни Хоразмдаги достончилик мактабларида яққол кўриш мумкин. Санъатшунос олим Б.Матёкубов ўз рисоласида Бола бахши берган маълумотга асосланиб, Хоразм достончилигини уч дўконга (дўкон – манзил, макон, худуд маъносида) бўлади.

Юқори дўкон. Бу дўкон ўз ичига, шартли равишда, Туркменистоннинг Лебоб вилояти (Чоржўй), Дарғон ота, Питнак туманларини қамраб олади. Бу дўкон бахшиларининг куй йўллари мўътадил бўлиб, дуторларининг ҳажми ҳам Фарғона-Тошкент дуторларига ўхшашлиги билан ажралиб туради. Мазкур дўкондан Хўжаёз бахши, Амин бахши, Мурод бахши, Эшниёз бахши ва бошқалар етишиб чиққан. Унинг марказини шартли равишда Ҳазорасп деб белгилаш мумкин.

Ўрта дўкон ўз ичига Хива, Хонқа, Янгиарик, Урганч, Қўшқўпир, Шовот туманларини бирлаштиради. Унинг марказини, шартли равишда, Хива шаҳри сифатида белгилаш мумкин. Ушбу дўкон бахшиларининг куйлари жўшқин ва ўйноқидир. Уларнинг дутори ҳам юқори ва қуйи дўконларникидан кичикроқдир. Уларга хос яна бир хусусият дуторга буломон ва доирада жўр бўлишадди. Бу дўконнинг вакиллари Эшвой бахши, Матниёз гўржа (Ғарибниёз), Нурмамат чўлоқ ва бошқалардир.

Хуллас, **Ўрта дўкон** Хоразмда асосий достончилик маркази бўлиб, унинг намояндлари сифатида Аваз бола, Нурилла чиғатой, Эрнафас бахши, Матёкуб қори, унинг ўғиллари Ҳасан ва Сайид бахшилар, Бекжон бахши, Абдрим бахши, Усмон бахши (Бола бахшининг бобоси), Бува бахши, Жуманазар бахши ва Бола бахшиларни тилга олиш мумкин.

Ошоқ (қуйи) дўкон – Гурлан, Тошҳовуз, Кўхна Урганч, Хўжайли каби Амударёнинг қуйи оқимидаги худудларни ўз ичига олади. Унинг марказини, шартли равишда, Манғит шаҳри деб белгилаш мумкин. Бу худуд бахшилари, кўпинча, якка дутор жўрлигида достон куйлашади. Дўконнинг ёрқин намояндalarидан бири Ризо бахши бўлиб, у Ферузнинг хос бахшисидир. Шунингдек, Эрназар бахши, Суяв бахши, Отажон бахши ва бошқалар ҳам ўша дўкон услубида достон куйлашган.²

Хоразм достончилиги анъаналарининг илдизлари жуда қадимий ва мураккабдир. Чунки бу ўлкада миграция жараёнлари фаол бўлиб, узоқ давом этган форсий ва туркий халқлар аралашуви натижасида достончилик анъаналари ҳам эволюцияга учраган. Бу жараён XX асргача давом этиб келган. Бу масала махсус тадқиқотларда таҳлил этилган.³ Хоразм достонлари, бахшичилик мактаблари хусусида фольклоршунос С.Р.Рўзимбоев ҳам кўпгина мулоҳазаларни билдирган. Унинг қайд қилишича, воҳада иккита достончилик анъанаси мавжуд:

1. Жанубий Хоразм достончилиги анъаналари.

2. Шимолий Хоразм достончилиги анъанаси.

Биз ишимизда ана шу тасниф асосида фикр юритдик.

Ушбу тасниф муаллифининг айтишича, Ҳазорасп маркази бўлган “юқори дўкон” анъаналари XX аср бошларида Жанубий Хоразм достончилиги анъаналари билан сингишиб кетган.

Дастлаб, Жанубий Хоразм достончилиги анъаналари ҳақида сўз юритадиган бўлсак, ушбу достончиликнинг илдизлари жуда қадимийлиги билан ажралиб туради. XI асрга келиб ўғуз туркларининг эрон тилли аҳоли билан чагишувининг кучайиши тилнинг туркийлашиш жараёнини тезлаштирди, ўзини сарт номи билан атовчи субстрат аҳоли туркий тилли суперстрат билан бирлашиб, янги бир этник гуруҳни шакллантирди. Бу гуруҳ вакиллари ҳозирги ўғуз лаҳжасида гапирувчи ўзбек аҳолисининг энг қадимги авлодлари бўлиб, улар Хоразмнинг жанубий томонига жойлашганлар.⁴ Ўша сабабга кўра, бу худуддаги достончиликда қадимги хоразмийларга хос анъаналарнинг сақланиб қолганлиги, табиий.

X асрлардаёқ бу худудда шаҳарларнинг сони 30 тага етган. Урганчдан кейин Ҳазорасп, Дарғон, Хива шаҳарлари вужудга келган.⁵ Бу шаҳарларда ўтроқ ҳаётнинг барқарорлашуви, шаҳар маданиятининг ўсиши адабиёт ва санъатга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Жанубий Хоразм достончилиги анъанаси асосан ўғуз лаҳжасида гапирувчи аҳоли яшайдиган худудларни қамраб ола-

¹ Рўзимбоев С. Хоразм достончилиги эпик анъаналари. Урганч, “Университет”, 2008, 18-бет.

² Матёкубов Б. Достон наволари. Т., “BUILDING PRINT”, 2009, 23 – 26-бетлар.

³ Рўзимбоев С. Хоразм достонлари. Т., “Фан”, 1985, 22 – 23-бетлар.

⁴ Рўзимбоев С. Хоразм достончилиги эпик анъаналари. Урганч, “Университет”, 2008, 4-бет.

⁵ Жуманиёзов Р. Қадимги Хоразм тарихи. Урганч, “Мураббий”, 1993, 45-бет.

ди. Бунга Амударёнинг чап қирғоғидаги Ҳазорасп, Боғот, Янгиариқ, Хонқа, Урганч, Хива, Қўшқўпир, Туркменистоннинг Тошҳовуз вилоятидаги жанубий туманларни киритиш мумкин.

С.Р.Рўзимбоев бу ҳудудга ўнг қирғоқда жойлашган Тўрткўл ва Эллиққалъа туманларини ҳам киритади. Бироқ айрим тадқиқотларда таъкидланишича, бу ҳудудда, хусусан, машҳур дostonчи Қурбонбой жирoв репертуарида икки тилда куйланган дostonлар ва фақат ўзбекча ёки қорақалпоқча куйланган дostonлар ўзларида қорақалпоқ дostonчилиги анъаналари руҳини бўртдиргани ҳолда, Нурота, Қўрғон, Жанубий Хоразм дostonчилик мактабларига хос анъаналарни ҳам синкретик тарзда мужассам этган фольклор асарлари ҳисобланади.¹ Шу сабабли Тўрткўл, Эллиққалъа туманлари ҳудудида, асосан, ўғуз тилли аҳоли яшаса-да, улардаги дostonчилик анъаналарини маҳсус тадқиқ қилишга тўғри келади.

Жанубий Хоразм дostonчилигига хос асосий хусусиятлар қуйидагича:

а) бахши дотор ва гармон (соз) жўрлигида куйлайди, кейинги пайтларда тор асбоби расм бўлди. Бахшига буломончи, ғижжакчи ва доирачи жўр бўлишади. Насрий матнни бахши ҳикоя қилиб, шеърий парчалар ижросида бахшига доирачи ҳам қўшилади. Албатта, қадимда асосий чолғу асбоби дотор бўлган. Соз (гармон) эса XX асрнинг охири чорагида руслар Хива хонлигини босиб олгандан кейин воҳага кўчиб келган немис меннонитлари томонидан олиб келинган. Уни, дастлаб, Қурбон созчи – Қурбон Исмоилов, Сафо созчи – Сафо Муғаннийлар қўллашган. Кейин бахшилардан Қодир созчи, Жумёз созчилар гармон, буламон, ғижжак жўрлигида дoston ижро қилишган. Бола бахши 1928 йилдан торда куйлай бошлаган, Жанубий Хоразм дoston куйлари шўх ва ўйноқи. Унда мақом уфорилари ҳам ишлатилади. М.Л.Садоков: “Хоразм кўшиқлари латиф, ўзига хос назокатга эга, ритмикаси эса рақсга мойил”, деб ёзганида Жанубий Хоразмга хос куйларни назарда тутган.² Куйларнинг шўх, ритмикага бойлиги бахши ансамблида доира асбоби бўлишини тақозо қилади. Хоразмда оғзаки тарқалган халқ кўшиқлари ҳам дoston куйларига мос келади, в) Бу ҳудудда тарқалган дostonлар асосан китобий характерга эга. Шу сабабли уларда ҳажмий мўъжазлик кўзга ташланади. Ижро вақти 2 – 2,5 соатни ташкил этади.

Вамбери асарига қайд қилинган “Бахши китоби”, асосан, Жанубий Хоразм бахшиларининг қўлида қўлланила бўлиб хизмат қилган. Ёш бахшилар дostonларни қисса-дostonлар орқали ўзлаштирганлар. Албатта, оғзаки репертуар алмашиш анъанаси ҳам давом этган. Дoston ижросида куй-кўшиққа катта эътибор қаратилган. Дoston матнидаги ҳар бир кўшиқ маҳсус куйлар орқали ижро этилган. Жанубий дostonчиликда ишлатиладиган мусиқа куйлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Улар Ширвоний усули деб юритилади. Хоразм дoston номалари (куйлари) ўзининг тугал шакли, очик овозда куйланиши, халқ кўшиқларига яқинлиги, дoston воқеаларига боғлиқлиги, ўзига хос ёрқин услуби билан ажралиб туради. Улар мақом ва ўзга мумтоз куй йўллари каби ўзига хос номланишга ва туркумланишга эга.³

Профессор С.Р.Рўзимбоевнинг Бола бахши берган маълумотларга асосланиб қайд қилишича, қадимда Ширвоний услубида 72 куй (нома) ишлатилган. Ҳозирги даврда ўттиздан ошиқ нома қўлланилади. Дoston номаларининг номланиши турли сабаблар негизида рўёбга чиққан бўлиб, бизга қуйидаги куйлар етиб келган: 1. Бобоҳоним. 2. Галалайлим. 3. Гуландом. 4. Зоринжи. 5. Мунгли зоринжи. 6. Илғор I. 7. Илғор–II. 8. Қирқ минг илғор. 9. Илғор сарпардаси. 10. Мухаммаси ифтор. 11. Мухаммаси дoston. 12. Мухаммаси бахши–I. 13. Мухаммаси бахши–II. 14. Нолиш–III. 15. Така нолиш. 16. Нома боши. 17. Найларман–I. 18. Найларман–II. 19. Оромижон. 20. Раҳмайла. 21. Саргардон. 22. Шо кўчди. 23. Ширвоний–I. 24. Ширвоний II. 25. Ширвоний III. 26. Ширвоний IV. 27. Эшвой. 28. Эшвойи курд. 29. Эшвойи Урганжий. 30. Қора дали. 31. Эроний.

Дostonни бошлашда нома боши (Мухаммаси ифтор) чалинади. Кейин дидактик характердаги Машраб, Махтумкули шеърларидан кўшиқ айтилади.

Дoston ниҳоясида “Оромижон” ва “Бартавул уфориси” ижро этилади. Бу чолғу куйларида сурнай ҳам иштирок этади. Охирида қайроқ ўйини авжга чиқади. Ниҳоят, “Танги сози” куйи чалинади. Шу билан бахшилар чиқиши яқунланади.⁴ Қадимги тўйларда бахшилар хизмат қилишган.

¹ Мадраҳимова Н.Я. “Ширин билан шакар” дostonининг қиёсий-типологияк таҳлили. Номзод. дисс. автореферати, Т., 1996, 18-бет.

² Садоков И.Л. Тысяча осколков золотого саза. М., “Наука”, 1981, с. 164.

³ Матёкубов Б. Дoston наволари. Т., “BUILDING PRINT”, 2009, 41-бет.

⁴ Рўзимбоев С. Хоразм дostonларининг спецификаси, типологияси ва поэтикаси. Докторлик дисс., Т., 1990, 45-бет.

Улар билан бирга масхарабозлар, дорбозчилар ҳам иштирок этишган. Бахшилар танаффуси вақтида масхарабозлар, дорбозлар томоша кўрсатишган. Сўнгра дoston куйлаш давом этган. Ўтган асрнинг 50-йилларигача турли бахши жамоалари воҳанинг шаркидаги Дарғонотадан тортиб токи ғарбидаги Кўхна Урганчгача бўлган худуддаги тўйларда хизмат қилиб, дoston куйлаганлар, томоша кўрсатганлар. Ўша жараёнда ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ бахши-жировлари ўзаро репертуар алмашган. Икки-уч тилда дoston ижро этадиган бахшилар анчани ташкил қилган. Ўз навбатида, айтишув мусобақаси уюштирилган. Голиб бахшиларга от, туя, хўкиз, пўстин каби совринлар тақдим қилишган.

Юқорида қайд қилганимиз – юқори, ўрта ва ошоқ (қуйи) дўкон бахшиларига хос турли мактаблар ўша даврда фаол ишлаб турган. Барча бахши жамоаларида масхарабозлар гуруҳи бўлган. Ўша гуруҳда иштирок қилган манғитлик Юсуф масхарабознинг ўғли Шукрулла Юсуповнинг ёзиб қолдирган хотирасига кўра, унинг отаси Юсуф масхарабоз манғитлик Аҳмад бахши Матназаровнинг гуруҳида иштирокчи бўлган.

Масхарабозларнинг репертуарида машҳур бахшиларнинг дoston айтишини муқаллид усулида намойиш қилиш одати бор эди. Юсуф масхарабоз ўзбек, туркман, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида эркин сўзлай олган. Аммо тоталитар тузум даврида сен бошқа миллат тилларини масхаралайсан, деган айб билан уни қамоққа олишади ва талантли ижодкор у ёқдан қайтиб келмайди.

Хоразм бахшилари дoston айтиш жараёнида халойиқни зериктирмаслик учун ҳамиша масхарабозлар жамоасини бирга олиб юришган ва нафас ростлаб олиш пайтларида уларга навбат беришган. Баъзи тўйларда ўзбек ва туркман бахшиларининг айтишув мусобақалари ташкил этилган. Бундай мусобақа-айтишувлар бахшилар пири бўлмиш Ошиқ Ойдин пир қабри жойлашган Вос-Бўстон шаҳрида (Туркманистоннинг Тошховуз вилояти) мунтазам равишда ўтказилган. Бу анъана 1994 йилда тўхтаб қолган. Бу анжуманнинг шиори сифатида “Тўрўғли” туркуми дostonларининг “Хирмондали” шохобчасидан олинган қуйидаги мисралар шиор қилиб олинган эди:

*Бундан борсанг, шаҳри Бўстон бориб ўт,
Ошиқ Ойдин пирдан дуо олиб ўт.*

1994 йилги бахшилар мусобақасида Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон, Қорақалпоғистондан келган бахши-жиров-оқинлар туркман бахшиларига меҳмон бўлиб, ўз санъатларини намойиш қилишган. Байрам-мусобақа икки кун давом этиб, мингдан ошиқ бахши иштирок этган.¹ Ушбу анъаналар халқларимизнинг бахшичилик санъатига нақадар ҳавасманд эканлигидан дарак беради. Ўша анжуманда томошобинлар сони 150 мингдан ошиқ бўлган. Бахшиларга ноёб совғалар берилган, олқишлар айтилган. Ушбу тантаналарда Бола бахши ўз ўғиллари Норбек, Матёқуб ва Етмишбойлар билан биргаликда қатнашиб, охири марта севган дostonларини куйлаган ва сал ўтмай вафот этган. Турли миллат бахшиларининг ўзаро учрашуви, мусобақалашиви, яқиндан танишуви эпик анъаналарнинг ривожланишига таъсир кўрсатиши, табиий.

Хоразм воҳасидаги ўзбек, туркман, қорақалпоқ бахшилари азалдан устоз-шогирдлик анъанасига эга. Шу сабабдан ҳам Суяв бахши уч тилда, Бола бахши ва Қурбонбой жировлар икки тилда дoston куйлаш имкониятини қўлга киритишган. Ушбу ҳолат халқлар дўстлиги, маънавий бирдамлик туйғуларини уйғотишда муҳим роль ўйнаган. Жанубий Хоразм дostonчилигида бахши дутор, гармон, тор воситасида куйлайди. Уларнинг ёнида ҳамиша буламон ва ғижжак жўрлиги сақланади. Шу ўринда Жанубий Хоразм дostonчилигига хос бўлган яна бир анъана хусусида гапиришга тўғри келади. Хива бахшилари, хусусан Бола бахши дoston ижро қилган пайтда насрий қисми ўзи баён қилади. Қўшиққа навбат етганда, унга доирачиси ёки шогирди жўр бўлиб, шеър икки овоз бирикувида ижро этилади.

“Авазхон” достони ижросида барча қўшиқлар ота-бола – Бола бахши ва Норбеклар томонидан биргаликда ижро этилган. Ушбу анъана “Бозиргон” достони ижросида ҳам амалга оширилган. Ушбу ижрода қўшиқлар Бола бахши ва доирачи Солай Ортиқовлар томонидан биргаликда куйланган. Бундай анъана фақатгина жанубий Хоразм бахшилари ижросига хос хусусиятдир. Икки овозда қўшиқ куйлаш тўй даврасида ашуланинг барча тигловчига эшитарли тарзда рўёбга чиқишига ёрдам беради. Аммо бадеҳағўйликни чеклайди. Қўш овозда қўшиқ куйлаш анъанаси дostonлар қўлёзмага кўчирилгандан сўнг мунтазам матн асосида келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шимолий Хоразм бахшилари ижросида ушбу анъана учрамайди. Шимолий Хоразм бахшила-

¹ Ашык-Айдын – 94. Дашховуз, «Хыял», 1994 (29–30 август), 7 – 8-бетлар.

рининг дoston куйлаш анъаналари илгари ички (бўғиз) товушида амалга оширилган. Буни илгариги фаслларимизда келтирилган Н.Муравьевнинг “они поют хрипким голосом”, деган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уларнинг дoston куйлашдаги ушбу қадимий анъанаси Жанубий дostonчилик таъсирида XX аср бошларида барҳам топган. Бу анъана ўзбекларнинг этногенетик хусусиятига боғлиқ. Ушбу анъанага хос хусусиятлар куйидагича:

1. Бахшилар ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлайдилар ва ташқи товушда куйлашади.
2. Бахши дуторда куй чалади. Ёнида буломончи ва ғижжакчи унга жўр бўлади. Доира ишлатилмайди.

3. Ушбу дostonчилик мактаби марказини Манғит шаҳри деб белгилаш мумкин.

Бахши ўз номаларига чалинадиган куйларни эроний йўли деб аташади. Мусикашунос Б. Матёкубов Ширвоний ва эроний мусика йўналишларининг фарқи ҳақида гапириб, асосий алоҳидаликлар услубларнинг мусикий нукталарида, дoston номларининг номланишидан тортиб оҳанг, услуб, куй тузилиши, мусикий чолғуларнинг қўлланилиши ва вазифаларининг белгиланиши каби жиҳатларида намоён бўлади, деб таъкидлайди. Эроний ва ширвоний номлари ҳақида сўз юритиб, бу атамаларнинг келиб чиқишини Хоразмнинг қадим замонларданок Эрон ва Озарбайжон (Ширвон) мамлакатлари орасидаги тарихий маданий алоқаларга боғлайди.

Кекса санъаткорлар билан мулоқотда улар бошқачароқ фикр билдиришади. Мусика ҳеч қачон бошқа мамлакатдан олиб келинмайди. Улар халқ тарихи, менталитети билан боғлиқ ҳолда асрлар оша яшаб келмоқда.

Шимолий дostonчилик анъаналарига алоқадор куйлар куйидагилардир:

1. Нома боши.
2. Бартавул.
3. Берадам.
4. Бешпарда.
5. Ел пасаланди.
6. Илғор–I.
7. Илғор сарпардаси.
8. Кўшим полвон.
9. Кўр қиз.
10. Мухаммаси ифтор.
11. Калта мухаммас.
11. Бош мухаммас.
12. Нолиш мухаммас.
13. Нолиш–I.
14. Нолиш–II.
15. Нолиш сайқали.
16. Ола қайиш.
17. Патак.
18. Сарпарда.
19. Салтиқ.
20. Табриз.
21. Тўрғай.
22. Шокўчди.
23. Шосанам.
24. Эшвой.
25. Эшвойи туркман.
26. Қорадали.
27. Уч тўп.
28. Кўша даст.
28. Кўшим Полвоннинг гажи.
29. Эшвойининг гажи.
30. Галалайлим.
31. Галалайлимнинг гажи.
32. Эронийнинг гажи.
33. Эронийнинг сайқали.
34. Бартавул уфориси.

Шимолий дostonчиликда бирор куй номи айтилиб, ўша куйнинг “гажи” сўзи ишлатилади. Масалан, Эшвой, Эшвойининг гажи. Санъатшунос Отаназар Матёкубовнинг бизга шарҳлашича, бу сўз “каж” сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шакли бўлиб, “Куйнинг тескариси” маъносига эга. Шунингдек, Хоразмдаги ҳар иккала дostonчилик мактабларида ишлатиладиган айрим куйлар туркман, озарбайжон ва қорақалпоқ бахшилари томонидан ҳам истифода этилади.

Ўзбек фольклорида дoston жанри ўзининг буюк обида эканлиги, монументаллиги ва кўп қирралилиги билан алоҳида ажралиб туради. Шу сабабли уни фақат профессионал ижрочи-бахшигина куйлай олади. Бахшилар ўзларининг юксак хотираси, хонандалик қобилияти, бурро нутқи, Худо берган иқтидори орқали ушбу маънавий бойликни минг йиллар давомида сайқаллаб авлоддан-авлодларга етказиб келишмоқда. Репертуар, ижрочилик, куй-қўшиқлардаги умумийлик кўзга ташланса-да, ҳудудий яшаш тарзи, турли этногенетик омиллар ўзаро фарқларни, дostonчилик мактабларини вужудга келтиради. Хоразм воҳаси турли этногенетик қатламларнинг чатишувидан иборат аҳолидан иборат бўлганлиги учун ушбу ҳудудда дoston куйлаш анъанаси бир хил эмас. Уларни, асосан, икки анъана атрофида бирлаштириш мумкин. Хоразмнинг жанубий қисмида қадимданок ўзларини сарт тоифасига мансуб деб қаровчи ўғуз шеваси вакилларияшади. Аслида, уларнинг аجدод-авлодлари қадимги хоразмийлар авлоди билан чатишиб кетган. Бу ҳудуд бахшилари ўғуз лаҳжасида гапиришади. Улар дутор, гармон жўрлигида куйлашган, кейинчалик тор асосий асбоб сифатида расмийлашган. Бахши махсус ансамблга эга. Унинг ёнида буломон, доира ва ғижжак каби чолғу асбоблари жўр бўлади. Ушбу мактаб дoston куйлари шўх ва жозибадор, унда мақом ва унинг уфорилари ҳам ўз мужассамини топган. Дostonларнинг аксарияти китобий характерга эга ижро 2–2,5 соатга мўлжалланган. Мусика куйлари махсус номларга эга. Ҳозирча уларнинг 31 таси маълум. Илгари мусика куйлари 70 дан ошиқ бўлган. Бахшилар куйларни Ширвоний деб номлашади.

Хоразм бахшиларининг ҳомий пири Ошиқ Ойдиндир. Воҳа бахшиларининг устозлик-шогирдлик анъаналари байналмилал характерда бўлиб ўзбек, туркман, қорақалпоқ бахшилари ўзаро яқин алоқада бўлиб, кўп тиллилик хусусияти сақланган. Суяв бахши уч тилда, Бола бахши ва Қурбонбой жировлар икки тилда дoston куйлашган. Хоразм бахшилар ансамбли ёнида масҳарабоз ва дорбозлар ҳам иштирок этишган. Бахшилар репертуарида асосан “Тўрўғли” туркуми шохобча-

лари, “Ошиқ” дostonлари асосий ўринни эгаллайди. Уларнинг аксарияти қўлзма қисса-dostonлар орқали ўзлаштирилган. Бироқ оғзаки бадеҳағўйлик ҳам батамом барҳам топмаган. Оғзаки вариантлар халқона иборалар, юмористик лавҳалар, сўз ўйинлари билан бойитилган. Жанубий Хоразмда шоирлик ва бахшиликни бирга қўша олган ижодкорлар ҳам учрайди. Жанубий дostonчиликда яна бир ўзига хос хусусият борки, айрим бахшилар, хусусан, Бола бахши дoston қўшиқларини доирачи ёки шогирдларидан бири билан жўр овозда куйлайди. Шимолий Хоразмда, асосан, XVI асрда кўчиб келган Шайбоний ўзбеклари истиқомат қилишади. Улар қипчоқ лаҳжасида сўзлашади. Бу ҳудуддаги бахшилар дотор жўрлигида куйлашади. Унга буламон ва ғижжак жўр бўлади, доира ишлатилмайди. Улар куйларни эроний деб номлашади. Ушбу ҳудудда ҳам куйлар махсус номларга эга бўлиб 34 тани ташкил этади. Уларнинг бир қисми Ширвоний йўллари билан бир хиллик касб этади.

Шимолий дostonчиликда дostonни башлаш ва ниҳоялаш ҳам алоҳидалик хусусиятларига эга. Бироқ ҳар иккала анъанада ҳам томоша рақс билан ниҳоясига этади. Шимолий дostonчилик вакиллари воҳага кўчиб келгандан сўнг то XX аср бошларигача ички товушда куйлаганлар. Буни 1822 йилда Хивага келган Н.Муравьев кузатишлари ҳам тасдиқлайди. Шу сабабли улар дастлаб кўбиздан фойдаланишган, сўнг дотор жўрлигига ўтишган. Шимолий дostonчиликда бахшиларнинг бадеҳағўйлик санъати анча фаол кўзга ташланади. Ўз навбатида, улар репертуаридаги дostonлар ҳажман анча кенг. Буни Турсун бахши ижросидаги “Ҳурилик ва Ҳамро” дostonининг оғзаки вариантини қўлзма нусха билан таққослаганда яққол кўриш мумкин. Бахши дoston матнига халқ сўзлашув тилига оид кўплаб фразеологик ибораларни, мақол ва маталларни, учирик сўзларни киритган. Айниқса, унинг ички медиал формулалари эътиборга лойиқ.

Шимолий дostonчиликнинг яна бир вакили Сақрак бахши нуткида ушбу хусусият яна-да ёрқинроқ кўринади. Унинг сажъ элементларига эътибор қаратиш, аудитория билан мулоқотда бўлиб, даъват, буйруқ, хитоб, сўроқ тарзида алоқа қилиши дoston воқеаларининг тингловчига тўлақонли етказишда муҳим омиллар бўлиб хизмат қилади. Шимолий дostonчиликдаги ички медиал формулалардан фойдаланиш умумтуркий анъана бўлиб, улар озарбайжон, туркман бахшилари нуткида ҳам мавжуд. Аслида, бу усулнинг тарихини қадимги эпосдан излаш лозим. “Китоби дадам Кўрқуд” эпосида ушбу анъана тўлалигича намоён бўлади. Шимолий ҳудуднинг Тўрткўл, Шаббоз ҳудудларида яшаган айрим бахшиларда яна бир анъана борки, уларда бахшилик ва жиронлик ижроси биргаликда намоён бўлади. Тўрткўллик Қўшақўр ва Қурбонбой жирон, Шаббозда яшаган Мусо бахшилар айна пайтда кўбиз чалиб жиронлик ҳам қилишган. Умуман,хулоса қилиб айтганда, икки анъананинг қоришиқ ҳолда учраши ўзаро таъсир ва репертуар алмашиш натижаси ҳисобланади.

**Равшанова Гулрухбегим Қахрамон қизи (филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Қарши Давлат университети; gulrux.ravshanova@mail.ru)
ҲАЖВИЁТДА ҲАЖВИЙ ТИП ВА ХАРАКТЕРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ**

***Аннотация.** Ушбу мақолада Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати, ҳажвиётдаги ўткир кулгининг шакллари, ҳажвий асарларида инсон маънавияти ва ахлоқ муаммолари тадқиқ этилган. Шу жиҳатдан Абдулла Орипов ҳажвлари таҳлили шуни кўрсатадики, унда, кўпинча, сатирик кулги ва унинг шакллари учрашини кўрамиз. Шоир ҳажвларида кулги ниқоблари бир-бирига уйғунлашадиган киноя, заҳарханда, сарказм, пичинг, фош қилувчи кулги асосий ўринни эгаллаши кўрсатиб берилади ва ҳажвий асарнинг қимматини оширувчи қуроли бўлмиш кулгини ҳосил қилувчи воситалар ўрганилган.*

***Аннотация.** В статье исследуется комедийное мастерство Абдуллы Арипова, формы острого смеха в комедии, человеческая духовность и нравственные проблемы в комедийных произведениях. В этой связи анализ комедий Абдуллы Арипова показывает, что мы часто видим сатирический смех и его формы. В комиксах поэта маски смеха сочетаются с иронией, сарказмом, подачей, разоблачительным смехом, изучаются средства создания смеха, которые являются инструментами, повышающими ценность комического произведения.*

***Annotation.** This article examines Abdulla Aripov's mastery of comedy, forms of sharp laughter in comedy, human spirituality and moral problems in comic works. In this regard, the analysis of Abdulla Aripov's comedies shows that in it we often see satirical laughter and its forms. In the poet's comics, the*

masks of laughter are combined with irony, sarcasm, pitching, exposing laughter, and the means of creating laughter, which are the tools that increase the value of the comic work, are studied.

Калим сўзлар: ҳажввия, санъат, маънавият, ахлоқ муаммолари, кулги, юмор, муболага, сарказм, драма, сатирик кулги, масхара қилувчи кулги, физиологик кулги.

Ключевые слова: юмор, искусство, духовность, моральные проблемы, смех, преувеличение, сарказм, драма, сатирический смех, издевательский смех, физиологический смех.

Key word: humor, art, spirituality, moral issues, laughter, exaggeration, sarcasm, drama, satirical laughter, mocking laughter, physiological laughter.

Ҳажвий шеърларида Абдулла Орипов сатирик образ яратиш сирларини моҳирона эгаллаган ҳажвчи шоир сифатида намоён бўлади. Шоир ҳажвий шеърлятида кишиларнинг шахсияти ва фаолиятидаги айрим камчилик ва нуқсонларни ҳажвий чизгилар, кулгили вазиятлар, рамзий тасвирлар орқали кўрсатиб берилади. “Маймуният”, “Ҳангома”, “Тулки фалсафаси”, “Фил ва чумоли” каби рамзий-ҳажвий шеърлар оригинал даражага чиқа олган.

Абдулла Орипов ҳажвларида, асосан, таъмагир, ифвогар, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, золим кимсаларни ҳажв тиғи остига олиб, уларни масхара қилади, кулги “қамчи”си билан “савалайди”. Уларнинг юзидаги пардани йиртиб ташлаб, уларнинг ботиний дунёси нақадар тубан ва жирканч эканлигини ғоятда усталик билан тасвирлайди.

“Машраб”, “Шоирлар ҳаёти”, “Турғунбой”, “Сафардошлар”, “Ҳангома”, “Учинчи одам” сингари юзлаб ҳажвий шеърлари орқали аниқ шахслар кулги остига олинади. Агар ҳажвий тимсол кулгили бўлмаса, унинг ҳажвиётга алоқаси ҳам бўлмайди. Шу боисдан ҳажвгўй шоир хилма-хил бадиий усуллар, шеърини санъатлардан фойдаланган ҳолда, кулги уйғотувчи бадиий қиёфалар, характерларни яратади. Абдулла Орипов ўзининг ҳажвий услубини яратар экан, аввало, юқорида айтганимиздек, халқ оғзаки бадиий ижодидаги ҳажвнавислик усуллари ўрганди, улардан маънавий озуқа олди. Афанди латибалари, ҳажвий кўшиқлар, лофлардаги кулги уйғотиш тажрибалари шоир учун алоҳида ижодий мактаб бўлиб хизмат қилди:

Лофчининг услуби шундоқдир азал,

Маҳлиё қилади сизни ёлгонга.

Қай қуни бир лофчи дер эди дангал:

–Шапалоқ тортганман Наполеонга.

“Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир киссаси” асарида бу хусусият ёрқин гавдаланади.

Хабар келди Фан шахрига

Олис жунгли томондан.

Ўтган кеча алланарса

Ёниб тушмиши осмондан.¹

Шоир халқ оғзаки ижоди билан чекланиб қолмай, юқорида айтиб ўтганимиздек, мумтоз адабиётимизда шаклланиб юксак босқичларга кўтарила олган ҳажвнависликни ҳам мукамал эгаллади. Жумладан, Навоий, Завқий, Машраб, Турди каби шоирлар ижодини синчиклаб ўргангани ҳажвий шеърлари ва яратган характерларида яққол кўзга ташланади. Улардаги кулгили қиёфа яратиш усуллари: ҳажвий тимсолнинг ташқи кўринишини бўрттириб тасвирлаш, улардаги ижтимоий иллатларни аёвсиз фош этиш, тасвирий воситалардан ўринли фойдаланишлар ҳам Абдулла Орипов шеърлятидан кенг ўрин олган:

Энагаси алла айтар Маширабга боз-боз:

–Катта бўлсанг, хон бўласан, аллаё алла.

Ўша заҳот эшитилар бешикдан овоз:

–Алдаё алда...²

Шоирлар учун мумтоз адабиётимиз ҳажвгўй шоирларнинг ҳажвий характер яратиш, тасвир усуллари илҳом ҳамда тажриба манбаи бўлиб хизмат қилган. Салафлари ижодига хос заҳарханда, аччиқ танқид, кинояли мазмундор кулги ҳажвий образлар яратишда Абдулла Орипов ҳажвиётда яна-да чуқурлашди ва кескинроқ тус олди. Шоир фақатгина уларнинг анъаналарини давом эттирмай, ҳажвнавис сифатида янги тасвирий усуллар кашфиётчиси сифатида майдонга чиқди.

¹ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. 1-жилд, Тошкент, 2016, 302-бет.

² Д.Курунов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т., “Akademnashr”, 2013, 85-бет.

Ҳажвий қиёфани чизишда, аввало, унинг портретига алоҳида аҳамият берилади. Кўриниши, хулқ-атвори, нутқи кулгили қилиб берилади. Бунда шоир ўзи ҳажв, фош этмоқчи бўлган шахсни ўрганиб, ҳажв яратиш учун замин бўла оладиган деталларни беради, кулгини қаҳқаҳага айлантириш усулларини қўллайди:

1. Абдулла Орипов ўз ижодида ҳажвий тип ва характерни унинг портрети воситасида фош этади, “Миш-миш” тўртлиги фикримизга мисол бўла олади:

*Унинг миш-мишидан ранжисманг, асло,
Нима бўлса асли-насида бўлган.
Она қорниданоқ ўзи ҳам ҳатто,
Асли миш-миш билан дунёга келган.¹*

Тўртликни ўқиган китобхон кўз олдига ғийбатчи, миш-миш тарқатувчи инсонларнинг портрети намоён бўлади, шоирнинг маҳорати шундаки, миш-миш такрор сўзи орқали портрет чизгиларини аниқ бера олган.

2. Кўп ҳолларда ҳажвий асарларда мураккаб ҳажвий типлар ўзларини ўзлари фош этадилар. Айниқса, Абдулла Орипов услубига хос хусусиятлардан бири шуки, бу хусусият уни бошқа ҳажвчи ижодкорлардан ажратиб туради – кўпчилик ҳажвияларида қаҳрамоннинг нутқи орқали ўзини фош этишдир. “Ҳаж савоби” шеъри Маккаи Мадинага ҳаж зиёратига бориб келган Ҳожи бобо билан мухбир ўртасидаги савол-жавоб асосига қурилади. Диалогнинг ўзиёқ Ҳожи бобонинг мақсади зиёрат эмас, тижорат эканлигини ошкор этади:

Мухбир “кўрганларингизни айтиб беринг, “Қаъбатуллоҳ дарвозаси қандоқ экан?” деб сўраганда Ҳожи бобо:

*Қаъбатуллоҳ жамолига йўқдир тараф,
Аммо-лекин бозори ҳам мақтов талаб.
Харидорлар дурбин борми, деб сўрашар,
Мухбир болам, ҳайрон бўлдим шунга қараб.²*

Кўриниб турибдики, Ҳаж амалини бажариш баҳонасида тижоратни кўзлаб борган Ҳожи бобо ўзининг чиркин қиёфасини гап-сўзлари орқали фош этмоқда. Ҳажга бориб келса-да, қарашлари ўзгаришсиз, ўша-ўша... суҳбат давомида сохта ҳожининг кулгили қиёфаси очиқ-ойдин ошкор бўлади:

*Мадина ҳам шаҳар экан олиҳиммат,
Аёллари юришибди юзда чиммат.
Атлас олиб борган эдим, арзон кетди,
Мухбир болам, у жойларда асал қиммат.*

Ҳаж амали-ю савоблари ҳақидаги саволларга ҳам Ҳожи бобо тижоратни аралаштиради. Мусулмон киши учун ҳаж сафарига чиқиш, амалларини бажариш – катта бахт. Бу бахтни эса баъзи кимсалар нафс йўлида қурбон қиладилар. Ҳожи бобо ҳам нафсига қул бўлган инсонларнинг типик вакили бўлиб, суҳбат жараёнида сатира тиғи орқали унинг асл қиёфаси фош этилади. Шунда ҳам у ўзини ҳақиқий мусулмон киши, ҳаж амалларини бажарган “жаннати” шахс сифатида билади.

Мухбир:

*Мен савобдан гапираман, сиз саводдан,
Ҳожи бобо, аслида, Ҳаж қилдингизми?*

Ҳожи бобо:

*Тайёранинг патталари қўлимдадир,
Гувоҳларим мана ўнгу сўлимдадир.
Бундай макруҳ саволларни ким ўргатди,
Мухбир болам, Ҳаж савоби қўлимдадир.*

Ҳожи бобонинг нима мақсадда Ҳаж сафарига чиққанини мухбир англай олмайди. У савобдан сўз очса, Ҳожи бобо саводдан гапиради. Тазод кулгиси юзага келади. Мухбир унинг Ҳажга бориб келганлигига шубҳа билан қарайди. Ана шу ерда Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати яққол кўзга ташланади: Ҳожи бобо тилидан соддагина қилиб унинг комик ҳолати чизилади. Шоир воқеа билан психологик ҳолат ўртасидаги муносабатни тўғри белгилашга ҳаракат қиладди. Инсон Ҳаж амалини нима учун ва ким учун бажаради? Мусулмон киши ва Оллоҳ ўртасида воси-

¹ Абдулла Орипов. 275-бет.

² Д.Қурононов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Шу манба. 154-бет.

тачи бўлиши мумкинми ёки гувоҳлар керакми? Гумроҳ Ҳожи бобо учун чипталар, ҳамроҳлар гувоҳ бўлиши мумкин аммо, Ҳаж амалини бажармагани ва буни ният ҳам қилмаганини ошкор қилиб қўяди, ўзини эса “Ҳаж савоби дилимдадир” деб оқламоқчи бўлади. Шеърни ўқиш жараёнида ўқувчида кулгининг пайдо бўлиши ва сўнггида эса унинг қаҳқаҳага айланиши табиийдек туюлади. Ана шу табиийлик туфайли асар ўзининг ижтимоий қимматини сақлаб қолади ва кулги остига олинган персонаж, қахрамон табиати кенг ва чуқур очиб берилади.

Юқорида кўриб ўтганимиз “Шикоятчи хангомаси” шеърида ҳаётда учрайдиган бир тип – шикоятчи образи тасвирланади. Шикоятчининг ҳеч кимга фойдаси тегмайди, жамиятда бирор фойдали иш қилмайди, лекин жамиятдан жуда катта фойда кўришни истайди. Нафи тегмаганига яраша, зарари ҳам тегмаса эди. Бундан кимсаларнинг иши одамларга халақит бериш, уларнинг қимматли вақтларини ўғирлашдан иборат. Унинг ўзи ҳеч кимга ҳеч нарса беролмайди, маънавий қашшоқ, лекин ҳаммадан фойда кутади, арзимаган ишларни деб катта катта идораларни, одамларни ишдан қўяди, асабини бузади, энг ёмони ўзини ҳақ деб билади, абсурд мақсадни кўзлайди. Шеърдаги вазият ҳаётини заминга эга бўлганлиги боис бизга эриш туюлмайди, шикоятчи устидан киноя билан куламиз. Атрофимизда ана шундай “ити йўқолса”, “товуғи йўқолса” ҳам, идораларни безовта қиладиган нодон кимсалардан ранжиймиз. Шоир уларни шундай фош этади: *“Кимлардир уни деб доим овора, У ҳам чарчамасди, билмасди тиним. Бир кун ўзи келди: –Тез кўринг чора, “Сенинг ақлинг йўқ”, деб айтди хотиним”*.

Жамиятга фойдаси тегмайдиган, тараққиётга ғов бўладиган, ривожланишни бўғадиган шикоятчилар кишини ғазаблантиради, жаҳлини чиқазади, соғлигини кетказади. Шеърни ўқир экансиз, унда атрофингиздаги худди шундай кимсаларни кўргандек бўласиз, сиз уларни танийсиз, уларга нисбатан кучли нафрат пайдо бўлади. Шикоятчининг мураккаб ҳажвий портрет чизикларини кўпайтириш орқали унинг характери яратилиб, тип даражасига кўтарилади.”

Тип – маълум ижтимоий гуруҳдаги кишиларга хос характерли хусусиятларни акс эттирувчи индивидуаллаштирилган шахс образи”¹ эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳаётимизда учрайдиган жоҳил, шикоятбозликдан бошқасини билмайдиган, маънавийсиз кишиларга хос характерли хусусиятларни индивидуаллаштириб, тип даражасига кўтара олганки, бунда ҳажв ижодкорга муҳим курол бўлиб хизмат қила олган.

Шоирнинг “Кўлланма” шеърида “амалдор ука” поэтик образи яратилган.

*Бир кун ҳасрат қилди амалдор укам,
Деди: не қиларим билолмай қолдим.
Агар танбеҳ берсанг – кимгадир алам,
Талтайиб кетади мақталган ходим.
Мен дедим: Ўйлаб айт, ҳар бир сўзингни,
Турфа андишани бир четга ташла,
Койисанг – энг аввал койи ўзингни,
Мақтовни ҳам аввал ўзингдан бошла.*²

Аслида, шеър юмор – энгил ҳазил билан ёзилганга ўхшаса-да, ушбу шеърда бошлиқ ва ходимлар, хусусан, улар ўртасидаги ўзаро муомала-муносабатдаги қусурлар ва камчиликлар кўзга ташланади ва ҳажвга олинади. Бунда юқорида таъкидлаганимиздек, ҳам бошлиқ, ҳам ходимлар образлари акс эттирилган бўлиб, шоир гўёки “пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса ўзгага” демоқчи бўлаётгандек. Аристотель таъкидлаганидек: “Ҳазил-мутойибани ҳис этиш – масхарабозлик ва еВ-войилик (одамови) ўртасидаги хислат. Бу ҳазил, мазах борасида кўринади. Масхарабоз ҳамманинг устидан, ҳар нарсага кулаверади. Одамови, тунд, кўрс одам эса ҳеч нарсага ҳеч қачон кулмайди (ҳазилни тушунмайди), ўзининг устидан ҳам кулишларини ёқтирмайди. Булар ўрталигида эса ҳазилни тушунадиган, ҳис этадиган одам туради. Бундай одам бўлар-бўлмасга кулавермайди (маъноли ҳазилга кулади), тунд, кўрс, ёввойифеъл ҳам эмас. Ҳазил, юмор ҳиссини икки маънода тушуниш керак: ҳазилни тушунадиган одам бошқаларга ҳам ҳазил қилади, ўзи ҳам бошқаларнинг ҳазилини, қочиримларини кўтаради”³.

Шу нуқтаи назардан қараганда, шоирнинг “Сафардошлар” шеъри ҳам ҳазил шеърлари сирасига киради. Унда сафар чоғидаги ҳамроҳлар образлари гавдалантирилади:

¹ Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1967, 224-бет.

² Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тошкент, Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат..., 298-бет.

³ Arastu. Axloqi kabir. Toshkent, 2018, 141-бет.

*Асло бойлар билан чиқма сафарга,
Агар зиқна бўлса, шарманда қилар,
Ўрта ҳол зот билан кезсанг агарда,
У ўлик – тиригин бўйнингга илар.
Камбағал ҳамроҳ-чи, бошлайди фириб,
Сездирмас борми ё йўқлигини у.
Йиқилса йиқилар силласи қуриб,
Айтмайди очми ё тўқлигини у.¹*

Бу шеър ҳажв кулгиси билан суғорилган шеър бўлиб, унда уч тоифа инсонлар образлари акс этган. Дарҳақиқат, “мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайсан” деб бежизга айтмаган доно халқимиз. Инсон мусофир бўлганда, сафарга чиққан, қийналган вақтларда ўзининг асл қиёфасини намоён қилади. Бежизга бойга зиқна сифати берилган эмас, зеро, доно халқимиз “каттиқ ерда сув турар” деб “бой”ларга муносиб таърифни берган. “Ўрта ҳол зот”га эса барча ташвишларини бировнинг бўйнига илиш, бошқаларга юк бўлишни одат қилиб олганлиги қаттиқ танқид остига олинади. Камбағал поэтик образи эса йиқилиб қолар даражада бўлса-да, очми-тўқми ҳамроҳига ортиқча ғафғо бўлмаслиги хусусида сўз боради. Булар реал ҳаётини воқеликдан олинган поэтик образлардир. Айниқса, камбағалнинг ҳолатини шоир кулгили тасвирлайди: “*Йиқилса йиқилар силласи қуриб, Айтмайди очми ё тўқлигини у*”.

Ҳажвдан қандай қилиб тўғри фойдаланишни биладиган ҳажвчи тингловчилар эътиборини осонликча эгаллайди, одамларни ўзига қаратади; дўстлик, ишонч, ҳиссий яқинлик муҳитини яратади, кулгининг одамлар учун тушунарли бўлишини таъминлайди. Ушбу таъсирни инсоннинг кулгига бўлган эҳтиёжи – инсониятнинг абадий зарурати сифатида изоҳлаш мумкин. Кулги руҳий саломатликнинг кўрсаткичидир, қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Шеърда камбағал одамнинг бировга оғирлиги тушмаслигини ҳолати юмористик кулгига сабаб бўлса, бой ва ўрта ҳол устидан чиқарилган кулги сатирага айланади.

Шоирнинг, шунингдек, “Икки шоир” деган ҳазил шеъри бўлиб, унда бугунги кундаги айрим “шоир”ларнинг характерли хусусиятлари акс эттирилган:

*Бир шоир арз этди иккинчисига,
–Дўстим, шоирликдан энди воз кечгум!
Қанча интилмайин халқнинг ичига,
Шеъримни ўқимас, ўқимас ҳеч ким.²*

Ушбу шеърда шоир ўзини шоирликка даъво қилувчи “шоир”ларнинг ўзларига баҳо беришларини ҳажвга қориб тасвирлайди ва икки шоирнинг характер-хусусиятини очиб бериш учун “дўстим”, “жўра” каби сўзлашув нутқида кўп қўлланадиган сўзлардан фойдаланиб, улар орасидаги ўхшашликни очиб беради, шу билан бирга, уларни ўз нутқи орқали истеъдодсизлигини фош қилдиради. Бу ҳажвда “фош қилиш санъати” деб аталади.

Шеърда бир-бирдан истеъдодсиз, шундай бўлса-да, шеър ёзишни қанда қилмайдиган шоирлар ҳажв остига олинади. Бири иккинчисига арз қилиб, шоирликдан энди буткул воз кечишини айтади, зеро, қанчалик ижод қилмасин, ашъорлар битмасин унинг шеърларини ҳеч ким ўқимаслигини дан нолийди. Иккинчи шоир эса ўзининг бу аҳволини хийла эртароқ англаб етган:

*Иккинчиси уни юпатиб деди:
–Олдинроқ кетибман мен сендан кўра,
Халқ-ку ўқимасди мени ҳам, энди
Ўзим ҳам ўқимай қўйганман, жўра.*

Савиясиз, маънан қашшоқ шеърларнинг умри нақадар қисқа бўлишини шоир ушбу шеъри орқали исботлаб беради. Шеърда ҳам ҳаётдан бегоналашган, савиясиз шеърларини мухлислари туғул ўзлари ҳам ўқимай қўйган, ғоявий бўш, маза-матрасиз шеърлар ёзган шоирлар устидан кулинади.

Истеъдодсиз шоирларга нисбатан бу шеър ўқувчиларда кулги ва шу орқали киноя уйғотиб, ҳажвни юзага келтиради, шу билан бирга талантсиз, уқувсиз ижодкорларнинг ҳажвий характери яратилади.

¹ Ўша китоб. 318-бет.

² Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001, 335-бет.

Ҳаётимиздаги, жамиятимиз учун номуносиб бўлган иккиюзламачи, қаллоб, мунофиқ, хоин, ахлоқи бузуқ кишилар ҳажвий асарларнинг асосий тасвир объекти бўлиб хизмат қилади. Ҳажвчи ижодкор яратган ҳажвий тип ўз индивидуал хусусиятлари, ўз тақдири, урф-одати, шахсиятига эга бўлган шахсдир. Умумлаштириш характернинг моҳиятини чуқурлаштиради, уни бутун борлиги билан намоён этади.

Атамуродова Феруза Ташмуротовна (Қарши Давлат университети катта ўқитувчиси)
ЖОН ГОЛСУОРСИННИНГ “ФОРСАЙТЛАР ҲАҚИДА САГА” АСАРИНИНГ ЭПИК
ТУРКУМГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада буюк инглиз адиби Джон Голсуорсининг “Форсайтлар ҳақида сага” асарининг жанр хусусиятлари ва типологик ўзига хослиги очиб берилган.*

***Аннотация.** В статье раскрываются жанровые особенности и типологические особенности «Саги о Форсайтах» великого английского писателя Джона Голсуорси.*

***Annotation.** The article reveals the genre features and typological specificity of the great English writer John Galsworthy’s “Saga about Forsytes”.*

***Калим сўзлар:** роман эпопея, трилогия, интерлюдия, жанр, эпик туркум, тарихийлик тамойили, даврийлик, солнома, яхлитлик.*

***Ключевые слова:** роман-эпопея, трилогия, интерлюдия, жанр, эпическая категория, историческая тенденция, периодичность, календарь, цельность.*

***Key words:** epic novel, trilogy, genre, epic category, historical tendency, periodic, calendar, wholeness.*

Инглиз адабиётида эпик туркумга тааллуқли бўлган асарлар орасида Жон Голсуорсининг “Форсайтлар ҳақида сага”си алоҳида ўрин тутди. Ушбу эпик туркумнинг муҳим аҳамияти яна шу билан белгиланадики, унда ўша давр инглиз адабиётига оид бирор-бир асарда учрамайдиган эпопеягина хос хусусиятлар мавжуд. “Сага”да роман-эпопеянинг ўзига хос жанр хусусиятлари замонлар алмашинувининг, буржуазия синфи тақдирининг теран ва кўламли тасвирлангани замирида намоён бўлди.

“Сагалар”нинг жанр хусусиятларидаги ўзига хослиги нафақат Голсуорсининг инглиз адабиётидаги анъанавий оила романи ёки оила солномаси доирасидан чиққанида, балки у қирқ йил мобайнидаги синфлар ва бутун мамлакат тақдирини қамраб олган асар яратганида, қолаверса, бу асарда эпик туркум жанрига хос типологик хусусиятлар янги тарзда намоён бўлганида: уларда адабиётда олдин мавжуд бўлганидан фарқли туркумлашнинг бошқача тамойили, манзара-кўринишлар, хроникалик ва кўпқатламлилиқ мазмуни ўзгача акс этади.

“Форсайтлар ҳақида сага”нинг эпик асарлар мажмуи экани, аввало, тарихийлик тамойили, Англияда буржуазия синфи тарихи тасвирлангани билан белгиланади. Ушбу, бир қарашда, услубига кўра, анъанавий асарда, XX аср адабиёти учун хос бўлган, бадиий вақтни қўллашдаги ўзгача рувчанлик кўзга ташланади. Бутун туркумда бадиий вақтнинг ўзига хос жиҳати ижтимоий вақт билан белгиланади, ижтимоий вақт эса буржуазия синфининг, унинг тарихининг турли босқичларидаги, ҳаёт маромига боғлиқ ходиса сифатида англашилади. Биринчи трилогия (“Сага”) ҳаракат вақти 1886–1920-йиллар; иккинчи трилогиянинг (“замонавий комедия”) ҳаракат вақти 1922 – 1926 йиллар.¹ “Сага”га вақтнинг узоқ қисми – ўттиз беш йил қамраб олинган; “замонавий комедия”га – фақат беш йил олинган. Биринчи ва иккинчи трилогиялар олалиги тарихий чегара, у бевосита “Сага”лар сюжетига кирмаган – Биринчи жаҳон уруши ва Октябрь инқилоби. Бу чегара, инглиз буржуазияси тақдири ва психологиясини белгилаб, асарнинг бадиий тўқимасида кўзга ташланмай иштирок этади.

“Форсайтлар ҳақида сага”да ҳам, XX асрда яратилган бир қатор бошқа эпик туркумлардаги каби, инсон тарихий жараёнларда, даврий ўзгаришлар замирида тасвирланади. Асарнинг эпик характери шундаки, кўплаб индивидуал шахсий тақдирлар синфлар, миллатлар, мамлакатларнинг тарихий ҳаракатлари жараёнида очилади.

Яқуний кўринишда форсайт туркуми ўз таркибига олтига роман ва тўртта новелла-интерлюдияни жамлади. “Форсайтлар ҳақида сага” учта романдан иборат: “Мулқдор” (1906), “Сиртмоқда”

¹ Cunliff J. English Literature in the Twentieth Century. N.Y., 1967, p. 172.

(1920), “Гаровга берилади” (1921) ва иккита интерлюдия: “Форсайтнинг охирги ёзи” (1918), “Уйғониш” (1920). “Замонавий комедия” ҳамда учта романдан: “Оқ маймун” (1924), “Кумуш қошиқ” (1926), “Хайрлашув қўшиғи” (1928) ва иккита интерлюдия: “Идиллия” (1927), “Учрашув” (1927)-дан таркиб топган. Бу туркум романлар ва новеллалар ягона мавзу билан боғланган.

Д.Г.Жантиева Форсайтлар ҳақидаги туркумни роман-эпопея сифатида тавсифлашга қарши чиқиб, А.В.Чичерин билан бу масалада баҳслашди. Д.Г.Жантиева ёзади: “...солнома муаллифи “ўз халқини бутунича тушунишини” кўрсатмайди. У асарида халққа ажратган ролни, А.В.Чичерин айтганидек, “ёрдамчи” деб атаб бўлмайди. Халққа тарихни ҳаракатга келтирадиган куч сифатида қараш Голсуорсига тамоман бегона. Туркумдаги зиддият айнан шу билан изоҳланади. Қимматли жиҳати шундаки, бу зиддият Форсайтлар синфи инқирози ҳақидаги муаллиф фикрларига соя солмаган”.¹

А.М.Гаврилук ўзининг монографиясида шундай таъкидлайди: “...тарихий вақт... Форсайтлар ҳақидаги трилогияда иштирок этади” ва бу “форсайтлар туркумини роман-эпопея жанрига тааллуқли дейишга асос беради”; “Голсуорси Англия тарихининг XIX аср охири – XX аср бошидаги бир оила ҳаёти тасвири орқали анъанавий оила солномаси жанрини роман-эпопея жанригача кенгайтиради”.²

А.В.Чичерин “Форсайтлар туркуми яхлитлиги” мақоласида “Форсайтлар ҳақида сага” энг қатъий, энг тўла, образли, ғоявий яхлитликка эгаллигини қайд этади: “Бу қисмлардан бириккан, бўлинмайдиган ва юксак даражадаги батартиб бутунлик”,³ деб баҳолайди. “Сага”да – мавзу бардавом; марказий персонаж ва оила образи асар бошидан охиригача ўтади. Бу “олти қисмдан таркиб топган яхлит бир асар, бир романга жамланган романлар туркуми. Бу бир роман одатдаги ижтимоий-психологик роман доирасига сиғмайди, ўз ичига авлодлар алмашинувини, Англия тарихидан тўрт ўнйилликни қамраб олади, ҳукмрон синфнинг халқ оммаси тақдирига нисбатан муносабатидagi инқирози ҳақида ҳикоя қилади, асосий образларни ҳаётдаги саъй-ҳаракатлари орқали ривожланишини ва турфа хил ижтимоий муҳитдаги ўзаро мураккаб муносабатларини кўрсатади. Бундай турдаги роман айнан роман-эпопеядир”.⁴

“Форсайтлар ҳақида сага”да жанрга оид икки категория – эпик туркум ва роман-эпопея мос тушади, уйғунлашади. Бироқ, ҳатто бу жойда ҳам жанрга оид категориялар бир-бирига айнан ўхшаш эмас. Бу асарда эпик туркумнинг шундай хусусиятлари кўзга ташланадики, улар роман-эпопея учун умуман зарур эмас. А.В.Чичерин форсайтлар туркумида кўшимча “интерлюдия”, новелла ва романларнинг пайдо бўлишини шундай тушунтиради: “Мавзуларнинг муттасил ортиб, кўпайиб, кенгайиб бориш роман-эпопеялар учун хос хусусият”.⁵ Бироқ бу хусусият айнан эпик туркум учун хос, роман-эпопея учун эмас. Роман-эпопеяда ҳаёт оқимининг тасвири хотимага эга бўлмайди, шунга қарамай унинг сюжетида миллий-тарихий аҳамиятга молик улкан воқеанинг тўла-тўқис очилиши билан белгиланадиган яқун, яхлитлик бор; айни пайтда эпик туркум ҳаётнинг янги манзаралари, янги фактлар, қахрамонлар ҳаётида юз берган янги воқеалар, яъни муҳим умуммиллий аҳамиятга молик кескин бурилишлар билан боғланган бўлиши шарт бўлмаган материаллар билан тўлдирилган ва давом эттирилган бўлиши мумкин.

“Сага”да романлар ва интерлюдияларнинг кетма-кет келиши ҳам даврийлик қонунларига бўйсундирилган. Жамиятдаги ва Форсайтлар оиласидаги курашнинг ижтимоий тифиз манзаралари тасвиридан кейин мулкдорлар дунёсига қаратилган, ҳаётнинг бирламчи асоси ҳақидаги интермедия келади. Унда ҳаётдан шундай такрорланмас қувончли ва қайғули дамлар борлиги, бундай лаҳзалар ҳаётнинг юксак қадрият экани, инсон ва табиат гўзаллиги, юксак қимматга эга маънавий ҳаёт ҳақида: умрнинг сўнгги сониялари (“Форсайтнинг сўнгги ёзи”), ҳаёт гўзаллигини кашф этишнинг чинакам қувончи (“Уйғониш”), муҳаббатнинг шоирона туйғуси туғилиши (“Идиллия”), қисқа учрашувлар ҳаяжони (“Учрашув”) тўғрисида ҳикоя қилинади.

Интерлюдиялар – ёзувчининг туркум асарлар доирасида инсонпарварлик идеалини мужасамлаштирган ўзига жанр шакли. Роман ва интерлюдия ҳам контраст – кўзга ташланмайдиган бадий фарқ тамойили бўйича кетма-кет келади. Улар бир-бирини тўлдиради ва ўрни билан бир-

¹ Жантиева Д.Г. Английский роман XX века. 1918 – 1939, с. 201.

² Гаврилук А.М. Стиль форсайтского цикла Джона Голсуорси. Львов, 1977, с. 156 – 157, 161.

³ Чичерин А.В. Идеи и стиль. О природе поэтического слова. М., 1958, с. 394.

⁴ Ўша ерда. 356-бет.

⁵ Чичерин А.В. Идеи и стиль. О природе поэтического слова. М., 1958, с. 357.

бирига зид туради, “яқинлашиш-ортга қайтиш” тамойилига кўра, ўзаро боғланади. Бу Голсуорси кўзда тутган ўша мувозанатни ва ҳаётнинг турли томонларини такрор кўрсатишнинг бадиий ғояси руҳида. “Туркум доирасида бурама чизиқ бўйлаб ҳаракат: кўтарилиш ва тушиш, мисоли тўлқиндек бостириб келиш ва ортга қайтиш... туркум ва бу абадий ритм ёки мувозанат – бу инсон ақли ва инсоний туйғу қабул қилиши мумкин бўлган бирдан-бир тимсоллардир”.¹ Булар барчаси Голсуорси учун санъаткорона нигоҳга хос хусусият саналади.

Голсуорси Форсайтлар мавзусини бир неча жанр шаклларида – ҳикояда, драмада ва романда ривожлантиради. Форсайтлар “Форсайтни кутқариш” (1901) ҳикоясида, “Форсайт биржасида” ҳикоялар тўпламида (1930) кўринади. Бу тўпламга: “Вақтнинг беқарор кум зарралари, 1821 – 1860”, “Тимоти ҳалокат ёқасида, 1851”, “Товус ноласи, 1883”, “Тўрт нафар Форсайт, 1890”, “Сомс ва Англия, 1914–1918” ва бошқалар кирган. Шунингдек, “Форсайтлар, Пендайслар ва бошқалар” (1935) номли ҳикоялар тўплами ҳам нашр этилган. “Маданиятчилар” (1901) драмасида Жорж Форсайт оиласидаги, хусусий мулк муносабатлари оқибатида юзага келган жанжал тасвирланади. Бу пьесада “Мулкдор” романи мавзусининг ҳамиртуруши бор эди.²

Туркумлашнинг янги шакллари билан бир қаторда, “Форсайтлар ҳақида сагада” воқеаларнинг кўламли тасвири тамойили ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бундай манзарали кенг тасвирлар ҳали инглиз романи тарихида кузатилмаган эди. “Сага”дан олдинги инглиз ёзувчилари яратган эпик туркумларда воқеалар Англия ҳудудида бўлиб ўтарди. Голсуорси воқеаларни Америкага ҳам, Жанубий Африкага ҳам олиб ўтади. У Форсайтлар сулоласи тарихини, даврлар алмашинуви босқичидаги қирқ йиллик Англия тарихини кўрсатади. Шу муносабат билан, солномачилик тамойили ҳам янгича намоён бўлади. Муаллиф томонидан келтирилган тарихий хронологияга мослаштирилади. Даврнинг асосий тарихий фактлари оила солномасининг асосий босқичларини белгилашда мўлжал вазифасини ўтайди. Туркумнинг кўшланлиги ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бир неча сюжет чизиқлари, кўп сонли иштирокчи қиёфалар эпик туркумлар муаллифлари бўлган Голсуорсининг ўтмишдошлариникига қараганда ўзаро яқин боғланган. Ёзувчи Форсайт тўдаси тарихини гавдалантиради, бироқ бу оила доирасида у кўшлаб фаол шахсларнинг мураккаб ва турлича муносабатларини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, “Форсайтлар ҳақида сага”да буржуазия жамиятининг ижтимоий инқирози мавзуси давом эттирилган. Голсуорсининг трилогиясида инглиз халқи ҳаёти, жамиятдаги ўзгаришлар тасвирининг умумий манзараларига уйғунлашиб кетади, юз бераётган воқеалар ижтимоий картинани ҳар жиҳатдан тўлдирди. “Форсайтлар ҳақида сага”³ хилма-хиллик ва яхлитлик тамойилларининг мукамал бирикувиға, ташқи ва ички структураларнинг маҳорат билан ўзаро боғлиқлигиға асосланган асар, даврлар алмашинуви пайтидаги инглиз жамияти ҳаёти ҳақида кўп томонлама тасвирларни берадиган, фавкулудда эстетик серқирралиги билан ажралиб турадиган асарки, у эпик туркум жанрининг ўзига хос намунаси сифатида юзага келди, унда роман-эпопея жанрининг хос хусусиятлари ёрқин намоён бўлди.

¹ Galsworthy John. Glimpses and Reflections. L., 1937, p. 281.

² Дьяконова Н. Джон Голсуорси. Л.– М., 1960, с. 16.

³ Бу ўринда икки трилогия – “Форсайтлар ҳақида сага” ва “Замонавий комедия” номи сифатида.

**Yulbarsova Xurshida Abdullajonovna (Farg‘ona davlat universiteti Ijtimoiy ish kafedrasida dotsenti v.b.)
ZAMONAVIY TA‘LIMDA “IJTIMOIY KOMPETENSIYA” TUSHUNCHASI VA MOHIYATI**

***Annotatsiya.** Maqolada kompetentlilik, kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya tushunchalari mohiyati va mazmuni sotsiologik va pedagogik jihatdan o‘rganilgan. Shuningdek, ijtimoiy kompetensiya tushunchasining mazmuni xorijiy va mahalliy olimlar ishlarini o‘rganish orqali nazariy va metodologik yondashuvlar yordamida izohlangan.*

***Аннотация.** В статье исследуется сущность и содержание понятий компетенции, компетентности, социальной компетентности с социолого-педагогической точки зрения. Также раскрывается содержание понятия социальной компетентности с использованием теоретико-методологических подходов на основе изучения работ зарубежных и отечественных ученых.*

***Annotation.** The article examines the essence and content of the concepts of social competence from a sociological and pedagogical point of view. The content of the concept of social competence is also revealed using theoretical and methodological approaches based on the study of the works of foreign and domestic scientists.*

***Kalit so‘zlar:** kompetentlilik, kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya, asosiy kompetensiyalar, ijtimoiylashuv, ijtimoiy mobillik.*

***Ключевые слова:** компетентность, компетенция, социальная компетенция, ключевые компетенции, социализация, социальная мобильность.*

***Key words:** competence, competency, social competence, key competences, socialization, social mobility.*

Kirish. Respublikamizda bo‘lajak mutaxassislar, o‘qituvchilarning ijtimoiy kompetensiyalari va malakalarini rivojlantirish, kasbiy faoliyatga, pedagogik faoliyatga taktik va strategik yo‘nalganlikni tarbiyalash, affiliatsiya motivi asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishga ustuvor yo‘nalish sifatida e‘tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, ta‘lim amaliyoti integrativ yondashuv asosida bo‘lajak sotsiologlarda ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish omillari va mezonlarini aniqlashtirish, konseptual modeli va amaliy-texnologik tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasida “Ta‘lim va o‘qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy qilish asosida oliy ta‘lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy qilishning samarali mexanizmlarini yaratish” kabi muhim vazifalar belgilandi.¹ Bu esa integrativ yondashuv asosida bo‘lajak sotsiologlarning ijtimoiy kompetentligini shakllantirish mexanizmini takomillashtirishni talab etadi. Shu bilan birga, ta‘lim sifatini oshirish zarurati siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muhitdagi o‘zgarishlar jarayonlarining tezlashishi, yangi global muammolar va axloqiy ziddiyatlarning paydo bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq.

Ta‘lim tizimini o‘zgartirish zaruriyati XX–XXI asrlar bo‘lag‘asida paydo bo‘ldi. Aynan shu davrda ta‘limdagi inqirozdan chiqishning yangi g‘oyalarini izlash boshlandi. Shu bilan birga, talabalarning ta‘lim natijasini baholashning “tayyorlik”, “o‘qimishlilik”, “umumiy madaniyat”, “tarbiyalilik” tushunchalaridan “kompetentlilik” va “kompetensiya” tushunchalariga yo‘naltirish kuzatilmoqda.

Metodologiya. Bugungi kunda “kompetensiya”, “kompetentlilik” tushunchalari ta‘limda yangilik emas, ular 20 yildan ortiq vaqt davomida o‘rganilib kelmoqda. Bundan tashqari, ushbu tushunchalar me‘yoriy hujjatlarda mustahkamlangan bo‘lib, ular ma‘lum ma‘no va qiymatga ega. Ta‘lim sohasida “kompetensiya” va “kompetentlilik” tushunchalari birinchi marta XX asrning 60-yillarida Amerikada paydo bo‘lib, kompetensiya (lot. competentia – tegishli, oid, aloqador, mos, muvofiq kelish) ma‘lum sohaga oid bilim, malaka va ko‘nikmalar, tajribani anglatadi.

1959-yilda amerikalik sotsiolog R.Uayt birinchilardan bo‘lib “kompetentlik” atamasini kiritib, uni shaxsning atrof-muhit bilan samarali o‘zaro ta‘sir sifatida ifodaladi.² Shunday qilib, R.Uayt, uni amalga oshirish uchun shaxs yuqori motivatsiyaga asoslanib, ishda sezilarli natijalar uchun zarur bo‘lgan individuallik xususiyatlarini namoyon qilishini tasvirlab berdi.

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/01/31/strategiya/>

²White R.W. Motivation reconsidered: the concept of competence. “Psychological Review”, 1959, №66, p. 297–333.

Keyinroq, 1965-yilda N.Xomskiy til nazariyasiga “kompetentlik” tushunchasini qo‘lladi va uni “ona tilida ma’lum, asosan, lingvistik faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan qobiliyat”, deb ta’riflaydi.¹ N.Xomskiy o‘z asarlarida “kompetentlik” tushunchasini shaxsning so‘zlash va tinglash malakasi va tajribasi bilan bog‘laydi.

1984-yilda ingliz olimi D.Raven o‘z asarlarida “zamonaviy jamiyatdagi kompetensiya” tushunchasiga ta’rif berib, bunda u “kompetentlik” atamasini avvalgilari qaranganda kengroq izohlashni taklif qildi. Muallif “kompetentlik”ni “ko‘p sonli tarkibiy qismlardan tashkil topgan, ularning ko‘plari bir-biridan nisbatan mustaqil bo‘lgan, ba’zi komponentlar kognitiv sohaga, boshqalari esa hissiy sohaga tegishli bo‘lgan hodisa” deb hisoblaydi, bu komponentlar bir-birlarini samarali xulq-atvorning tarkibiy qismlari sifatida o‘rnini bosishi mumkin”.²

D.Raven “kompetentlik”ni ijtimoiy ahamiyatga ega sohadagi hayotiy muvaffaqiyat deb ta’riflaydi. Bu yerda muallif ushbu ta’rifning tasnifiga chuqur kirib boradi va 37 turdagi kompetensiyalarni taqdim etadi. U o‘z faoliyatini “motivatsiyalangan qobiliyatlar” bilan taqqoslaydi.

Shunday qilib, “kompetentlik” atamasi “tayyorlik”, “mas’uliyat”, “ishonch”, “qat’iyatlilik” kabi yangi tarkibiy ta’riflar bilan to’ldiriladi.³ Bu atamaning ijtimoiy ahamiyati muallif tomonidan aniqlangan kompetensiya turlari orasida namoyon bo’ladi.

Ushbu davrdagi tadqiqotchilarning ishlarini tahlil qilish kompetensiyaning murakkab integrativ xususiyatini ko‘rsatadi. Bu yerda “kompetentlik” tushunchasi turlicha, bir tomondan, professionallik sinonimi sifatida, ikkinchi tomondan, uning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Bu davrda kasb-hunar ta’limi kontekstida kommunikativ va ijtimoiy-psixologik kompetensiyaning nazariy jihatlarini faol anglash mumkin.

1996-yilda J.Delor XXI asr uchun ta’lim bo‘yicha xalqaro komissiya hisobotida “Ta’lim: yashirin xazina” dokladida ta’limning asosini tashkil etuvchi to’rtta ustunni ko‘rsatdi: “Bilishni o‘rganish, bajarishni o‘rganish, birga yashashni o‘rganish, yashashni o‘rganish”.⁴ Shunday qilib, J.Delor, aslida, asosiy global kompetensiyalarni belgilab berdi.

Ushbu bosqichda kompetensiyalar doirasi belgilab qo‘yilgan, ular allaqachon hamma tomonidan ta’limning istalgan natijasi sifatida ko‘rib chiqilmoqda. Shu bilan birga, Yevropa Kengashi dasturi bo‘yicha Bernda bo‘lib o‘tgan simpoziumda ta’lim sohasidagi islohotlarda talabalar muvaffaqiyatli ishlashlari uchun ham, keyingi oliy ta’lim olishlari uchun ham egallashlari kerak bo‘lgan asosiy kompetensiyalarni aniqlash zarurligi masalasi ko‘tarilgan.

Psixolog I.A.Zimnyayaning nuqtayi nazariga ko‘ra, kompetentlikni “insonning ijtimoiy va kasbiy hayotining bilimga asoslangan, intellektual va shaxsiy shartli tajribasi”, deb ta’riflaydi va kompetensiya bu shaxsning kompetentligida namoyon bo‘ladigan qandaydir ichki, potensial, yashirin bilimlar, g‘oyalari, qadriyatlar tizimidir”. Muallif o‘z mulohazalarida ushbu atamalarning asosini tashkil etuvchi ijtimoiy komponentga e’tibor qaratadi.

Shubhasiz, bu davrdagi “kompetentlik” va “kompetensiya” atamaları tadqiqotchilar tomonidan zamonaviy jamiyatda shaxs ijtimoiy hayotining adekvat namoyon bo‘lishining ta’rifi sifatida qaraladi. Ular o‘zaro ta’sir, muloqotning xususiyatlarini, shuningdek, insonning jamiyatdagi sharoitlarga moslashish istagini aks ettiradi. Shuni ham ta’kidlab o‘tamizki, ushbu vaqt oralig‘ida “kompetentlik” va “kompetensiya” atamaları ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan ajratilib, aniqlashtirila boshladi.

Zamonaviy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari ta’riflari har qanday tasniflash nuqtayi nazaridan, tobora ko‘proq ko‘rib chiqilmoqda. Kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya, madaniyatlararo kompetensiya va boshqalarning ta’riflari mavjud. Ushbu atamalarda mualliflar ma’lum bir komponent tarkibini kiritadilar, yetakchi komponentlarni ajratib ko‘rsatadilar.

Bu davrdagi xorijlik tadqiqotchilarning ishlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik olimlar “kompetentlik” va “kompetensiya” atamalarini har qanday faoliyat sohasida, hayotning mazmun-mohiyatini anglash, bilim va ko‘nikmalarni egallash, bilish va tushunish, bilimlardan to‘g‘ri foydalanish qobiliyati

¹ Хомский Н. Язык и мышление. М., 1972, с. 122.

² Dj.Raven. Assessing Emotional Intelligence Competencies. Washigton, 2004, 168 p.

³ Shu manba.

⁴ Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище. Основные положения доклада Международной комиссии по образованию для XXI века. Париж, 1996, с. 35 – 37.

bilan bog'laydilar. Shaxsning bilim, ko'nikma, xulq-atvor xususiyatlari, uning qadriyat yo'nalishlari, motivlari esa bu atamalar tarkibining asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Shu bilan birga, fanda sinonimik ma'noda qo'llanadigan "kompetensiya" va "kompetentlilik" tushunchalarini o'zaro farqlash lozim. Ushbu tushunchalar o'zbek pedagogik maktabi uchun yangilik emas, biroq shunga qaramay, ularni turlicha tushunish kerakligiga e'tibor qaratish kerak.

N.Sh.Turdiyev, Y.M.Asadov, S.N.Akbarova, D.Sh.Temirovlarning "kompetentlilik", "kompetensiya" tushunchalari tavsiflarida quyidagi holatlarga alohida e'tibor qaratiladi:

- bilimlar majmuyining amalda qo'llanilishi;
- shaxsning uquvi, xislatlari, fazilatlarini;
- amaliy faoliyatga tayyorgarlik o'lchovi;
- muammolarni hal etish, amalda zarur natijalarni qo'lga kiritish layoqati;
- shaxsning professional faoliyatini ta'minlovchi bilim, ko'nikma, malakalar yaxlitligi;
- faollashgan (amaliyotga tatbiq etilgan) o'quv, bilim, tajribalar majmuyi;
- shaxsning maqsadli yo'naltirilgan emotsional iroda kuchi».¹

Shunday qilib, "kompetensiya" – o'z ichiga shaxsga oid o'zaro bog'liq sifatning barchasini, ya'ni kompetensiyalar va faoliyat usullarini qamrab oladi, ularning predmet va jarayonlarning ma'lum kategoriyalariga aloqasi, insonning ularga nisbatan sifatli va sermahsul faoliyati uchun alohida ehtiyoj bor:

– "kompetentlilik" shaxs tomonidan o'ziga xos kompetensiyaga egalik qilish faoliyatiga oid ma'noli muloqotni anglatadi.

Shuningdek, har qanday soha mutaxassisi faoliyatining eng muhim jihatlaridan biri bo'lgan ma'naviy-axloqiy, kasbiy kompetensiya tamoyiliga ham rioya qilishi kerak. Bo'lajak sotsiologning kasbiy kompetentligi bir qator o'ziga xos tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ular orasida samarali va foydali faoliyatni ta'minlashda ijtimoiy kompetentlilik alohida o'rin tutadi. Shunday qilib, ma'lum sohada kompetentli bo'lgan mutaxassis, sohaga oid masalalarda o'z harakatlarini samarali qo'llash bilan asosli mulohaza yuritishi uchun mos ravishdagi kompetensiyalarni ham egallagan bo'lishi kerak. Shu bilan bir qatorda, professional kompetentlilik deganda, individual-psixologik struktura ham tushuniladi, u bilim, kasbiy tajriba va mutaxassisning ijtimoiy tayyorligini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy kompetensiyalar tadqiqotda tobora ommalashib bormoqda. Bu zaruriyat quyidagilar bilan belgilanadi:

– qadriyatlarni shakllantirish orqali o'tadigan bozor sohasidagi sotsializatsiya: yosh avlodda asosiy ijtimoiy ko'nikmalarni, iqtisodiyot va ijtimoiy munosabatlar sohasidagi amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish orqali o'z farovonligi va jamiyat holati uchun javobgarlik;

– giyohvandlik, uysizlik, jinoyatchilikning o'sishi va boshqalar bilan bog'liq salbiy ijtimoiy muammolarni hal qilish;

– ijtimoiy va iqtisodiy rollarning tez o'zgarishiga tayyor bo'lishdan iborat bo'lgan ijtimoiy mobillikni ta'minlash.

Boshqacha aytganda, insonning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish zamonaviy jamiyatda zaruriyatga aylandi.

Dastlab, ijtimoiy kompetensiyaga qiziqish nutq kommunikatsiyasi nazariyasi, boshqaruv sotsiologiyasi va ijtimoiy psixologiyada paydo bo'ldi. XIX asr oxirida kasb-hunar ta'limida ijtimoiy-psixologik kompetensiya tushunchasi paydo bo'ldi. Keyinchalik, I.A.Zimnyaya o'z tadqiqotida barcha kompetensiyalar, o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy (so'zning keng ma'nosida) "...chunki ular jamiyatda rivojlangan, shakllangan, o'z mazmuniga ko'ra, ijtimoiydir, shu jamiyatda ikkalasi ham paydo bo'ladi va faoliyat ko'rsatadi", deb yozgan.

Adabiyotda ijtimoiy kompetensiya tushunchasi birinchi marta A.P.Vemoshkin va S.Z.Goncharovlarning maqolasida ishlatilgan.² Mualliflar ijtimoiy kompetensiyani ijtimoiy institutlarning maqsad va vazifalari, ijtimoiy o'zaro ta'sir qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar, me'yorlar va munosabatlardan xabardorlik sifatida talqin qiladi.

¹ Turdiyev N.Sh., Asadov Y.M., Akbarova S.N., Temirov D.Sh. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari. T., T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti, 2015, 8-bet.

² Гончаров С.З. Социальная компетентность личности: сущность, структура, критерии и значение. "Образование и наука", 2004, № 2, с. 3 – 19.

Bu davrni ijtimoiy kompetensiyaning yaqqol rivojlanishi, tuzilmaning shakllanishi va uning asosiy funksiyalari bilan qayd etish mumkin. Demak, ijtimoiy pedagogikaga oid atamalar lug'atida quyidagi ta'rifni ko'rish mumkin: "Ijtimoiy kompetensiya – bu shaxsga jamiyat hayotining me'yor va qoidalarini yetarli darajada bajarish imkonini beradigan ijtimoiy mahorat (burch)", deb ta'riflanadi.

Uslubiy atamalar va tushunchalarning yangi lug'atida: "Ijtimoiy kompetensiya – bu boshqa kishilar bilan kommunikativ munosabatlarga kirishish qobiliyati, bu ehtiyojlar, motivlar, kelajakdagi aloqa shiriklariga, shuningdek, o'z shaxsiga nisbatan ma'lum munosabat bilan belgilanadigan – hurmat. Kommunikativ munosabatlarga kirish qobiliyati kishidan ijtimoiy vaziyatda harakat qilish va uni boshqarish qobiliyatini talab qiladi", deb keltirilgan.

Psixologik lug'atda: "Ijtimoiy kompetensiya – bu ma'lum bir shaxsning ma'lum bir jamiyat tomonidan taqdim etilgan sharoit va imkoniyatlarga muvofiqligi", deb ta'rif berilgan.

Shunday qilib, taqdim etilgan ta'riflarda aniq ko'rinib turibdiki, ijtimoiy kompetensiya atamasi turli sohalarida ko'rib chiqilishiga (psixologiya, sotsiologiya, metodologiya) qaramay, jamiyatdagi kishilarning hayoti va munosabatlari bilan bog'liq sohadagi xabardorlik, bilim va amaliy ko'nikmalar sifatida belgilanishi mumkin. Aytish mumkinki, ijtimoiy kompetensiya shaxsning integrativ xususiyati sifatida tushunilishi kerak.

Shunday ekan, ijtimoiy kompetensiyalar – bu ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadigan bilim, ma'laka, ko'nikma va qobiliyatlarni o'z ichiga oluvchi va o'quvchilarga nafaqat moslashish, balki integratsiyalashuvga ham imkon beradigan, jamiyat, ijtimoiy muhit bilan samarali hamkorlik qilish, ijtimoiy muhitdagi muammolarni samarali hal qilishdagi integral shaxsiy ta'lim.

Tadqiqodchi V.A.Zaxarevich ijtimoiy kompetensiyalari "Maktabgacha ta'lim" yo'nalishi bo'yicha bakalavriat talabalarini tayyorlash kontekstida ko'rib chiqadi. Bunda muallif ijtimoiy kompetensiyalarni kasbiy va shaxsiy xususiyatlar majmuyi, shu jumladan, nazariy (pedagogik va psixologik) bilimlar tizimi, Maktabgacha ta'limning ta'lim standarti, davlatning maqsad va vazifalarini samarali hal qilish uchun zarur bo'lgan intellektual o'qituvchining kasbiy standarti talablariga muvofiq mehnat funksiyalarini amalga oshirishga hissa qo'shadigan universal, amaliy ko'nikmalar va muloqot qobiliyatlari, bolalar, ota-onalar, o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar tizimi, deb tushuntiradi.¹

V.A.Vorobyevaning tadqiqotlarida "ijtimoiy kompetensiya" atamasi tanlangan toifadagi kishilar uchun ham spetsifikatsiyaga ega "...Pedagogik ta'lim" ("Til ta'limi: xorijiy tillar") yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan bo'lajak magistrantlarning ijtimoiy kompetensiyasi. Bu pedagogik, uslubiy, ilmiy tadqiqot, boshqaruv, dizayn va madaniy-ma'rifiy kabi professional faoliyatning yetakchi sohalarida eng muhim kasbiy vazifalarni hal qilish uchun chet tili ta'limi subyektlari bilan samarali ijtimoiy hamkorlikni amalga oshirish qobiliyatidir.²

"Ijtimoiy kompetensiya" atamasi so'nggi yillarda yanada individual xususiyatga ega bo'ldi. Ushbu ta'rifda aniqroq tavsiflash maqsadida o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'ladi.

Mualliflar ijtimoiy kompetensiyalarni umumiy tarzda ko'rib chiqadigan ko'plab asarlari ham mavjud. Shunday qilib, A.V.Strelkova o'z ishida ijtimoiy kompetensiyani "...shaxsning vaziyatga adekvat munosabati va harakatlarining maqsadga muvofiqligi asosida jamiyatdagi o'zaro munosabatlarning eng samarali jarayoniga erishish uchun muayyan xatti-harakatlar modelini mustaqil ravishda tanlash qobiliyati, deb tushuntiradi.³

Natijalar. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab tadqiqotchilar "ijtimoiy kompetensiya" atamasiga yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, ular o'z asarlarida uni quyidagicha ta'riflaydilar:

- o'zaro munosabatlarning ijtimoiy normalari haqidagi bilimlar tizimi sifatida;
- ijtimoiy voqelikni real idrok etish va turli ijtimoiy vaziyatlarda ijtimoiy o'zaro ta'sir o'tkazish qobiliyati;
- shaxsning ijtimoiy faolligi darajasi;
- ijobiy dinamika yoki ijobiy natija bilan muayyan sharoitlarda tegishli ijtimoiy maqsadlarga erishish;

¹ Захаревич В.А. Педагогические условия формирования социальных компетенций студентов бакалавриата в процессе педагогической практики. Автореф. дис. ...канд. пед. наук, Владикавказ, 2015, с. 21.

² Воробьева В.А. Формирование социальной компетенции будущих магистров педагогического образования в процессе обучения иноязычному общению. Автореф. дис. ...кан. пед. наук, Курск, 2015, с. 23.

³ Стрелкова А.В. Формирование социальных компетенций старших подростков методом кейсов. Автореф. дис. ...канд. пед. наук, М., 2016, с. 23.

- ijobiy natijalarga erishish uchun ijtimoiy muhit resurslari va shaxsiy salohiyatdan foydalanish qobiliyati;
- o‘z-o‘zini rivojlantirish, ijodiy faoliyat, fuqarolik burchini bajarish, oilani yaratish va boshqalarga ehtiyoj va tayyorlik;
- atrofdagi voqelikning har qanday ijtimoiy sharoitlariga moslashish va qabul qilish qobiliyati kabi-lar.

Xulosa. Inson ijtimoiy mavjudot bo‘lib, doimo tashqi olam bilan turli xil munosabatlar doirasida bo‘ladi. Bu shaxsdan tegishli kompetensiyalarga (ya‘ni, bilim, ko‘nikma, qobiliyat, shuningdek, boshqa ijtimoiy subyektlar bilan munosabatda bo‘lish qobiliyati) ega bo‘lishini talab qiladi. Shunga ko‘ra, atrofdagi dunyodagi munosabatlar soni muvaffaqiyatli o‘zaro ta‘sir qilish uchun zarur bo‘lgan vakolatlar sonini belgilaydi, ular shaxsning umumiy malaka darajasini tashkil qiladi.

Ijtimoiy kompetensiya to‘g‘risidagi qarashlarni tahlil qilish bizga shaxsiy va jamoat manfaatlarini, jamiyat bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida adekvat xulq-atvorni, kommunikativ bilimlarni, sotsializatsiya muvaffaqiyatini, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini, ijtimoiy qobiliyatlarni bilishni standart va nostandart vaziyatlarda konstruktiv xatti-harakatlar usullarini qo‘llay bilishni nazarda tutadi. Ijtimoiy kompetensiya shaxsni ijtimoiylashtirishning yetakchi omili ekanligini tushunish muhimdir, bu har bir shaxsning ijtimoiy kompetensiyasini to‘g‘ri shakllantirish va rivojlantirish zarurligini anglatadi. Bu esa bo‘lajak sotsiologning zamonaviy jamiyatda yuqori talabni beradigan muhim shartlari hisoblanadi. Shunday ekan, ijtimoiy kompetensiyalar–bu ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadigan bilim, malaka, ko‘nikma va qobiliyatlarni o‘z ichiga oluvchi va o‘quvchilarga nafaqat moslashish, balki integratsiyalashuvga ham imkon beradigan, jamiyat, ijtimoiy muhit bilan samarali hamkorlik qilish, ijtimoiy muhitdagi muammolarni samarali hal qilishdagi integral shaxsiy ta‘limdir.

**Sabirova Zeba Baxramovna (O‘zbekiston davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti
katta o‘qituvchisi; e-mail: zebisobibek@gmail.com)
TALABALARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH**

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy imkoniyati cheklangan talabalarga ingliz tilini o‘rgatishda til materiallarini birgalikda o‘rganish samaradorligi hamda talabalar tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari va tanlangan usullarning samaradorligi haqida ma‘lumotlar berilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация об эффективности совместного изучения языковых материалов при обучении английскому языку студентов физического воспитания с ограниченными возможностями, а также показаны результаты исследований, проведенных студентами, и эффективность выбранных методик.

Annotation. This article was presented about the effectiveness of the joint study of language materials in the teaching of English to students of physical education with disabilities, which also shows the results of research conducted by students and the effectiveness of the selected methods.

Kalit so‘zlar: til materiallari, nogironlik, tinglab tushunish, gapirish, yozish, o‘qish.

Ключевые слова: языковые материалы, инвалидность, аудирование, говорение, письмо, чтение.

Key words: language materials, disabilities, listening, speaking, writing, reading.

Kirish. Adaptiv jismoniy tarbiya va sport ta‘lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni kuzatish natijasida shunga amin bo‘lish mumkinki, imkoniyati cheklangan talabalarning salomatligini mustahkamlash bilan birga, xorijiy (ingliz) tillarni o‘rgatishni rivojlantirish yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish hamda ommaviylashtirishga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda. Respublikamizda oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirishga, aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishga, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy rehabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratishga hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta‘minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning PQ-5114-sonli qaroriga ko‘ra, yurtimizda jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo‘lgan shaxslarga sport bilan shug‘ullanish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ularning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta‘minlash va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash maqsadida:

1. Quyidagilar paralimpiya harakatini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari etib belgilanilishi na-

zarda tutilgan:

◆ jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarga sport bilan shug'ullanish uchun shart-sharoitlarni kengaytirish hamda ular o'rtasida sport bilan shug'ullanuvchilar qamrovini yanada oshirish;

◆ barcha turdagi sport ta'lim muassasalarida jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun sport bo'limlarini bosqichma-bosqich tashkil etish hamda iqtidorga ega bo'lgan jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarni tanlab olish, ularni sport turlariga yo'naltirish, tayyorlash hamda oliy sport mahoratiga erishishini ta'minlovchi uzluksiz yagona kompleks tizimni joriy etish;

◆ rivojlantirilayotgan (mavjud), yangi tashkil etilayotgan va kelajakda yangi tashkil etilishi rejalashtirilgan paralimpiya sport turlarini har tomonlama rivojlantirish va ommalashtirish;

◆ paralimpiya sport turlari bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yaratish hamda ilmiy tadqiqotlar olib borish;

◆ jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyatda munosib o'rin egallashlarini rag'batlantirish, jismoniy va ijtimoiy moslashuvi integratsiyasini dasturiy-uslubiy ta'minlash, kasbiy rehabilitatsiya va kadrlar tayyorlash;

◆ sport ta'lim muassasalarida (shu jumladan, oliy ta'lim muassasalarida) faoliyat yuritayotgan paralimpiya sport turlari bo'yicha mutaxassislarning mehnatiga haq to'lash va rag'batlantirish tizimini kuchaytirish;

◆ jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar o'rtasida maxsus ta'lim muassasalarida hamda mahallalarda sport musobaqalarini muntazam ravishda o'tkazish;

◆ barcha turdagi sport ta'lim muassasalarida jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarning sport bilan shug'ullanishlari uchun zamonaviy moddiy-texnik bazani shakllantirish ko'zda tutilgan bo'lib, hozirgi kunda, hammamizga ma'lumki, sport bilan xorijiy tillarni aynan ingliz tilini uyg'unlashtirish dolzarb muammoligicha qolib ketmoqda. Chunki ingliz tilini o'rganish hozirgi zamon talabi. Bu nafaqat jismonan sog'lomlarga, balki jismoniy imkoniyati cheklanganlarga ham til materiallarini o'rgatib, ko'nikmalar hosil qilish, o'z mutaxassisligiga oid terminlarni ingliz tilida bilishi, albatta, jahon arenalarida o'zbek paralimpiya chempionlarimiz ingliz tilida ravon o'z fikrini bayon qilishi bu bizning oliy maqsadimizdir.¹

Xorijiy tillarni rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 19.05.2021-yildagi PQ-5117-sonli qaroriga muvofiq, xorijiy tillarni o'rganishni va ommoviyalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar, shuningdek, bu qaror ijrosini ta'minlash maqsadida qarorning 7-bandiga asosan, o'quvchilarning asosiy til ko'nikmalarini (tinglab tushunish, o'qish va gapirish, yozish) rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish, shu jumladan, oliy ta'lim muassasalarining xorijiy tillar kafedralarini birlashtirish orqali o'quvchilarning xorijiy tillarni chuqur o'rgaishini tashki etish;

◆ o'quvchilarni xorijiy tillarga o'qitish va ularning bilimlarini baholashning xalqaro tan olingan uslublarini (imkoniyati cheklangan talabalarda til ko'nikmalarini hosil qilish) joriy qilish, shu jumladan, ta'lim jarayonida masofaviy va boshqa zamonaviy ta'lim shakllarini keng qo'llash hamda boshqa fanlarni xorijiy tilda o'qitish;

◆ o'quvchilarning kamida ikkita xorijiy tilni mukammal o'zlashtirish orqali ularning dunyoqarashi kengayish salohiyatini oshirish hamda mehnat bozorida raqobatbardoshligi oshirishilishini ta'minlash.²

Shu maqsadda Jismoniy tarbiya va sport univeristetida imkoniyati cheklangan talabalarga xorijiy tillarni o'zlashtirish uchun quydagilarni asoslaymiz:

◆ til materiallaridan imkoniyati cheklangan talabalar nazalogiyasi bo'yicha ko'nikmalar hosil qilish;

◆ ko'rish qobilyatida nuksoni bor talabalarda tinglab tushunish (listening) gapirish (speaking) til ko'nikmasini shakllantirish;

◆ eshitish qobilyatida nuqsoni bor talabalarda o'qish (reading), yozish (writing) ko'nikmasini shakllantirish.

Hozirgi kunda hammamizga ma'lumki, sport bilan xorijiy tillarni, aynan ingliz tilini uyg'unlashtirish (optimallashtirish) dolzarb muammoligicha qolib ketmoqda. Chunki ingliz tilini o'rganish hozirgi zamon talabi. Bu nafaqat jismonan sog'lomlarga, balki jismoniy imkoniyati cheklanganlarga ham til materiallarini o'rgatib, ko'nikmalar hosil qilish, o'z mutaxassislikka oid terminlarni ingliz tilida bilishi, albat-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.05.2021 йилдаги ПҚ-5114-сонли қарори.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.05.2021 йилдаги ПҚ-5117-сонли қарори.

ta, jahon arenalarida o'zbek paralimpia chempionlarini ingliz tilida ravon o'z fikrini bayon qilishi bu bizning oliy maqsadimizdir.

Keng qamrovli ilmiy-uslubiy ishlarni o'rganishimiz natijasida imkoniyati cheklangan talabalarning mashg'ulot jarayonida nazologiyalari bo'yicha ingliz tilini o'qitish usullarini qo'lash mexanizmlari to'g'risida deyarli ma'lumotlar mavjud emas. Ta'kidlash joizki, imkoniyati cheklangan talabalarning mashg'ulot jarayoniga aynan to'g'ri keladigan sport turlari bo'yicha atamalar va tinglab tushunish (listening), o'qish (reading), yozish (writing) hamda gapirishni (speaking) o'rgatish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarning yo'qligi ishning tanlangan yo'nalishi dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqotning maqsadi: jismoniy tarbiya yo'nalishlariga muvofiq jismoniy tarbiya oliy o'quv yurtlari talabalarining kasbiy malakasini shakllantirishning innovatsion shaxsiy va kasbiy yo'naltirilgan texnologiyasini nazariy jihatdan ishlab chiqish va eksperimental asoslash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, jismoniy tarbiya oliy o'quv yurti talabalarini chet tilini professional yo'naltirilgan matnlarni tushunishga o'rgatish samaradorligini oshirish texnologiyasi dars yo'nalishini hisobga olgan holda, mashg'ulotlar mazmunini rejalashtirish asosida amalga oshiriladi. talabalar tomonidan tanlangan innovatsion, umuman, qabul qilingan didaktik vositalar va uslubiy metodlarni tayyorlash va birlashtirish nazariy jihatdan ishlab chiqilgan va eksperimental sinovdan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati jismoniy madaniyat oliy o'quv yurti talabalarining chet tili kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning innovatsion texnologiyasining ilmiy va eksperimental jihatdan asoslangan uslubiy va tashkiliy qoidalari bilan belgilanadi, bu mavjud tushunchalarni sezilarli darajada to'ldiradi va kengaytiradi. adaptiv jismoniy madaniyat sohasida mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va usullari.¹

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, o'quv jarayonida shaxsiy va kasbiy yo'naltirilgan innovatsion texnologiyani tatbiq etish jismoniy tarbiya oliy o'quv yurti talabalariga ingliz tilidagi asl matnlarni anglash yo'nalishi bo'yicha tushunishga o'rgatish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. tanlangan mashg'ulot, ta'lim motivatsiyasini faollashtiradi. Dissertatsiya materiallari, muallif tomonidan ingliz tilida jismoniy reabilitatsiya qilishning turli masalalari bo'yicha matnlar va maxsus professional atamalarning inglizcha-ruscha lug'ati bilan ishlab chiqilgan darslik, jismoniy madaniyat universitetlarida sinf darslarida va talabalarning mustaqil ishlarida foydalanish maqsadga muvofiqdir.²

Olingan natijalarning ishonchliligi va asosliliigi nazariy-uslubiy baza, dissertatsiya ishining maqsad va vazifalariga mos zamonaviy tadqiqot usullari, eksperimental ma'lumotlarning etarli miqdori, o'rganilayotgan talabalarning vakillik namunasi va statistik ma'lumotlarning to'g'riligi bilan ta'minlanadi. Haqiqiy materialni qayta ishlash.

Tadqiqot natijalari va ularni muhokama qilish. Pedagogik eksperiment boshlanishida 50 nafar talaba o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, respondentlarning 68,8 foizi chet tilini o'rganishda kompyuter texnologiyalaridan (mobil ilova) foydalanishga ijobiy munosabatda bo'lgan, 31,4 foizi esa javob berishga qiynalgan. 19,6% esa salbiy javob bergan. Shuni ta'kidlash kerakki, o'quv jarayonida mobil ilovadan foydalanishga salbiy munosabatda bo'lgan talabalar yuqori kasbiy malakaga ega bo'lish uchun o'zlarining shaxsiy ichki motivatsiyasini etarli darajada ifoda etmaydilar. Ularning asosiy maqsadi oliy ma'lumotli diplom olishdir. Mobil ilovadan foydalanishga ijobiy munosabatda bo'lgan 20 respondent orasida shaxsiy motivlarga qarab uchta guruhni ajratish mumkinligi aniqlandi:

1) shaxsiy kompyuterdan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lgan, qoida tariqasida, faqat o'yin dasturlari bilan qiziqadigan talabalar – 48,4%;

2) shaxsiy kompyuterni yaxshi biladigan, internetda ma'lumot izlashga, blok yaratishga yo'naltirilgan, ijodiy o'quv faoliyatiga sozlangan talabalar – 31,6%;

3) kompyuterdan ishonchli foydalanadigan, mobil ilova yordamida chet tilini yuqori darajada bilishga intilayotgan talabalar – 16,4%. Ular uchun mobil ilova moslashuvchan jismoniy tarbiya sohasida kasbiy kompetensiya va martaba o'sishini oshirish vositasidir.

Ma'lumki, chet tilini bilish darajasi, ko'p jihatdan, talabalarining chet tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini belgilaydi. "Nogironligi bo'lgan shaxslarning sog'lig'i holatida jismoniy madaniyat – "Moslashuvchan jismoniy tarbiya" yo'nalishi" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan 76 nafar talabaning

¹ Бабушкин Г.Д. Самообразование студентов в системе подготовки специалистов по физической культуре и спорту. "Теория и практика физической культуры", 1987, № 8, с. 6 – 7.

² Багновская П.Е. Краткий англо-русский словарь профессиональных терминов: учебное пособие для студентов вузов физической культуры. Смоленск, "Принт-экспресс", 2012, с. 4 – 5.

so'rovnomaga savollariga bergan javoblari ma'lum bir taxminiy jihatdan chet tilini tavsiflash imkonini beradi. Respondentlarning tayyorgarligi:

- o'rta umumiy ta'lim yoki kasb-hunar ta'limi muassasasini tamomlaganligi to'g'risidagi guvohnomada 13,1 foizi "a'lo", 64,4 foizi "yaxshi", 22,5 foizi "qoniqarli" bahoga;
- chet el matnini (gazeta, jurnal maqolalari, badiiy adabiyot) tarjima qilishda qiynaladiganlar 21,2%, lug'at bilan tarjima qila oladilar – 73,6%, lug'atsiz – 5,2%.

Aniqlovchi pedagogik eksperimentning boshida va yakuniy bosqichida 25 nafar talaba har tomonlama imtihondan o'tkazildi. Pedagogik eksperimentni aniqlashning boshida talabalarning Jismoniy tarbiya va sport univertitetiga davlat jismoniy tarbiya, Sport va turizm akademiyasiga o'qishga kirganlarida chet tilini bilish darajasini subyektiv baholash bo'yicha ma'lumotlar olindi. Natijada talabalarning atigi 35,7 foizi mavjud lug'atni kundalik chet tilidagi muloqot uchun yetarli deb baholashi va 16 foizi chet tilini bilishni tanlangan sohada muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun tegishli talablar deb bilishi aniqlandi. "Moslashuvchan jismoniy tarbiya" treningi.¹ O'quvchilarning aksariyati (77,3%) chet tilidagi matn mazmunini lug'at yordamida tushuna oladi, 16,7 foizi esa lug'at yordamida tarjima qilganda matn mazmunini yetarlicha tushunmaydi.

Ushbu fikrga ko'ra, ta'lim jarayoni samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri bu o'quvchilarning shaxsiyati, xususan, chet tilini bilish darajasi, chet tilini o'rganish motivlari, o'qitish vositalari va metodik usullariga munosabatidir.

Ma'lumki, chet tilini bilish darajasi, ko'p jihatdan, talabalarning chet tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini belgilaydi. 5610500 – Sport faoliyati (adaptiv jismoniy tarbiya va sport) ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan 76 nafar talabaning so'rovnomaga bergan javoblari (3-ilova) ma'lum bo'lgan taxminiy jihatdan tavsiflash imkonini beradi. Respondentlarning chet tiliga tayyorligi:

- ♦ o'rta umumiy ta'lim yoki kasb-hunar ta'limi muassasasini tamomlaganligi to'g'risidagi guvohnomada 13,1 foizi "a'lo", 64,4 foizi "yaxshi", 22,5 foizi "qoniqarli" bahoga;
- ♦ chet el matnini (gazeta, jurnal maqolalari, badiiy adabiyot) tarjima qilishda qiynaladiganlar 21,2%, lug'at bilan tarjima qila oladilar – 73,6%, lug'atsiz – 5,2%.

1-jadval

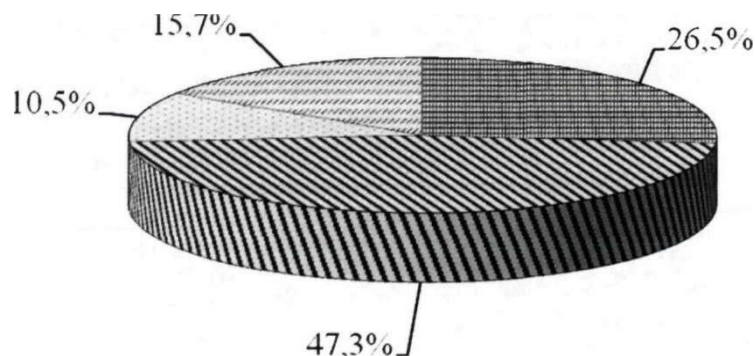
Talabalar tomonidan chet tilini bilish darajasini subyektiv baholash (aniqlash pedagogik eksperimentning boshlanishi)

Savol	Javob variantlari		
Universitetga kirishdan oldin xorijiy til bo'yicha bilimingizni qanday baholaysiz?	Lug'at yordamida muloqot qila olaman –	Lug'at va mavjud bilimlarim bilan muloqot qila olaman, 36,7 %	O'qihni bilaman va lug'at bilan tarjima qila olaman, 63,3%
Adaptiv jismoniy tarbiya va sport sohasi doirasida xorijiy til bo'yicha bilimingiz yetarlimi?	Ha, 15%	Yo'q, 51,7%	Qiyinchiliklarga duch kelaman, 33,3%
Xorijiy nashrlarni o'qib, tushuna olasizmi?	Lug'atsiz mazmunini tushuna olaman, 5%	Lug'at bilan ishlashim zarur, 78,3%	Matn mazmunini tushunishim qiyin, 16,7%

Aniqlovchi pedagogik eksperimentning boshida va yakuniy bosqichida 19 nafar talaba har tomonlama imtihondan o'tkazildi. Pedagogik eksperimentni aniqlashning boshida talabalarning Smolensk davlat jismoniy tarbiya, sport va turizm akademiyasiga o'qishga kirganlarida chet tilini bilish darajasini subyektiv baholash bo'yicha ma'lumotlar olindi. 1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, talabalarning atigi 36,7 foizi mavjud lug'atni kundalik chet tillari bilan muloqot qilish uchun yetarli deb baholaydilar va 15 foizi chet tilini bilishlarini tanlangan sohada muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun tegishli talablar deb bilishadi. "Jismoniy rehabilitatsiya" treningi. O'quvchilarning aksariyati (78,3%) xorijiy matn mazmunini lug'at yordamida tushuna oladi, 16,7 foizi esa lug'at yordamida tarjima qilganda matn mazmunini yetarlicha tushunmaydi.

Pedagogik eksperimentni aniqlashning boshida respondentlarning chet tilini o'qitishning turli vositalari va usullariga nisbatan afzalliklari to'g'risidagi ma'lumotlar 2- va 3-rasmlarda keltirilgan.

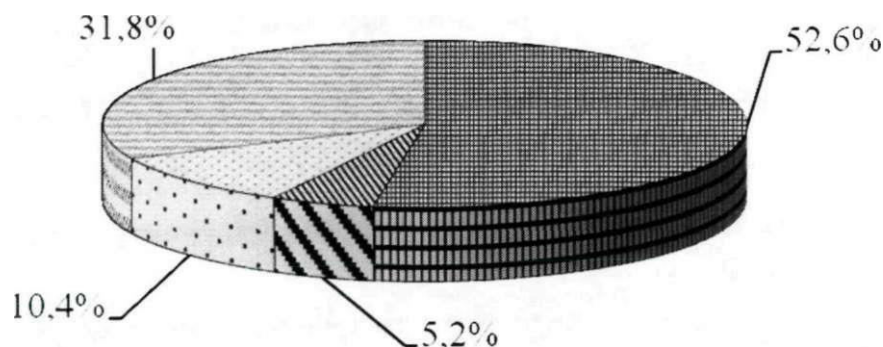
¹ Аминов Н. А. Психодиагностика педагогических способностей. Протесты. Н.А.Аминов, Н.А.Морозова, А.Л.Смятских. М., Центр проблем качества подготовки специалистов, 1994, с. 221.

2-rasm. O'quv qurollarini tanlashda talabalarning afzalliklari (aniqlovchi pedagogik eksperimentning boshlanishi).

2-rasmdan ko'rinib turibdiki, respondentlarning aksariyati bosma o'quv adabiyotlari (darsliklar, o'quv-metodik qo'llanmalar, test topshiriqlari) va faqat (15,7%) kompyuter texnologiyalari (kompyuter dasturlarini o'qitish va boshqarish, internet)ni afzal ko'radi.

Anketaga berilgan javoblar (1-ilova) shuni ko'rsatadiki, respondentlarning aksariyati o'qituvchi o'quv materialini taqdim etadigan sinfdagi darslarni yaxshi ko'radi, respondentlarning sezilarli darajada kamroq qismi mustaqil ravishda chet tilini o'rganishni, o'quv va monitoring dasturlarini yoki internet (3-rasm).

O'qituvchi tomonidan o'quv materialini to'plash E chet tilini mustaqil o'rganish testlarni bajarish B o'qitish va nazorat qilish NQ-3rasm. Chet tilini o'qitish usullarini tanlashda talabalarning afzalliklari (aniqlovchi pedagogik eksperimentning boshlanishi).

Bir qator mualliflar ta'kidlaganidek, oliy o'quv yurtlarida o'qitishning samaradorligi ko'p jihatdan talabalarning o'z maqsadlariga erishish uchun motivatsiyasiga bog'liq, ya'ni motivatsiyadan. O'quvchilarning ta'lim motivatsiyasi ularning shaxsiy xususiyatlariga va da'volar xususiyatiga, o'quv jarayonini tashkil etish va texnologiyasiga bog'liq. O'rganish motivatsiyasining bir necha turlarini ajratish mumkin: 1) ijobiy xarakterga ega bo'lgan motivatsiya; 2) shartli ravishda salbiy deb atash mumkin bo'lgan motivatsiya. Ijobiy ta'lim motivatsiyasi shaxs uchun muhim bo'lgan ijtimoiy intilishlar yoki tor shaxsiy motivlar (oliy ma'lumot diplomini olish, kasbiy martaba, shaxsiy farovonlik) bilan belgilanadi. Talaba o'zining yomon o'quv faoliyati natijasida ziddiyatli vaziyat yuzaga kelishi mumkinligini tushunsa, ijobiy o'quv motivatsiyasini rivojlantirish imkoniyati mavjud.

**Қаршиева Дилафруз Суюновна (Тошкент Давлат Педагогика университети
Амалий психология кафедраси доценти в.б., психология фанлари бўйича PhD)**

КАСБИЙ СТРЕСС ВА ЭМОЦИОНАЛ СЎНИШ СИНДРОМИНИНГ ДЕТЕРМИНАНТЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада педагогик фаолиятдаги касбий стресснинг психологик хусусиятлари таҳлил қилинган. Педагогик фаолият ўзининг эмоциоген таъсирларга бойлиги билан ажралиб туради. Шу билан бир қаторда, касбий стресс ва унинг эмоционал сўниш синдроми билан боғлиқлик жиҳатлари эмпирик жиҳатдан ёритиб берилган.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности профессионального стресса в педагогической деятельности. Педагогическая деятельность характеризует-

ся множеством эмоциональных воздействий. В связи с этим эмпирически проанализированы аспекты профессионального стресса и его взаимосвязь с эмоциональным выгоранием.

Annotation. This article analyzes the psychological features of occupational stress in pedagogical activity. Pedagogical activity is characterized by a wealth of emotional effects. Alternatively, aspects of occupational stress and its association with emotional burnout have been empirically illuminated.

Калим сўзлар: шахс, стресс, касбий стресс, эмоционал сўниш синдроми, педагогик фаолият.

Ключевые слова: личность, стресс, профессиональный стресс, эмоциональное выгорание, педагогическая деятельность.

Key words: person, stress, professional stress, the emotional burnout syndrome, pedagogical activity.

Педагог шахси касбий нуқтаи назардан олганда, толерант типга мансубдир, улар касбий фаолияти давомида интенсив эмоционал инсоний муносабатлар билан кўп тўқнаш келадилар, ота-она, ўқувчилар, ҳамкасблар билан ишлаш давомида турли ўзига хос психологик тўсиқларни енгиб ўтишда ўзларидаги эмпатия ҳиссини камроқ даражада намоён қилишга ҳаракат қилмасалар, бундай типдаги “мулоқотга тўлалик” педагоглардаги эмоционал зўриқишларнинг кучайишига сабаб бўлади. Касбий фаолиятдаги зўриқишлар педагогларнинг шахсий ҳаётида ҳам ўз аксини топмай қолмайди. Чунки ҳозирги кунда педагогик фаолият билан шуғулланадиганларнинг аксарияти ўз фарзанди тарбиясига алоҳида вақт ажрата олмай қоляптилар. Натижада фарзанди олдида айбдорлик ҳиссининг ортиши, тарбия масаласида ўзини нўноқ ҳис қилиш, ўзига ва атрофдагиларга йўналтирилган агрессиянинг ортиши кузатилмоқда. Педагоглардаги мана шу ўзидан қониқмаслик ҳисси унда эмоционал сўниш синдромига мойилликнинг ортишига сабаб бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги кунда “сўниш” деган тушунча кенг қўлланилмоқда. Психик сўниш деганда, ижтимоий соҳадаги касбларда намоён бўлувчи жисмоний, эмоционал, ақлий зўриқиш ҳолати тушунилади. К.Маслач ва С.Е.Жексонларнинг таъкидлашича, психик сўниш деганда ижтимоий соҳанинг касбий доирасида намоён бўлувчи жисмоний эмоционал, ақлий зўриқиш, сўниш назарда тутилади ва унинг қуйидаги учта компоненти мавжуд: эмоционал сўниш, деперсонализация, касбий мотивациянинг сўниши. Эмоционал сўниш эса таъсир этилаётган стрессоген вазиятларга нисбатан эмоционал жавоб қайтаришнинг тўлиқ ёки қисман чекланиши бўлиб, шахснинг психологик ҳимоя механизми ҳисобланади.

Эмоционал сўниш – бу ҳиссий, кўпинча, касбий хулқ-атвор стереотипи. “Сўниш” қисман функционал стереотипдир, чунки у одамга энергия ресурслари миқдорини белгилаш ва тежамкорлик билан сарфлаш имконини беради. Шу билан бирга, дисфункционал оқибатларни ҳам келтириб чиқариши ҳам мумкин. “Психологик сўниш” шундай вазиятларда, яъни касбий фаолиятни амалга ошириш ва касбий фаолият субъекти билан муносабатларга салбий таъсир кўрсатганда вужудга келиши мумкин.

Эмоционал сўниш синдроми америкалик психиатр Герберт Фрейденберг томонидан 1974 йилда киритилган. Унинг фикрича, эмоционал сўниш синдроми ҳиссий зўриқиш натижасида келиб чиқиб, шахснинг шахслараро муносабатлар соҳасига ўз таъсирини ўтказди. Эмоционал сўниш синдроми кўп ҳолларда “одам-одам” типдаги касб эгаларида учрайди. “Халқаро касалликлар классификацияси-11”га кўра, инсонлар соғлиқни сақлаш тизими ходимларига энг кўп сурункали тушкунлик ҳолати сифатида мурожаат қилишади.

Эмоционал сўниш синдромининг клиник белгилари:

1. Ҳамкасбларга нисбатан дегуманизация ва уларга салбий муносабат.
2. Касбий ҳолатидан қониқмаслик.
3. Деперсонализация ва шахсий ҳаётдаги муаммолар вужудга келтириш.
4. Турли хилдаги психосоматик касалликлар.
5. Когнитив соҳадаги бузилишлар.
6. Эмоционал зўриқиш.¹

Биз педагоглардаги касбий стресс ва эмоционал сўниш даражасини аниқлаш мақсадида сигналувчиларда Д.Фонтаннинг “Касбий стресс даражасини аниқлаш шкаласи” ва В.В.Бойко томонидан таклиф этилган “Эмоционал сўниш даражаси” методикаларини ўтказдик. Мазкур методика-

¹ Короленко Ц.П. Психофизиология человека в экстремальных условиях. Л., “Медицина”, 1978, с. 272.

лардан олинган педагоглардаги касбий стресс даржаси ва эмоционал сўниш синдроми орасидаги боғлиқликнинг ўзига хос томонлари билан танишиб чиқамиз.

1-жадвал

Педагогларда касбий стресс ва эмоционал сўниш синдроми орасидаги боғлиқлик

Шкалалар	Иш стажи	Психоэмоционал ҳолсизланиш	Деперсонализация	Касбий мотивациянинг пасайиши
Касбий стресснинг юқори даражаси	5 йилгача	0,195	0,189	-0,056
	10 йилгача	-0,019	0,059	-0,041
	15 йилгача	0,356*	0,329*	0,078
	15 йилдан юқори	0,346**	0,332**	0,164
Касбий стресснинг ўрта даражаси	5 йилгача	0,245	0,132	0,064
	10 йилгача	0,051	0,054	0,045
	15 йилгача	0,152	0,156	0,157
	15 йилдан юқори	0,278**	0,313**	0,106
Касбий стресснинг паст даражаси	5 йилгача	-0,342*	-0,236	-0,003
	10 йилгача	0,172	0,126	0,010
	15 йилгача	-0,259	0,267	-0,188
	15 йилдан юқори	-0,282**	-0,327**	-0,126

Изох: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

Касбий стресснинг юқори даражаси 15 йилгача педагогик стажга эга педагогларда психоэмоционал ҳолсизланиш ($r=0,356$; $p \leq 0,05$), деперсонализация ($r=0,329$; $p \leq 0,05$), 15 йилдан ортиқ ишлаганларда эса психоэмоционал ҳолсизланиш ($r=0,346$; $p \leq 0,001$), деперсонализация ($r=0,332$; $p \leq 0,001$) билан ижобий статистик аҳамиятли корреляцияга эга эканлиги аниқланди. Касбий стресснинг ўрта даражаси 15 йилдан ортиқ ишлаганларда психоэмоционал ҳолсизланиш ($r=0,278$; $p \leq 0,001$), деперсонализация ($r=0,313$; $p \leq 0,001$) билан статистик аҳамиятли равишда боғлиқ эканлиги кузатилди. Касбий стресснинг паст даражаси 5 йилгача иш стажига эга бўлганларда психоэмоционал ҳолсизланиш ($r=-0,342$; $p \leq 0,05$), 15 йилдан ортиқ иш стажига эга бўлганларда эса психоэмоционал ҳолсизланиш ($r=-0,282$; $p \leq 0,001$), деперсонализация ($r=-0,327$; $p \leq 0,001$) орасида тескари статистик алоқа аниқланди.

Психоэмоционал ҳолсизланиш ва касбий стресснинг даражалари орасидаги ижобий корреляциянинг мавжудлиги педагоглардаги ҳиссий жисмоний энергетик ресурсларнинг камайиши, ҳолдан тойиши ҳолатлари билан кузатилади. Агар синалувчиларимизнинг натижаларига қарайдиган бўлсак, касбий стресснинг юқори ва ўрта даражалари, асосан, 15 йилгача ва ундан ортиқ педагогик стажга эга бўлганларда намоён бўлган. Бу ҳолат педагогларда хавотирланиш, сурункали чарчаш, атрофдагиларга нисбатан депрессия, асабийлашиш, шахснинг иммун ва асаб тизимидаги кучсизлик, психосоматик касалликларга мойилликнинг ортиши, бифарқлик ва совуққонликда намоён бўлади.

К.Чернешнинг таъкидлашича, психоэмоционал ҳолсизланиш психик сўнишнинг биринчи босқичи бўлиб, бунда касбий талаб ва шахснинг ички имкониятлари орасидаги мувозанат бузилганда юзага келади.¹ Бундай ҳолатларда касбий фаолиятдаги бир хиллик шахсда стресс ҳолатини юзага келтиради. Умуман, инсонда стресснинг намоён бўлишидан аввал кучли хавотир кузатилади. Бу жараёнда инсон организмида асаб тизими таъсирида адреналин ва норадреналин моддаси миқдори кўпайиб кетади. Натижада инсон организмида кортизол ва альдостерон гормонларининг (булар стресс гормонлари деб ҳам аталади) ажралиб чиқиши ҳам кучайиб, шахсда қаршилик кўрсатиш реакциялари пайдо бўлади. Организмда мазкур ҳолатнинг узоқ давом этиши эса адаптация энергия танқислигини чақиради ҳамда организм ўз захирасидаги витамин ва минералларни организмдаги чарчокни бартараф этиш учун сафарбар эта бошлайди. Мазкур ҳолатнинг сурункали давом этиши эса инсон организмида психоэмоционал ҳолсизликни келтириб чиқариб, турли психосоматик касалликларга сабаб бўлади. Шу боисдан ҳам психоэмоционал ҳолсизлик ва касбий

¹ Китаев-Смык Л.А. Организм и стресс: стресс жизни и стресс смерти. СПб., “Питер”, 2012, с. 234 – 238.

стресс орасида ҳамиша ижобий аҳамиятли корреляция кузатилган. Касбий стресснинг паст даражаси 5 йилгача иш стажига эга бўлган мутахассисларнинг кўрсаткичларида психоэмоционал ҳолисизланиш билан тескари корреляцияга эга. Бу ҳолат ёш мутахассиснинг жисмонан соғлом, ёшга оид психофизиологик функцияларнинг фаолиятини барқарор эканлигини англатади. Худди шундай ҳолат айрим 15 йилдан ортиқ ишлаганларда ҳам кузатилган. Бунинг асосий сабаби эса педагогларда ўз жисмоний, руҳий саломатлигига нисбатан соғлом психоэмоционал муносабатни шаклландиришдан далолат беради.

Педагоглардаги деперсонализация ва касбий стресснинг юқори ҳамда ўрта даражалари билан 15 йил ва ундан ортиқ ишлаган ходимларнинг натижаларида боғлиқ чиққан. Деперсонализация педагоглардаги ижтимоий дезадаптациянинг ўзига хос шакли ҳисобланади. Бунда шахслараро муносабатларга киришиш камаяди ва хавотирланиш даражаси ортади.

Деперсонализация латинча сўздан олинган бўлиб, “шахснинг йўқлиги” деб таржима қилинади. Деперсонализация – бу шахснинг ўзини-ўзи идрок қилиш жараёнини бузилиши, ички бегоналашуви. Деперсонализация психик бузилишлар натижасида келиб чиқади. Респондентларимизда касбий стресснинг юқори ва ўрта даражалари намоён бўлаётганларининг натижаларини деперсонализация билан ижобий аҳамиятли корреляция берганлигининг боиси, шахсидаги сурункали стрессоген вазиятлар унинг ўз-ўзини бошқариш даражасига ўз таъсирини ўтказиши ва натижада педагогларда шахсий “Мен”нинг қадри пасайиб, ишга, атрофдагиларга, ҳатто педагогларнинг ўзига нисбатан совуққонлик юзага келади. Демак, деперсонализация сурункали касбий стресснинг натижасидир десак бўлади. Деперсонализация кўрсаткичининг касбий стресснинг паст даражаси билан тескари алоқани бериши (15 йилдан ортиқ иш стажига эга синалувчиларда) юқорида айтганларимизни яна бир бора исботлайди.

Касбий мотивациянинг пасайиши ва касбий стресс даражалари орасида корреляцион боғлиқлик аниқланмади. Аслида, касбий мотивациянинг пасайиши шахснинг ўз касбий фаолиятидан қониқмаслиги, ўзига паст баҳо бериши касбий компетентлигининг пастлигини англатади. Шахсий кузатувларимиз натижасида кўп ҳолларда касбий стресс “меҳнат фаолиятини моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг етарли эмаслиги” оқибатида келиб чиқади, деб ҳисоблар эдик. Чунки педагоглардаги касбий мотивация ўз касбдан қониқиш ҳиссини пайдо қилса, у, албатта, стресс факторларга чидамли бўлади. Бироқ синалувчиларимизда мазкур икки ўзгарувчи орасида корреляцион алоқадорлик аниқланмади, буни И.А.Зимняя ажратиб кўрсатган шахсидаги касбий мотивациянинг компетенция даражаларини шаклландириш билан боғлаш мумкин:¹

–атрофдагиларга йўналганлик компетенцияси билан боғлиқ кадрятлар: яшаш тарзи, маданияти, педагогнинг асосий вазифасини англаши, педагог касбининг ижтимоий аҳамиятини тушуниши ва болаларни севиши;

–фуқаролик компетенцияси: ўз фаолияти учун масъулиятни ҳис қилиши, қарор қабул қилишдаги мустақиллиги, оптимизм, ўзига ишонч ва ўз-ўзига адекват баҳо;

–фаолият компетенцияси: ўз педагогик фаолиятини бошқара олиши ва лойиҳалай олиши.

Бизнинг фикримизча, айнан мана шу компетенциялар шаклландириш педагогда ўзига мотивация бериш, ички локус назорат, муваффақиятга интилиш мотиви устун бўлади ва шу билан бир вақтда, мана шу омиллар ҳам касбий стрессга мойилликни чақириши ёки унга қарши coping хулқ стратегияси сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Шу боисдан ҳам мазкур кўрсаткичлар орасида боғлиқлик аниқланмаган.

Ю.В.Нуллернинг таъкидлашича, деперсонализация психоген стресс натижасида юзага келадиган.²

Умуман олганда, Г.Сельенинг қарашларида таъкидланишича, стресс 3 босқичда юзага келади, яъни асабий зўриқишлар, резистенция (ёки қаршилиқ) ва зўриқиш (психофизиологик ресурсларни сафарбар этиб бўлиш). Илмий манбаларда касбий стресс ва психик сўниш, сўниш синдроми боғлаб турувчи икки ҳолат таҳлил қилинган. Булар вақт омили ва мослашув омили. Касбий стресс касбий фаолиятга мослашиш синдроми бўлиб, инсон психикасининг барча ички имкониятларини сафарбар этилишини талаб этади, сўниш, сўниш синдроми эса ана шу мослашиш жараёнидаги муаммолар натижасида келиб чиқади.

¹ Багадаева О.Ю. Мотивация персонала как организационное условие снижения профессионального стресса педагогов ДОО. Современное дошкольное образование. “Теория и практика”, 2016, № 2, с. 12 – 16.

²Нуллер Ю.В. Диагностика и терапия деперсонализационного расстройства. М., “Наука”, 2019, с. 242 – 246.

Юқоридаги тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда, қуйидаги хулосаларни шакллантириш мумкин:

1. Педагогларнинг фаолияти ўзининг эмоциогенлиги, стрессоген омилларга тўлалиги билан ажралиб туради. Педагоглардаги психик сўниш синдроми – бу педагогик фаолиятдаги жисмоний, эмоционал, когнитив тўйиниш натижасида келиб чиқадиган ҳолат.

2. Педагогларда олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, касбий стресс даражаси эмоционал сўниш синдромининг психоэмоционал ҳолсизланиш, деперсонализация, психик сўнишнинг қаршилиқ, зўриқиш, сўниш фазалари билан педагогик стажга боғлиқ ҳолда аҳамиятли корреляцияга эга эканлиги кузатилди.

Арипжанова Маҳфуза Акмаловна (Педагогик инновациялар, касб-ҳунар таълими бошқарув ҳамда педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти мустақил изланувчиси; aripjanova83@mail.ru)

ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА МАХСУС ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАСАВВУР КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

***Аннотация.** Мақолада тасаввурни шахс ривожланишига таъсир қилувчи муҳим омил эканлиги, тасаввур турлари бўйича маълумотлар келтирилган. Шунингдек, профессионал таълим муассасаларида энгил саноат йўналиши бўйича таҳсил олаётган ўқувчиларда махсус фанлар бўйича тасаввур компетенциясининг аҳамияти ҳамда ўқувчиларда тасаввур компетенциясини инновациялар асосида ривожлантириш йўллари ёритиб берилган*

***Аннотация.** В статье представлена информация о видах воображения, которое является важным фактором, влияющим на развитие личности. Также выделена важность формирования образной компетенции по специальным предметам у студентов, обучающихся по специальности легкая промышленность в учреждениях профессионального образования, а также пути развития образной компетенции студентов на основе инновационных технологий.*

***Annotation.** The article provides information about the types of imagination, since imagination is an important factor influencing the development of personality. The importance of the formation of figurative competence in special subjects among students studying in the specialty light industry in vocational education institutions, as well as the ways of developing students figurative competence based on innovative technologies, is also highlighted.*

***Калим сўзлар:** компетенция, тасаввур, профессионал таълим, махсус фан, инновацион технология, анимация, тарқатма материал.*

***Ключевые слова:** компетентность, воображение, профессиональное образование, специальная наука, инновационная технология, анимация, раздаточный материал.*

***Key words:** competence, imagination, vocational education, special discipline, innovative technology, animation, handout.*

Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, профессионал таълим тизимини илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси мазкур соҳадаги янги ислохотлар учун асос бўлиб хизмат қилмоқда.¹

Бугунги кунга келиб, профессионал таълим муассасаларида замонавий моддий-техник базаларни ташкил қилиш, дарс жараёнларига инновацион технологияларни жорий қилиш бўйича бир қатор амалий ишлар олиб борилмоқда. Бу эса назария билан амалиётнинг узвийлигини таъминлашда, ўқувчиларнинг ўз мутахассисликлари бўйича чуқур билим олишларига қаратилган. Айниқса, профессионал таълим муассасаларида энгил саноат йўналиши бўйича таҳсил олаётган ўқувчилардан ҳар бир техник-технологик жараённи пухта ўзлаштиришлари талаб қилинади. Бунинг учун

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси.

эса ўқувчилар бир қатор компетенцияларни ўзлаштиришлари лозим бўлади. Енгил саноат йўналиши бўйича таҳсил олаётган ўқувчиларнинг ўзлаштириши лозим бўлган компетенциялардан бири бу тасаввур компетенцияси ҳисобланади.

Тасаввур – бу нарса ва ҳодисалар, ҳолатларни, воқелик образларини эшлаш, шунингдек, ижодий хаёл суриш жараёни бўлиб, у хотира шаклида ҳам намоён бўлади. Агар идрок ҳозирги дақиқаларни акс этгирса, тасаввур ҳам ўтмишни, ҳам келажакни ўзида мужассамлаштиради, яъни умумлашган хусусият касб этади.

Тасаввурнинг туб моҳияти «Кўз олдига келтирмак» маъносини беради. Демак, инсон ёки шахс ҳаётининг маълум даврларида ўз сезгилари орқали қабул қилинган ахборотларни керак бўлганда, зарурият сезилганда, баъзан ихтиёрий тарзда кўз олдига келтиради. Баъзи одамлар ўз тасаввурида мураккаб бутунликни гавдалантириш қобилиятига эга, бошқаларида эса бу қобилият йўқ ёки жуда қийинчилик билан юзага келади. Баъзиларда тасаввур, худди инсон аниқ объектни кўраётгандек, образлик ёрқин ва барча тафсилотлари билан намоён бўлади.

Тасаввур инсонда меҳнат фаолияти ва билим олиш жараёнида пайдо бўлади. Тасаввур бизга атрофимиздаги воқеликни англаш имконини беради. Инсонда тасаввур қанчалик бой бўлса, шахснинг ўрганилаётган объект ёки ҳодисанинг алоҳида қисмлари ва элементларига нисбатан тажрибаси шунчалик кенг бўлади.¹

Тасаввур – бу шахснинг ривожланишига таъсир қилувчи муҳим омил ҳисобланиб, шахснинг барча психик жараёнлари ва томонлари билан ўзаро боғлиқдир. Бунда тасаввурнинг хотира ва тафаккур билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлаш мумкин. Тасаввур ҳар бир ижодий жараёнда муҳим роль ўйнайди, инсон фаолиятнинг махсус, ўзига хос турлари қанча бўлса, тасаввурнинг шунча махсус турлари мавжуд.

Тасаввур фаоллик даражасига кўра, пассив ва фаол бўлиши мумкин. Пассив тасаввур инсонни фаол ҳаракатга ундамайди. У яратилган тасвирлардан қониқади ва уларни, ҳақиқатда, амалга оширишга интилмайди ёки тасвирларни чизмайди.

Фаол тасаввур – бу амалий ҳаракатлар ва фаолият маҳсулотларида, кейинчалик, амалга оширилладиган тасвирларни яратиш жараёни бўлиб, баъзан, бу инсондан кўп куч ва вақтни сезиларли даражада сарфлашни талаб қилади. Фаол тасаввур меҳнат ва бошқа фаолиятнинг ижодий мазмуни ва самардорлигини оширади.

Турли соҳаларда инсонларнинг самарали фаолиятини ташкил қилишда тасаввурнинг аҳамиятли эканлиги кўпгина олимлар томонидан исботланган. Масалан, МДХ мамлакатларида илмий фаолият юритган Л.С.Выготский, О.М.Дьяченко, Н.С.Лейтес, В.А.Моляко, С.Л.Рубинштейн, Л.А.Венгер, Б.Г.Ананьев, Е.И.Игнатъев, Ю.Ахамарин, Б.Ф.Ломов, Л.С.Коршунова, И.М.Розета, А.Я.Дудецкий, И.В.Страхова, И.С.Якиманская каби олимларнинг илмий ишларини мисол қилиши-миз мумкин.

Замонавий таълим технологияларини ўқув жараёнига қўллаш муаммолари, касб-хунар коллежларида касбий тайёргарликни амалга ошириш масалалари А.А.Абдуқодиров, К.Н.Байсалбоева, А.Бакиев, Б.Баракаев, У.Ш.Бегимқулов, Н.А.Муслимов, Қ.Т.Олимов, Н.И.Тайлақов, Х.А.Турақулов, А.Р.Ходжабоев ва бошқаларнинг тадқиқот ишларида шаклланди.

Шахсда тасаввурни шакллантириш бўйича олимлар томонидан турлича таърифлар келтирилган.

Л.С.Выготский ўзининг тадқиқотларида тасаввур фикрлаш билан чамбарчас боғлиқ ва барча ижодий фаолиятнинг асоси эканлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, ўқувчиларнинг барча билиш жараёнларида тасаввур қанчалик кўп иштирок этса, унинг фаолияти шунчалик ижобий бўлади.²

Енгил саноат йўналиши бўйича таҳсил олаётган бўлажак кичик мутахассисларни назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришларида, касбий малакаларни эгаллашларида, шунингдек, ижодий фаолиятлари давомида тасаввур қила олиш кўникмасига эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади.

¹Л.Ф.Варламова. Развитие пространственного воображения будущих инженеров в учебном процессе (на примере изучения графических дисциплин диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Якутск, 2010.

²<https://thelib.info/psihologiya/1081366-razvitiya-voobrazheniya-u-detej-vidy-tvorcheskogo-voobrazheniya-priemy-i-uroki-dlya-aktivizacii-voobrazheniya-uchashhihsya/>

Профессионал таълимда махсус фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг фазовий ва ижодий тасаввурларини шакллантириш муаммолари тўлиқ ҳал қилинган деб бўлмайди.

Ижодий тасаввур ҳар бир ижодий жараёнда муҳим роль ўйнайди. Айниқса, бадиий ижодда унинг аҳамияти катта. Тасаввур ва ижод бир-бири билан узвий боғлиқ, уларнинг орасидаги алоқадан мақсадли вазифа келиб чиқади, яъни тасаввур қилиш орқали ижодий фаолият шаклланади. Ижодий тасаввурни инсон ижодий фаолиятининг барча турларини зарурий таркибий қисми деб айтиш мумкин.

Фазовий тасаввур – бу мавжуд билим ва тажрибалар асосида инсон онгида визуал уч ўлчовли объектларни яратиш, улар билан ақлий фаолият юритиш, уларнинг шакли, ҳажми ва фазодаги ҳолатини ўзгартириш имконини берадиган ақлий билиш жараёни тушунилади.¹

Юқоридаги фикрларни инобатга олиб, бугунги кунда енгил саноат йўналишида таҳсил олаётган ўқувчиларда замонавий ишлаб чиқариш воситалари ва уларнинг ишлаш технологиясини ўрганишда, турли ассортиментдаги кийимларни яратиш, уларга ишлов бериш, тикув корхоналарининг тузилишларини ўрганишларида фазовий ва ижодий тасаввурларни шакллантириш талаб қилинади. Лекин бу қобилият ўқувчиларда бир хил шаклланмаган. Айрим ўқувчиларда ижодий тасаввур қила олишлари билан ажралиб турса, айримларда фазовий тасаввур қила олиш юқори бўлишини кузатишимиз мумкин ёки айрим ўқувчилар бирон-бир технологик жараёни тасаввур қила олсаларда, уни нутқ орқали етказиб беришда қийинчиликка дуч келадилар. Шунинг учун ҳам уларда тасаввур компетенцияларини ривожлантиришда бугунги кундаги замонавий технологиялар, яъни техник ва дастурий воситалар маҳсули бўлган видео, матн, жадвал, график, товуш, объектларнинг фазодаги ҳаракати, анимациялардан, турли кўргазмали материаллар, таркатма материаллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Махсус фанларидан назарий ва амалий машғулотларни ташкил этишда электрон таълим ресурслари ҳамда анимацияларнинг қўлланилиши мавзунини ўрганишга ўқувчиларда қизиқишни, фаоллиги ва тасаввурини ошириши, улар хотирасида берилаётган маълумотларнинг сақлаб қолиниши ва керакли вақтда маълумотларни эслай олиши каби самарали таъсир кўрсатади. Шунингдек, анимацияни барча фанлар учун қўллаш имконияти, мураккаб мавзуларни соддалаштириш, моделлаштиришга асосланган таълимда қўллаш, дарснинг барча босқичларида фойдаланиш усуллари ўрганиб чиқилган. Анимацияларни товушлар билан бойитилиши ўзлаштирилаётган материалларни яна-да тушунарли етказилишини таъминлайди. Таълим жараёнида анимацияларини яратиш мураккаб бўлиб, анимация турлари ва уларни ишлаб чиқиш учун фойдаланиладиган дастурий воситаларда ишлаш кўникмасини ҳам шакллантиришга аҳамият бериш лозим.

Мавзуга оид таркатма материаллар ҳам ўқувчиларнинг мавзу бўйича берилган маълумотларни ўзлаштиришларига ёрдам беради. “Тикув буюмлари тикиш технологияси” фанида ўқувчилар турли ассортиментдаги тикув ва тикув-трикотаж буюмларига ишлов бериш жараёнларини ўрганиладилар. Дарс давомида ўқувчиларга мавзуга оид таркатма материаллар, яъни тайёр тикилган намуналар ва тикиш босқичлари акс этган альбомлар тақдим этилса, улар тез тасаввурга эга бўладилар ва берилган вазифани осон ўзлаштирадилар, бу эса натижаларни реал ҳаётга, амалиётга татбиқ қилишларига, уларни келажакда ўз соҳалари бўйича етук мутахассис бўлиб етишишларига омил бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ўқувчиларнинг мутахассислиги бўйича тасаввурни ривожлантиришда бошқа бир қатор омилларни келтиришимиз мумкин. Лекин ҳар бир қўлланилган восита машғулоти турига мавзусига мос ҳолда танланиши, бу, албатта, талабаларнинг тасаввурини шакллантиришга қаратилган бўлишига аҳамият бериш лозим.

Tillayeva Nilufar Vohiddinova (Toshkentdagi Vebster universiteti; nvtillayeva@gmail.com)
CHET TILLARINI MULOQOT UCHUN O‘QITISH VA O‘RGANISHDA FIKRLASH
QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

Annatsiya. Mazkur maqola CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) til o‘rganish xalqaro standartining milliy ta’lim standartiga moslashtirishda e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan muhim componentlari haqida fikr yuritiladi. Mazkur komponentlardan unumli foydalanishdan ko‘zda tutilgan maqsadlar bayon etiladi.

¹ Л.Ф.Варламова. Тот же.

Аннотация. В статье рассматриваются важные компоненты Общеввропейских компетенций владения иностранным языком (CEFR), которые необходимо учитывать при адаптации Международного стандарта изучения языков к Национальному образовательному стандарту. Ставятся задачи по эффективному использованию этих компонентов.

Annotation. This article provides an overview of the components of the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) that must be taken into account when adapting the International Standard for Language Learning to the National Education Standard. The goals for making optimal use of these components are mentioned.

Kalit so'zlar: CEFR, fikrlash qobiliyati, tanqidiy fikrlash, konstruktiv fikrlash, til ko'nikmalari, tez-kor o'qish, kengaytirilgan o'qish, PBL, TBL.

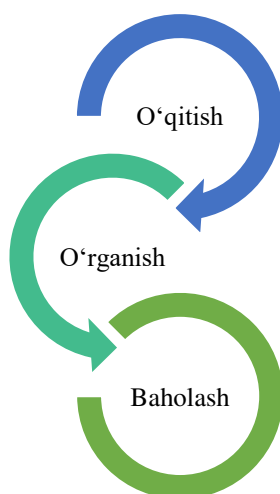
Ключевые слова: CEFR, когнитивные способности, критическое мышление, конструктивное мышление, языковые навыки, скорочтение, расширенное чтение, PBL, TBL.

Key words: CEFR, cognitive ability, critical thinking, constructive thinking, language skills, intensive reading, extensive reading, PBL, TBL.

I. Kirish. CEFR qanday hujjat? Aslida, dunyo miqiyosida til o'rgatish uchun yaratilgan xalqaro standartlar bir qancha. Ammo ular orasida Yevropa tillarini o'rganish uchun ko'pgina mamlakatlar tomonidan keng foydalanib kelayotgan standart CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) hisoblanadi. 2001-yilda nashr etilganidan beri CEFR 37 tilga tarjima qilingan va undan foydalanish Yevropadan tashqarida, Osiyodan Lotin Amerikasigacha tarqalib, o'rganish, o'qitish va baholash darajasini aniqlashda yordam beradi. Mazkur xalqaro standart har qanday chet tilini o'qitish va o'rganish uchun belgilangan talablar va tavsiyalar majmuasi hisoblanadi. Hujjatdagi talablardan til ko'nikmasi darajalarini baholash uchun uchun me'zonlar va test savollari tuzishda foydalaniladi. Bugungi kunda DTM tomonidan o'tkazilayotgan chet tilini bilish va egallash darajasini aniqlash bo'yicha test sinovlari baholash mezonlari va test savollari CEFRga asoslanganligi uchun ham har bir talabgorga jarayonga tayyorlik ko'rish davrida CEFR yoki DTSda darajalar uchun belgilangan talablarni (can do statements) o'rganib chiqishi tavsiya etiladi.

Shuningdek, tilni muloqot uchun o'qitishga mo'ljallangan o'quv dasturlari, darsliklar va dars ishlanmalarini yaratish orqali zamonaviy interfaol darslarning samarali natijalarini kafolatlashda CEFR tavsiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

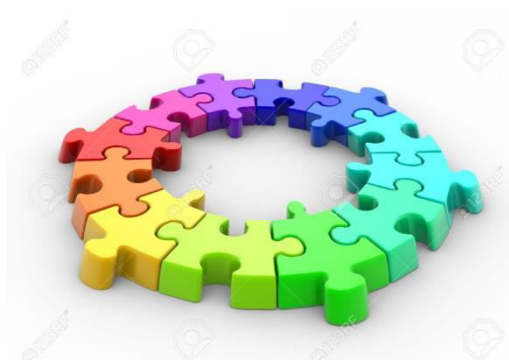
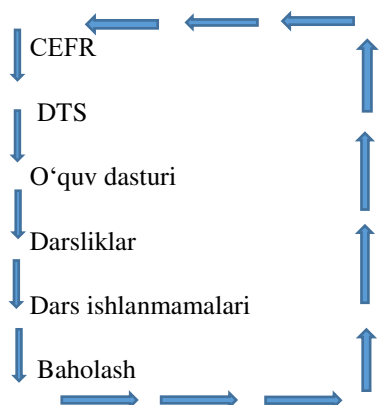
CEFR (Common European Framework of Reference for languages).

Yaratilgan davlat ta'lim standarti til o'qitish va o'rganish jarayonining nazariy qismi hisoblanadi. Mazkur xujjatda belgilangan talablarni bajarish uchun mos o'quv dasturlari, darsliklar va dars ishlanmalari ishlab chiqish va ushbu jarayonlarning barchasida chet tilini bilish darajasi uchun belgilangan talablar va CEFRda tavsiya etilgan xos metodlardan foydalanish juda muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan holdagina chet tillar o'qitish va o'rganish jarayonida ta'lim sifatini kafolatlash mumkin.

I. CEFRga asoslangan milliy ta'lim dasturini yaratishdan maqsad.

1.1. Tilni muloqot uchun o'qitishda CEFRda belgilangan talablar va tavsiyalar.

CEFRda tatbiq etiladigan yondashuvlar va strategiyalar bilan batafsilroq tanishib chiqamiz. DTS talablariga mos darslar tashkil qilish uchun CLT metodi quyidagilarni tavsiya etadi:

1. Darslarda real hayotga bog'liq ma'lumotlardan foydalanish va o'quvchilar bilan muhokama qilish. Masalan, hozirda chop etilayotgan gazeta, jurnal va internet manbalaridagi qizg'in va foydali mavzuga oid ma'lumotlar va xabarlar.

2. Darslardagi interfaol usullar kichik guruhlarda ishlash, matnlar yaratish, o'quvchilar o'zaro bir-birlari matnlariga xulosa yozish, kichik sahna tomoshalari, muhokamalar.

3. O'qituvchi o'rganuvchilarni sinf xonasi xatolar qilish va to'g'rilash uchun eng maqbul hudud ekanligiga ishonirish va joiz bo'lsa, ularning tildagi xatolarini rag'batlantirishi lozim. Shuningdek, dars jarayinida sinfda Multilevel – darajalari har xil yoki Multiple intelligence (qobiliyatlari turlicha) bo'lgan o'rganuvchilar bor ekanligini ham yodda tutishi va har bir o'quvchini o'ziga xos va mos bo'lgan holda rag'batlantirishi kerak.

4. TBL-Task Based Learning – vazifalarga asoslangan o'rganish darslari grammatika yoki lug'at bo'yicha testlar ishlash bilan cheklanmaydi, balki tildan to'g'ri foydalanishga yo'naltiriladi. Masalan, Case study– biror-bir vaziyat beriladi o'quvchilar vaziyatni o'rganadi o'g'zaki yoki yozma baholaydi.

5. PBL-Project Based Learning – loyiha asosida o'qitish – bu o'quvchilarga real hayot duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun loyihalar ishlab chiqish orqali til ko'nikmalari shakllantiriladi. Bunga misol qilib yuqori sinf o'quvchilari uchun o'quvchilarni qiziqishlariga ko'ra kichik guruhlariga bo'lgan holda, videodarslar tayorlash topshirig'lari berilishi mumkin. Bunda, aytaylik, tilshunos bo'lmoqchi bo'lgan o'quvchilar til haqidagi bilimlardan, misol uchun, biror-bir ko'p ishlatiladiga grammatik mavzuning videodarslarini yaratishi mumkin, bank sohasida ishlamoqchi bo'lgan yoshlar kichik bizneslar uchun kredit olish tizimi diagrammasini chizishi va o'rtoqlariga tushuntirib berishi mumkin. Shuningdek, turizm sohasida ishlamoqchi bo'lgan yoshlar mamlakatimizdagi so'lim go'shalar haqida flyerlar qilishi yoki kichik metrajli hujjatli filmlar yaratishlari mumkin.

PBLning TBLdan farqi PBL uchun o'quvchiga biroz uzoqroq muddat beriladi. Chunki loyihalar kichik tadqiqotlarni talab etadi. Mana shu yo'l bilan tilni real hayotda ishlatish, o'quvchi faolligini oshirish, texnikalardan unumli foydalanish va o'quvchilarni dasrdan tashqari o'rganish jarayonlariga jalb etish mumkin. Ushbu loyihalar mahsulotlari nafaqat sinfda namoyish etilishi, balki mana shunday ijodiy ishlarni ota-onalar majlislarida ham namoyish etish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv ota-onalarga ham farzandlarini til bilishga bo'lgan qiziqishi va layoqatini kuzatish va rag'batlantirish imkonini beradi.

CLTda tilni muloqot uchun o'rganishda til ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratiladi. Albatta, grammatik mavzular va so'z boyligini oshirish rad yetilmaydi, balki ular mavzuga oid matnlar va audiovideo materiallardan kelib chiqqan holda o'zlashtiriladi. Ko'plab tilshunoslar tilning to'rt ko'nikmasini e'tirof etsalar, bir guruh mutaxassislar fikrlash ko'nikmasi ham zarur ko'nikma ekanligini ta'kidlaydilar. Qabul qiluvchi ko'nikmalar o'qish va tinglash orqali o'zlashtirilgan ma'lumotlar rivojlangan fikrlash ko'nikmasi darajasiga qarab yozma va og'zaki nutqda aks etadi.

2.2. Til ko‘nikmalarini o‘zaro bog‘liq holda shakllantirish. Endigi tavsiyalar aynan darajalarga muvofiq ravishda qabul qiluvchi til ko‘nikmalari o‘qib tushunish va tinglab tushunishni ni shakllantirish xususida. Til ko‘nikmalarini shakllantirish istalgan darajaga erishishi va tildan foydalana olish uchun faqat sinfdagina olib boriladigan mashg‘ulotlar yetarli yemas. Shuning uchun darsdan tashqari vaqtdagi mashg‘ulotlarga o‘quvchilarni jalb yetish juda muhim. Shu maqsadda biz sizga EXTENSIVE READING mashg‘ulotlarini tavsiya etamiz. Keling, bu mashg‘ulotning afzalliklari va tashkil qilish usullari haqida gaplashamiz.

INTENSIVE-Tezkor (Detailed/Scanning) VS EXTENSIVE-Kengaytirilgan (GIST/Skimming)

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ma‘lumot uchun o‘qish/tinglash. ✓ So‘z va grammatika qoidalarini tushunish uchun mo‘ljallangan. ✓ So‘zma-so‘z o‘qish. ✓ Qiyinroq matnlar. ✓ Lug‘atdan foydalanilish. ✓ Ovoz chiqarib o‘qish (oral reading). 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Zavq uchun o‘qish/tinglash. ✓ Matnning asosiy ma‘nosi tushuniladi. ✓ Ravon o‘qish. ✓ Osonroq matnlar. ✓ Notanish so‘zlar matndan kelib chiqqan holda taxmin qilinadi. ✓ Ovoz chiqarmay o‘qish (silent reading). <p>Tavsiya qilinadi: Jack London “White Fang”, Charlotte Bronte “Jane Eyre” Robert Kiyosaki “Rich dad, Poor dad”</p>
--	---

Esda tutingki, ushbu mashg‘ulot uchun badiiy kitob yoki biror-bir manba tanlaganingizda o‘quvchilaringizning yoshi va qiziqishlarini e‘tiborga oling.

Albatta, o‘qilgan bob va bo‘limlarni yoki tomosha qilingan filmlarni dars davomida mulohazaga chorlovchi qiziqarli savollar orqali, imkoni bo‘lsa, internet manbalaridan foydalangan holda, KAHOOT va Jeopardy kabi o‘yinlari orqali muhokama qilishga vaqt toping. Chunki o‘quvchi tomonidan bajarilgan biror-bir natijaga e‘tibor bermaslik kutilgan natijani bermaydi, hatto o‘rganuvchida til o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqni yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkin.

2.3. Ishlab chiqaruvchi (produktiv) ko‘nikmalarni shakllantirishda fikrlash qobiliyatini shakllantirishning zarurati. Navbatdagi tavsiyalar fikrlash qobiliyatini shakllantirishga oid ma‘lumotlarga asoslanadi. Fikrlash qobiliyatining 3 C komponentlari haqida to‘xtalib o‘tsak.

1. Creative thinking – ijodiy fikrlash qutidan tashqarida fikrlashni anglatadi. Bu aniq bo‘lmagan tasavvurdagi fikrlarni idrok qilish qobiliyati. Bunday mashg‘ulotlarga rasmlarga qarab hikoyalar tuzish, tugallanmagan hikoyalarga yakun yasash, o‘z orzusidagi hayotni yozma va og‘zaki tasvirlash mashg‘ulotlari kiritish mumkin. Shu yo‘l bilan o‘quvchi hikoyalar, tasviriy insholar yozish ko‘nikmalarini shakllantirishda tajriba ega bo‘ladi

2. Critical thinking (tanqidiy fikrlash tanqid qilish emas) xulosa chiqarish uchun masalani ob-yektiv tahlil qilish va baholash. Tanqidiy fikrlash deganda shaxslarning mustaqil fikrlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati tushuniladi. Hozirgi kunda o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish chet tili o‘qituvchilarining vazifalaridan biri hisoblanadi. Biror-bir tarixiy asar yoki filmlardagi salbiy qahramonlarning ijobiy tomonlarini yoritish yoki uyda tomosha qilgan biror kinofilmning nima uchun zerikarli ekanligini asoslash. Juda ko‘p hollarda asoslar bilan ishlash jarayonida o‘rganuvchi masalaning boshqa tomonini kashf etgani uchun ham fikrini o‘zgartiradi. Bunday jarayonlar o‘quvchida bahs-munozaralarda va qiyosiy tahlillarda yozma va og‘zaki ishtirok eta olishini ta‘minlaydi.

3. Constructive Thinking – konstruktiv fikrlash muammoning o‘zi emas, balki uning yechimi haqida fikr yuritishni takomillastiradi. Shuning uchun ham bunday fikrlash pozitiv fikrlash deb ham ishlatiladi. Bunday turdagi mashg‘ulotlarga bir muammoga kichik guruhlarda yoki yakka holda yechim topish, yoki biror-bir kinofilmlarni ko‘rib, undagi muammolarni aniqlash va topilgan muammo yechimini baholab, fikr berdirishni so‘rash mumkin.

Masalan, Mars sayyorasini ishg‘ol qilish Yerdagi muammolarni yechimi bo‘lishi mumkinligini tahlil qilish so‘ralgan insho mavzusini o‘quvchilarga topshiriq qilib berishdan oldin Gollivud kino ijodkorlari tomonidan suratga olingan marslik kinofilmini Extensive Listeningning yoki darsdan tashqari mashg‘ulot sifatida topshiriq qilib berilsa, o‘quvchi Mars sayyorasi hayoti haqidagi tasavvurlarini kengaytirishi va

undan insho yozishda foydalanishi mumkin. Bunday fikrlash ko‘nikmasi problem solution muammolar yechimi topish va problem evaluation – muammolar yechimini baholash kabi insholar yozish va muhokamalarda qatnashish uchun juda muhim.

I. Kutilayotgan natijalar:

Ushbu kichik tadqiqotlar natijalaridan foydalanib, ishlab siqilgan chet tillarini o‘qitish va o‘rganish uchun tavsiyalarimizdan erishilishi ko‘zda tutilayotgan natijalar quyidagilar:

- ◆ qo‘shimcha manbalardan samarali va to‘g‘ri foydalanish;
- ◆ sifatli va interfaol dars jarayonlarini tashkil etish;
- ◆ darsning maqsadi, mohiyati va kutilayotgan natijalardan ogoh bo‘lish;
- ◆ til o‘rganish jarayonida turli texnologiyalardan foydalanish;
- ◆ darsdan tashqari mashg‘ulotlarni o‘quv dasturiga muvofiq tashkil qilish;
- ◆ darslarda o‘quvchi faolligini keskin oshirish;
- ◆ o‘quvchini til o‘rganuvchisi emas, balki tildan foydalanuvchi bo‘lishiga sharoit yaratish;
- ◆ o‘quvchilarning bilim darajalari va qobiliyatlariga ko‘ra rag‘batlantirish.

DTS talablaridagi darajalarga erishish. CEFR tavsiya qilgan usullar va manbalardan to‘g‘ri va unumli foydalanish mamlakatimizda xorijiy tillarni o‘rganuvchilarining til ko‘nikmalarini shakllantirishga, til haqidagi bilimlarni boyitishga yordam beradi, fikrlash doirasi keng, tahliliy va tanqidiy jarayonlarda o‘zlarining fikrini erkin bayon eta oladigan, muammolarga yechim topshda ilg‘or bo‘lgan yoshlarni tarbiyalashga ham ulkan hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Chan C. (2018). Proposing and illustrating a research-informed approach to curriculum development for specific topics in business English. *English for Specific Purposes*, pp. 52, 27 – 46.
2. Flowerdew L. 2013. Needs analysis and curriculum development in ESP. In Paltridge, B and S, Starfield. *The Handbook of English for Specific Purposes*, p. 325 – 346.
3. Richards J.C. (2001). *Curriculum development in language teaching*. Cambridge U.K, Cambridge University Press.
4. Woodrow L. 2018. *Introducing Course Design in English for Specific Purposes*. Routledge, USA, New York.

**Дусчанова Нилуфар Сабирбаевна (ТАТУ Урганч филиали
академик лицейи ўқитувчиси; e-mail: hojamqulov77@mail.ru)
ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ**

***Аннотация.** Мазкур мақолада анъанавий ва замонавий педагогик ёндашувлар асосида олиб бориладиган дарс машғулотлари ўзаро солиштирилган. Шунингдек, замонавий педагогик ёндашувларни уйғунлаштириши асосида ташкил қилинадиган дарс машғулотларининг афзалликлари очиб берилган. Мақоладаги фикрлар умумий характерга эга бўлиб, барча фанлардан ташкил қилинадиган дарс машғулотларига татбиқ қилиши мумкин.*

***Аннотация.** В данной статье сравниваются уроки на основе традиционных и современных педагогических подходов. Также раскрываются преимущества уроков, основанных на сочетании современных педагогических подходов. Идеи в статье носят общий характер и могут быть применены на уроках по всем дисциплинам.*

***Annotation.** This article compares lessons based on traditional and modern pedagogical approaches. The advantages of lessons based on a combination of modern pedagogical approaches are also revealed. The ideas in the article are of general nature and can be applied to lessons in all disciplines.*

***Калим сўзлар:** анъанавий таълим, шахсга йўналтирилган ёндашув, компетенциявий ёндашув, акмеологик ёндашув.*

***Ключевые слова:** традиционное образование, лично-ориентированный подход, компетентностный подход, акмеологический подход.*

***Key words:** traditional education, personality-oriented approach, competence-based approach, acmeological approach.*

Замонавий дунёда жамиятнинг ҳар томонлама ривожланиши таълим мазмуни ва сифати билан боғлиқ эканлиги ўз исботини топиб бормоқда. Бутун дунёда юз бераётган глобаллашув жара-

ёнларининг таълим соҳасига ҳам жадал суръатларда кириб келиши, ахборот оқимининг кўплиги, инновацион технологияларнинг шиддатли ривожланиши, албатта, таълим мазмунида ҳам шунга мос ўзгаришлар бўлишини тақозо қилади. Таълимнинг бугунги кундаги вазифаси соҳага қўйилган давлат сиёсатини амалга ошириш, кадрлар тайёрлаш бўйича давлат талабларни сифатли бажариш, ўқув адабиётларининг замонавий авлодини яратиш, ўқитувчи-мураббийларнинг методикасини узлуксиз такомиллаштириш, ўқувчиларга шахсга йўналтирилган таълим технологиялари асосида дарс бериш каби педагогиканинг методологик аҳамиятга эга муаммолари билан бевосита боғлиқ. Ушбу муаммоларнинг ҳал қилиниши таълим мазмунига қўйилаётган давлат талабининг сифатли бажарилишини таъминлайди, таълим беришнинг асосий концептуал масалаларининг ижобий ечимига сабаб бўлади. Бу эса фан методологияси ва методологик тадқиқи билан боғлиқ жараёнлардир.

Замонавий педагогик технологиялар ва педагогиканинг замонавий парадигмалари муаммоси мамлакатимизда Б.Ходжаев, Л.Г.Бобоходжаева, Х.А.Шайхова, Г.Ҳ.Тиллаева, Н.Индиаминов, Б.Бабажанов каби тадқиқотчиларнинг; хорижда И.С.Якиманская, С.Морозов, Д.Смолякова, Н.Мeyer, А.Кларпер каби олимларнинг ишларида ёритилган.

Шахсга йўналтирилган таълим технологиясида инсонпарварлик ғояси педагогика ва психология билан бирлашиб, муайян уйғунликни намोён қилади. Мазкур технологиянинг самарали ишлаши учун ўқувчи иқтидори муҳим аҳамиятга эга. Анъанавий педагогик технологиялардан фарқли равишда шахс йўналтирилган таълим технологиясининг марказида ўзининг максимал имкониятларини ишга солиб билим олишга интилиш, янги тажриба-синовларни қабул қила олиш, ҳар хил вазиятларда мустақил қарор қила олиш, ностандарт фиклаш каби фазилатларга эга ўқувчи шахси туради.

Шахсга йўналтирилган таълим қуйидаги хусусиятларга эга:

1) ўқувчиларнинг таълимдаги мустақиллигини таъминлаш, улар учун маъқул бўлган методларни танлаш;

2) ўқувчиларнинг мавжуд билим ҳамда салоҳиятларига, тажрибаларига ишонч билдириш;

3) ўқувчиларнинг ижтимоий хусусиятлари ва турмуш тарзини ҳисобга олган ҳолда, ўз “мен”ини намоён қилишга бўлган интилишини рағбатлантириш;

4) ўқувчиларнинг эмоционал ҳолати, шунингдек, уларнинг маънавий-ахлоқий кадриятларини ҳисобга олиш;

5) ўқувчиларнинг таълим олиш стратегиясига хос бўлган ўқув кўникмаларини мақсадли шакллантириш;

6) таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи вазифаларини қайта тақсимлаш: ўқитувчининг етакчилик ролини чеклаш, унга ёрдамчи, маслаҳатчи сифатида қараш.

Шахсга йўналтирилган таълим технологиясининг асосий тамойили ўқувчи шахсиятидаги индивидуалликни тан олишдир. Шахс йўналтирилган таълим ёндашуви вариантлик ва ақл тавсифи тамойиллари асосида иш кўради. Бунда вариантлик ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари ва тажрибаларига қараб, барча учун бир хил бўлмаган таълимнинг турли моделларидан фойдаланиш (ушбу тамойилнинг татбиқи бўйича масъулият ўқитувчида қолади)ни англатса, ақл тавсифи бу ўқувчиларнинг билиш, биргаликда ҳаракат қилиш ва борликни эмоционал ўзлаштириш жараёнига қаратилган технологиядир.

Шахсга йўналтирилган таълим модели боланинг шахсий хусусиятларини очиб бериш ва ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни (ижтимоий, педагогик) яратишга қаратилган. Бу моделда асосий тушунчалар қуйидагилар: талабанинг субъект сифатидаги тажрибаси, шахсий ривожланиш траекторияси ва ақлий танлов.

Шахсга йўналтирилган ёндашув асосидаги педагогик технологиялар қуйидагилар:

–шахсга йўналтирилган таълим (Якиманская И.С.);

–ўз-ўзини ривожлантириш таълим технологияси (Селевко Г.К.);

–инсонпарвар шахсият технологияси;

–ўйин технологиялари;

–индивидуал таълим технологияси (Амноашвили Ш.А.).

Шахсга йўналтирилган дарс машғулоти анъанавий дарсдан, аввало, ўқитувчи-ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлар турини ўзгартириши билан фарқланади. Жамоавий ёндашув услубидан ўқитувчи ҳамкорлик услубига ўтади, ўқувчининг фаолият жараёни сифати натижаларнинг кўплигига эмас, балки таҳлилга кўпроқ эътибор қаратилиши билан ажралиб туради. Ўқувчи дарс жара-

ёнида тиришқок таълим олувчидан ижодкор таълим олувчига ўзгаради. Дарс жараёни ривожлан-тируви мақсадининг хусусиятлари ҳам ўзгаради. Энг асосийси, ўқитувчи вазифаси нафақат билим бериш, балки ўқувчилар шахсининг ривожланиши учун муносиб шароит яратишдан ҳам иборат бўлади.

Куйида анъанавий ва шахсга йўналтирилган дарслар ўртасидаги асосий фарқлар кўрсатилган (2-расм).

Анъанавий дарс	Шахсга йўналтирилган дарс
Барча болаларга билим, кўникма ва малакаларнинг белгиланган миқдорини ўргатади	Ҳар бир боланинг ўз шахсий тажрибасининг самарали тўпланишига кўмаклашади
Ўқув вазифаларини, болаларнинг иш шаклини белгилайди ва уларга топшириқларни тўғри бажариш намунасини кўрсатади	Болаларга турли тарбиявий вазифалар ва иш шакллари танлашни таклиф этади, болаларни бу вазифаларни ҳал этиш йўлларини мустақил топишга ундайди
Болаларни ўзи таклиф этаётган ўқув материалига кизиқтиришга ҳаракат қилади	Болаларнинг реал манфаатларини аниқлаш ва улар билан ўқув материални танлаш ва ташкил этишни мувофиқлаштиришга интилади
Иқтидорли болалар билан индивидуал машғуллар олиб боради	Ҳар бир бола билан индивидуал иш олиб боради
Болалар фаолиятини режалаштиради ва бошқаради	Болаларнинг ўз фаолиятини режалаштиришига ёрдам беради
Болалар иши натижаларини баҳолайди, йўл қўйилган хатоларни қайд этади ва тузатади	Болаларни ўз ишлари натижаларини мустақил баҳолашга ва йўл қўйилган хатоларни тузатишга ундайди
Синфдаги хулқ-атвор қоидаларини аниқлайди ва уларнинг болаларга мослигини назорат қилади	Болаларни хулқ-атвор қоидаларини мустақил ишлаб чиқишга ва уларнинг мувофиқлигини назорат қилишга ўргатади
Болалар ўртасида пайдо бўлган низоларни ҳал қилади: айбсизларни рағбатлантиради ва айбдорларни жазолайди	Болаларни улар ўртасида юзага келадиган низоли вазиятларни муҳокама қилишга ва уларни ҳал қилиш йўлларини мустақил излашга ундайди

2-расм. Анъанавий ва шахсга йўналтирилган дарслар ўртасидаги асосий фарқлар.

Ўқитувчининг дарс машғулотидagi шахсга йўналтириш фаолияти йўналишлари:

–дарс давомида барча ўқувчиларнинг меҳнатига нисбатан ижобий эмоционал муносабатни яратиш;

–ўқувчиларга дарс бошида нафақат мавзу, балки дарс давомида ўқув фаолиятини ташкил этиш бўйича маълумот бериш;

–ўқувчиларга ўқув материалнинг тури ва шаклини (оғзаки, график, шартли-мажозий) танлашга имкон берувчи технологиялардан фойдаланиш;

–муаммоли ижодий вазифалардан фойдаланиш;

–ўқувчиларни топшириқларни бажаришнинг турли йўлларини танлаш ва мустақил ишла-тишга ундаш;

–дарс машғулотида жавоб берган ўқувчиларни баҳолаш (рағбатлантириш)да уларнинг на-фақат тўғри жавоблари, балки қандай мулоҳаза юритгани, қандай усулдан фойдалангани, нима учун хато қилгани ва бунга олиб келган сабабларни таҳлил қилиш;

–дарс охирида болалар билан нафақат нималарни ўрганганини муҳокама қилиш, балки дарс жараёнида нималар маъқул (ёки номаъқул) бўлгани ва яна нимани хошлашларини, қанақа йўл-лардан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги ҳақида ўқувчиларнинг фикрини ўрганиш;

–дарс охирида ўқувчига берилган баҳони турли параметрларда: тўғрилиқ, мустақиллик, ори-гиналлик, ижодий ёндашгалиқ бўйича изоҳлаш;

–уй вазифаси топшириғини фақат мавзу ва топшириқлар доирасини белгилаб бериш билан эмас, балки уни бажаришнинг оқилона йўлларини ҳам тушунтириш.

Бундай дарс машғулотларида фойдаланиладиган дидактик материалнинг мақсади ўқув дас-турини ишлаб чиқиш, ўқувчиларга керакли билим, кўникма ва малакаларни ўргатишдан иборат.

Шахсга йўналтирилган таълимда дидактик материалнинг турлари ўқув матнлари, топшириқ карточкалари, дидактик тест кабилардан иборат. Вазифалар мавзу бўйича, мураккаблиқ даражаси бўйича, фойдаланиш мақсади бўйича кўп даражали, табақалаштирилган, индивидуал ёндашув,

ўқувчи ўқув фаолиятининг етакчи турини (когнитив, коммуникатив, ижодий) ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади.

Бу ёндашувнинг марказида билим, кўникма, малакаларни ўзлаштиришда эришилганлик даражасини баҳолаш қобилияти туради. Ўқитувчи ўқувчилар ўртасида карточкаларни тарқатади, уларнинг билиш хусусиятлари ва имкониятларини билиб олади, нафақат билим олиш даражасини аниқлайди, балки ҳар бир ўқувчининг шахсий хусусиятларини ҳисобга олади, фаолиятнинг шакл ва усуллари таллаш орқали унинг ривожланиши учун энг муносиб шароитни яратади.

Шахсга йўналтирилган таълим технологияси ўқув матни, ундан фойдаланиш учун дидактик ва методик материаллар, ўқув мулоқоти турлари, ўқувчининг шахсий ривожланишини назорат қилиш шакллари махсус қуришни ўз ичига олади.

Ўқувчиларнинг олган билимлари кундалик ҳаётнинг реал вазиятларида фойдаланишлари учун асқотиши керак. Бунинг учун таълимда компетенциявий ёндашувни қўллаш мақсадга мувофиқ. “Компетенция” латин тилидан олинган бўлиб, “ўз касбига яроқли, лойиқ” деган маънони англатади. Компетенция нафақат олинган назарий билим, кўникма ва малакаларнинг мажмуаси, балки эгалланган назарий ва амалий билим, кўникма ва малакалар мажмуини амалиётга мустақил ва ижодий қўллаш олиш даражасидир. Шу пайтгача илмий адабиётларда мавжуд бўлган “профессионализм” тушунчаси эндиликда “компетенция” тушунчаси билан ўрин алмашмоқда. “Профессионализм” тушунчаси фақат муайян фан ёки соҳа бўйича чуқур малакага эга бўлишдир. “Компетенция” тушунчаси эса нафақат касбий малакаларни, балки психологик ва қисман фалсафий билим, кўникма ва малакаларни ҳам эгаллаш зарурлигини тақозо қилади. Компетенциянинг амалий аҳамияти касбий билимлар ва танланган фан бўйича фаолият юритиш учун зарур малакалар йиғиндисиде кўзга ташланади.

Бугунги кунда педагогика назарияси ва амалиётида “компетентлик” ва “компетенция” тушунчалари ўзаро муқобил тушунчалар сифатида ишлатилади. Аслида, бу иккита тушунча бир-биридан фарқ қилади. Компетенция ўқувчи ёки ходимнинг касбий таёргарлик даражасига қўйилган талабни, компетентлик эса ўқувчи ёки ходимнинг худди шу талабларга жавоб берувчи сифатни англатади. Немис олими Хилберт Мейр ўқувчи ва ўқитувчининг компетенцияларини ўзаро фарқлайди ва бу атамани, айниқса, ўқувчига йўналтириш лозимлигини таъкидлайди:

– компетентли ўқувчи “қуруқ билим” соҳиби бўлиб қолмасдан, ўз билимларидан юзага келадиган вазиятларда етарлича фойдалана олади, у хотирасида тез тикландиган (фаол) билимлар мазмунига эга.

– компетентли ўқитувчи эса педагогик фаолиятида ўзига ишонган ҳолда, ўзини қийнамасдан (соғлигини асраган ҳолда) назорат билан дарс бера олади. Бундан ташқари, у таълимдаги қийинчиликларни англаган ҳолда, ўз устида ишлашга тайёр туради.

Компетенция сўзининг умумийлик маъноси, унинг муайян системани ташкил қилиши, бу системадаги тушунчаларни алоҳида ажратиб олган ҳолда машқ қилиб бўлмаслиги, бир сўз билан айтганда, унинг қобилиятлар жамламаси эканлиги эътироф этилган.¹

Америкалик олим Ж.Равен компетентликнинг 37 турини таъкидлаб ўтади.²

Компетенциявий таълим амалиётга йўналтирилган таълим бўлиб, анъанавий таълимдан муайян хусусиятларига кўра фарқ қилади. Бу фарқларни қуйидагиларда кўриш мумкин: 1. Анъанавий таълимда ўқувчи объект, компетенциявий таълимда эса субъект. 2. Анъанавий таълимда ўқитувчи асосий билим берувчи, компетенциявий таълимда модератор, фасцилитатор. 3. Анъанавий таълимда ўқитувчининг етакчилигига асосланган методлар, компетенциявий таълимда эса интерактив методлар. 4. Анъанавий таълимда маъруза машгулотлари вербал усулда, компетенциявий таълимда интерактив усулда амалга оширилади.

Таълимга компетенциявий ёндашувда фақат таълимнинг мазмуни эмас, уни ташкил этиш жараёнлари, воситалари, технологиялари ҳам ўзгаради. Мазкур ёндашув ўқувчининг билим, кўникма, малака каби сифатлари билан бирга унинг шахсий сифатларини ҳам такомиллаштиришга қаратилади.

Бугунги кун педагогикасида таълим самарадорлигини оширишга қаратилган янги ёндашувлардан яна бири акмеологик ёндашув ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси таълим ва тарбия жараёнининг юксак поғонага кўтарилишдаги турли жиҳатларини ўрганишдан иборат. Акмеология

¹ Meyer H., Klapper A. Unterrichtsstandards für ein kompetenzorientiertes Lernen und Lehren. Berlin, 2009.

² Шу манба.

нинг мазмун-моҳияти инсоннинг ҳар бир касб-хунарни билим орқали чуқур эгаллаши, унинг жамият ривожини, миллат равангиди, турмуш фаровонлигини ҳамда ижтимоий тараққиётнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий-ҳуқуқий жиҳатларига ижобий таъсирини кучайтиришга хизмат қилишини чуқур англаш, ўз ижодий фаолиятини, касб-хунар соҳасидаги бурч ва масъулиятини адо этишга сарфлаш мақсадида мукамаллик ва камолотга эришишни ўрганишдан иборат.¹

Г.Ҳ.Тиллаеванинг фикрича эса “Акмеология табиий, умумжамоа ва инсоний қоидалар асосида касбий маҳоратнинг юксак муваффақиятга эришиш ҳақидаги фандир ва инсоннинг етуклик босқичида ривожланиш қонунлари ва механизмини, асосан, бундан-да юксакроқ даражаларни эгаллаш феноменологиясини ўрганади.²

Умуман, акмеология бирор касбга, бирор соҳага меҳр қўйиб, билим ва тажрибага таяниб, мақсад сари интилиб яшашни англатади.

Акмеологик ёндашувга асосланган таълимнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

–касбий кўникмаларни муваффақиятли эгаллашга эришиш, меҳнат фаолиятига кўникиш даврини қисқартириш, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлаш;

–ўқувчиларда қайта фикрлаш, ижодий ва ностандарт тафаккур тарзи, таълимнинг ички эҳтиёжга айланишига эришиш кўникмаларининг шаклланиши.

Таълимда акмеологик ёндашувнинг мақсади ҳар қандай ҳаётий вазиятларда ўқувчининг мустақил ва тўғри қарор қабул қилишга ўргатиш, ижодий ва креатив фикрлаш қобилиятини ривожлантиришдан иборат.

Адабиётларда ушбу замонавий ёндашувларнинг ҳар бири ўзига хос белги ва хусусиятларга эга алоҳида технологиялар эканлиги айтиб ўтилган.³ Мазкур замонавий ёндашувлар таълимни ўқувчи шахсига йўналтириш билан боғлиқ умумий хусусиятларга эга. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, компетенциявий, акмеологик ва эвристик методларни алоҳида белгиларга эга ёндашувлар сифатида “шахсга йўналтирилган таълим технология” тушунчасида бирлаштириш ҳам мумкин.

Дарс машғулоти ижодий ва интеллектуал жараён бўлиб, уни муайян ёндашув ва қолипларга солиш, олдиндан режалаштирилган вазиятларни тўлиқ идора қилиш, ўқувчиларга нисбатан бир хил методикада ёндашиш қўйилган натижани бермайди. Таълимда шахсга йўналтирилган, компетенцияли ёки акмеологик ёндашувлар педагогик жараёнга нисбатан умумий ёндашувни белгилаб бериши билан аҳамиятли. Аммо дарс машғулоти фақат муайян бир ёндашув асосига қўйиб мақсадга мувофиқ эмас. Ҳар бир дарс машғулоти мавзу, вазият ва руҳий ҳолат нуқтаи назардан алоҳида мустақил ҳодисалар бўлиб, унда умумий ёндашув тамойилларини сақлаган ҳолда мавжуд вазиятга мос метод ва усулларни қўллаш ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, муайян дарс машғулоти, умуман, таълим жараёнини уйғунлашган (аралаш) таълим ёндашувларига, асосан, олиб бориш ўқитувчининг дарс машғулотидан кўзлаган мақсадига эришувини таъминлашга хизмат қилади.

Таълимда шахсга йўналтирилган, компетенциявий ва акмеологик ёндашувлар ёндашувлар ўзаро бир-бирини тўлдирди. Мазкур ёндашувларни бирлаштирувчи жиҳатлар қуйидагилардан иборат:

–анъанавий таълимнинг мақбул томонларини сақлаган ҳолда, унга дарс машғулотида ўқувчини фаоллаштириш билан боғлиқ янги методларни киритиш;

–ўқувчи билан индивидуал тартибда ишлаш метод ва технологияларини такомиллаштириш;

–машғулотлардаги назарий билимларнинг амалий аҳамиятига эътиборни кучайтириш;

–машғулот жараёнида ўқитувчининг авторитар фаоллигини камайтириш, унинг модиратор, ташкил қилувчи ва маслаҳатчи сифатидаги фаоллигини ошириш;

–ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари, берилган топшириқларга нисбатан ижодий ёндашиш кўникмаларини шакллантириш;

–таълим жараёни субъекти ва объекти ўртасида интерактив муносабатни йўлга қўйиш;

–ўқувчи шахсини таълим жараёнининг марказига қўйиш;

¹ Шайхова Х.А. Маънавият – камолот кўзгуси. Т., Ғ.Фуллом номидаги НМИУ, 2009, 115-бет.

² Тиллаева Г.Ҳ. Акмеология асослари. Т., “Тафаккур бўстони”, 2014, 31-бет.

³ Тиллаева Г.Ҳ. 192-бет; Индиаминов Н., Бабажанов Б. Таълим самардорлигини оширида шахсга йўналтирилган таълим. “Замонавий таълим”, 2014, №8, 18–22 бетлар; Основы личностно-ориентированного образования. И.С.Якиманская. М., «Бином. Лаборатория зна-ний», 2011; Монтессори М. Развитие потенциальных возможностей человека. Пер. с англ. Д.Смоляковой. Бюллетень МАМА, 1993, №2, 3, 5.

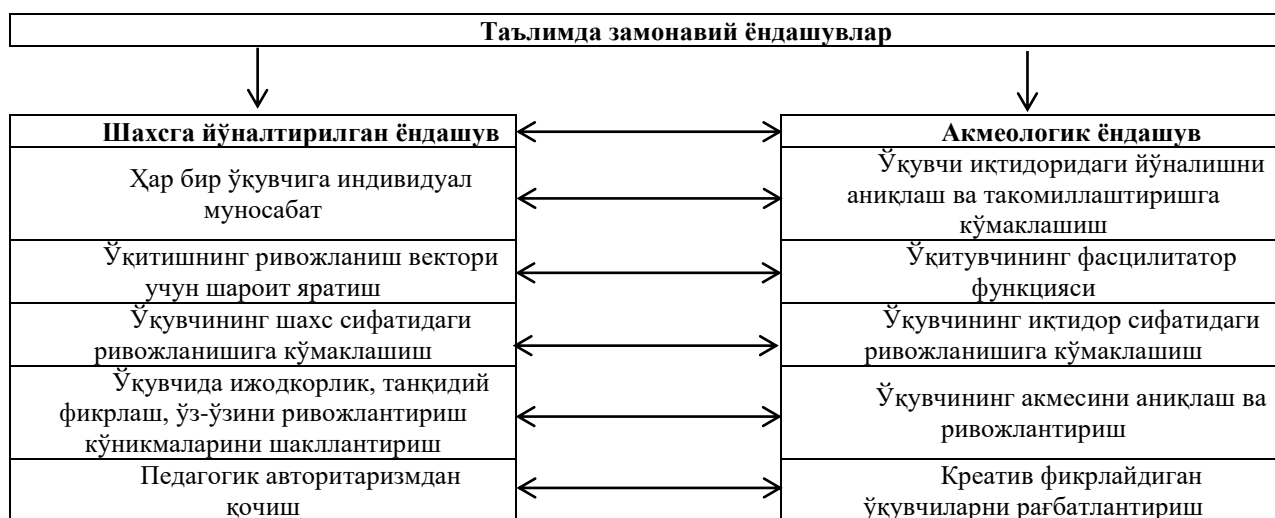
- таълимни жараёнини ташкил қилишда муайян қолиплардан фойдаланмаслик;
- таълимга ижодий жараён сифатида қараш.

Ушбу умумий жиҳатлар мазкур ёндашувларни таълим жараёнида аралаш (уйғунлашган) ҳолда қўллаш тўғрисидаги назариянинг тўғри эканлигини асослайди. Бу жараёнда замонавий технологияларнинг белгиларида ўзаро сингишишни кузатиш мумкин (3- ва 4-расмлар)

Мазкур ёндашувлар асосида таълим жараёнини ташкил қилиш, албатта, шунга мос муҳитни шакллантиришни тақозо қилади. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг ўзи, ўқувчилар жамоаси ушбу ёндашувларнинг моҳиятини англаб олишлари, замонавий методик ёндашувлар муҳити синфда ва ундан ташқарида бўлган барча жараёнларни қамраб олиши лозим.

3-расм. Шахсга йўналтирилган ва компетенциявий ёндашувларнинг уйғунлиги.

4-расм. Шахсга йўналтирилган ва акмеологик ёндашувларнинг уйғунлиги.

Замонавий методик ёндашувлар ҳамкорлик технологиясига асосланади. Мазкур технология таълим берувчи ва оловчи ўртасидаги тенглик, демократия ва субъектлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни маъқуллайди. Ҳамкорлик технологиясига асосланган ва замонавий ёндашувларни уйғунлаштириб ташкил қилинган дарс машғулотларида қуйидаги метод ва технологиялардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ: “Танқидий тафаккур”, “Жамоада ўқитиш”, “Кичик гуруҳларда ҳамкорликда ўқитиш”, “Кичик гуруҳларда ижодий изланишни ташкил этиш”, “Нуқтаи назаринг бўлсин”, “Биргаликда ўқиймиз”, “Ўз ўрнингни топ” ва ҳоказо. Мазкур метод ва технологиялар ўқувчи шахсидаги ўз-ўзини баҳолаш, иқтидорни рўёбга чиқариш, танқидий тафаккур, муайян компетентликни шакллантириш ва ҳодиса ва жараёнларга нисбатан креатив ёндашув, тез ва тўғри қарор қабул қилиш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради.

Умуман, бугунги кун педагогикасида билимлар ўргатишдан кўра уларни ўрганишга ўргатиш кўпроқ аҳамиятли ҳисобланади. Анъанавий таълимдаги ўқувчиларга тайёр билимларни ўргатиш уларда масала ва ҳодисалар моҳиятини англашга нисбатан ижодий ёндашувни назарда тутмайди, фақат мавжуд билимларни ёдлаш, уларни амалиётга жорий этиш билан чекланади. Аммо билим олиш жараёни икки босқичдан иборатлигини, биринчи босқич билимларни эгаллаш, иккинчи бос-

кич ундан хулосалар чикариш ва амалиётда қўллаш эканлигини ҳисобга олсак, бу усул тугалланмаган методика сифатида ўзини оқламаслиги маълум бўлади. Билим билим учун хизмат қилмас экан, унинг оддий информациядан фарқи қолмайди.

Таълимда замонавий ёндашувлар сифатида қаралаётган шахсга йўналтирилган, компетенциявий ва акмеологик ёндашувлар мазкур тумтоқ методикага қарши қўйилади. Уларга ўқувчиларнинг шахс ва муайян касб эгаси сифатидаги компетенлигини шакллантириш билан боғлиқ қатор муаммоларнинг илмий ва амалий ечими сифатида қараш, таълим жараёнига татбиқ этиш, шубҳасиз, таълимнинг олдига қўйилган замонавий талабларнинг қондирилишини таъминлайди.

**Madaminov Azimbek Egamberganovich (Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi;
e-mail: madaminov.9290@gmail.com)**

TALABALARNI JISMONIY MADANIYAT SOHASIDA ILMIY FAOLIYATGA YO'NALTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annatsiya. *Ushbu maqola jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda sohaning asosiy bosqichlaridan biri sifatida e'tirof etilib, u talabalarning tadqiqotchilik faoliyati aniq yo'nalishlariga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan va tizimli yondashuvlarga ega bo'lgan mexanizmlar borasida fikr yuritiladi.*

Аннотация. *В данной статье область физического воспитания признается одним из ключевых этапов в области студенческих исследований, в которой рассматриваются механизмы, обеспечивающие наличие у студентов четкой направленности исследовательской деятельности и системного подхода*

Annotation. *This article recognizes the field of physical education as one of the key stages in the field of student research, which discusses the mechanisms that ensure that students have a clear direction of research activities and have a systematic approach.*

Kalit so'zlar: *jismoniy madaniyat, talaba, ilm, ilmiy tadqiqot, mavzu, bilish, faoliyat, bashorat, tajriba, nazariya, tahlil, muammo, tafakkur pedagogik-psixologik, metod.*

Ключевые слова: *физическая культура, студент, наука, исследование, тема, познание, деятельность, прогноз, эксперимент, теория, анализ, проблема, педагогико-психологическое мышление, метод.*

Key words: *physical culture, student, science, research, topic, cognition, activity, prediction, experiment, theory, analysis, problem, pedagogical-psychological thinking, method.*

O'zbekiston Respublikasining oxirgi o'n yilligida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'sishida ulkan ishlar amalga oshirildi. Shu jumladan, ta'lim sohasini xorijiy tajribalar hamda zamonaviy yondashuvlar asosida uning sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada qator mutaxassislar tomonidan turli yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilib, o'z sohasining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli farmonida "O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan..." tizimni yaratish belgilangan bo'lib, uning mazmunida yoshlarni ilmiy tadqiqot ishlariga jalb etish hamda yuqori malakali mutaxassislar tomonidan talabalarga ilmiy yo'nalish sohasini o'rgatish orqali kelgusida yuksak kasbiy komponentga ega bo'lgan shaxslarni tarbiyalashni taqozo etadi.

Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishida talabalarni mutaxassislik bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlariga e'tiborni oshirish asosiy maqsad bu sohadagi ilmiy nazariyalarni boyitish, milliy va madaniyat boyliklariga ongli munosabatda bo'lish va tarixiy an'analar asosida jismoniy tarbiya tizimini ilmiy tadqiq qilish vositasida uning mazmunini boyitishdan iborat.

Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda jismoniy madaniyat ta'limining asosiy bosqichlaridan biri sifatida e'tirof etilib, u talabalarning tadqiqotchilik faoliyati aniq yo'nalishlariga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan va tizimli yondashuvlarga ega bo'lgan mexanizm hisoblanadi.

Biz tomonimizdan olib borilayotgan tadqiqotimizning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, tadqiqot ishining asosiy tayanch tushunchalarini quyidagicha izohlash maqsadga muvofiq deb hisobladik:

◆ Ilm – arab tilidan olingan bo‘lib, o‘qish, o‘rganish hamda hayotiy tajriba asosida orttirilgan bilim va malakalar majmuyi.¹

◆ Ilmiy mavzu – ilmiy tadqiqot talab etadigan, ma’lum sohaning dolzarb muammosi yechimiga qaratilgan ilmiy xarakterdagi vazifa.²

◆ Ilmiy tadqiqot – yangi bilimlarni ishlab chiqarish jarayoni, bilish faoliyati turlaridan biri. Unga obyektivlik, ishonchlilik, aniqlik xos.³

◆ Ilmiy bilish – oddiy bilishlardan farq qilib, u borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, uning mohiyatini bilish.⁴

◆ Ilmiy faoliyat – obyektlar, hodisa (jarayonlar)ning xususiyatlari, o‘ziga xosliklari va qonuniyatlarini aniqlash maqsadida borliqni o‘rganish va olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanib, fundamental va amaliy tadqiqotlardan iborat.⁵

◆ Ilmiy bashorat, o‘z mohiyatiga ko‘ra, bir qancha turlarga bo‘linadi. Bularga dinamik va statistik qonuniyatlarga tayanib aytiladigan ilmiy bashoratlarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.⁶ Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida keyingi besh yoki o‘n yillikda bo‘lishi mumkin bo‘lgan jarayonlar.

Ilmiy tadqiqotning hamma shartlarga amal qilib takrorlanganda hamisha birdek natija berishi, bahs etilayotgan masalani isbotlash lozim. Ilmiy tadqiqot bir-biri bilan bog‘langan ikki qism – tajriba va nazariyadan iborat. Ilmiy tadqiqotning asosiy komponentlari: mavzuni belgilash, mavjud axborotni tadqiqot sohasidagi shart-sharoit va metodlarni, ilmiy farazlarni oldindan tahlil etish, tajriba o‘tkazish, olingan natijalarni tahlil etish va umumlashtirish, kelib chiqqan farazlarni olingan dalillar asosida tekshirish, yangi fakt va qonunlarni ifodalab berish, ilmiy bashorat yuritish. Ilmiy tadqiqotlarni fundamental va amaliy, miqdoriy va sifatiy, noyob va kompleks tadqiqotlarga ajratish keng tarqalgan. Ilmiy tadqiqotlarning metod va tajribalaridan fanning o‘zidagina emas, balki ko‘pgina iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda ham keng foydalaniladi.⁷

Yoshlarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo‘naltirish, ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish muammosi Sharq mutafakkirlarining asarlarida ham keng yoritilgan bo‘lib, bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohaslarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida mamlakatimiz ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohaslarini takomillastirish, jamiyatimizda o‘qituvchi va pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo‘lgan hurmat-e’tiborni yanada oshirish, o‘quvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish belgilangan.⁸ Bu borada Forobiy “Baxt-saodatga erishuv to‘g‘risida asarida bilimlarni o‘rganish tartibi haqida fikr yuritadi. Uning ta’kidlashicha, avval, bilish lozim bo‘lgan ilm o‘rganiladi – bu olam asoslari haqidagi ilm. Uni o‘rgatgach, tabiiy ilmlarni o‘rganish lozimligini uqdiradi.⁹

Darhaqiqat, boshqa fanlarda bo‘lgani kabi, jismoniy madaniyat ta’limi sohasida ham avval talabalarga kelgusi kasbiy faoliyatlarida yoshlarga o‘rgatiladigan asosiy fanlarning ham nazariy, ham amaliy tomondan bilimlar majmuyi berib boriladi. Shuningdek, ular ongida shakllangan ma’lum bir g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etishlari uchun uning ilmiy tomonlari o‘rgatiladi.

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda, deb biladi. Ilmlarni egallashda shaxsda intilish qiziqish va muhit bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Bilim olishda tushunib o‘rganish, ilmiy tadqiqotchining ilmiy poklikka rioya etishiga alohida e’tibor beradi, jamiyat ravnaqi ma’-

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд, Т., ЎЭМ давлат илмий нашриёти, 2002, 704-бет.

² Рахимов Б.Х. Талаба-ёшларни илмий тадқиқот ишларига йўналтиришнинг ижтимоий-педагогик асослари. Дисс.пед.док., Тошкент, 2009, 21-бет.

³ Шу манба.

⁴ <https://fayllar.org/ilmiy-bilish-nima.html>

⁵ <https://advice.uz/uz/document/2349>

⁶ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ilmiy-bashorat-uz/>

⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд, Т., ЎЭМ давлат илмий нашриёти, 2002, 704-бет.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ПФ-6108-сонли “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.

⁹ Хошимов К., С.Очил. Ўзбек педагогик антологияси. Т., “Ўқитувчи”, 1995, I жилд, 464-бет.

rifatning rivojiga bog‘liq, degan g‘oyani ilgari suradi. U fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o‘rganishga da‘vat etadi.¹

Bundan ko‘rinib turibdiki, shaxs o‘zi istagan sohani tanlashi va bu sohadagi barcha bilimlar majmuyini egallashi lozimligini bildiradi. Bizning jismoniy madaniyat sohasida tahsil oladigan talabalarning aksariyati shu sohaning yetuk mutaxassisi sifatida faoliyat olib borishlari uchun emas, balki boshqa soha vakili bo‘lish uchun tahsil oladilar. Buning ildizidagi asosiy muammo esa talabalarni, dastlab, jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishiga qabul qilingan va o‘quv mashg‘ulotlarini boshlagan kunidan ularga o‘qitiladigan fanlar va uning ilmiy jihatlarini mutaxassislar tomonidan to‘liq yetkazib berolmasliklari bilan izohlanadi.

Abu Ali ibn Sinoning “Tayr” qissasi. “Falsafiy qissalar” kitobida keltirilishicha, kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma‘rifatni egallashga da‘vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib, avlodlarga yetkazish kerak. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo‘rqmasligi zarur, deydi.

A. Avloniy ilm egallash haqida fikr yuritarkan: “Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir. Agar aqlning qo‘li nafsingni jilovini ushlasa, seni yomon yo‘llarga kirmoqdan saqlar. Har narsa ko‘p bo‘lsa, bahosi arzon bo‘lur, ammo aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko‘paysa, shuncha qimmatbaho bo‘lur”, deb ta‘kidlaydi.²

U ilmning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u yoshlarni ilm sir-larini bilishga, hodisalar mohiyatini yechishga, kitob mutolaa qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm, agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, xalq farovonligi yo‘lida qo‘llanmasa, u o‘likdir.³

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, shuni aytish joizki, jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishida tahsil oladigan yoshlarni ilm o‘rganishga chorlash Sharq mutafakkirlari asarlari mazmunining yetakchi g‘oyalaridan biri hisoblangan. Talabalarning ilmiy tadqiqot ishlariga maqsadli jalb etish har bir jarayonda ongli, ijtimoiy faol ishtirokchisi sifatida o‘zini to‘laqonli namoyon etishiga zamin yaratadi. Talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish samaradorligi talaba tafakkuri darajasiga bog‘liq bo‘lib, tafakkur ilmiy asoslangan, mustaqil, mantiqiy bo‘lmog‘i lozim.

Tafakkurning rivojlanishiga keng imkoniyatlar ochib berishning yo‘l-yo‘riqlarini pedagog olim E.Z. Usmonova quyidagicha ko‘rsatgan:

- muammoning yuzaga kelishi va fikriy vazifaning shakllanishi;
- vazifa javobini izlash va uni topish;
- ushbu topilgan javobni subyektiv yangilikning ochilishi sifatida idrok etish;
- erishilgan javobning to‘g‘riligini isbotlash, uni boshqa kishiga asoslab berish, tushintirish.⁴

Jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishi talabalarining tafakkurini rivojlantirish, bilishga intilish, ilmiy tadqiqot ishlarini bajarish uchun omil hisoblanadi. Bu esa talabalarning pedagogik-psixologik imkoniyatlari boshqa yoshdagilarga nisbatan ko‘proq ekanini, olamni bilishga ishtiyoq kuchliligini bildiradi. Shuning uchun ham talabalarning shaxs sifatida shakllanishida asosiy bosqich bo‘lib xizmat qiladi.

Talaba shaxsining rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatiga ega. “Bu, eng avvalo, ularda o‘zini takomillashtirish istagining kuchayishi va o‘qishga bo‘lgan qiziqishining o‘sishi bilan xarakterlanadi”.⁵ Talabalik davrining eng muhim xususiyatlaridan biri mustaqil fikr yuritishga intilishning rivojlanishidir. Shuning uchun ham bu davrda faqat nazariy bilim bermasdan, turli amaliy vaziyatlarga munosabat bildirishni shakllantirish, ko‘proq izlanish, ijodiy yondashuv, tavakkur rivojiga e‘tibor qaratish lozim.

Jismoniy madaniyat ta‘limida tahsil oluvchi talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishlari uchun ularda motivatsion maqsadlarni tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi. Motivatsion maqsad tadqiqot faoliyati uchun talabalar qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish jarayonining mustaqil tarkibiy qismi bo‘lib, talabaning shakllanishida tizimni tashkil etuvchi bo‘g‘in sifatida tadqiqot faoliyati predmetini tushunish bilan bog‘liq hisoblanadi.

¹ Рахимов Б.Х. Талаба-ёшларни илмий тадқиқот ишларига йўналтиришнинг ижтимоий-педагогик асослари. Дисс.пед.док., Тошкент, 2009, 24-бет.

² Абдуллаев Ю. Жаҳон олий мактаби: қиёсий таҳлил. Т., 2001, 288-бет.

³ Авлоний А. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т., “Ўқитувчи”, 1992, 22 – 23-бетлар.

⁴ Усмонова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай шакллантириш мумкин? Т., Педагогика ва психология илмий-оммабоп нашри, 2000, 36-бет.

⁵ Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. М., “Просвещение”, 1991, с. 288.

Shuningdek, kasbiy kompetensiyani shakllantirish omili sifatida tadqiqot qobiliyati va tadqiqot tajribasini rivojlantirish bo'yicha obyektiv ravishda qo'yilgan maqsadni talaba kasbiy o'zini-o'zi anglash bilan uzviy bog'liq bo'lgan o'rganishning shaxsiy muhim maqsadi sifatida qabul qilishi va uni o'tashi kerak. Vazifa turli xil vositalar yordamida tashqi maqsadlarni talabaning o'qitishning jarayonini maksimal darajada faollashtirish bilan belgilanadi. Ushbu holatning natijasida talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatiga qiziqishini shakllantirish, uning kasbiy o'z-o'zini takomillashtirish rolini belgilash hamda anglash orqali ularning talaba shaxsiyati uchun yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Avazova Mohinur Tohirovna (Pedagogika fakulteti Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi)
MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA DIDAKTIK JARAYONLARNI TASHKIL QILISH

***Annotatsiya.** Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida didaktik jarayonlarni tashkil qilishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning nazariy mohiyati tatqiq etilgan.*

***Аннотация.** Статья посвящена вопросам теоретической значимости использования инновационных технологий в организации дидактических процессов в дошкольных учреждениях.*

***Annotation.** The theoretical significance of the use of innovative technologies in the organization of didactic processes in preschool organizations.*

***Kalit so'zlar:** maktabgacha ta'lim, ta'lim-tarbiya, didaktik jarayon, "Ilk qadam", "Davlat talabarlari", pedagogik mahorat, pedagogik tajriba.*

***Ключевые слова:** дошкольное образование, обучение, дидактический процесс, "Первая ступень", "Государственные требования", педагогическое мастерство, педагогический стаж.*

***Key words:** preschool education, education, didactic process, "First step", "State requirements", pedagogical skills, pedagogical experience.*

Barcha sohalarida bo'lgani kabi, bugun mamlakatimizda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan maktabgacha ta'lim sohasiga alohida e'tibor qaratilib, 2017-yil 30-sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi 3305-sonli qarorini imzolandi.¹

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 3-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi ilk va maktabgacha yoshidagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarini tasdiqlash to'g'risida"gi 3032-sonli qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 7-avgustdagi "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida ta'lim-tarbiya jarayoni amalga oshirilmoqda.²

Ta'lim-tarbiyaviy ishning mazmuni metod va usullari hamda uni tashkil etish turlari, bolalar xulq-atvorini tarbiyalash mazmuni, ularda madaniy-gigiyenik malakalarni shakllantirish, bolalar mehnati va o'yinlariga rahbarlik usullari, bolaning bo'sh vaqti, ko'ngil ochar daqiqalarni tashkil etish, shuningdek, ota-onalar bilan ishlash turlari rejalashtirilishi lozim. Maktabgacha davr inson shaxsini shakllantirishda juda katta ahamiyatga ega. Agar shaxsni har taraflama shakllantirishda aynan shu yoshdagi qulay sharoitlar qo'llanilmasa, rivojlanish to'xtab qolishi mumkin yoki chetlanishlarini bartaraf etish nihoyatda og'ir kechadi.

Bugun har bir maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim-tarbiya jarayonlarining sifatli yo'lga qo'yilishi orqali biz kelgusida har taraflama taraqqiy etgan o'z fikri va tafakkuriga ega, dunyoning istalgan burchidagi tengdoshi bilan bemalol har sohada bahslashga oladigan yoshlarni tarbiyalashga erishishimiz mumkin. Buning uchun esa bolani o'z iqtidori va qobiliyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil qilishga erishishimiz darkor. Aynan maktabgacha yosh davri bolalarda ota-onaga hurmat, do'stlik, insonparvarlik kabi qadriyatlarni shakllantirish, jamoa ichida o'zini boshqarish, mehnatparvar, halollik, rosto'ylik kabi qadriyatlarni shakllantirish, guruh ichida o'z menida mustahkam tura bilish, o'z xatti-harakatlarini ongli boshqarishni nazorat qilish, o'qishga ta'lim olishga qiziqishini uyg'otish, topshi-

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi 3305-sonli qarori.

² O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 3-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarini tayyorlash haqida"gi 3032-sonli buyrug'i. 5-bet.

riqlarni mustaqil bajarishga bilmaganlarini va o'zini qiziqtirgan narsalar to'g'risida savol berishga shakllantiradigan davr hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachilar o'quv-tarbiya faoliyatini tashkil qilish vosita va usullarini o'quv-tarbiya jarayonida kelib chiqadigan muammolar va uning yechimini to'g'ri hal qila bilish, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanish, qiyinchiliklarning to'g'ri yechimini topishga yo'naltirish lozim.¹

Maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorgarlik darajasida shakllantirish maqsadida tashkil etiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar rivojlanadilar va ta'lim-tarbiya oladilar. Ularning sog'ligi mustahkamlanadi, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini hosil qiladi. Ularda mehnatga muhabbat uyg'onadi. Kattalarga hurmat, vatanparvarlik tuyg'ulari tarbiyalanadi. Bolalar maktab ta'limi uchun tayyorgarlik ko'radilar.

Bola bilimining rivojlanganligi uning jamiyat va tabiatdagi voqea-hodisalarni tushunib yetishi, kuzatish qobiliyati, hodisalarni to'g'ri nomlashi bilan aniqlanadi. Bola o'z fikrlarini ifoda eta bilishi kerak, ijodiy va mustaqil fikrlay olishi, aniq ko'rgazmali materialga tayanib, masalalarni yecha bilishi kerak. 6–7 yoshli bola oiladan tashqarida ham o'zini dadil tutishi kerak. Shakllangan madaniy ko'nikmalari o'z tengdoshlari bilan munosabatlar o'rnatishiga yordam beradi.

Bola mustaqil kiyinishni, ovqat yeyishni, narsalarini toza va tartibli saqlashni o'rganishi kerak. Bola kattalar mehnatining muhimligini tushunishi va hurmat qilishi kerak. Har qanday ishga ijobiy yondashib, uni diqqat, e'tibor bilan vaqtida bajarishi lozim.

O'qitishning har bir bo'limiga doir mashg'ulotlarni rejalashtirishda bilimlarni egallashning asosiy bosqichlari hisobga olinadi. Rejada bilimlar mazmunining takrorlanish ularni sekin-asta murakkablashtirish nazarda tutiladi. Istalgan bo'limga doir mashg'ulotlarni rejalashtirishda mazkur bo'lim bilan bog'langan asosiy ta'lim-tarbiyaviy masalalardan tashqari, dasturning boshqa bo'limlaridan ayrim masalalarni kiritish kerak. Mashg'ulotlarni bunday yaxlitlash ularning rivojlantiruvchi samarasini oshiradi.

Tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat, jamiyat hodisalari, qattalarning mehnati haqida boshlang'ich bilim va tushunchalar beradi, ularga madaniy axloq, o'z tengdoshlari va kattalar bilan madaniyatli munosabatda bo'lish odatlarini singdiradi. Ularda yaxshilik, haqiqatgo'ylik, adolat, jasurlik, kamtarinlik, kattalarga hurmat bilan qarash, tabiatga qiziqish, kuzatuvchanlik, o'simlik va hayvonlarga g'amxo'rlik bilan qarash, mehnatsevarlik, qattalarning mehnati natijalarini asrab-avaylash kabi axloqiy sifatlarni tarbiyalaydi. Azal-azaldan bolalar o'yin faoliyati orqali bir-biri bilan muloqotga kirishish, shu bilan birga, nutq ko'nikmalarining shakllanishi ham e'tirof qilinadi.

Didaktik o'yinlarda tarbiyachi bolalarni faqat narsalarning nomi va ular nimaga kerakligi bilan tanishtiribgina qolmay, balki shu narsalarning shakli, rangi, katta-kichikligi, fazoda tutgan o'rni haqida ham tanishtiradi

Maktabga tayyorlov guruhda didaktik o'yinlar hamma yosh guruhlaridagi kabi alohida o'rin tutadi va bu guruhda didaktik o'yinlar orqali quyidagi ta'lim-tarbiyaviy vazifalar amalga oshiriladi: bolalarda didaktik o'yinlarga qiziqish uyg'otish, har bir narsani bilishga havas, kuzatuvchanlik, diqqat-e'tibor, ziyaraklik, aqliy vazifalarni mustaqil hal qilish malakasini tarbiyalash. Ularga narsalarni turkumlarga bo'lishda yordamlashuvchi o'yinlarni, doimo, musiqaning bar xil turlarini, shashka, sakrovchi bilyulkalarni jumboq o'yinlar, og'zaki o'yinlar ("Dengiz to'lqinlanmoqda", "Qora va oq"), ranglarni va ulardagi nozik ayirmalarni bir-biridan farqlashni o'rgatadigan o'yinlar o'tkaziladi. O'yin bolalarni rivojlantirish va tarbiyalash vositasi sifatida qaraladi. Psixologlar o'yinni maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat deb hisoblaydilar. O'yin tufayli bolaning yuqori rivojlanish bosqichiga o'tishini ta'minlovchi sifatlar shakllanadi, uni ruhiyatida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi bolaning kundalik hayotida rang-baranglik kuzatiladi.²

O'ynayotgan bolani kuzatib, uning qiziqishlarini, tevarak-atrof to'g'risidagi tasavvurini, kattalarga va o'rtoqlariga bo'lgan munosabatini bilib olish mumkin. O'yin bolalarni jismoniy tomondan tarbiyalash sistemasida, maktabgacha ta'lim tashkilotining ta'lim tarbiya ishida, axloqiy, mehnat va estetik tomonlama tarbiyalashda katta o'rin tutadi. Ko'pincha, o'yin bolalarga yangi bilim berish va ularning fikrini. Bilim doirasini kengaytirish uchun xizmat qiladi.

Ta'limning o'yin shaklida bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bolaning yosh xususiyatlariga mos keladi. Qiziqarli o'yin bolaning aqliy faolligini oshiradi, o'yinda bola mashg'ulotdagiga nisbatan murakkab masalani hal qilishi mumkin. Bu ta'lim butunlay o'yin shaklida bo'lishi kerak degan gap emas.

¹ O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 7-iyuldagi "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. Toshkent, 2018.

² Axmedova X., G.Musulmonqulova. Bolangiz maktabga tayyormi? "Ma'rifat-madatkor", 2000, 44-bet.

Ta'lim turli usullar va metodlarni qo'llashni talab etadi. O'yinda aqliy rivojlanish bilan birga axloqiy sifatlar ham shakllanadi. O'yin jarayonida yuz bergan kechinmalar bola ongida chuqur iz qoldiradi, shuning uchun o'yin bolada yaxshi hislarni, ulug'vor orzular va intilishlarni, qiziqishlarni tarbiyalashga yordam beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti bilan maktab o'rtasidagi uzviy bog'liqlik katta. Maktabgacha yoshdagi bolalar va maktabning boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berish sharoitini yaqinlashtirishga yordam beradi. Maktabgacha ta'limining tarbiyalanuvchilari bilan olib boriladigan pedagogik jarayonlar ham, o'z navbatida, tarbiyachilardan kreativlikni talab qiladi. Aynan maktabgacha tayyorlov guruhlarida olib boriladigan ta'lim va tarbiya jarayonlari bilim olishga bo'lgan ehtiyojni yanada rivojlantirish bilan birga, ularda shaxslik sifatlarini shakllantirish, qobiliyatni yuzaga chiqarish, qiziqishlarini, shaxsiy-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, ta'limga innovatsiyalarni kiritish, o'qitish metodikasini yanada takomillashtirishni taqozo qiladi.¹

Bolalarga bilim berishda ta'lim metodlari va ularni tanlash materialning mazmuniga, bolalarning yoshiga va tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Agar tarbiyachining oldida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni buyumlar, hayvonlar, qushlar bilan tanishtirish vazifasi tursa, ularni ko'zdan kechirish, kuzatish yoki tegishli suratlar, diafilmlardan foydalanish eng maqsadga muvofiq metodlardan biridir. Agar bolalar hayvonni bilsalar-u, lekin uning haqidagi tasavvurlarini aniqlash talab etilganda suratdan foydalanish maqsadga muvofiqdir; agar hayvonlarning xatti-harakati to'g'risidagi tasavvurlarni kengaytirish zarur bo'lsa, badiiy asarlardan foydalanish mumkin. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida oddiydan murakkabga qarab o'qitilib boradi. Mahoratli tarbiyachi o'z ustida ishlab, yangiliklardan baxobar bo'lib, ilg'or ish tajribalarini o'qib o'rgansa, bolalar bilan o'tiladigan barcha mashg'ulotlari qiziqarli bo'ladi va ijobiy natijalarga erishadi.

Rasulova Zilola Durdimurotovna (Buxoro davlat universiteti

Texnologik ta'lim kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD); e-mail: zdrasulova@mail.ru)

DASTURIY TA'LIM VOSITALARIDAN FOYDALANIB, TALABALARNING DARS DAN TASHQARI MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Maqolada oliy ta'lim muassasalarida texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarining darsdan tashqari mustaqil ishlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish masalalari yoritilgan. Talabalarni faollashtiruvchi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi kabi didaktik funksiyalari keltirilgan. Talabalarning mutaxassislik fanlaridan mustaqil faoliyati jarayonida ijodiy rivojlanganlik darajasini avtomatik aniqlash va obyektiv baholashga doir dasturiy ta'lim vositalari ishlab chiqilgan.*

***Annotatsiya.** В статье рассматривается организация внеаудиторной самостоятельной работы студентов технологического образования в высших учебных заведениях на основе современных технологий. Представлены такие дидактические функции, как активизация учащихся и развитие у них навыков самостоятельного мышления. В процессе самостоятельной деятельности студентов по специальности разработаны программные средства обучения для автоматического определения и объективной оценки уровня творческого развития.*

***Annotation.** The article deals with the organization of extracurricular independent work of students of technological education in higher education institutions on the basis of modern technologies. Didactic functions such as activating students and developing their independent thinking skills are presented. In the process of independent activity of students in the field of specialization, software training tools for automatic determination and objective assessment of the level of creative development have been developed.*

***Kalit so'zlar:** zamonaviy axborot-aloqa tizimlari, mustaqil ta'lim, dasturiy ta'lim vositalari, mustaqil fikrlash, ijodiy fikrlash, innovatsion ta'lim, individual faollik, kreativlik, mobil dastur.*

***Ключевые слова:** современные информационно-коммуникационные системы, самостоятельное обучение, программные средства обучения, самостоятельное мышление, творческое*

¹ O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirligining 2018-yil 3-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarini tayyorlash haqida"gi 3032-sonli buyrug'i.

мышление, инновационное обучение, индивидуальная активность, креативность, мобильное приложение.

Key words: *modern information and communication systems, independent learning, software learning tools, independent thinking, creative thinking, innovative learning, individual activism, creativity, mobile application.*

Kirish. Bugungi kunda intellektual salohiyatga ega, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari asosida mustaqil fikr va mushohada yurita oladigan shaxslarni tarbiyalash hamda raqobatbardosh, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir. Ilm fan jadal taraqqiy etayotgan, zamonaviy axborot-aloqa tizimlari, vositalari keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta’lim oluvchilar oldiga ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasi qo‘yilmoqda.

Asosiy qism. Noan’anaviy ta’lim – talabalarni o‘z kasbiga qiziqtiruvchi, bilim doiralari kengaytiruvchi, ularda hozirjavoblik xususiyatlarini tarbiyalovchi, faollashtiruvchi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi kabi didaktik funksiyalarni bajaradi.¹

Tajribalarda ta’kidlanganidek, agar mashg‘ulot odatdagi faqat tinglab o‘tirishga asoslangan usulda o‘tkazilganda, talabalar axborotning ko‘pi bilan 20 foizini o‘zlashtirgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanilganda esa bu ko‘rsatkich 80–90 foizgacha oshganligi tasdiqlangan. Noan’anaviy ta’limning samaradorligi yana shundan iboratki, uning qatnashchilari yaxlit tizimli bilimga ega bo‘ladi va mustaqil – ijodiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanishi negizida bo‘lajak kasbiy faoliyatga oid boshlang‘ich ko‘nikmalar shakllantirilib, o‘quv-tarbiyaviy jarayonni amaliyot bilan bevosita bog‘lab olib borishni ta’minlaydi.² Shuning uchun ham u rivojlantiruvchi o‘qitishning yuqori samarali usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Talabalar darsdan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etishda ham o‘qituvchilarning tashabbuskorligi, mahorati muhim hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalarga asoslangan dasturiy ta’lim vositalari, innovatsion texnologiyalar bugungi kun ta’limining istiqboli hisoblanadi. Shunday ekan, innovatsion ta’lim muhitini yaratish, o‘quv jarayonlarini raqamlashtirish bilan bog‘liqdir.³

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonlarini talabalar tashabbusi va ijodiy faoliyatini tashkil etib bo‘lmaydi. Shuning uchun mustaqil ish o‘quv jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Kasbiy ko‘nikmalar mustaqil faoliyat orqali tajriba orttirish bilan aniq shakllanadi. Talabalar mustaqil ishi bilim olish qobiliyatini rivojlantiradigan, talabaning o‘zini-o‘zi rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini shakllantiradigan tarzda qurilishi kerak. Bu, ayniqsa, ilm-fan va texnikaning jadal rivojlanishi sharoitida, mutaxassis ta’lim muassasasini tugatgandan so‘ng, o‘z-o‘zini tarbiyalash bilan shug‘ullanishi kerak bo‘lganda, turli adabiy manbalarni mustaqil o‘rganish orqali o‘z bilim darajasini oshirishga to‘g‘ri keladi.

Davlatimiz rahbarining Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham iqtisodiy-ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, shu jumladan, ta’lim sohasiga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish eng ustuvor vazifa qilib belgilangan.⁴ Ushbu ustuvor vazifalarni amalga oshirishda talabalar darsda va darsdan tashqari mustaqil ishlarini masofadan tashkil etish talabalarida mustaqillikni, individual faollikni, tashabbuskorlikni, kreativ fikrlash kabi intellektual salohiyatlarini namoyish etishda yordam beradi.

Tadqiqotlardan shuni kuzatish mumkinki, talabalarni mustaqil ijodiy rivojlantirish masalasi bugungi kunda pedagog kadrlar tayyorlash tizimining dolzarb muammolaridan biri sifatida o‘rganilayotgan bo‘lsa-da, amaldagi mavjud holati, o‘quv-metodik ta’minot va moddiy-texnik baza bugungi kunning innovatsion talablari darajasida shakllantirilmagan.

Oliy ta’lim muassasalarida “Texnologik ta’lim” yo‘nalishida o‘qitiladigan umumkasbiy va ixtisoslik fanlaridan to‘garaklar tashkil qilish va platformalar, ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda, talabalarining bo‘sh vaqtlarini unumli, sermazmun o‘tkazish, nafaqat fanga bo‘lgan, kasb-hunarga bo‘lgan qiziqishlarini ham yanada orttiradi.⁵

¹ Xodjaye B.X. O‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish yo‘llari. T., TDPU, 2008, 65-bet.

² Parpiyev A., Marahimov A., Hamdamov R., Begimqulov U., Bekmuradov M., Tayloqov N. Elektron universitet. Masofaviy ta’lim texnologiyalari. Oliy ta’lim muassasalari uchun. O‘zME davlat ilmiy nashriyoti. T., 2008, 196-bet.

³ Razzoqov Sh.I., Yo‘ldoshev Sh.S., Ibragimov U.M. Kompyuter grafikasi. T., «Noshir» nashriyoti, 2013, 349-bet.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 29.12.2020-yildagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

⁵ Rasulova Z.D. Talabalarining kreativligini rivojlantirishda dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (texnologik ta’lim yo‘nalishi misolida). Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). Diss., 2021, 126-bet.

Bunday mustaqil o'quv jarayonlarini amalga oshirishda darsdan tashqari ishlar (to'garak) ishlarni tashkil etish bundan mustasno. Darsdan tashqari ishlarning maqsadi, talabalarda dunyoqarashni to'g'ri shakllantirishda va tarbiyaviy-axloqiy kamol topishida zamin yaratadi, ularda mehnatsevarlik, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, iroda, intizom, aniqlik, faollik, maqsadga muvofiqlik, mustaqil fikrlash kabi qimmatli fazilatlarni shakllantiradi.

Quyida talabalarning darsdan tashqari mustaqil va ijodiy ishlarini tashkil etishga doir ishlab chiqilgan "Kreativ pedagog" nomli to'garak ishidan lavhalar keltirilgan.

Ushbu to'garak ishi talabalarni ehtiyojini hisobga olgan holda, ijtimoiy tarmoqlar orqali tashkil etilgan bo'lib, o'qituvchi tomonidan fan doirasida talabalarga yetarlicha bilim, ko'nikmaga ega bo'lishi uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan. Bunda talabalar mobil telefonidan ham unumli foydalanadi bema'lol tarmoqqa ulanib, o'qituvchi bilan muloqotni amalga oshirish mumkin.

Bunda dasturiy ta'lim vositalari alohida o'rin egallaydi. Dasturiy ta'lim vositalarining psixologik va fiziologik jihatdan samaradorligi, birinchidan, talabalarning o'quv materiallarini o'zlashtirishi, tarbiyalanganlik va intellektual rivojlanganligi, ishchanlik ko'rsatkichlari, motivatsion barqarorlik darajalari bilan belgilanadi. Ikkinchidan, o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq bo'lib, o'qitish konsepsiyalari, pedagogik texnologiyalari va ta'lim vositalaridan ratsional foydalanish ko'rsatkichlari, o'qituvchining mehnat faoliyatiga nisbatan barqaror motivatsiyasi, ish qobiliyati bilan belgilanadi.

Pedagogik dasturiy vositalar ishlab chiqishda qo'llaniladigan dasturiy ta'lim vositalar tizimining bir-biri bilan bog'liq bo'lishi uchun pedagogik dasturiy vositalar yaratilgan dasturlashtirilgan ta'minotga ega bo'lishi shart.¹

Shu o'rinda, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyatiga oid kreativligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda umumkasbiy va ixtisoslik fanlaridan dasturiy ta'limdan foydalanilgan holda darsdan tashqari ishlarini tashkil etish va ularni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash sifatini oshirish maqsadida amaliyotga joriy etilgan.

Talabalarni o'qitish jarayonida, kreativlikni rivojlanganlik darajasini avtomatik aniqlash va obyektiv baholashga, dasturiy ta'lim vositalardan amalda nazorat qilish imkonini beruvchi mezonlar va ko'rsatkichlar tanlanib, baholash vositalari sifatida foydalanilgan hamda metodik tavsiyalar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilganligi, nazariy materiallarni o'zlashtirish amaliy mashg'ulotlarda amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat bo'lib, o'qitishning elektron-dasturiy va metodik ta'minoti bo'yicha dasturlashtirilgan elektron didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi.²

¹ Muslimov N.A. Elektron darslik yaratish metodik tamoyillari va texnologiyalari. Infocom.uz, 2004, 62 – 66-betlar.

² Jo'rayev A.R. Dasturlashtirilgan ta'lim vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss., T., 2019, 144-bet.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ta'lim jarayonining muammolarini bartaraf etishda, fanlarning mobil dasturlarini ishlab chiqish, ulardan samarali foydalanishni tashkil qilish, talabalarning kasbiy faoliyatidagi ijodiy fikrlashiga oid texnologik bilim, ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Bundan tashqari, talabalarining motivatsiyasi va o'z-o'zini tashkil etishini rivojlantirishga yordam beradi va ularning o'zini namoyon qilishi, o'zini hurmat qilishi, maqsadni aniqlashi, rejalashtirishi, nazorat qilish va o'zini o'zi boshqarish operatsiyalarini tartibga solishni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

O'z tajribalarini ijodiy nuqtayi nazardan yanada mustahkamlash va real amaliyotdagi sharoitda sinash va amaliy ko'nikmalarni innovatsion bilimlar asosida rivojlantirish maqsadida dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning takomillashtirilgan metodikasi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy qilingan.

Bo'lajak mutaxassislarni mustaqil rivojlantirishdagi bilimlari nazariy mashg'ulotlarda, ko'nikmalar amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida, malakalar esa mustaqil ta'lim jarayoni va amaliy faoliyatda egalangani. Shuning uchun ijodiy bilimlarni rivojlantirishda amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ta'lim alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar ta'lim jarayonining muhim dars shakllaridan biri bo'lib, talabalar o'quv topshiriqlari majmuasini o'qituvchi rahbarligida bajaradilar. Amaliy mashg'ulotlarining maqsadi – talabalar o'quv predmetining ilmiy-texnik asoslarini amaliy jarayonda o'zlashtiradilar, ijodiy faoliyat orqali ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar, texnik vositalar yordamida zamonaviy metodlar bilan amaliy ish bajaradilar, darsdan tashqari ishlar esa aynan talabalarning mustaqil ko'nikmalarini shakllantiradi.

Nazariy tushuncha berishda o'qituvchi kirish yo'riqnomasida faqatgina topshiriq maqsadini aytib o'tadi, keyin bosqichma-bosqich uni bajarishga qo'yilgan talablarini tushuntiradi. Topshiriqni bajarish ketma-ketligi va uni bajarish metodlarini amaliy ko'rsatma asosida talabalar mustaqil mobil dasturdan foydalangan holda o'rganishlari mumkin. Bunday shakldagi dars jarayoni yaxshi o'zlashtirmagan talabalarga alohida vaqt ajratish va yordam berishga imkon tug'iladi, ishning to'g'ri bajarilayotganligini, talabalarning qanchalik tushunganliklarini kuzatish mumkin. Mobil dasturda ham amaliy ishlarni bajarish uchun metodik ko'rsatmalar ishlab chiqiladi, masalan, ishning maqsadi, ishni bajarishga oid kerakli nazariy ma'lumotlar, natijalarga qo'yiladigan talablar, topshiriqlar. Talabalar kiyim detallari konstruktsiya chizmasini ishlab chiqishda, amaliy ishlarni bajarish uchun metodik tavsiyanomalar va kompyuter dasturlaridan foydalanadilar.

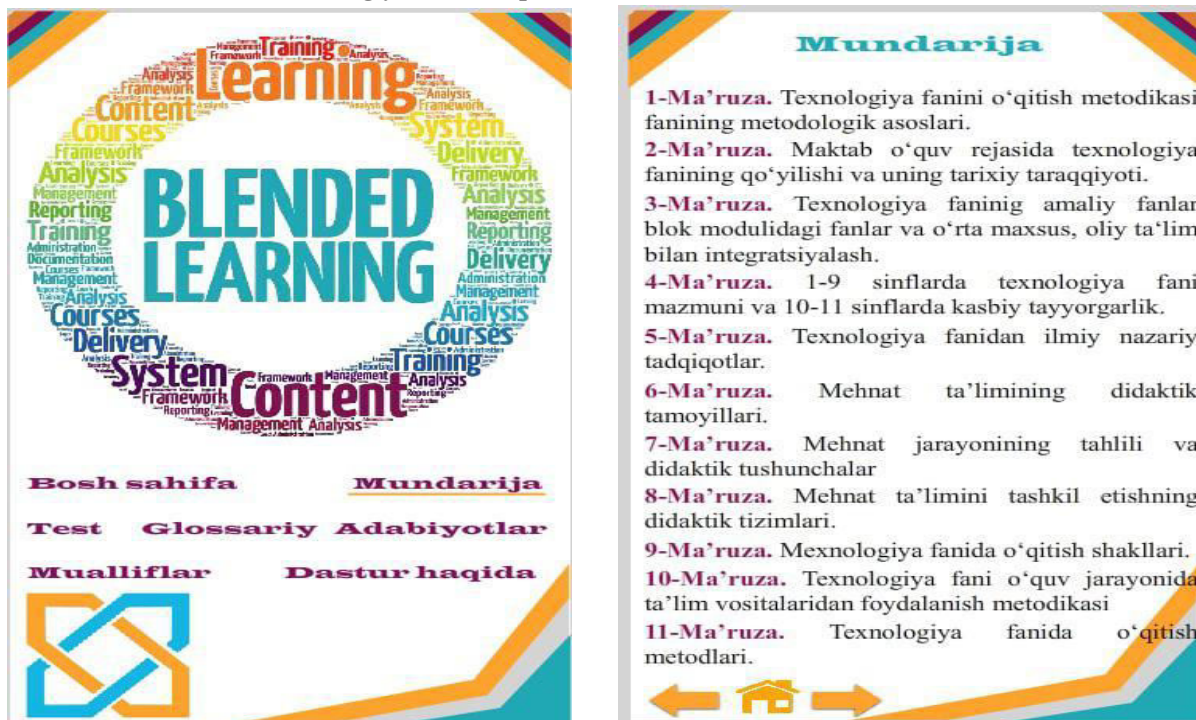
Zamonaviy dizaynda kompyuter dasturlari muhim o'rinni egallaydi, chunki u innovatsion texnologiyaning rivojlanishi nuqtayi nazaridan, eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Kompyuter dasturlari mustaqil yo'nalishga asoslanib, ma'lumot bilan vizual ishlashga asoslangan (kompyuter grafikasi, WEB-sahifalar).

Ammo, kompyuter modellashtirishning istiqboli ajabli bo'lsa ham, dizaynda yangi modellarni yaratganda dizaynning roli kamaymaydi. Kompyuter hech qachon dizaynning o'rnini bosmaydi, u ijodkorni qo'lida faqat moslama sifatida qoladi (qalam yoki mo'yqalam kabi), loyihalashning ba'zi bosqichlarini tezlashtirib va yengillashtirib. Eng muhimi, kompyuter grafikasi dizaynning mohiyatini va ma'no qiymatini asoslaydigan yangi g'oyalar va tamoyillarni yarata olmaydi. Dasturiy ta'lim vositalari asosida talabalar darsdan tashqari mustaqil ishlarini tashkil qilish, ularni kasbiy faoliyatga tayyorlash tizimidagi eng muhim metodik muammo bo'lib, bu sohadagi vazifalarning samarali yechimi, oliy ta'lim tizimidagi o'qitish jarayonini innovatsion talablar va kompetentlikka asoslangan ta'lim sharoitida amalga oshirish bilan belgilanadi.

“Texnologiya fanini o'qitish metodikasi” fanidan yaratilgan mobil dastur. Texnologiya fanini o'qitish metodikasi fanining mobil dasturi “Blended learning” (aralash ta'lim) innovatsion texnologiyasidan foydalanib, ishlab chiqilgan. “Blended learning” (aralash ta'lim) innovatsion texnologiyasi, an'anaviy ta'lim bilan masofaviy ta'limni birlashtiradi. Ushbu mobil dastur talabalarni, shuningdek, fanni mustaqil o'rganuvchilar uchun auditoriyada berilgan ta'limni yanada mustahkamlash, o'z ustida ishlashni osonlashtirish, o'zining reytingini belgilash, xohlagan paytida shaxsiy mobil telefoni yoki cho'ntak kompyuterlaridan foydalangan holda, 80–90% o'zlashtirish natijasiga erishish imkonini beradi.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunning globallashtirish jarayonida insonlarning mobil telefonlardan foydalanish ko'rsatkichlari kundan kunga ortib bormoqda. Obyektiv hayotimizning statistik tahlillariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, barcha yoshdagilar, ayniqsa, yoshlar o'rtasida mobil telefondan huda-behuda samarasiz foydalanishini kuzatish mumkin.

Texnologiya fanini o'qitish metodikasi fani mobil dasturidan lavha

Yuqoridagi nazariy asoslardan kelib chiqqan holda, talaba-yoshlarning bo'sh vaqtlarida ta'limning asosiy komponentlarini o'zlashtirish jarayonini tashkil etish maqsadida "Texnologiya fanini o'qitish metodikasi" fanining mobil dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, foydalanuvchi (talaba) dasturni o'zining shaxsiy mobil telefoniga, o'rnatadi, dars va darsdan tashqari mustaqil ta'lim jarayonlarida, ya'ni bo'sh vaqtlaridan unumli foydalanish maqsadida, masalan, avtobus va metro bekatlarida, ko'chada zarur bo'lgan hollarda bemaol foydalanishga mo'ljallangan.

Mobil dastur ilovasining bosh sahifasida dasturdan foydalanishning dastlabki holati keltirilgan bo'lib, "Texnologiya fanini o'qitish metodikasi" fanining ma'ruza mashg'ulotlari keltirilgan. Dasturning kirish qismida barcha kontentlar keltirilgan. Ma'ruza mashg'ulotiga kirish, mashg'ulotni rejalar asosida ketma-ketlikda o'rganish bosqichlari izohlangan.

Mobil telefonga o'rnatilgan dasturga kirganda, dasturning bosh oynasi namoyon bo'ladi. "Texnologiya fanini o'qitish metodikasi" fani mobil dasturi quyidagi kontentlardan tashkil topgan. Bosh sahifa, dastur haqida ma'lumot, mundarija, ma'ruza mashg'ulotlari, glossariy, testlar banki, adabiyotlar ro'yxati, mualliflar haqida ma'lumot.

Dastur o'zining oson o'qilishi, tushunarligi, barcha kerakli ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirganligi, o'rgatuvchi va nazorat testlarining har bir mavzusiga alohida tuzilganligi, barcha android qurilmalar uchun mo'ljallanganligi bilan boshqa mobil ilovalardan ajralib turadi. 5112100-Texnologik ta'lim yo'nalishining o'quv rejasidagi umumkasbiy fanlar blokidagi "Texnologiya fanini o'qitish metodikasi" fanidan talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatini takomillashtirish va innovatsion kasbiy faoliyatidagi kreativligini rivojlantirish maqsadida fanning mobil dasturi ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilinib, talabalar va soha mutaxassislariga foydalanish tavsiya qilingan.¹

Darsdan tashqari mustaqil ishlar – olingan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, qo'shimcha ma'lumot yoki materialni mustaqil o'rganish maqsadidagi o'quv shakli hisoblanadi. Mustaqil faoliyat muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan hamda talaba tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni amalga oshirishga xizmat qiladi, o'qituvchi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya yoki auditoriyadan tashqarida bajariladi. Fanning xususiyatidan kelib chiqib, mustaqil ish turlari bo'yicha topshiriqlar ishlab chiqiladi.

¹ Rasulova Z.D. Talabalarning kreativligini rivojlantirishda dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (texnologik ta'lim yo'nalishi misolida). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss. 2021, 126-bet.

Texnologik ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni sinfdan tashqari mustaqil bilim olishga qiziqtirish ularda ijodkorlik qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan kasbkorlik sifatlarini kamol toptirishga chorlovchi muhim omil bo'la oladi. Sinfdan tashqari mustaqil ish faollik xususiyatiga ega bo'lganligi sababli, uning tarkibida faoliyatga xos bo'lgan tarkibiy qismlarni ajratish mumkin:

- ◆motivatsion aloqalar, aniq vazifani belgilash;
- ◆amalga oshirish usulini tanlash, bog'lanishni bajarish, nazorat qilish;
- ◆axborot yig'ish va qayta ishlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

Talabalar mustaqil ta'lim olishga qiziqish uyg'otuvchi kuch, motiv sabablarga bog'liq holda, ular o'z oldilariga mustaqil ta'lim mazmunini tashkil etuvchi maqsad va vazifalarni belgilab oladilar. Buni quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Darsdan tashqari faoliyat olib borishda muhim hisoblangan siyosiy mustaqil ta'lim, zamonaviy voqelik va ularga bo'lgan munosabat.

2. Tanlagan yo'nalishi bo'yicha faoliyat olib borish, talabaning individual ta'lim olishlarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan tayyorgarlik davridagi kasbiy mustaqil ta'lim.

3. O'quv fanlarini yanada chuqurroq o'rganishga, shaxsiy-hayotiy rejalari, shaxsiy qiziqish asosida yo'naltirilgan mustaqil ta'lim.

4. O'z iste'dodini va sevimli mashg'ulotlarini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan mustaqil ta'lim.

5. O'z xarakterini tarbiyalashga qaratilgan mustaqil ta'lim.

Xulosa. Darsdan tashqari mustaqil faoliyat talaba shaxsining rivojlanishida asosiy omil bo'lib, uning kelgusi faoliyatida mustaqil ishlay olish xususiyatlarini tavsiflovchi bo'lib xizmat qiladi. Darsdan tashqari ishlarning mazmuni mehnat xarakteriga bevosita emas, balki bilvosita ta'sir etib, mustaqil faoliyat uchun imkoniyat topa olishiga bog'liq bo'ladi. Mustaqil faoliyat talabaning kelgusi faoliyati davomida o'z yo'lini belgilashning vositasi bo'lib, talaba o'z imkoniyatlarini baholay olishiga sabab bo'ladi.

Sinfdan tashqari mustaqil ishlar talabalar bilimlarini o'zlashtirishning faol usullariga yo'naltirishni, talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishni, ularning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, uzluksiz o'qitishdan individuallashtirilgan tayyorgarlikka o'tishni nazarda tutadi. Talabalarining mustaqil ishi ularning o'zini-o'zi rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini shakllantiradigan tarzda qurilishi kerak.

Abdirahmonov Lazizbek (UrDU)

BO'LAJAK JISMONIY MADANIYAT O'QITUVCHILARIDA O'Z-O'ZINI TAKOMILLASHTIRISH JARAYONINI SHAKLLANTIRISH

Annatsiya. Ushbu maqolada jismoniy madaniyat yo'nalishi talabalarining pedagogik amaliyot davrida kasbiy-pedagogik mahoratini oshirishda mustaqil ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirish faoliyat turlari, yo'nalishlari va shakllari keltirib o'tilgan. Spuningdek, amaliyotchi talabalar mutaxassislik fanlaridan tashqari, yana qanday bilim malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerakligi tahlil qilingan.

Аннотация. В статье приведены формы, направления и виды деятельности по самосовершенствованию и самостоятельной работе в повышении профессионально-педагогического опыта во время педагогической практики. А также, проанализированы те навыки и знания, которые студенты должны получить во время педпрактики помимо специальных дисциплин.

Annotation. The article illustrates types, aspects and forms of self-education and activities of self-improvement of the students of Physical Culture direction during the pedagogical practice in the development of professional-pedagogical skill. Moreover, the necessity for knowledge, experience and skills besides specialty disciplines of students has also been analyzed.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, malaka, ko'nikma, bilim, o'z-o'zini takomillashtirish, kasbiy amaliyot.

Ключевые слова: самостоятельная работа, опыт, навыки, знание, самосовершенствование, профессиональная практика.

Key words: Independent education, training, skills, knowledge, self-improvement, professional practice.

So'nggi o'n yillikda Respublikamizda va mintaqada ro'y berayotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi o'zgarishlar bo'lg'usi mutaxassislarga yuqori talablarni qo'yish imkoniyatini ber-

moqda. Hozirgi zamonaviy mutaxassis yetuk kasbiy mahoratga ega bo'lishi bilan birga, yuqori ma'naviyatli, madaniy, intellektual bilimi doirasi jihatidan bilim malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim.

Hozirgi kundagi ilmiy izlanishlar tahlili shu ko'rsatadiki, inson necha yoshga kirishidan qat'iy nazar, o'qish va o'rganishdan to'xtamasligi va buning uchun barcha imkoniyatlari mavjudligi tasdiqlangan. Bo'lajak pedagoglarni ularning qiziqishlaridan kelib chiqib, mustaqil ravishda o'qishga, axborotlarni tahlil qilish o'z-o'zini takomillashtirishga, qanday o'rgatish mumkin (eski bosma yozuvli va og'zaki metodlardan tortib, hozirgi zamonaviy informatsion vositalargacha), ularga mos keladigan qanday o'qish muhitini yaratish lozim va o'z-o'zini takomillashtirish faoliyati bilan uzluksiz ta'limni rivojlantirish mumkin – bularning hammasi kasbiy tayyorgarlik jarayonida turli xil shakl va iboralarda uchraydigan murakkab savollardir.

Mustaqil ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirish oxirgi yigirma yil ichida pedagogikaning markaziy muammolaridan biriga aylandi. Ushbu muammo bo'yicha turli xil xalqaro konferensiyalar, simpoziumlar, hatto xalqaro jurnallar tashkil qilingan.

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalari raqobatbardosh oliy malakali mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi sifatiga ta'sir etuvchi omillarning ko'plab muammolarini hal qilish zarurati tug'ilmogda. Davlat ta'lim standartlari va mehnat bozorining konyunkturasi oliy malakali mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan sifat talablari mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi. Bu o'z-o'zidan oliy ta'lim muassasalarida ta'lim mazmunini shakllantirishga yangicha yondashuvlarning ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilarning huquqlari hamda mas'uliyatini demokratlashtirish va kengaytirishda, o'quv dasturlari mazmunini belgilashda, oliy ta'limga talaba sifatida qabul qilinganidan to oliy ta'lim muassasasi diplomini olishdan keyingi kasbiy ta'limning barcha bosqichlarida izchillikning mavjud bo'lishida namoyon bo'lmoqda.

Kuzatuvlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarining rivojlanib borishi bitiruvchilardan o'z bilimi va saviyasini yanada takomillashtirishni, izlanuvchanlik va fikrlash qobiliyatini yuksaltirishni, fan, texnika va texnologiyalarning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalana olishni talab qilmoqda. Bugun har bir davlat organi, korxonalar, muassasa yoki tashkilot rahbarlari xodim bilan ish bo'yicha shartnoma tuzishdan oldin uning ma'naviy-ahloqiy, siyosiy, huquqiy bilimlarini tekshirib ko'rish va tanlov asosida ishga qabul qilishi odatiy holga aylandi. Albatta, bu o'rinda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hamda sog'lom raqobat muhitini tashkil etilganligi muhim ahamiyatga ega. Aynan shu sababli, talabalarda mustaqil ishlash, mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning yana bir zaruriy sharti mazkur holat bilan bevosita bog'liqdir.

Ta'lim tizimida mustaqil ishlar o'quv jarayonini tashkil etishning etakchi shakllaridan biri hisoblanadi. Aynan mustaqil ishlash davomida insonda mustaqil fikrlash, qo'yilgan maqsadga erishish, o'z-o'zini nazorat qilish va boshqarish hislatlari shakllanadi. Shuningdek, o'z ustida ishlash natijasida talabada yangi bilimlarni qabul qilish, tizimga solish, ularni mustahkamlash jarayoni kechadi. Talabaning mustaqil ta'lim olishi unda o'z-o'zini tarbiyalash va bilimni rivojlantirishga bo'lgan ichki intilishni shakllantiradi, uni aniq maqsadga yo'naltiradi hamda ijodiy faoliyatini yuksaltiradi.

Amaliyotdan ham ma'lum bo'lyaptiki, jismoniy tarbiya va sport bo'yicha nazariy bilimlarning yetishmasligi ta'lim-tarbiya samaradorligini pasaytiradi, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga qiziqishni kamaytiradi, talabalarda muntazam ravishda mustaqil ta'lim olishi va o'z-o'zini takomillashtirish, o'zini ustida shug'ullanishga ijobiy munosabatni singdirishga xalal beradi, o'quv jarayonining mustaqil ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga moslasha borishiga to'sqinlik qiladi.

Adabiyotlarni tahlillari natijalari asosida zamonaviy jismoniy madaniyat o'qituvchisi hozirgi zamon talablariga javob berishi uchun qanday bilim malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim:

- mustaqil fikrli;
- tashabbuskor;
- ma'suliyatli;
- har tomonlama tirishqoq;
- muammolarni mustaqil ko'rib yecha oladigan;
- hamma vaqt o'qish va o'rganish qobiliyatiga ega bo'lgan;
- jamoada ishlash qobiliyatiga ega bo'lishi;
- jismonan yetuk va sog'lom turmush tarziga rioya qilishi.

Har bir talabaning o'quv-ijodiy faoliyatidagi muvafaqqiyati, avvalo, uning o'zini-o'zi boshqarish xususiyatiga bog'liq. Shaxsni aniq maqsad sari intilishi ohir-oqibat uni ongli ravishda mavjud intellektual va irodaviy kuch-g'ayratini, bilim, ko'nikma va malakasini mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishga sa-

farbar etadi. Talaba o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini qo'llash orqali umume'tirof etilgan g'oyalarni tahlil qilib, yangi g'oyalarni ilgari surish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mustaqil fikrlash qobiliyati talabada umum qabul qilingan g'oyalar ortidan ko'r-ko'rona ergashmasdan, o'z nuqtayi nazariga ega bo'lish, uni himoya qila olish, boshqalarning fikrini tanqidiy tahlil qilish va baholash kabi fazilatlarni shakllantiradi.¹

Mutaxassislar tayyorlash tizimini tubdan qayta qurishda, o'quv-tarbiya jarayonining ahamiyatini oshirishda talabalarning mustaqil ishlari muhim o'rin egallaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqil ishlar deganda shunday o'quv faoliyati tushuniladiki, unda bilimlar egallanishi bilan birga, ko'nikmalar shakllantirish ham mustaqil tashkil etilishi tushuniladi.²

Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarini pedagogik amaliyotda kasbiy-pedagogik mahoratini oshirish va uni takomillashtirish uchun quyidagi mustaqil ta'lim olishi va o'z-o'zini takomillashtirish yo'nalishlarni belgilab oldik:

- kasbiy (o'quv fani);
- psixolog-pedagogik (o'quvchi va ota-onalarga yo'naltirilgan);
- psixologik (imij, muloqat, ta'sir etish madaniyati, liderlik qobiliyati);
- metodik (pedagogik texnologiyalar, o'qitishning shakli, metod va usullari);
- chet tillari;
- siyosiy;
- axborot kommunikatsiya texnologiyalari;
- sog'lom turmush tarzi;
- ilmiy tadqiqot;
- qiziqish va xobbi;

Oliy o'quv yurtidagi mustaqil ta'limning foydali tomonlaridan biri shundaki, talaba o'quv dasturi va darsliklaridan tashqaridagi kasbi va ixtisosligiga aloqador bo'lgan bilimlarni ham izlab topishga, tajriba-sinovlar o'tkazgan holda yanada boyitishga erishadi. Bu, o'z navbatida, tashabbuskor, bunyodkor va ijodkor kadrlarning shakllanishiga turtki bo'ladi.

Mustaqil tahsilning vazifalari: shaxsning intellektual imkoniyatlarini yangilash, ularning g'oyaviy-nazariy saviyasini oshirish, kasbiy mahorati va madaniyatini takomillashtirish kabilarni ichiga oladi.³

Mustaqil ta'lim talabalar o'rtasida ijobiy ma'nodagi raqobatni keltirib chiqaradi. Bir-biridan ibrat olgan holda o'zlarining aqlini, kuchini, vaqtini foydali faoliyat bilan shug'ullanishga yo'naltiradilar. Turli xil sport musobaqalari, tanlovlarga tayyorgarlik ko'rish, fan olimpiadalarida ishtirok etish va g'olib bo'lishga intilish, ilmiy-ijodiy ko'rgazmalarda qatnashish orqali talaba iste'dodining noma'lum qirralari ochiladi. Talabaning o'ziga, aqli va qobiliyatiga bo'lgan ishonchi ortadi.

Mustaqil ta'lim yoshlarning shaxs sifatida kamol topishlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Unda xarakter xususiyatlarining barqarorlashuvi, ayniqsa, irodaviy sifatning mustahkamlanishi, o'z-o'zini boshqarish kabi fazilatlarning takomillashuvi ro'y beradi. Atrof-muhitdagi narsa va hodisalarga befarq bo'lmaslik, ularni to'g'ri baholay olish, o'zlarining mustaqil fikrlarini bildirish va dalillashga odatlanadilar.⁴

Pedagogika amaliyotida tadqiqotning quyidagi so'rov usullari keng qo'llaniladi: suhbat, intervyu olish va so'rovnomanidan foydalanish. So'rovnomaning to'g'ri tuzilishi, savollarning savodxonlik bilan, oqilona tayyorlanganligi, umuman, so'rovnomaning mazmundorligi ko'p jihatdan so'rovnomalar asosida fikr olish jarayonining samaradorligini belgilaydi.⁵

Amaliyotchi-talabalarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligiga bevosita va bilvosita ta'sir qiluvchi o'z-o'zini takomillashtirish jarayonini tashkil qiluvchi faoliyat turlari:

- muayyan bir teleko'rsatuvni tizimli tamosha qilish;
- davriy biron-bir pedagogik nashrni o'qish;
- metodik, pedagogik va jismoniy tarbiya va sportga ta'luqli adabiyot o'qish;

¹Ibragimov A.A. Tinglovchilarning mustaqil bilim olishi ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida. "Zamonaviy ta'lim", 2015, 12-son, 45-bet.

²N.N.Azizxo'jayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, o'quv qo'llanma, 2006, 20-bet.

³Shu manba.

⁴Boltayeva M., Dadamirzayev F. Mustaqil ta'limni shakllantirishning metodologik asoslari. "Ta'lim muammolari", 2008, 1-son, 78 – 79-betlar.

⁵F.A.Kerimov. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. Toshkent, "Zar qalam", 2004, 50-bet.

-internetdan pedagogika, psixologiya, pedagogik texnologiya va fanga doir ma'lumotlarni umumlashtirish;

–axborot kommunikatsion texnologiyalarini o'rganish;

–seminarlar, konferensiyalar, terninglar va amaliyotchi-talabalar darslarida qatnashish;

–bahs-munozara, majlis, amaliyotchi-talabalar bilan tajriba almashish;

–ochiq darslar o'tkazish;

–sinfdan va darsdan tashqari mashg'ulotlar tashkil qilish;

–jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi fani bo'yicha noan'anaviy, yechilishi qiyin bo'lgan masala, test, krossvord va boshqa vazifalarni yechish.

Shuni qayd etib o'tish zarurki, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligi sifatiga ta'sir etuvchi kasbiy va psixologik-pedagogik omillarni o'rganib, tadqiq qilish va joriy etish talabalarni o'qitish jarayoni tartibli va optimal darajada samarali bo'lishini ta'minlaydi. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarini bitiruvchilarning raqobatbardoshligini ta'minlash borasida kasbiy va psixologik-pedagogik omillarni o'rganishda quyidagi nazariy-metodologik tadqiqot usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi:

–faoliyat nazariyasining psixologik-pedagogik konsepsiyasida konkretlashtirib berilgan tizimli va shaxsiy-faoliyatli yondashuvlarning umumilmiy qoidalari va tamoyillari;

–faoliyat nazariyasi, kasbiy o'z-o'zining taqdiri (maqsadi)ni belgilash nazariyasi, rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi, shaxsning kasbiy yo'naltirilganlik nazariyasi, pedagogik tadqiqotlar nazariyasi va metodikasi bo'yicha ishlarni olib borish.

Oliy ta'lim muassasalarini bitiruvchilarning raqobatbardoshligini ta'minlash borasida amalga oshiriladigan bu chora-tadbirlar natijasida olinadigan ma'lumotlarning ishonchligini metodologik tamoyillar va metodlarning o'rganiladigan muammolar maqsadi hamda vazifalariga mos kelishi, olingan ma'lumotlarni statistik qayta ishlash, o'rganish natijasida olingan ma'lumotlardan pedagogik amaliyotdan foydalanish bilan ta'minlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bugun mamlakatimizda ta'lim tizimidagi islohotlar samaradorligini oshirishga qaratilgan ishlar rejasini bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda. Xususan, ta'lim tizimida ilg'or axborot texnologiyalaridan foydalangan holda dars jarayonlarini tashkil etish, turli metodlar va usullarni qo'llash orqali talabalarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, pirovard natijada esa ularni yetuk malakali kadr qilib tayyorlash bugungi kunning asosiy talabidir. Bunday vaziyatda ta'lim samaradorligini ta'minlash uchun talaba va o'qituvchi o'rtasidagi munosabatni to'g'ri tashkil etish g'oyat muhimdir. Demak, ta'lim samaradorligini ta'minlash pedagog o'qituvchi zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. SHU bilan birga zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdan asosiy maqsad ham mustaqil, o'z fikriga ega bo'lgan, yuksak ma'naviyatli shaxsni yetishtirishdan iboratdir. Zero, inson mustaqil intellektual va ma'naviy faoliyatdagina kamol topadi va shakllanadi.

Aliyev Iskandar Bahramovich (O'zMU, p.f.n., dotsent),

Masharipov Ravqat Madraximovich (UrDU o'qituvchisi)

KURASH BILAN SHUG'ULLANUVCHI SPORTCHI-TALABALARDA VESTIBULOSOMATIK TURG'UNLIKNI OSHIRISH AFZALLIGI

Annotsatsiya. Maqolada kurash bilan shug'ullanuvchi sportchi-talabalarda vestibulosomatik turg'unlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili yoritilgan. Aniqlandiki, o'naqay kurashchilar boshni va tanani chap tomonga aylantirish ta'sirida o'z muvozanatini nisbatan uzoqroq vaqt saqlay olishi, lekin o'ng tomonga aylantirishda muvozanatni barvaqt yo'qotilishi yuz bergan ekan. Bosh va tanani yo'qotilishi yuz berar ekan. Bosh va tanani chap tomonga ham, o'ng tomonga ham uzoqroq vaqt aylantirish ta'sirida muvozanatni saqlay olish texnik mahoratni kuchaytirishi mumkin.

Аннотация. В статье произведен анализ результатов исследования уровня проявления вестибулосоматической устойчивости у спортсменов, занимающихся национальной борьбой кураши. Установлено, что у правосторонних курашистов при вращательных движениях головы и тела вправо сохранение равновесия тела более значительно, чем при вращении их влево. А у левосторонних курашистов наоборот. Предполагается, что устойчивое сохранение равновесия тела при вращениях как вправо, так и влево, может заметно улучшить техническое мастерство.

Annotation. The article analyzes the results of the study of the level of manifestation of vestibulosomatic stability in athletes involved in national kurash wrestling. It was found that right-sided kurashists

with rotational movements of the head and body to the right, maintaining the balance of the body is more significant than when rotating them to the right. And the left-handed kurashists have the opposite. It is assumed that maintaining a stable balance of the body during rotations both to the right and to the left can significantly improve technical skill.

Kalit soʻzlar: kurash, vestibulosomatik turgʻunlik, muvozanat saqlash, oʻnaqay, charapaqay, aylanma harakat.

Ключевые слова: борьба, вестибулосоматический застой, сохранение равновесия, приседания, правша, левша, круговые движения.

Key words: kurash, vestibulosomatic stagnation, balance, onaqay, charapaqay, circular motion.

Keyingi yillarda asrlar davomida mardlik, bagʻrikenglik, oliyjanoblik va halollikning timsoli sifatida eʼzozlanib kelingan, oʻzbek xalqining tarixiy merosi “Kurash” milliy sport turini qayta tiklashga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Davlatimizning bevosita qoʻllab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng eʼtirof etildi, “kurash”, “halol”, “taʼzim”, “toʻxta” va “yonbosh” kabi atamalar esa xalqaro sport lugʻati tarkibidan mustahkam oʻrin egalladi.

1998-yil 6-sentabrda taʼsis etilgan Kurash xalqaro assotsiatsiyasi bugungi kunda sayyoramizning beshta qitʼasidagi 129 ta milliy federatsiyani birlashtirgan.

2010-yilda Kurash xalqaro assotsiatsiyasi Olimpiya oʻyinlari dasturiga kiritish uchun buyurtma berishda muhim talab hisoblangan Jahon dopingga qarshi agentligining eʼtirofiga sazovor boʻldi.

2017-yil 20-sentabrda Ashxobod shahrida boʻlib oʻtgan Osiyo Olimpiya kengashining 36-Bosh asambleyasida “Kurash” milliy sport turi tarixda ilk bor XVIII yozgi Osiyo oʻyinlari dasturiga rasman kiritildi.

Kurash xalqaro assotsiatsiyasi va Oʻzbekiston Respublikasi kurashni xalqaro sport musobaqalari va turnirlari dasturlariga, kelgusida esa Olimpiya oʻyinlari dasturiga ham kiritish boʻyicha faol tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Kurash bilan shugʻullanuvchi talabalarni tayyorlash tizimini takomillashtirish oʻquv-mashgʻulot jarayonini tashkil qilish va mazmuniga, musobaqa faoliyatini rivojlanishi anʼanalari bilan mos ravishdagi maxsus tayyorgarlik vositalarini tanlashga yangi metodik yondashuvlarni izlab topishni talab qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi. Kurash boʻyicha oʻtkaziladigan musobaqalarda bellashuv taqdiri ustuvor jihatdan nisbatan qisqa vaqt davom etsa-da, kurashchi oʻta taʼsirli vestibulosomatik yuklamalarni oʻzlashtirishi zarur boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, kurashchi musobaqa davomida oʻz raqibi yengi va yoqasidan ushlagan holda, turli tomonlarga aylanish, raqibni koʻtarib, oʻng yoki chap tomonlarga burilish, hatto koʻpincha, aylanish elementlarini koʻp martalab bajarishga toʻgʻri keladi. Bunday vaziyat va holatlarda uning oʻzi ham, raqibi ham aylanish bilan bogʻliq shiddatli yuklamalarga duchor keladi. Ularning qaysi birida oʻng va chap tomonlarga “yuksiz va yuk bilan” aylanish qobiliyati yuksak rivojlangan boʻlsa, ana shunisi hujumni ham, himoyani ham samarali amalga oshirishi mumkin boʻladi. Oʻzga sport turlarida oʻtkazilgan ayrim tadqiqot natijalari qayd etilgan fikrni tasdiqlaydi.

Tadqiqotning maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi maxsus ishlab chiqilgan funksional testlar yordamida kurash bilan shugʻullanuvchi talabalarda aylanma harakatlar taʼsirida muvozanat saqlash imkoniyatini oʻrganishga bagʻishlangan.

Tadqiqotning natijalari va muxokamasi. Tajriba natijalaridan maʼlum boʻldiki, kurashchi musobaqa davomida oʻz raqibi yengi va yoqasidan ushlagan holda, turli tomonlarga aylanish, raqibni koʻtarib, oʻng yoki chap tomonlarga burilish, hatto koʻpincha aylanish elementlarini koʻp martalab bajarishga toʻgʻri keladi. Ushbu funktsiya quyidagi funksional testlar asosida oʻtkazildi:

1. Diametri 1 m aylana chiziq ichida kurashchi holatida turib, oʻng tomonga maksimal marta aylanish: aylanish soni va vaqti aniqlanadi.
2. Shu test, faqat chap tomonga aylanish asosida qoʻllaniladi.
3. Oyoqlarni jipslashtirgan holatda tik turib, koʻzni yumib, boshni oʻng tomonga aylantirish: vaqt aniqlanadi.
4. Shu test, faqat chap tomonga boshni aylantirish asosida qoʻllaniladi.

Kurashda oʻta muhim aksariyat vaziyatlarda hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan vestibulosomatik harakatlar yoki boshqacha qilib aytganda, tanani va boshni tezkor shiddatda aylanma harakatlantirish taʼsirida muvozanat saqlash qobiliyati ham tadqiqotda ishtirok etgan kurashchilarda oʻta sust shakllanganligi diqqatni tortadi. Jumladan diametri 1 m aylana chiziq ichida tanani oʻz oʻqi atrofida oʻng va chap tomon-

larga aylantirish ta'sirida (1- va 2-testlar) muvozanat saqlash vaqti ham, soni ham juda kam ko'rsatkichlar bilan qayd etildi.¹

Jadval

O'naqay va chapaqay kurashchilarda vestibulosomatik ko'rsatkichlarning shakllanganlik darajasi

$$\bar{X} \pm \delta_j$$

Funksional testlar	O'naqaylar	Chapaqaylar
Vestibuloxronometrik testlar:		
1 test – diametri 1 m aylana chiziq ichida kurashchi holatida turib, o'ng tomonga o'rtacha tezlikda aylanish:		
– soni (marta);	3,90±0,08	4,71±0,13
– vaqti (sek.).	5,42±0,12	7,63±0,24
2-test – shu test, faqat chap tomonga aylanib bajariladi:		
– soni (marta);	3,72±0,09	3,43±0,07
– vaqti (sek.).	5,64±0,14	4,95±0,11
3-test – tik turgan holatda oyoqlarni zich jiplashtirish, ko'zni yumib, o'ng tomonga boshni aylantirish ta'sirida muvozanat saqlash (sek.)	4,58±0,63	6,74±0,87
4-test – shu test, faqat boshni chap tomonga aylantirish asosida bajariladi (sek.)	6,54±0,94	5,14±0,72

Ma'lumki, o'naqay odamlar (kurashchilar ham) tabiatan chap tomonga oson buriladi va aylanadi, o'ng tomonga aylanish ular uchun o'ta noqulay hisoblanadi. Chapaqaylar esa, aksincha. Tadqiqotimizda ishtirok etgan o'naqay kurashchilarda aylana chiziq ichida o'ng tomonga aylinsh soni o'rtacha 3,90±0,08 marta bilan ifodalangan bo'lsa, bu ko'rsatkichni namoyish etish vaqti 5,42±0,12 sek.ni tashkil etdi. Chapaqay kurashchilarda esa ushbu ko'rsatkichlar muvofiq ravishda 4,71±0,13 marta va 7,63±0,24 sek. bilan ifodalandi. Ko'rinib turibdiki, aylanish vaqti o'naqay kurashchilarda ham, chapaqay kurashchilarda ham 2 test bo'yicha 4,95 sek.dan 7,63 sek.gacha miqdorni tashkil etgan bo'lsa, aylanish soni 3,43 martadan 4,71 marta bilan ifodalandi, xolos. Demak, barcha kurashchilar o'naqay yoki chapaqay bo'lishidan qat'iy nazar, o'ng tomonga ham, chap tomonga ham har sekundda, hatto bir marta aylana olmaganlar.²

3-test bo'yicha – “Tik turgan holatda oyoqlarni zich jiplashtirib, ko'zni yumib, o'ng tomonga boshni aylantirish ta'sirida muvozanat saqlash” o'naqay kurashchilarda 4,58±0,63 sek.ni, chapaqay kurashchilarda 6,74±0,87 sek.ni tashkil etdi. Shu testni (4 test), boshni chap tomonga aylantirib bajarish davomida muvozanatni saqlash vaqti o'naqay kurashchilarda 6,54±0,94 sek.ga teng bo'lgan bo'lsa, chapaqay kurashchilarda bu ko'rsatkich 5,14±0,72 sek.ni tashkil etdi.³

Demak, 1- va 2-test natijalaridan ham, 3- va 4-test natijalari ham shuni tasdiqlaydiki, o'naqay kurashchilar uchun tana va boshni chap tomonga aylantirish qulay hamda oson ekan, chapaqay kurashchilar uchun, aksincha, ular noqulay tomonga (o'naqaylar o'ng tomonga, chapaqaylar chap tomonga) tana va boshni aylantirish ta'sirida o'z muvozanatini yaxshi saqlay olmas ekanlar.

Xulosa. Yuqorida qayd etilgan natijalar tahlilidan aniqlandiki, tadqiqotda ishtirok etgan kurashchilarda statik muvozanatni saqlash o'ng va chap tomonlarga aylanma dinamik harakatlar ta'sirida tana muvozanatini saqlash imkoniyati o'ta zaif rivojlanganligidan darak beradi. O'ta muhim joyi shundaki, mazkur kurashchilar uchun oddiy holatda ham, kurashchi holatida ham noqulay tomonga tana va boshni aylantirish statik muvozanatning tezda barbod bo'lishiga (izdan chiqishiga) olib kelar ekan. Ehtimol qilindiki, noqulay tomonga bosh va tanani aylantirish funksiyasini maxsus mashqlar yordamida muntazam shakllantirib borish muvozanat saqlash jarayonini boshqaruvchi markaz-vestibulyar analizatorining funksional imkoniyatini oshirish bilan bir qatorda, kurashchilarda hujum usullarini o'ng tomondan ham, chap tomondan ham bir xil mahorat bilan ijro etish imkoniyatini yaratadi.

¹Исроилов Ш.Х., Пулатов Ф.А. Возможности симметричного развития право- и левосторонних двигательных функций у детей 7–10 лет в ходе эксперимента. «Известия» Тульского государственного университета. Физ-ра, Тула, 2014, с. 21 – 29.

² Казилов М.М. Пути оптимизации технико-тактических действий борца в связи с меняющейся устойчивостью позы противника. Автореф. дисс. ...канд.пед.наук, М., 1970, 16 с.

³ Пулатов А.А. Явление укачивания при занятиях волейболом и его влияние на результативность подач. В сб. статей международного конкурса «Лучшая научная статья – 2017». «Наука и прсвещение», Пенза, Россия, с. 215 – 218.

Matkarimov Azamat Farhod o'g'li (Urganch davlat universiteti stajor tadqiqotchi;
e-mail: azamat.m@urdu.uz)

TEKNOLOGIYA DARSLARIDA TALABALARNING ESTETIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada “transformativ faoliyat” tushunchasining ishchi ta’rifi keltirilgan. Texnologiya mashg’ulotlarida transformativ faoliyatni tashkil etish tamoyillari asosida talabalarning estetik madaniyatini rivojlantirish taklif etiladi. Talabalarda estetik didni shakllantirishga qaratilgan transformatsion faoliyatni tashkil etish misollari aniqlangan tamoyillarga muvofiq keltirilgan.

Аннотация. В статье сформулировано рабочее определение понятия «преобразовательная деятельность». На уроках технологии предлагаются принципы преобразовательной деятельности. Приведены примеры организации преобразовательной деятельности, направленной на формирование у учащихся эстетического вкуса в соответствии с установленными принципами.

Annotation. The article formulates a working definition of the concept of “transformative activity”. Principles of transformational activity are suggested in technology classes. Examples of the organization of transformational activities aimed at the formation of aesthetic taste in students are given in accordance with the established principles.

Kalit so‘zlar: transformativ faoliyat, transformativ faoliyatni tashkil etish tamoyillari, estetik tarbiya, estetik did, talaba, texnologiya, dars, o‘qitish texnologiyasi.

Ключевые слова: преобразовательная деятельность, принципы организации преобразовательной деятельности, эстетическое воспитание, эстетический вкус, ученик, технология, урок, технология обучения.

Key words: transformative activity, principles of organization of transformative activity, aesthetic education, aesthetic taste, student, technology, lesson, teaching technology.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ma’naviy va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning zamonaviy bosqichi shaxs shakllanishida erkinlikni ta’minlashning yangi qirralari ochib berilayotganligi bilan tavsiflanadi.

Talaba shaxsining kasbiy bilim olishdagi yo‘nalishni ixtiyoriy tanlashi uchun sharoit yaratishda, avvalo, uni erkin fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish muammosi hal etilishi lozim bo‘ladi.

Jahon pedagogika nazariyasida erkin fikrlovchi, mustaqil shaxsni shakllantirishning umumiy asoslari keng miqyosda tadqiq qilingan va ko‘plab natijalar qo‘lga kiritilgan. Zamonaviy ta’lim sharoitida estetik tarbiya insonning estetik fazilatlarini shakllantirish vositalaridan biri sifatida muhim o‘rin egallab kelmoqda.

Estetik tarbiya–shaxsiy qadriyat yo‘nalishini ta’minlashi, atrof-muhitga estetik munosabatni shakllantirishi bilan muhim. Kundalik faoliyatda go‘zallikni yaratish va hayotni yaxshi tomonga o‘zgartirish, ya’ni bu zamonaviy ta’limda estetik tarbiyaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Talabalarning estetik qobiliyatlarini rivojlantirishga asosiy ta’sir uni transformatsion faoliyatga kiritish orqali amalga oshiriladi.

Transformatsion faoliyat – bu atrofda duniyoni shaxs ongida shakllangan ichki idealga muvofiq o‘zgartirish uchun materiallar, ma’lumotlar, energiyani o‘zgartirishga qaratilgan faoliyat. Talabalarda bu faoliyatni texnologiya mashg’ulotlarida, ya’ni amaliy darslarda o‘qitish jarayonida tashkil etish mumkin. Buning natijasida, bir tomondan, estetik xususiyatga ega foydali va go‘zal narsalar yaratilsa, ikkinchi tomondan, talabalarda estetik did shakllanadi. Estetik didni shakllantirish transformativ faoliyatni tashkil etishning o‘ziga xos tamoyillari asosida amalga oshirilishi mumkin, ular orasida biz quyidagilarni ajratib ko‘rsatishni taklif qilamiz: bilimlarni birlashtirish prinsipi, ijodiy faoliyat prinsipi, mustaqillik prinsipi, iste’molchiga yo‘naltirilganlik prinsipi. Keling, ularni batafsil ko‘rib chiqamiz.

Bilimlarni birlashtirish prinsipi. Bu tamoyil fanning turli sohalaridan bilimlarni obyektiv ravishda amalga oshirilgan integratsiyalashuvi bilan bog‘liq. U talabalar tomonidan umumiy va estetik madaniyatni rivojlantirishning global muammolari tizimidagi umumiy ilmiy, texnologik, pedagogik va boshqa masalalarning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro bog‘liqligini ochib berish orqali amalga oshiriladi. Talabalarning boshqa o‘quv fanlarini (masalan, mahsulot tayyorlash texnologiyasi, buyumlarni badiiy loyihalash, informatika va boshqalar) o‘rganishda olgan bilimlari texnologiya amaliy mashg’ulotlarda transformativ faoliyatda qo‘llaniladi. Shu bilan birga, atrofda voqelikka estetik munosabat eng jadal shakllanadi, talabalarning estetik fazilatlarini rivojlanadi. Mahsulot tayyorlash texnologiyasi amaliy mashg’ulotlarda “Ish kiyimi

tikish” loyihasi doirasida “Fartukni modellashtirish” texnologiyasi amaliy mashg‘ulotning fanlararo mazmuniga misol keltiramiz.¹

Darsning maqsadi: fartukning eskizini chizish. Talabalar quyidagi ketma-ketlikda ishlaydi.

1-bosqich. Fartukning eskizini qurish. Har bir talabaning o‘zi fartukning modelini aniqlaydi va uning eskizini tuzadi.

2-bosqich. Fartukning rangini tanlash. Talabalar fartuk rangini maqsadiga qarab tanlaydilar.

3-bosqich. Fartuk uchun gazlama tanlash. Talabalar turli xil gazlamalardan fartuk modeli rangiga mos keladiganini tanlash taklif qilinadi.

Har bir bosqichda talabalar o‘z tanlovlarini tushuntirishlari kerak. Ish tugagandan so‘ng, eskizlar o‘qituvchiga baholash uchun taqdim etiladi.

Ijodiy faoliyat prinsipi. Talabalarga estetik tarbiya berish va ularning estetik qobiliyatlarini rivojlantirishda ijodiy faoliyat jarayonida shakllanadigan estetik did markaziy o‘rinni egallaydi. Keyin u barcha transformativ faoliyatni belgilash va boshqarish, uning intensivligi va sifatiga ta‘sir qilishni boshlaydi. Shuning uchun ham texnologiya fanini o‘qitishda talabalarda estetik didni shakllantirish alohida ahamiyatga ega, chunki texnologiya darslarida turli xil transformativ faoliyatni o‘z ichiga oladi, ularning asosiy maqsadlaridan biri talabalarning estetik ideallariga mos ravishda atrof-dagi dunyoni o‘zgartirishdir.

Estetika va ijodkorlar ishida, model, mebel eskizlarini ishlab chiquvchi dizayner va hokazolarda mavjud. Ijodiy faoliyatning barcha shakllari estetika qonunlariga bo‘ysunadi, ularsiz amalga oshirib bo‘lmaydi. Estetik asoslarni bilish. Masalan, 6-sinfda “Uy-ro‘zg‘or asoslari” bo‘limini o‘rganish, uning davomida ustaxonaga yoki xalq amaliy san‘ati muzeyiga ekskursiya o‘tkazish mumkin. Talabalar xalq amaliy san‘ati turlari, mahsulot namunalari (asosan, xalq amaliy san‘atining ko‘proq namunalari Qo‘qon, Qarshi, Buxoro, Shahrisabz, Xiva shaharlarida rivoj topgan) bilan tanishadilar. Jahonga mashhur bo‘lgan buyuk olim va mutafakkirlar Aristotel, Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Nosir Xisrav, Nizomiy Ganjaviy, Muslihiddin Sa‘diy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Bedil, Bobur kabilar kishilik madaniyati taraqqiyotining rivoji uchun o‘zlarining ilmiy-badiiy estetik madaniyati va ijodlari bilan katta hissa qo‘shganlar.

7-sinfda Servis xizmati yo‘nalishida “Pazandachilik asoslari” “Sabzavotlar”, “Xom va qaynatilgan sabzavotlardan tayyorlangan salatlar”. Talabalarni amaliy mashg‘ulotlarda salat tayyorlash mavzusida bezashni taklif qilish mumkin (sabzavot va mevalarni figurali kesish, idishlarni bezash uchun ishlatiladi). Talabalar ijodkorligi o‘quv jarayonini faollashtiradi.

T.N.Shamalo va A.P.Usolvevning ta‘kidlashicha, ijodiy jarayonda o‘z-o‘zini o‘rganish va o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyati rivojlanadi, talabalarning subyektivligi shakllanadi, bu nafaqat faoliyatda, balki mustaqillikda, qiyinchiliklarni yengish qobiliyatida ham namoyon bo‘ladi.²

Mustaqillik tamoyili. Talabalarning estetik didini samarali shakllantirish talabalarning atrof-dagi dunyo obyektlari va hodisalariga munosabati xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan mustaqillik tamoyili asosida amalga oshirilishi mumkin. Talabalar bu hodisalarni o‘z ongida aks ettiribgina qolmay, ularni o‘rganadi, estetik tomondan tahlil qiladi, estetik qiymatini belgilaydi va buning uchun atrof-muhitni baholashga o‘z munosabati, o‘z pozitsiyasi bo‘lishi kerak.

Biroq V.A.Krutetskiyning ta‘kidlashicha, estetik madaniyat yetarli darajada rivojlanmagan va tashqi tomondan nosog‘lom ta‘sirga ega bo‘lgan estetik mulohazalar mustaqilligiga intilish ba‘zan katta yoshdagi talabalarda noto‘g‘ri, yetuk bo‘lmagan estetik g‘oyalarni shakllantirishga kirishishiga olib keladi. Boshqa tomondan, talabalarda xos bo‘lgan tanqidiy fikrlash, mustaqillik va o‘zini-o‘zi tasdiqlashga intilish, o‘z shaxsiyatini o‘zini namoyon qilish, estetik madaniyat va mulohazalarga ega bo‘lish zarurati o‘ziga xos bo‘lishga, ularni aylantirishga intilishda ifodalanadi.³ Shu sababli estetik tarbiyaga yetarlicha e‘tibor berilmasa, talabalarda yomon xulq-atvor paydo bo‘lishi mumkin.

Iste‘molchiga yo‘naltirilganlik prinsipi. Mahsulotga bo‘lgan talab bevosita uning sifatiga bog‘liq bo‘lib, uning muhim ko‘rsatkichi mahsulotning estetik xususiyatlari hisoblanadi. Chiroyli va yoqimli narsalarni iste‘mol qilishdan hissiy qoniqish tufayli mahsulotning estetik ehtiyojlarni qondirish qobiliyati

¹ O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi respublika ta‘lim markazi. Umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi. Toshkent, 2017.

² Shamalo T. N. Maktab o‘quvchilarining subyektiv faoliyatini rivojlantirish diagnostikasi. T.N.Shamalo, A.P. Usolvev. “Ta‘lim va fan”, 2010, 6-son.

³ Krutetskiy V.A. Maktab o‘quvchilarini o‘qitish va tarbiyalash psixologiyasi. O‘qituvchilar va sinf o‘qituvchilari uchun kitob. M., “Ta‘lim”, 1976, 303-bet.

uning estetik qiymatini belgilaydi. Tovarlarni estetik baholashning o'ziga xos xususiyati shundaki, go'zalik tushunchasi nafaqat tashqi ko'rinishning jozibadorligi (uning geometrik shakli, rangi, naqshlari) bilan bog'liq bo'lib, balki u insonlarning ehtiyojlarini to'liq qondirish qobiliyati bilan aloqador. Boshqacha aytganda, mahsulotning go'zalligi uning iste'mol qiymati bilan chambarchas bog'liq.

Obyektlar (mahsulotlar)ni ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqaruvchining talablarini hisobga olish juda muhimdir. "Texnologiya" amaliy mashg'ulotlarida estetik tarbiya vazifalarini jamiyatni yanada rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari bilan bog'lash yosh avlodning estetik rivojlanishining ahamiyatini oshiradi.

Mijozlarga e'tibor qaratish tamoyilini amalga oshirish misolini 8-sinfda "Dizayn haqida tushuncha" mavzusidagi texnologiya darsida topish mumkin.¹ O'qituvchi dizaynning asosiy qoidalarini (dizayn obyekti, interyer dizayni tarixi, rejalashtirishning umumiy tamoyillari, yorug'lik va rang, interyer komponentlari, pardozlash materiallari va jihozlari, muhim binolarning ichki dizayn xususiyatlari, maqsadiga qarab ichki bezatish va boshqalarni) o'rganadi). Ushbu materialni o'rganib chiqqandan so'ng, talabalar besh bosqichdan iborat ijodiy loyiha o'yinini bajarishga taklif qilinadi.

1. Binolarning tartibini loyihalash.
2. Xonaning uslubini tanlash.
3. Mebelni tanlash va joylashtirish.
4. Yoritish moslamalarini tanlash va joylashtirish.
5. Ichki loyihani mijozga yetkazib berish (qisqa).

Pedagogik texnologiyalarning asosiy maqsadi uch o'lchamli modelda kvartiraning ichki dizaynini yakunlashdir. Har bir talabaga rol beriladi – "dizayner" yoki "Mijoz". "Buyurtmachi"ning vazifasi xonaning tartibini, ichki makon uslubini, mebelni joylashtirishni, yoritish moslamalarini tanlash va joylashtirishni aniqlashdan iborat.

"Dizayner"ning vazifasi quyidagicha: "mijoz" bilan birgalikda u xonaning kelajakdagi ichki qismini tashkil etadigan eng qiziqarli g'oyalar va dizaynlarni aniqlaydi. "Dizayner" tomonidan interyerni ishlab chiqishda turli xil materiallardan foydalanish mumkin (mato, devor qog'ozi, va boshqalar). Ichki reja birinchi yig'ilishda "mijoz" bilan muhokama qilinadi, so'ngra "dizayner" ishni bosqichma-bosqich amalga oshiradi va ichki loyihani "mijoz"ga xonaning tayyor ichki qismining qisqacha tavsifi bilan yetkazib berish bilan yakunlanadi. .

Tanlangan tamoyillarni hisobga olish talabalarning transformatsion faoliyatini tashkil etish, estetik didni shakllantirish imkonini beradi, bu esa kelajakda talabalarning mustaqil faoliyatini belgilaydi.

Allaberganova Muyassar Rimberganovna (TATU Urganch filiali assistent o'qituvchisi; amuyassar83@gmail.com),

Kamilova Saboxat Qavuljonovna (TATU Urganch filiali stajyor o'qituvchisi; kamilovasaboxat55@gmail.com),

Oloberganova Muyassar Davlatboy qizi (TATU Urganch filiali talabasi; oloberganovamuyassar@gmail.com),

Ravshanqulov Abbas Ravshanqul o'g'li (TATU Urganch filiali talabasi; ravshanqulovabbos3@gmail.com)

COURSELAB DASTURI ASOSIDA MULTIMEDIALI ELEKTRON TA'LIM RESURSI YARATISH USLUBIYOTI

Annotatsiya. Ushbu maqolada "LATEXga kirish" fanidan mustaqil ta'limni elektron ta'lim resurslaridan foydalangan holda o'zlashtirish haqida materiallar berilgan. "LATEXga kirish" fanidan "Matematik formulalar bilan ishlash" mavzusi misolida Courselab dasturi asosida multimedial elektron ta'lim resurslarini yaratish texnologiyasi ham ishlab chiqilgan.

Аннотация. В данной статье представлены материалы по изучению самостоятельного обучения по предмету "Введение в LATEX" с использованием электронных образовательных ресурсов. Также разработана технология создания мультимедийных электронных учебных ресурсов на примере программы Courselab по теме «Работа с математическими формулами» в LATEX.

Annotation. This article presents materials on the study of independent learning in the subject "Introduction to LATEX" using electronic educational resources. Also, a technology for creating multimedia

¹ O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi respublika ta'lim markazi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, Toshkent, 2017.

electronic educational resources was developed using the example of the Courselab program on the topic "Working with mathematical formulas" in LATEX.

Kalit so'zlar: *elektron ta'lim resurslari, courselab, multimedia, kreativlik, innovatsiya.*

Ключевые слова: *электронные образовательные ресурсы, courselab, мультимедиа, креативность, инновация.*

Key words: *electronic educational resources, courselab, multimedia, creativity, innovation.*

Ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish hozirgi zamon pedagogikasining dolzarb masalasiga aylanib bormoqda. Texnika, texnologiya va ishlab chiqarishning jadal sur'atlar bilan rivojlanib borishi oliy ta'lim hamda akademik litsey, kasb-hunar maktablari, kollejlar, texnikumlarda ta'lim olayotgan talabachilar oldiga shu rivojlanishga mos bo'lgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlarini taqozo qilmoqda.

Talaba-yoshlarga texnika va texnologiyalarning yangi yutuqlarini o'zlashtirish ko'nikmalarini hosil qilish uchun ularni o'qitish usullarini tubdan yangi pog'onaga ko'tarish zarurati davr talabi bo'lib qolmoqda. Bu muhim vazifani hal etishda kundalik turmushda jadal sur'atlar bilan kirib kelayotgan zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalar, elektron ta'lim resurslaridan keng foydalanish muhim rol o'ynashi muqarrardir.

Dars jarayonining samaradorligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni alohida ahamiyatga ega. Shunday ekan, axborot texnologiyalar yordamida ta'lim sifatini oshirish uchun elektron ta'lim resurslari kreativ va innovatsion sifatlarga ega bo'lmog'i lozim. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etmasdan ta'lim tizimini taraqqiy ettirib bo'lmaydi.

Bugungi kunda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda multimediali elektron ta'lim resurslari ishlab chiqarishga qaratilmoqda. Oliy ta'limda fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan elektron ta'lim resurslarning interaktivligi, multimedia manbalariga boyligiga asosiy e'tiborni qaratish kerak.

Elektron o'quv resurslari – davlat ta'lim standarti va fan dasturida belgilangan talablar asosida axborot texnologiyalari yordamida ishlab chiqilgan va joriy qilingan elektron ko'rinishdagi o'quv-metodik manbalar, didaktik vositalar va materiallar, mezonlarini o'z ichiga oladi. Elektron ta'lim resurslari yordamida darslarni tashkil etish jarayoni, bunda talabalarning olayotgan bilimlarini nafaqat eshitish, balki ko'rish sezgilari orqali ham qabul qilishlari va tushunchalarning g'oya va mazmunini chuqur anglab etishlariga samarali yordam beradi. Elektron ta'lim resursi yaratishda hozirgi kunga kelib, erkin va ochiq kodli dasturiy mahsulotlardan foydalanilmoqda. Ulardan biri CourseLab mualliflik dasturiy mahsulotidir.

CourseLab – bu foydalanuvchi uchun qulay dasturiy vosita bo'lib, e-learning texnologiyalar qatoriga kiradi. Bu dastur internet tizimida, masofaviy ta'lim tizimlarida va har qanday axborot saqlash vositalarida ishlatish uchun mo'ljallangan interaktiv ta'lim resurslari tayyorlash uchun mo'ljallangan kuchli va ishlatish oson bo'lgan dasturiy vositadir.

Hozirgi vaqtda CourseLab dasturining turli versiyalari ishlab chiqilgan bo'lib, jumladan, CourseLab 2.7 va CourseLab 3.1 versiyalari keng qo'llaniladi.

CourseLab dasturining asosiy imkoniyatlari quyidagicha:

◆WYSIWYG tizimida ko'rish va natijalarni olish mumkin bo'lgan ta'lim resurslarini yaratish va tahrir qilish;

◆elektron o'quv resursi tayyorlovchidan HTML yoki boshqa dasturlash tillarini bilishni talab qilmaydi;

◆obyektiv yondashish har qanday murakkablikdagi ta'lim materiallarini yaratish imkonini beradi;

◆murakkab mavzularni tushunishda qulay ta'lim materiallarini yaratish imkonini beradi;

◆testlarni avtomatik yaratish mexanizmiga egaligi;

◆ochiq obyektiv interfeys obyekt va shablonlar kutubxonasi va foydalanuvchi yaratgan kutubxonalarini osonlikcha kengaytirish imkonini beradi;

◆obyektlarni animatsiyasi ko'rinishda namoyish etilishi;

◆elektron o'quv kurslariga har qanday Rich-medianing har qanday turini – Macromedia Flash, Shockwave, Java va videoformatdagi fayllarni joylashtirish imkonini beradi;

◆musiqalar va turli ovozlarni joylashtirish va sinxronlashning oson mexanizmlariga ega;

◆Microsoft Power Point formatidagi taqdimotlarni o'quv materialiga joylashtirish imkoniyati.¹

¹ Гончаров А.В., Еремина А.В. Создание тестов в редакторе электронных учебных курсов Course Lab. Владимир, ВГГУ, 2009, 23 с.

CourseLab dasturi yordamida yaratilgan o'quv resurslari ishlatilish turiga qarab, elektron ta'lim ta'limning AICC LMS, SCORM 1.2 va SCORM 2004 (SCORM 1.3) standartlarga mos keladi.

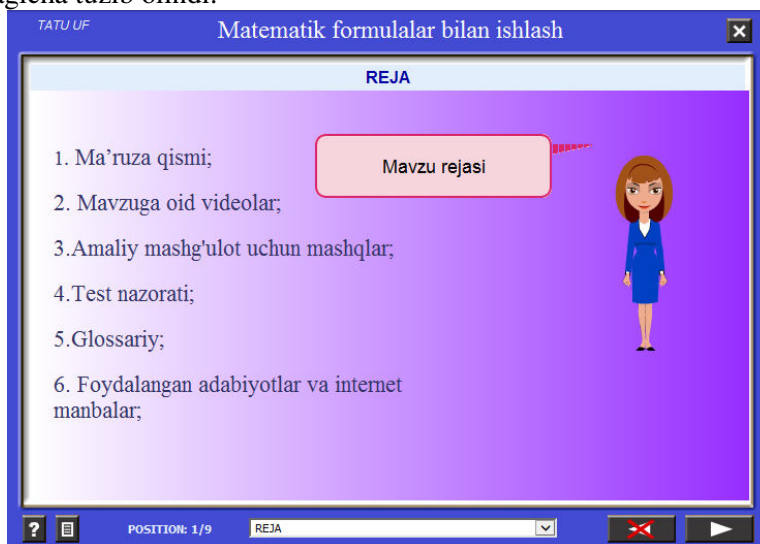
CourseLab dasturida elektron multimediali o'quv resursini ishlab chiqishda ko'pgina imkoniyatlar mavjud, masalan, dasturdagi turli xil shablonlardan foydalanishi yoki o'ziga moslab, yangi dizayn yaratishi mumkin.

“Matematik formulalar bilan ishlash” mavzusida elektron multimediali ta'lim resursi ishlab chiqishda zamonaviy dizayn ko'rinishida, mavzuni o'zlashtirishda talabalar oson va tez tushunishi uchun ta'lim resursi sodda va qiziqarli tarzda ishlab chiqildi:

1-rasm. Elektron ta'lim resursini ishga tushirish oynasi.

“Matematik formulalar bilan ishlash” mavzusining multimediali elektron resursini yaratishda ma'lumotlar tarkibi quyidagicha tuzib olindi:

2-rasm. Elektron ta'lim resursi mundarijasi oynasi.

Elektron ta'lim resursiga “Matematik formulalar bilan ishlash” mavzusiga oid ma'ruzalar, video materiallar bilan tanishadi. Amaliy mashg'ulot uchun mashqlar qismida talabalar mavzuga oid topshiriqlarni bajaradi. Nazorat testi qismida mavzu bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlaydilar. Foydalanilgan adabiyotlar bo'limida mamlakatimizda va xorijda chop qilingan adabiyotlar, internet manbalari qismida mavzuga doir havolalar joylashtirilgan.

3-rasm. Mavzuni mustahkamlash yuzasidan test savollari muloqot oynasi.

Yaratilgan test savollari CourseLabda bor bo‘lgan barcha test turlarini o‘z ichiga oladi:

- ◆Multiple choice (bir tanlovli javob);
- ◆Multiple select (ko‘p tanlovli javob);
- ◆Ordered items (javoblarni to‘g‘ri ketma ketlikda joylashtirish);
- ◆Numerical fill-in-blank (sonli ifodani kiritish);
- ◆Matching pairs (juftliklarni to‘g‘ri tanlash).¹

4-rasm. Test natijasi muloqot oynasi.

Yaratilgan multimediali elektron ta‘lim resursi oliy ta‘lim moodle platformasiga joylandi. Talabalar elektron resursdan foydalanish uchun kompyuter, telefon, planshetlari orqali moodle platformasi yordamida kiradi. CourseLab dasturida ishlab chiqilgan multimediali elektron ta‘lim resursdan foydalanadi.

Xulosa. Hozirgi taraqqiyotning jadal suratlarda rivojlanish sharoitida o‘qituvchi innovatsion uslublardan foydalangan holda, dars o‘tishi zarurati tug‘ildi. Innovatsion usulda dars berishning turlaridan

¹ Руководство пользователя CourseLab 2-http://www.courselab.ru/db/courselab/290EFF248EE00_2B7C3257186003A18E2/doc.html

biri elektron multimediali ta'lim resursi yordamida ta'lim berishdir. Ayniqsa, "Latexga kirish" faniga oid mavzularni elektron multimediali ta'lim resursi asosida ta'lim berish o'z samarasini beradi. Buning uchun elektron ta'lim resurslarini yaratuvchi maxsus dasturlardan foydalanish kerak.

Xulosa qilib aytganda, mavjud barcha fanlarni CourseLab dasturidan foydalangan holda, nafaqat o'quv mashqlari, balki testlar yaratish, multimediali ma'ruzalar yaratishda foydalanilsa, ta'lim samaradorligining oshishiga olib keladi.

Ibraximov Sanjar Urunbayevich (O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti doktoranti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); e-mail: sanjar.ibraximov@mail.ru)
AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK SPORT MURABBIYLARINI SPORTCHILAR GURUHIDAGI ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISHGA KASBIY PEDAGOGIK TAYYORLASH

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada akmeologik yondashuv asosida bo'lajak sport murabbiylarini sportchilar guruhidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga kasbiy pedagogik tayyorlashlar haqida fikr yuritilgan bo'lib, pedagogik jarayonda ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan o'ziga xos jihatlar bayon etilgan.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается профессионально-педагогическая подготовка будущих спортивных тренеров к преодолению конфликтов в коллективе спортсменов на основе акмеологического подхода, а также описываются конкретные аспекты, направленные на преодоление конфликтов в педагогическом процессе.*

***Annotation.** This article discusses the professional and pedagogical training of future sports coaches to overcome conflicts in a team of athletes based on the acmeological approach, and also describes specific aspects aimed at overcoming conflicts in the pedagogical process.*

***Kalit so'zlar:** akmeologik yondashuv, kasbiy pedagogika, loyihalash, pedagogik ziddiyatlar, kasbiy mahorat, ziddiyat tushunchasi, sport akmeologiyasi.*

***Ключевые слова:** акмеологический подход, профессиональная педагогика, проектирование, педагогические противоречия, профессиональное мастерство, понятие противоречия, спортивная акмеология.*

***Key words:** acmeological approach, professional pedagogy, designing, pedagogical contradictions, professional skills, concept of contradiction, sports acmeology.*

Akmeologiya shaxsning imkoniyatlarini o'rganuvchi va ro'yobga chiqaruvchi soha bo'lib, asosan, kasbiy mahorat bilan bog'liq holda talqin etiladi. Shaxs, uning faoliyat subyekti sifatidagi o'rni, o'z faoliyatida yuksaklikka erishishi, kasbiy faoliyatning turli bosqichlarida rivojlanishi akmeologik yondashuv doirasida o'rganiladi.

Jimoni tarbiya akmeologiyasi predmetlararo xarakterga ega bo'lib, pedagogika fanning nisbatan yangi tarmog'i hisoblanadi. Jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi sport murabbiylarining sportchilar bilan o'zaro munosabati va kasbiy yetuklik darajasini o'rganadi. Sport murabbiylarining sportchilar bilan amalga oshiradigan ijodiy faoliyatini rivojlantirish asoslari va yo'nalishlari ham sport akmeologiyasi doirasida ilmiy jihatdan asoslanadi. Shu jumladan, sportchilar orasidagi turli ziddiyatlarni tahlil qilish, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash va qarama-qarshiliklarning oldini olish va bartaraf etish sport murabbiylarining kasbiy yetukligiga bog'liq. Bunday kasbiy yetuklikka erishish jarayoni akmeologik yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Shunga ko'ra, jimoni tarbiya va sport akmeologiyasi o'zining aniq maqsadiga ega.

Ma'lumki, kasbiy pedagogik faoliyatni egallash jarayoni shaxsning muntazam tarzda rivojlanishini taqozo etadi. Kasbiy faoliyatni takomillashtirish jarayoni ilmiy asosda tashkil etilgandagini kutilgan samaradorlikka erishish imkonini beradi. Bo'lajak mutaxassisning o'z-o'zini rivojlantirishi oliy pedagogik ta'lim jarayonida amalga oshiriladi. Aynan akmeologiya bo'lajak sport murabbiylarini kasbiy rivojlantirish shart-sharoitlarini ishlab chiqishga imkon beradi. Shu maqsadda jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi o'zining aniq vazifalariga ega bo'lishi lozim.

Sport akmeologiyasi fani o'qib o'zlashtirish jarayoni bo'lajak sport murabbiylaridan quyidagi bilimlarni egallash talab etiladi:

- zamonaviy O'zbekiston jamiyati sport murabbiylari oldiga qo'yayotgan kasbiy talablarni;
- sport yo'nalishidagi pedagogik faoliyatning o'ziga xos jihatlarini;
- sport pedagogikasining asoslarini.

Ushbu bilimlarni o'zlashtirish natijasida bo'lajak sport murabbiylari quyidagi ishlarni amalga oshira olishlari kerak:

- o'zlarining pedagogik layoqatlarini rivojlantira olishlari;
- murabbiylik kasbini egallashlariga to'sqinlik qiladigan jihatlarni bilishlari va bartaraf eta olishlari;
- kasbiy rivojlanishlariga to'sqinlik qiladigan sabablarni bilishlari va uni tahlil qila olishlari;
- o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik vositalar va meodlarni tanlay olishlari;
- sportchi o'quvchilar va talabalar orasidagi ziddiyatlarni bilishlari va ularni tahlil qila olishlari;
- sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni asl sabablarini o'rganishlari va ularni bartaraf etish metodikasini o'zlashtirishlari.

Bo'lajak sport murabbiylari akmeologik yondashuv asosida o'z-o'zini rivojlantirish sohasidagi pedagogik qarashlarni har tomonlama chuqur o'rganishlari zarur. Mazkur yondashuvlar ko'plab mutaxassis-larning ishlarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, B.Ma'murov,¹ N.V.Kuzmina,² B.G.Ananyev³ kabilar shular jumlasidandir.

Sport akmeologiyasi turlicha tasniflarga ega. Jumladan:

- akmeologiya – sport murabbiylarini tayyorlash sharoitlari, omillari, stimullarini o'rganuvchi soha;
- sport murabbiylarini tayyorlash jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan, ularni o'z-o'zini rivojlantirishning ijodiy imkoniyatlarini o'rganuvchi soha.

Bo'lajak pedagoglarning o'z kasbiy rivojlanishida yuksaklik sari harakat qilishini ta'minlash maqsadida ularning ijodkorlik, yaratuvchanlik quvvatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladigan mada-niyat, adabiyot, san'at, fan va texnika yutuqlarini o'z ichiga olgan bilimlar taqdim etiladi.

Mavjud nazariy yondashuvlarni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi O'zbekiston pedagogika fani uchun shakllanish va rivojlanish bosqichiga kirgan yangi yo'nalish hisoblanadi. Jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi o'zining muayyan yo'nalishlariga ega bo'lib, ularni tasniflash zaruriyati mavjud. Jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi pedagogika fanining mustaqil yo'nalishi sifatida an'anaviy, fundamental va amaliy yo'nalishlarga ega.

Jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasining obyekt bo'lajak sport murabbiylari, sport sohasida fa-oliyat ko'rsatadigan pedagoglar va sportchilar va jismoniy tarbiya va sport faoliyatini boshqaruvchi mu-taxassilarni o'z ichiga qamrab oladi. Ularning o'ziga xos jihati kasbiy yetuklikka intilish va o'z sohasida mahoratning yuksak cho'qqisiga erishishni nazarda tutganligi bilan belgilanadi. Akmeologiya yosh jihat-dan yetuklikka intiluvchi shaxslar bilan bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi. Akmeologiya kasbiy mahorat va mahsuldor ijodiy faoliyatga erishish yo'lidir. Fundamentallik esa bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mah-o-rat va mahsuldor ijodiy faoliyatning ilmiy asoslarini o'zlashtirishni angalatadi.

Jismoniy tarbiya va sport akmeologiyasi bo'lajak sport murabbiylarining kasbiy mahorati va mah-suldor ijodiy faoliyati orasidagi aloqadorlikni o'rganishni nazarda tutadi. Shu bilan bir qatorda, yaratuv-chilik faoliyatida yuqori darajalarga erishishga to'sqinlik qiladigan omillar ham akmeologiya doirasida o'rganiladi. Akmeologiyada yaratuvchilik yetakchi tushuncha hisoblanadi. Yaratuvchilik bo'lajak murab-biyning qarorlar qabul qilishi va sportchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlashida yangi im-koniyatlarni kashf etishiga ko'maklashadi. Bo'lajak murabbiyning bilimlari bilan bir qatorda, amaliy taj-ribasi ham yaratuvchilik ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Sport murabbiylarining yaratuv-chilik ko'nikmalarini shakllantirish pedagogik jarayonni korreksiyalash va takomillashtirishni talab qi-ladi.

Sport akmeologiyasining asoslari:

- bo'lajak murabbiyning kasbiy faoliyati;
- o'z-o'zini mustaqil rivojlantirish va korreksiyalash layoqati;
- bo'lajak murabbiyning professionalizmi;
- o'z-o'zini mustaqil boshqarish jarayoni.

¹Ma'murov B.B. Akmeologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash. Mono-grafiya, Toshkent, "Fan va texnologiya", 2017, 121-bet.

² Кузьмина Н.В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. М., ИЦПКС, 2001, с. 144.

³ Ананьев Б.Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия. М., издательство "Просве-щение", 1968, с. 336.

Jismoniy tarbiya sport akmeologiyasida faoliyat pedagogik tadqiqotning asosiy predmeti hisoblanadi. Faoliyat muammosini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan mutaxassis A.N.Leontyevdir.¹

Shaxsning yaratuvchilik faoliyati tushunchasi S.L.Rubinshteynning qarashlarida o'z ifodasini topgan bo'lib,² uning asosini o'yin, o'rganish, mehnat tashkil etadi. B.G.Ananyevning ta'biricha,³ bilish, anglash, muloqot, mehnat yaratuvchilik faoliyatining asosini tashkil etadi.

Akmeologiyaning asosini o'z-o'zini rivojlantirish va korreksiyalash tashkil etadi. Talabalarning o'z-o'zlarini rivojlantirishlari va korreksiyalashlari bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish natijasida to'plangan tajribaning mahsuli hisoblanadi. Talabalar o'z xatti-harakatlari va o'zlari yaratgan ijod mahsuliga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'ladilar.

Professionallik mutaxassisning barqaror faoliyati mahsulidir. Mahoratdan farqli tarzda, professionalizm kasbiy ta'lim jarayonida shakllanadi. Mahorat esa shaxsiy tajribaning ortishi natija tarkib topadi. Bunda bo'lajak mutaxassis kuzatish, izlanishlar, mashqlar bajarish va o'z yo'lini ishlash natijasida kasbiy mahoratga ega bo'ladi. Bo'lajak mutaxassis o'zining mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil etish, o'z-o'zini nazorat qilish natijasida kasbiy yuksaklikka erishadi.

O'z-o'zini boshqarish ham akmeologiyada muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini boshqarish hayotiy faoliyatning turli bosqichlarida ma'naviy, jismoniy, kasbiy yuksalish natijasida shakllanadi. Kasbiy rivojlanishning dastlabki bosqichidan eng yuqori cho'qqisiga erishgunga qadar bo'lajak mutaxassislar uchun o'z-o'zini boshqarish zarur hisoblanadi. O'z faoliyatini qayta tashkil etish kasbiy rivojlanishning yangi bosqichiga o'tishni anglatadi.

Taniqli mutaxassis A.A.Bodalev akmeologiyaning maqsad va vazifalarini oydinlashtirgan.⁴ Aga bolalardan maktabgacha va maktab yosh davridan boshlab, u yoki bu kasbga nisbatan qat'iy nuqtayi nazar shakllangan bo'lsa, oliy ta'lim jarayonida barqaror kasbiy qiziqishlar va mayllar vujudga keladi. Akmeologiya hodisasining ilmiy talqini shuni ko'rsatadiki, har bir shaxsning kasbiy qiziqishlari va mayllari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Kasbiy mahorat va kasbiy yetuklikni egallash jarayoni ilmiy asosda tashkil etilishi lozim. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy rivojlanish jarayonin bilan shaxsiy rivojlanishi o'zaro uyg'in tarzda amalga oshadi. Kasbiy faoliyat sifatini aniqlash jamoaviy faoliyat natijasi bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Bunda o'qituvchilar jamoasi, sportchilar jamoasi, murabbiylar jamoasi nazarda tutiladi.

Bo'lajak sport murabbiylarini kasbiy mahoratning yuksak cho'qqisiga erishishini ta'minlash borasida ko'p qirrali ilmiy izlanishlarni amalga oshirish taqozo etilmoqda. Bunda mutaxassisning dastlabki bilimlarni egallash jarayonidan boshlab, kasbiy mahoratning yuksak cho'qqisiga erishguniga qadar amalga oshiriladigan rivojlanish jarayoni, uning bosqichlari qamrab olinadi.

Bo'lajak mutaxassislarning umumiy va xususiy rivojlanish metodologiyasini ishlab chiqish alohida ahamiyatga ega. Bunday yondashuvni amalga oshirmasdan turib, yetuk mutaxassisning shakllanishiga ko'maklashadigan turli jarayonlarni integratsiyalash mumkin emas. Bunday yondashuv natijasida bo'lajak mutaxassisning ijodiy imkoniyatlari namoyon bo'lishi ta'minlanadi. Bo'lajak mutaxassislarning ijodiy quvvatlari bilan bir qatorda, yashirin imkoniyatlaridan ham samarali foydalanish talab qilinadi. Talabalarining o'z imkoniyatlarini namoyon qilishlari muayyan modellar, chizmalar yordamida amalga oshadi.

Bo'lajak mutaxassis ijodiy imkoniyatlari namoyon bo'lishining asosiy elementlari:

–shaxsning individual jihatlari, jumladan, jinsi, yoshi, salomatligi kabilar;

–ijodiy topshiriqlarni bajarishda shaxsning mahsuldor faoliyati darajalari: yuksak, yuqori, yetarli, o'rtacha, o'rtachadan past;

–o'z-o'zini axborot bilan ta'minlashning integrativ sxemasi: rolli hamkorlik, ijodiy topshiriqlarni yechishda qayta aloqaning tahlili;

–mahsuldor yechimlarning psixologik jihatlari: ijodiy topshiriqlar, munosabatlar tizimi, qadriyatlar, moslashuv, yo'nalganlik, motivatsiya;

–layoqatlilik, kompetentlik, kognitivlik, emotsionallik, shaxsning irodaviy xususiyatlari;

¹ Леонтьев А.Н. Категория деятельности в современной психологии. “Вопросы психологии”, 1979, № 3, с. 11–15.

² Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб., “Питер”, 2003, с. 508.

³ Ананьев Б.Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия. М., издательство “Просвещение”, 1968, с. 336.

⁴ Бодалев А.А. Акмеология и современные проблемы воспитания. “Акмеология”, 2005, №1, с. 22 – 28.

–shu bilan bir qatorda, bo‘lajak pedagoglarda quyidagi ko‘nikmalarni ham shakllantirish nazarda tutiladi: loyihalash, konstruksiyalash, kommunikativlik, tashkilotchilik;

–bo‘lajak mutaxassislarining shakllanishiga bir qator holatlar ta’sir ko‘rsatadi. Bu, birinchi navbatda, atrof-muhitning ta’siri hisoblanadi. Bular jumlasiga kasbiy va nokasbiy ta’sirlar, oilaviy muhit ta’sirini kiritish mumkin;

–ijtimoiy ta’sirlar: bo‘lajak mutaxassisga berilgan baho, uni rag‘batlantirish hamda jamiyatdagi ijtimoiy roli;

–bo‘lajak mutaxassisning o‘z faoliyatini qayta qurishga psixologik jihatdan tayyorligi, bunda ijodiy topshiriqlarni yechishning yangi usullarini izlash, o‘z-o‘zini baholash, intuitsiyaga moyillik nazarda tutiladi;

–bo‘lajak mutaxassilarning ijodiy topshiriqlarni yechish motivatsiyasini rivojlantirish, ularning kasbiy mahorat cho‘qqisini egallashlarida muhim ahamiyatga ega. Bunda bo‘lajak sport murabbiylarining axloqiy me‘yorlarga amal qilishlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Bo‘lajak sport murabbiylarida ijodiy imkoniyatlarning vujudga kelishi loyihalash faoliyatining samarali shakllanishi, ushbu jarayonda fikrlash usullarining muvaffaqiyatli bajarishlarini ta’minlashga sharoit yaratadi. Loyihalash ko‘nikmalarini egallash muayyan vaqt mobaynida bo‘lajak sport murabbiylarining bilim, ko‘nikma, malakalari va shaxslararo munosabat tajribasini ijodiy o‘zlashtirishlari hamda pedagogga xos shaxsiy sifatlarni egallashlari uchun qulay sharoit yaratiladi.

Mazkur maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonning mazmuni o‘quv materiallarini tanlash va loyihalash, mashg‘ulotlarni tashkil etish jarayonida bo‘lajak sport murabbiylari va professor-o‘qituvchilarning hamkorlikda bajaradigan harakatlarini rejalashtirish, talabalarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu quyidagi holatlarda namoyon bo‘ladi: o‘quv jarayonini rejalashtirish, o‘quv dasturlari, ishchi dasturlarga bog‘liq holda, o‘quv materiallari va mashg‘ulotlar mazmunini tanlash. Shuningdek o‘quv materiallari izchilligini belgilash, o‘quv dasturi bilan bog‘liq holda har bir darsda o‘tiladigan materiallarni rejalashtirishni nazarda tutadi. Shu bilan bir qatorda, o‘quv materiallari bilan bog‘liq holda talabalar jamoasi va ular kelajakda faoliyat ko‘rsatadigan sportchilar jamoasining ahloqiy tarbiyaga oid vazifalari oydinlashtiriladi.

**Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna (O‘zDJTU o‘qituvchisi; e-mail: mamatkulovanilu@mail.ru)
TILGA IXTISOSLASHTIRILGAN OTM TALABALARINING XORIJIY TIL LEKSIK
KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA MASHQ VA TOPSHIRIQLAR
TIPOLOGIYASI**

Аннотация. Ushbu maqola tilga ixtisoslashtirilgan OTM talabalarining xorijiy til leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda mashq va topshiriqlar tipologiyasini muhokama qiladi. Shuningdek, maqola xorijiy til leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning samaradorligi haqida ma’lumotni o‘z ichiga qamrab oladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается типология упражнений и заданий в развитии иноязычных лексических компетенций студентов языковых профильных вузов. В статье также представлена информация об эффективности лично-ориентированного подхода в развитии иноязычных лексических компетенций.

Annotation. This article discusses the typology of exercises and assignments in the development of foreign language lexical competencies of language-specialized university students. The article also provides information on the effectiveness of a learner-centered approach in developing foreign language lexical competencies.

Kalit so‘zlar: shakllantiruvchi mashqlar, kommunikativ va kompetensiyaviy mashqlar, leksik kompetensiya, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv.

Ключевые слова: формирующие упражнения, коммуникативные и компетентностные упражнения, лексическая компетентность, лично-ориентированный подход.

Key words: formative exercises, communicative and competency exercises, lexical competence, learner-centered approach.

Mashqlar ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan, til o‘rganishda ham. Qaysi turdagi dars bo‘lmasin har qanday dars tarkibining asosiy qismi mashq bo‘lib qoladi. Ma’lum turlarga bo‘linadigan va turli xil tasniflarda umumlashtiriladigan mashqlar orqali ta’lim amalga oshiriladi. Yetarlicha

samarali mashqlardan foydalanilmaslik yoki effektiv mashqlarning yetishmasligi oqibatida o'qituvchi ko'zlagan maqsadiga erisha olmasligi mumkin.

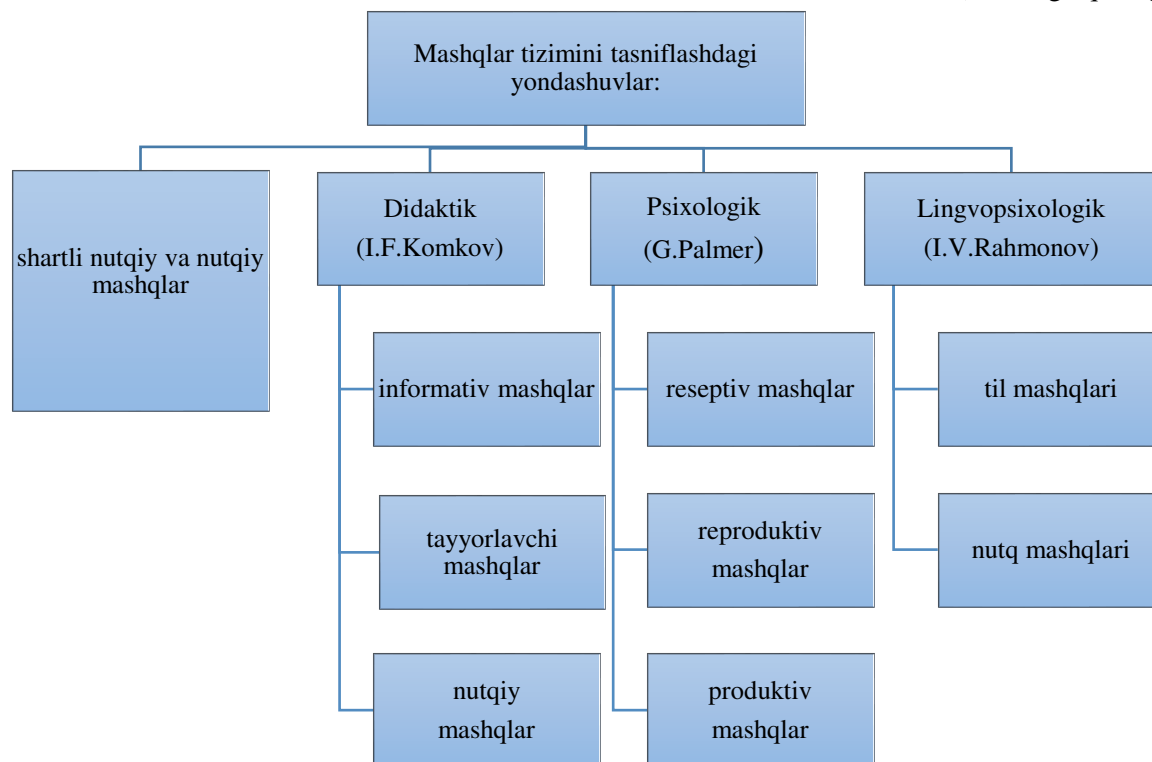
Mashq deganda ma'lum bir faoliyatni egallashga qaratilgan yoki shu faoliyatni o'quv situatsiyalarida takomillashtirishga qaratilgan alohida yoki ketma-ket bajariladigan operatsiyalar yoki harakatlar tushuniladi.¹

Mashqlar tizimi deganda chet tilidagi ko'nikmani rivojlantirish va malakani takomillashtirish uchun kerakli miqdor va ketma-ketlikda bajariladigan mashqlarning turi va ko'rinishlari tushuniladi.²

Mashqlar tipologiyasi deganda mashqlarni muhim belgilariga ko'ra tasniflash tushuniladi. Asosiy tasniflash xususiyatlari – mashqlarning nutqiy faoliyatga tayyorlash (tayyorgarlik yoki til mashqlari) va nutq faoliyatida (nutq va muloqot mashqlari) ishtirokini ta'minlashga qaratilganligidadir.

Soha mutaxassislari mashqlarni bir nechta yondashuvlar orqali tasniflagan.³

(1-rasmga qarang)

1-rasm. Mashqlar tizimini tasniflashdagi yondashuvlar.

Chet tilini o'qitishda mashqlar tizimidagi muhim jihatlardan yana biri – bu o'quv vazifasida (mashqda) kommunikativ yo'nalishning mavjudligi mezon. Ushbu komponent mavjud yoki yo'qligiga qarab, barcha o'quv vazifalarini ikki turga bo'lish mumkin: nokommunikativ va kommunikativ.⁴

O'zbek olimlaridan J.Jalolov, T.Sattorov, A.Soyuzarov va boshqa tilshunoslar mashqlarni tipologiyasi bo'yicha uch turga ajratdi va ularni quyidagicha nomlagan:

- ♦shakllantiruvchi;
- ♦rivojlantiruvchi;
- ♦takomillashtiruvchi.

¹ <https://uz.denometr.com/docs/768/index-33785-1.html?page=3> murojaat sanasi 12.02.2020

² Мурадқасимова К.Ш. Инглиз тилини ўқитишда талабалар кўникма ва малакаларини баҳолаш хусусиятлари. Дис... пед.фан. бўйича фалсафа доктори, Тошкент, 2019, 80-бет.

³ Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., Рус.яз., 1989, с. 276; Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке. М., 1980, с. 160; Комков И.Ф. Задачи и упражнения по методике преподавания иностранных языков. Минск, 1986, с. 208.

⁴ Шатилов Ф.С. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Учебное пособие для студентов педагогических институтов, 2-е изд., дораб., М., "Просвещение", 1986, с. 223; Е.А.Маслыко, П.К.Бабинская, А.Ф.Будько, С.И.Петрова. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справ. пособие, 9-е изд., стереотип., Минск, 2004, с. 530.

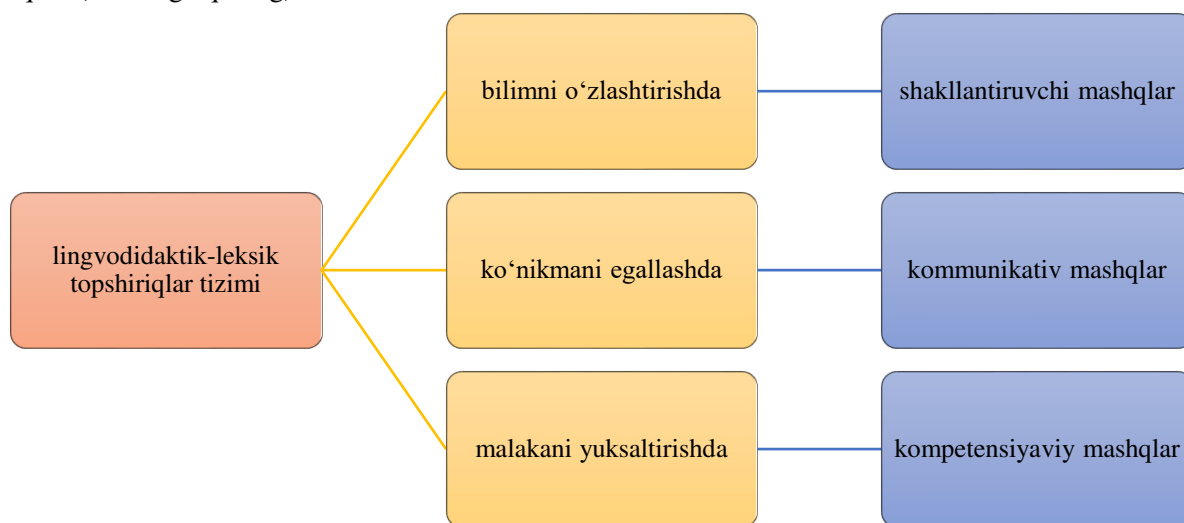
K.D.Ushinskiyga ko‘ra, mashqlarning yutug‘i ularning tizimlilikidadir va mashqlar maqsadli va o‘ziga xos ketma-ketlikda tashkil etilgan bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, mashqlarning bajarilish usuli va yo‘li shakllantirilgan bo‘lishi muhimdir. Biroq bir mashq ta’limda kutilgan natijani bermasligi mumkin, shuning uchun ham mashqlar tizimlarga bo‘linadi.¹

Mashqlarning yana boshqa tizimi V.A.Buhbinder tomonidan tavsiya qilingan. Ular ma’lumot beruvchi (til birliklari haqidagi bilimlarni tushunish va aniqlash), operatsion (til birliklarining ishlatilishi va nutq avtomatizmlarini shakllantirish va rivojlantirish. Ushbu turdagi mashqlar til birliklari yordamida nutqni tashkil etishda operatsion mexanizmlarini o‘rgatish uchun ishlatiladi) va motivatsion (og‘zaki va yozma nutqning haqiqiy vaziyat va holatarida ma’lumot uzatish va qabul qilishda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish, rivojlantirish yoki takomillashtirishdir. Bu turdagi mashqlar rag‘batlantirishni o‘z ichiga oladi) mashqlardir.²

Tadqiqotchi K.Sh.Muradkasimova mashqlarning olimlar tomonidan ikkiga bo‘linishining bir qancha holatlarini tahlil qilib o‘tadi. M.S.Ilin o‘z tadqiqotida mashqlarni ikki turga til va nutq mashqlariga ajratadi. Unga ko‘ra til o‘rganuvchilar, avval, tilga oid mashqlarni bajarib, ko‘nikma hosil bo‘lganidan keyin, amaliyotda qo‘llashadi. A.A.Miroyubov (tayyorlovchi va nutqiy), E.P.Shubin (analitik va sintetik), I.D.Salitra (birlamchi va nutqiy), V.L.Salkin (tayyorlovchi va kommunikativ), A.D.Klimentinko (tayyorlovchi va shaxsiy-nutqiy) mashqlar tipologiyasi.³

A.A.Leontev talabalarda mustaqil o‘quv faoliyatini rag‘batlantirish uchun o‘quv jarayonini muammoli vaziyatlar tizimiga va ta’limning tarkibini, ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan vositalar tizimiga o‘zgartirish zarur deb ta’kidlagan.

Tadqiqotimiz davomida tilga ixtisoslashtirilgan OTMLlarda til aspektlari amaliyoti, kommunikativ leksika moduli mashg‘ulotlarida talabalar leksik kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan, evrestik va produktiv faoliyatli texnologiyalarning o‘zaro uyg‘unligini o‘z ichiga olgan va ijtimoiy-madaniy mavzular doirasida gapirish, o‘qib va tinglab tushunish, yozish kabi ko‘nikmalar orqali bajariladigan, soha mutaxassislari tavsiya qilgan bir qator mashqlar tizimi birlashtirilib (shakllantiruvchi (J.Jalolov), kommunikativ (F.S.Shatilov, V.L.Salkin) va kompetensiyaviy) lingvodidaktik-leksik topshiriqlar tizimi ishlab chiqdik (2-rasmga qarang).

2-rasm. Amaliyotga joriy qilinishi tavsiya qilinadigan lingvodidaktik-leksik topshiriqlar tizimi.

Amaliyotga joriy qilinishi tavsiya qilinadigan lingvodidaktik-leksik topshiriqlar tizimini ishlab chiqishda chet tilini o‘qitishdagi umumdidaktik va metodik tamoyillardan shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili, kommunikativ yo‘naltirilganlik tamoyili, ijtimoiy-madaniy va kommunikativ-kognitiv yo‘naltirilganlik tamoyili, faollik, ongliklik, ko‘rgazmalilik tamoyillarini asos qilib oldik.

¹ Мурадқосимова К.Ш. Инглиз тилини ўқитишда талабалар кўникма ва малакаларини баҳолаш хусусиятлари. Дис... пед.фан. бўйича фалсафа доктори, Тошкент, 2019, 80-бет.

² Бухбиндер В.А. и др. Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках. Киев, 1980, с. 247.

³ Мурадқосимова К.Ш. Инглиз тилини ўқитишда талабалар кўникма ва малакаларини баҳолаш хусусиятлари. Дис... пед.фан. бўйича фалсафа доктори, Тошкент, 2019, 81-бет.

Shaxsga yo'naltirilganlik tamoyili eng asosiy tamoyillardan bo'lib xizmat qildi. Unga asosan, talaba mustaqil harakat qila oladigan, o'qituvchiga qaram bo'lmagan holda, o'z ta'lim jarayonini tashkil eta oladigan, erkin fikrlovchi shaxs sifatida qaraladi. Shu bilan bir qatorda, talabalarda birgalikda ishlash sharoiti yaratiladi, bir-birlariga o'rgatishadi va bilganlarini bir-birlari bilan bo'lishishadi. Bu o'qituvchilarni vakolatlari yoki mas'uliyatlaridan mahrum qilmaydi, aksincha, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvli ta'limni talabning xohish va imkoniyatlariga moslashtirib, til o'rganishda samarali hisoblanadigan ta'lim turi va o'qitish shakli bilan integrallashgan holda, interfaol til o'rganish muhitini yaratishni talab qiladi. Talabalar doimiy o'z bilimlari haqidagi ma'lumotdan habardor bo'lishadi va o'rganish jarayonida mas'uliyatni o'z zimmlariga olish imkoni mavjud. Ushbu mashqlar tizimini ishlab chiqish mobaynida umumiy mavzudan maxsus toraytirilgan mavzular talabalardan so'rovnomma olinib, ular ishtirokida tanlab olindi va amaliyotda qo'llab, yaxshi natijalarga erishildi. Mashqlar induktiv usulda, ya'ni talabalarga yangi mavzuni o'zlari kashf qilish imkonini beradi, qoidalarni o'rganib so'ngra misollarga o'tish o'rniga misollar bilan tanishib, qoidani ishlab chiqishga harakat qiladilar. Shuningdek, yangi so'zlarni boshqa til ko'nikmalari bilan birgalikda, kontekst ichida o'zlashtiradilar va bilgan ma'lumotlarini bir birlari bilan bo'lishadilar.

Onglilik tamoyilida talaba bajarayotgan topshirig'ini ongli ravishda, ya'ni maqsadini tushungan holda amalga oshirishi kerak bo'ladi. Faollik tamoyili o'qituvchining talaba faoliyatini boshqarish, nutqiy faolligiga sharoit yaratishda ishning turli shakllaridan (jamoaviy, juft va kichik guruhlarda) foydalanishga yo'naltirilgan.

Quyida ikkinchi kurs bakalavriyat talabalari uchun ishlab chiqilgan mashqlardan taqdim etamiz. Masalan, umumiy mavzu atrof-muhit, toraytirilgan mavzular atrof-muhitning ifloslanishi, Orol dengizi inqirozi va hokazolar. Quyidagi mashqlar ta'lim mavzusiga oid fe'lli birikmalarni (education related phrasal verbs), xorijda ta'lim olish (studying abroad), mavzularini o'rganishga mo'ljallangan. I va II mashqlar shakllantiruvchi mashqlar turiga kirib, talabalarga mavzuga tegishli bo'lgan yangi so'zlar haqida dastlabki bilimlarini o'zlashtirishga yordam beradi.

I. Match the phrasal verbs with their meanings.

As you have already been a student, you have a lot to do but you should not (1) **fall behind** _____ and (2) **keep up** _____ with your group mates. You have to (3) **turn in/hand in** _____ your assignments on time, (4) **look up** _____ new piece of information, (5) **take in** _____ new facts, (6) **catch on** _____ course material and (7) **read up on** _____ some topics and so on, so (8) **being into** _____ English would help you. Today we are discussing some English phrasal verbs such as (9) **speak up** _____ be into, read up on and more. Learn them carefully, (10) **go over** _____ frequently, don't (11) **mix up** _____ and do not (12) **drop out** _____ before learning.

- ◆speak louder;
- ◆be actively interested in something;
- ◆check something carefully; review;
- ◆confuse two things or people;
- ◆give your finished work to a teacher;
- ◆leaving school without finishing your studies;
- ◆make less progress than other people;
- ◆stay at the same level as;
- ◆to absorb new facts and information;
- ◆to find a piece of information in a book, internet, etc;
- ◆to research the topic;
- ◆to understand.

Birinchi mashqda talaba taxmin qilib, oldindan bilgan bilimlariga tayanib, fe'lli birikmalarning mos keladigan ma'nolarini topadi. Talabalar bu mashqni yakka holda, juft bo'lib yoki kichik jamoa bo'lib bajarishi mumkin. Fe'lli birikmalar (phrasal verbs) kontekst ichida berilgan.

II topshiriq esa I mashqdan xulosa qilgan holda, yana bir bor talabaga so'zlarning ma'nolarini kashf qilib, o'rganish imkonini beradi.

II. Replace underlined verbs with the phrasal verbs from the box.

be into, catch on, drop out, fall behind, go over, hand in /turn in, keep up with, look up, mix up, read up on, speak up, take in

1. Can you review these instructions again? I'm still a little confused.
2. Can you search the definition of this word for me?

3. I better research and learn on this material before I present it tomorrow.
4. I was behind with my schoolwork when I had the flu.
5. I had to submit the paper late because of my grandfather's funeral.
6. I know it is a lot to absorb everything at once, so let me know if you have any questions.
7. I'm going back to school because I always regretted leaving of college.
8. I'm sorry I'm late; I must have confused the time for our meeting.
9. My leg was hurt, but I was able to progress at the same level with the rest of the team during our run.

10. She is really interested in folk music. She listens to it every day.
11. Thanks for explaining that concept to me – I think I comprehend now.
12. What's that you're saying? Say it louder!

III mashqda talabalarga yangi soʻzlar taqdimoti va mavzuga oid maʼlumotlar misollar bilan keltirilgan. Bu esa input boʻlib xizmat qiladi.

IV mashq kommunikativ mashqlar tizimiga misol boʻlib, talabalarni mulohaza yuritishga va tanqidiy fikrlashga chorlaydi, shu bilan birga, kontekstda maʼnolarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

IV. Would your parents be pleased or not if they were aware of the following?

Write yes for pleased, NO for not pleased.

1. You have been helping a group mate who has fallen behind the course.
2. You fell behind in your studies because you missed some classes.
3. Last week you handed in your assignment late.
4. You have read up on some information for the class project.
5. You could hardly take in everything what your teacher said last lesson.
6. You took in course material successfully last term.
7. You have kept up with the rest of the class.
8. You have been into studies already.

Har bir dars ishlanmasidan keyin oʻzini-oʻzi baholash cheklisti (self-assessment checklist) berilgan boʻlib, talaba mavzuni darsda yoki darsdan tashqarida mustaqil ravishda qanchalik oʻzlashtirganini baholaydi. Bu esa talabaga oʻz oʻrganish jarayonidan xabardor boʻlib turish imkonini beradi. Boʻsh qolgan qatorlarni talaba mavzuni oʻzlashtirishidan kelib chiqib, davom ettiradi.

Yuqorida keltirilgan mashqlar (dars ishlanmalari)ni tahlil qilsak, mashqlar kommunikativ usulda, yaʼni talabalar mavzuni bir-birlari bilan muhokama qilib, mavzuga oid bilgan maʼlumotlarini bir-biri bilan boʻlishib, oʻzlari mavzuni ochishga va tushunishga harakat qiladilar. Shu bilan bir qatorda, oʻqituvchiga qaram boʻlmasdan, darsdan tashqari holatlarda ham mashq qila olish imkoniyatiga egadirlar va talabalarida tanqidiy fikrlay olish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, soʻzlarni kontekstda foydalanib, maʼnolarini oʻrganish imkoniyati mavjud boʻladi. Har bir mavzu muhokamasidan soʻng, talabalar vocabulary self-assessment checklist orqali oʻz bilimini oʻzlari baholaydilar, shu tariqa, har bir darsda nechta soʻzni oʻrganib, oʻzlashtirganliklaridan muntazam xabardor boʻlib turadilar.

Xulosa qilsak, dars jarayonini shaxsga yoʻnaltirish, yaʼni talabalar qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olish ingliz tilini oʻqitishda asosiy oʻrinlarda turadi, ularda tilni oʻrganish uchun motivatsiyalarini oshiradi. Iloji boricha, mavzular tanloviga ham talabalarni jalb qilish dars jarayonini samaraliroq amalga oshirish imkonini beradi. Bundan kelib chiqib, shunday fikr olgʻa suriladiki, bir kursda oʻqitishning maqsadi, vositalari, oʻrganish surʼati shunday shakllantirilishi kerakki, natijada oʻsha kursda talabalar oʻz xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, oʻz usullaridan foydalanib, har xil tezlikda til oʻrganishlari va oʻzlashtirishlari kerak boʻladi. Bundan tashqari, shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim talabaning xohish va imkoniyatlariga moslashtirilib, til oʻrganishda samarali hisoblanadigan taʼlim turi va oʻqitish shakli bilan integrallashgan holda, interfaol til oʻrganish muhitini yaratishni talab qiladi.

**Tursunqulov Elmurod Azzamqulovich, Turakulov Ibroxim Ravshanovich,
Baxtiyorova Maftuna Baxtiyorovna (Samarqand davlat universiteti)**

JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASI BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasini boshqarishda innovatsion texnologiyalari vositasida boshqaruv tizimini tatbiq qilish xususiyatlari oʻrganilgan, shuningdek, boshqarish tizimini takomillashtirishga qaratilgan xulosalar ishlab chiqilgan.*

Аннотация. В данной статье изучены особенности внедрения системы управления средствами инновационных технологий в управлении сферой физической культуры и спорта, а также разработаны выводы, направленные на совершенствование системы управления.

Annotation. This article explores the features of managing the management of physical culture and sports through the use of information technology and has developed conclusions aimed at improving the management system.

Kalit soʻzlar: taʼlim jarayonining jismoniy va taʼlim tizimi, jismoniy-tarbiya tizimida axborot texnologiyalari, boshqaruv tizimi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, boshqarish funksiyasi.

Ключевые слова: физическая и образовательная система учебного процесса, информационные технологии в системе физического воспитания, социально-экономические условия системы управления, функции управления.

Key words: physical and educational systems of the educational process, informational technologies in physical training system, management function of socio-economic conditions.

Dunyoda sport shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda, boshqaruv faoliyati «Jismoniy tarbiya va sport» tizimining har bir tarkibiy boʻlinmasida muhim yoʻnalish hisoblanadi.

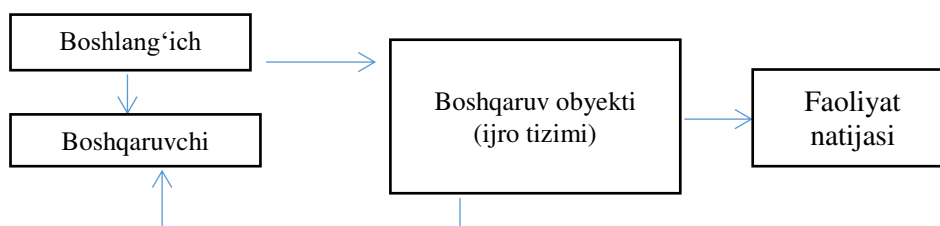
Nafaqat butun tizimning faoliyat yuritishi, balki uning kelgusi rivojlanishi ham qabul qilinadigan boshqaruv qarorlari toʻgʻriligiga, ularning tezkorligiga, oʻz vaqtida qabul qilinishiga bogʻliq. Shu tufayli nazariy tadqiqot oldiga yangi axborot texnologiyalari qoʻllanilgan holda, quyidagi yoʻnalishlarda boshqaruv faoliyati muammolarini oʻrganish masalalari qoʻyildi:

Zamonaviy jamiyat hayotining barcha sohalaridagi oʻzgarishlar surʼati va xususiyati jahon hamjamiyati ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishining asosiy sifatlari va uni jadallashtirish yoʻnalishlaridan hisoblanadi. Respublikamizning bugungi sharoitlariga nisbatan izohlaganda, ushbu oʻzgarishlar jismoniy tarbiya va sport sohasini boshqarishning ushbu ijtimoiy tizimni jamiyatning zamonaviy ehtiyojlariga yaqinlashtirish asosida yanada rivojlantirishga koʻmaklashadigan hamda birinchi oʻringa olib chiqish manbayi hisoblanadi. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda puxta yoʻlga qoʻyilgan jismoniy tarbiya va sport tashkilotlarini boshqaruv tizimi alohida ahamiyatga ega boʻladi. Jismoniy tarbiya va sport sohasi kabi murakkab tizimlar va jarayonlar tadqiqoti boshqaruv tizimini shakllantirish va uning tarkibiy qismlarini ajratib koʻrsatish bilan chambarchas bogʻliq.

Zamonaviy tushunchalarga koʻra, boshqaruv tizimi umumiy koʻrinishda bevosita va teskari bogʻlanish kanallari boʻyicha oʻzaro hamkorlik qiladigan boshqarish obyektini oʻz ichiga oladi. Bundan tashqari, maʼlumki, boshqarish jarayonida boshqariladigan obyektga boshqaruvchi va oʻrin toʻldiruvchi taʼsirlar koʻrsatiladi, ushbu taʼsir natijasi esa «chiqish» koʻrsatkichlari boʻyicha baholanadi. Bunda boshqaruvchi taʼsirlar «chiqish» koʻrsatkichlariga birlashtiriladi.

Shunday qilib, boshqaruv tizimi ikkita tizim – boshqarish obyektini va boshqaruvchi tizim jamlanmasi sifatida baholanishi mumkin (1-rasm).

1-rasm. Boshqaruv sxemasi.

1-rasmda boshqaruvchi tizim boshqarish obyektiga oʻzini qanday tutishi kerakligi toʻgʻrisida axborot (boshqaruvchi qarorlar)ni boshqaruvchi signallar uzatish orqali taʼsir koʻrsatishi ifodalangan. Qayd etamizki, boshqarish maqsadiga erishishni taʼminlaydigan qarorlarni ishlab chiqish uchun boshqaruvchi tizim tashqi muhit holati va boshqarish obyektini holati toʻgʻrisida axborotga ega boʻlishi kerak. Bunday axborotni uzatish kanali «teskari bogʻlanish» deb nomlanadi. Boshqarish umumiy mexanizmi shundan iborat.

Boshqarish deyilganda, boshqarish obyektiga aniq maqsadga qaratilgan taʼsir koʻrsatish jarayoni tushunilib, u taʼsir natijasida muayyan funksiyalarni bajaradi. Maxsus adabiyotlarida boshqarish muayyan obyekt, sifatida qaralib, tizim yoki jarayon holatining maqsadga erishishga olib boradigan har qanday oʻzgarishi sifatida talqin etiladi.

Boshqarish fani fanlar integratsiyasi davrining o'ziga xos fani hisoblanadi. U oqilona tashkil qilishni nazarda tutadi, shu tufayli boshqarish fani rolli fikrlashni engillashtirish va optimal qarorlar qabul qilishdan iborat.¹

Qayd etilishicha, sport sohasini ijtimoiy boshqarishning hozirgi holati tavsifi quyidagi masalalar oldindan izohlanishini talab etadi:

- ijtimoiy boshqarish, jumladan, sport sohasini boshqarish mohiyatining tavsifi;
- ijtimoiy boshqarish tuzilishi va funksiyalari tavsifi;
- sport sohasini ijtimoiy boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari.

Jismoniy tarbiya va sport inson faoliyatining barqaror sohasi sifatida ijtimoiy hayot sohasiga tegishlidir. Ijtimoiy boshqarish mohiyatini qayd etib, shunday yozadi: ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik taraqqiyotning mislsiz ko'lami iqtisodiy, ijtimoiy, aholi sog'lig'i yomonlashishi kabi muammolarni paydo qildi. Shu tufayli ijtimoiy boshqarish samaradorligini oshirish ahamiyati va unga bo'lgan talab kuchayib bormoqda.²

Biz nazariy tadqiqot o'tkazish orqali shuni tasdiqladiki, sport sohasini boshqarish mohiyati belgilangan maqsadga erishish jarayonida uning tuzilishi va faoliyatini tartibga solish bo'yicha tashkiliy ta'sir ko'rsatishdan iborat. Tuzilish deyilganda tizim qismlari tarkibi va ular o'rtasidagi muayyan qonuniy tartib tushuniladi:

- a) jismoniy tarbiya va sportni boshqarish: tashkil etish va ta'sis qilish subyekti;
- b) boshqarish obyekti (boshqariladigan tizim);
- d) vazifalar – farmonlar, qonunlar, qarorlar va h.k.;
- e) boshqarish obyektiga boshqaruvchi ta'sir (dasturlar);
- f) boshqarish obyekti faoliyati to'g'risida teskari axborot.

Sport sohasini boshqaruv tizimi faoliyati quyidagi tizimlar ta'sirini o'z ichiga oladi:

a) umumiy funksiyalar: rejalashtirish, tashkillashtirish, tartibga solish, nazorat qilish va tuzatish, axborot bilan ishlash;

b) maxsus funksiyalar deyilganda, sport sohasini boshqarish asosiy shakllari: jamiyat-davlat, qo'mita va muassasa; ijtimoiy; aralash (ijtimoiy-davlat), o'z-o'zini boshqarish organlari tushuniladi. Bunda Respublika, viloyatlararo, tumanlararo va mahalliy darajalar sport harakatini boshqarishning yetakchi darajalari hisoblanadi.

Shunday qilib, biz sport sohasini boshqarish tahliliga tizim nuqtayi nazaridan yondashishi uni murakkab tizim sifatida ifodaladik, bunda ijtimoiy boshqarish yaxlit va muntazamlilik xususiyatiga ega ekanligini aniqlandi. Ko'plab olimlar tizimli yondashuvni aksariyat holatlar, shu jumladan, ijtimoiy voqea-hodisalarni tadqiq etishdagi eng muhim usullardan biri sifatida baholaydilar. Har bir murakkab voqea-hodisa turli tomonlardan ko'rib chiqilishi mumkin. Aynan ushbu muhim talab tizimli yondashuvning asosini tashkil etishi, bunda obyektning barcha ehtimoliy tarkibiy qismlari o'zaro uyg'un munosabatlari hisobga olingan holda, u tomonidan, umuman, bilim o'zlashtirish amalga oshirilishi kerak.

Tizimli tadqiqotning boshlang'ich punkti – tarkibiy qismlari alohida emas, balki dialektik birlikda o'rganiladigan obyektini yaxlit, shu bilan birga, har tomonlama tadqiq qilishga yo'nalishdan iborat. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati hamda jismoniy tarbiya va sport boshqarish tizimli yondashuv, fikrimizcha, yetarli darajada tatbiq etilmagan. Bevosita amaliyot bilan bog'liq ishlardan qayd etish kerak, ushbu ishlarda tizimli yondashuv yetarlicha keng taqdim etilgan.

Umuman, sport amaliyotida ushbu yondashuvni, hatto «badiiy gimnastikachi qadamini tadqiq etishning tizimli-tuzilmali tamoyili»da ishlatishgacha ushbu yondashuvni qo'llashga intilish kuzatiladi. Ayrim mualliflar tizimli yondashuvni mashq nazariyasida uslub, usul ishlarning samaradorligini yanada takomillashtirishning asosi deb hisoblashadi. Sportchilarning mashqida tiklash vositalaridan tizimli foydalanish bo'yicha ishlar, shuningdek, jismoniy tarbiya va sportni o'rganishda tizimli yondashuv bo'yicha nazariy manbalar paydo bo'ldi.

Yaqin kelajakda jismoniy tarbiya va sport singari ko'p funksiyali hodisalarni o'rganishda tizimli yondashuv o'z o'rnini topadi deb taxmin qilish mumkin. Bu sohada tadqiqotlar ko'lami juda keng bo'lishi mumkin. Ilgari tadqiq etilgan hosilalar va ularning mazmuni: «jismoniy tarbiya tizimi», «jismoniy tarbiya me'yoriy baholar tizimi», «jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini tayyorlash tizimi», «jismoniy

¹ V.V.Mixalev. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi axborot texnologiyalari. Toshkent, 1998, 110-bet.

² K.D.Yarashev. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish. Toshkent, 1998, 66-bet.

tarbiya va sportni boshqarish» kabilarning rivojlanish modellari yanada batafsil tizimli tahlildan o'tkazilishi lozim.

Shunday qilib, jamiyatdagi hodisalarga nisbatan tizimli yondashuv dialektik usulning shakllaridan biridir. Uning bu mohiyati muayyan tizimni ajratib olish va tadqiq etishda ifodalanadi.

Rahbarning faoliyati «maqsad», «vosita», «natija» kabi mezonlarning muayyan o'zaro munosabati bilan tavsiflanishini ko'rsatadi. Bunday holat real voqelik bilan belgilanadi, chunki rahbar qo'yilgan maqsadni amalga oshirish uchun (o'zining nuqtai nazaridan) zarur vositalar yordamida tizim (boshqaruv obyekti)ni faoliyat natijasining aniq shakliga o'tkazadigan kuch sifatida boshqaruv obyektiga faol ta'sir etishga murojaat qiladi.

Ammo faoliyat natijalari har doim ham qo'yilgan maqsadga olib kelavermaydi. Haqiqatda, mavjud va bo'lishi lozim voqelikning farqi ham mavjud boshqaruv tizimini, ham boshqaruv qarorlarini qayta ko'rib chiqishga undaydi, oqibatda natijaning maqsadga va maqsadga etishga yo'naltirilgan faoliyat jarayoniga nisbatini tadqiq etish zarurati yuzaga keladi.

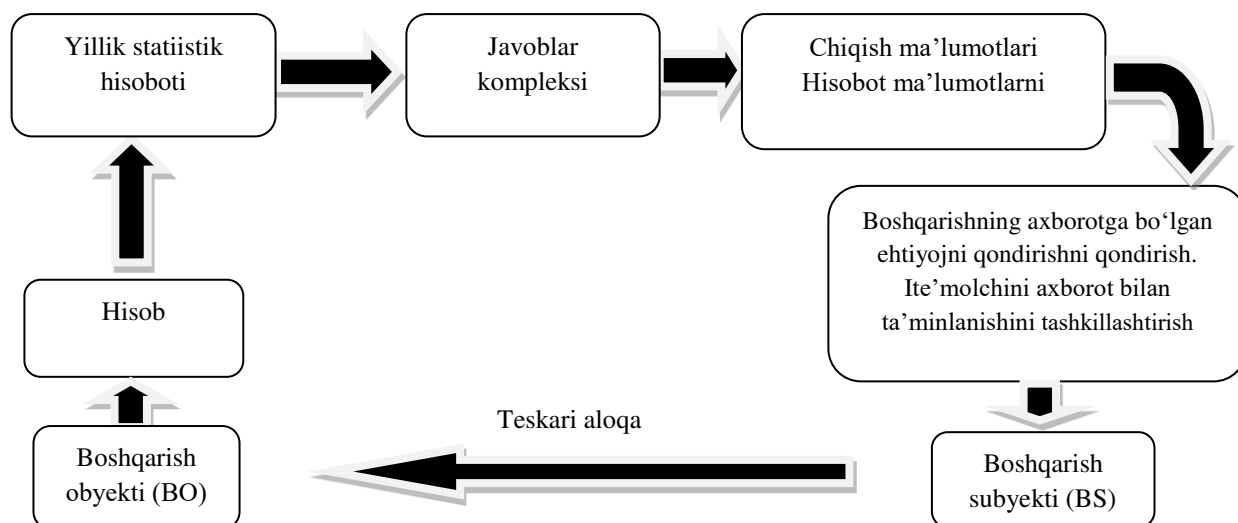
Demak, boshqaruv g'oyasini amalda ro'yobga chiqarish uchun, birinchi navbatda, boshqarilayotgan obyektning tuzilmasi hamda uni bir holatdan ikkinchisiga o'tishi qonuniyatlari to'g'risida aniq tasavvur zarur. Ushbu talab qay darajada qondirilganiga boshqaruv nazariyasining ilmiy aniqligi, to'g'riligi, tushunchalar apparatining mazmuniy qat'iyligi, nihoyat, amaliy jihatdan samaradorligi bog'liqdir. Axborotni tizim va tashqi muhit o'rtasida uzluksiz harakati boshqaruv jarayonlarining eng muhim belgilaridan biridir. Tizimning tarkibiy komponentlari, qismlari o'rtasida ham axborot almashuvi yuz beradi, shuning oqibatida ular o'zaro ta'sirga kirishadilar va tizimning yaxlitligi saqlanadi.

Yillik statistik hisobot ko'rinishidagi hujjat moddiy raqam tashuvchi vosita, ko'rib chiqilayotgan tizimda ham, tashkiliy tizimlarning barcha turlarida ham ma'lumot tashuvchi vosita hisoblanadi. U tizimga solish obyekti holatini aks ettiradigan dastlabki holatni hisobga olish asosida tuzilishi aniqlandi.

- me'yoriy hujjatlarni to'plashni tashkillashtirish tizimi;
- hisobotlarni tahliliy o'rganish uchun moddiy baza va taalluqli ishlov ta'minoti;
- turli darajadagi tashkilotlarning axborotga bo'lgan ehtiyojlariga muvofiq jamlanma hisobotlar, nashrga oid ma'lumotlar tizimi;
- tashkilot, uning iste'molchilarini ma'lumotlar bilan ta'minlash tizimi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport sohasini rejali obyekt sifatida tizimli tahlil qilish, uning barcha tarkibiy qismlarida asosiy tizim tashkil etuvchi xususiyatlarni va eng muhimi ko'rsatkichlarni ajratib ko'rsatish, jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi statistik hisobot ma'lumotlar mazmunini aniqlash uchun dastlabki omil bo'lib, ularning sifat ko'rsatkichlarini rejalashtirish, hisobga olinishi kerak.

Innovatsion tizimni loyihalash bosqichlari ma'lumotlar bazasi va bankini tashkil etishdan iborat ekanligi aniqlandi.

Ma'lumotlar bazasini loyihalashda dastlabki hisobot mantiqiy modeli ishlab chiqildi:

– tadqiq qilish sifatida tanlangan predmetli sohani o'rganish, ya'ni soha tizimi va holatini boshqarish.

– real sport sohasi tizimi, holati va ularning tashkiliy holatini tahlil qilish;

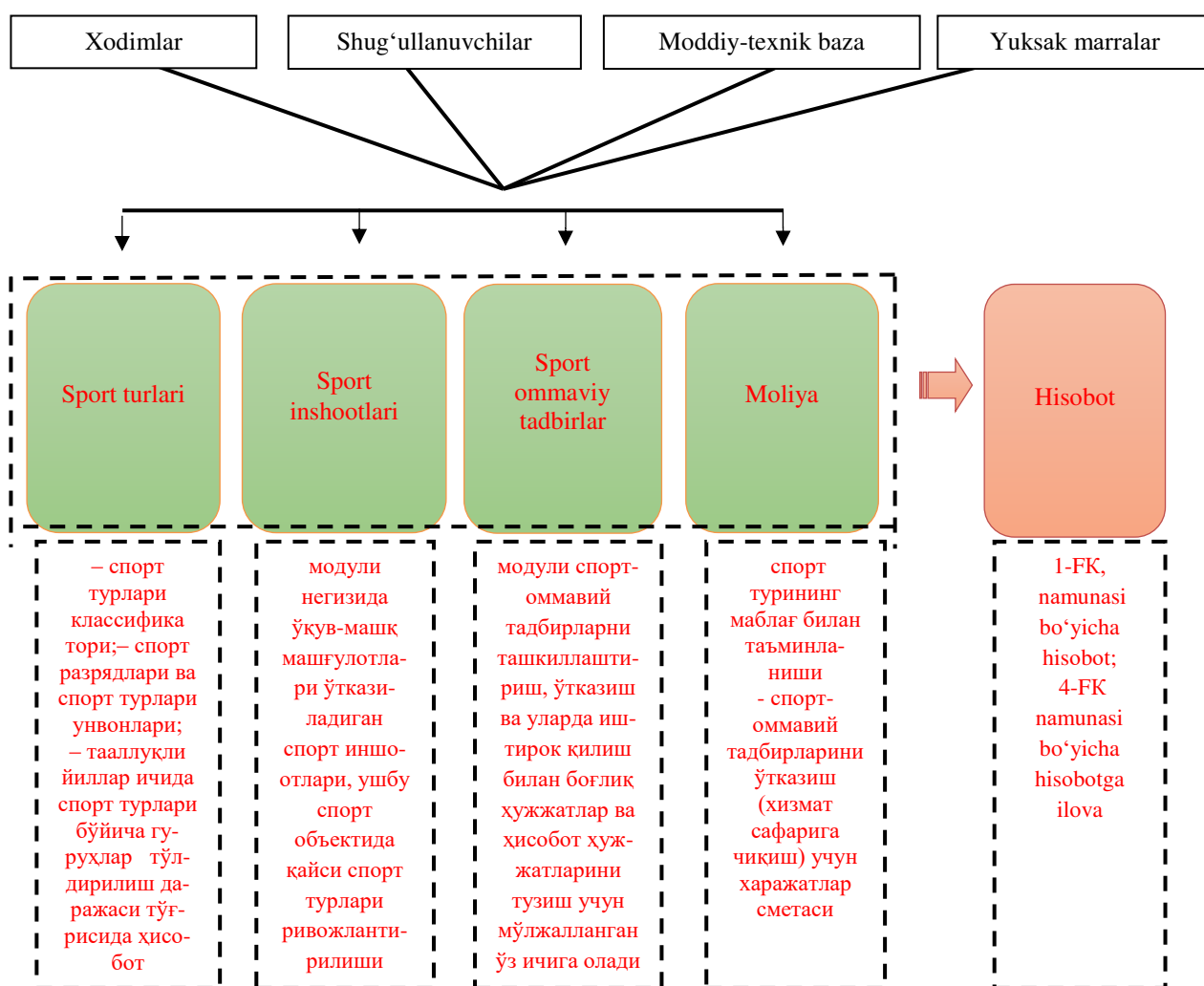
– mintaqaviy mazmunini, ularning tarkibi va turdosh sport turlari bilan bog‘liqliklari ishlab chiqildi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasi tizimining axborotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish istemolchini ma‘lumotlarni bilan taminlanishini tashkillashtirish (2-rasm).

Oldimizda turgan vazifalarni izchillik bilan hal etish jarayonida predmetli sohaning ma‘lumotlar bazasida mavjud bo‘lishi hamda foydalanuvchining talablari va maqsadlari bajarilishini ta‘minlaydigan ma‘lumotlar tarkibi va mazmunini aniqlashga erishildi. Aniqlanishicha, ma‘lumotlar bazasi o‘ziga xos, soha shart-sharoitlarini hisobga oladigan va modulli tuzilishga ega targ‘ibotlardan iborat avtomatlashtirilgan tizimni o‘z ichiga oladi.

O‘quvchiga yanada tushunarli bulish uchun ushbu tushunchalarga izoh berib o‘tamiz. «Model» so‘zi har qanday voqelikning shakliga ta‘rif berish uchun ishlatiladi; «modul» so‘zi mazmuniga ta‘rif berish uchun qo‘llaniladi. Ushbulardan kelib chiqib, namoyish qilinayotgan rasmdan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

Modellarning tagida keltirilgan modullar harakatdagi tizimning to‘liq mazmunini anglatishi zarur, bizning holatimizda modullar pastki qatorda majmua shaklida keltirilgan, bu esa rejalashtirish va ba‘zi bir o‘zgartirish kiritish imkonini beradi. 1-rasmda har bir modulning batafsil tavsifi ochib berilgan.

Axborot-kommunikatsiya nazariyasi, jumladan, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi kommunikatsiya masalalari ko‘rib chiqilgan. Ushbu ishlardan kelib chiqadigan asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

– jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mutaxassislarga axborot xizmatini ko‘rsatishni takomillash tirishning turli muammolari bo‘yicha ilmiy tekshirish ishlarini doimo o‘tkazish talab qilinadi;

– ko‘rib chiqilayotgan faoliyat sohasida axborot oqimlarini o‘rganish o‘ta muhim muammo hisoblanadi. Ushbu faktlarni bilish va ulardan foydalanish jismoniy tarbiya va sport sohasida axborot xizmati ko‘rsatishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish imkonini beradi;

– jismoniy tarbiya va sport bo'yicha ilmiy-texnik axborotni to'plash, saqlash, tartibga solish va qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan avtomatlashtirilgan maxsus axborot-qidiruv tizimini yaratish;

– jismoniy tarbiya xodimlarini axborotning ilmiy asoslari bilan kengroq tanishtirish zarur. Xulosa qilib boshqaruvning mohiyati pirovard quyidagilardan iborat deyish mumkin:

- ◆ tizimning va uni o'rab turgan muhitning holati to'g'risida axborotni to'plash zarur;
- ◆ ushbu axborotni aloqa kanallari bo'ylab qayta ishlash manziliga jo'natish;
- ◆ boshqaruv buyruqlarini shakllantirish maqsadida axborotni qayta ishlanishini amalga oshirish;
- ◆ boshqaruv buyruqlarini amalga oshirish, ya'ni tarkibida buyruq bo'lgan axborotni ijroiya organ-

lariga uzatish;

- ◆ tegishli harakatlarni va nazoratni amalga oshirish.

Shunday qilib, boshqaruvni tashkillashtirish, boshqarilayotgan tizimning holati to'g'risidagi axborotning ham miqdoriy, ham sifatiy tasiflarini, uning mazmuni va mohiyatini bilishni talab qiladi, bu esa ham biologik, ham ijtimoiy tusdagi o'ta murakkab tizimlarni boshqarishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Amaldagi holatning berilgan holat bilan mos kelmasligi boshqaruv tizimiga berilgan yo'nalish faoliyat yuritishi uchun tizimni qayta qurishga olib keladi.

**Рузметова Новваль Вахабджановна (Соискатель института педагогических инноваций,
переподготовки и повышения квалификации руководящих и педагогических кадров
профессионального образования, д.ф.п.н (PhD); e-mail:novval_r@mail.ru)
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ
БУДУЩИХ ЮРИСТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ**

***Аннотация.** Мақолада юридик техникум талабаларида инглиз тилини ўқитиши жараёнида ҳуқуқий маданиятни шакллантириши масалалари кўриб чиқилган. Инглиз тили ёрдамида ҳуқуқий маданиятни муваффақиятли шакллантириши муаллиф учун ушбу мақолада келтирилган ташкилий-педагогик шарт-шароитлар зарур деб ҳисоблайди.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы формирования правовой культуры у студентов юридических техникумов в процессе изучения английского языка. Для успешного формирования правовой культуры посредством английского языка необходимы организационно-педагогические условия, которые приведены в данной статье.*

***Annotation.** The article deals with the formation of legal culture among students of legal technical schools in the process of learning English. In order to reach the successful formation of legal culture through the English language, organizational and pedagogical conditions given in this article are necessary,.*

***Калим сўзлар:** ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, педагогик шарт-шароитлар, мотивация, жиҳатлар.*

***Ключевые слова:** правовая культура, правовое сознание, педагогические условия, мотивация, признаки.*

***Key words:** legal culture, legal consciousness, pedagogical conditions, motivation, signs.*

Изменения, происходящие в нашем обществе за последние несколько лет, значительно повысили требования, предъявляемые к будущим специалистам юридического профиля. Интеграция Узбекистана в мировое правовое пространство правовой культуры, необходимость взаимопонимания и сотрудничества в правовых вопросах с различными странами мира, высокая потребность в межкультурной коммуникации, обеспечение национальной правовой безопасности Узбекистана, – все это инициирует появление в системе средне-специального юридического образования специалистов с развитой правовой культурой.

Так, в достижении этих задач большую роль сыграл Указ Президента Республики Узбекистан «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе» УП-5618 от 9 января 2019 года, Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию правового юридического образования и науки в республике Узбекистан» УП-5987 от 20 апреля 2020 года, Постановление Президента «О мерах по поднятию на качественно новый уровень деятельности по популяризации изучения иностранных языков в Республики Узбекистан» ПП-5117 от 19 мая 2021 года. В свою очередь для при-

дания большей действенности государственных мер в области повышения правовой культуры необходимы научно-теоретические исследования.

Важнейшим качеством любого специалиста является его способность к эффективному, психологически полноценному иноязычному профессиональному общению. Это требует развития у студентов языковой компетенции, под которой понимается умение пользоваться лингвистической системой в целях профессионального общения в соответствии с ситуацией.

Таким образом, радикальные трансформационные процессы в сфере международных отношений, расширение международного сотрудничества в рамках экономической и политической глобализации, изменение требований, предъявляемых к выпускникам юридических техникумов с позиций повышения качества владения английским языком, устанавливают новые приоритеты в организации профессионально направленной подготовки юриста в условиях средне-специальной школы средствами английского языка.

Для удачного формирования правовой культуры студентов юридических техникумов в процессе изучения английского языка нужно квалифицировать совокупность условий, которые станут помогать данному процессу и наиболее гарантировать повышение качества обучения их профессиональной подготовки. Так, Л.С.Выготский утверждал, что надо «заранее создавать условия, необходимые для развития соответствующих психических качеств, хотя они еще «не созрели» для самостоятельного функционирования».¹

Для того чтобы обосновать педагогические условия, которые будут способствовать формированию правовой культуры, необходимо уточнить, что мы под ними понимаем. В научной литературе встречаются различные точки зрения. Под педагогическим условием Н.М.Борытко понимает внешнее обстоятельство, оказывающее существенное влияние на протекание педагогического процесса, в той или иной мере сознательного сконструированного педагогом, предполагающего достижение определенного результата.²

В.И.Андреев считает, что педагогические условия представляют собой результат «целенаправленного отбора, конструирования и применения элементов содержания, методов (приемов), а также организационных форм обучения для достижения ... целей».³

В ходе данного исследования нами выявлена совокупность педагогических условий, обеспечивающих формирование правовой культуры студента юридического техникума в процессе изучения английского языка. В совокупности педагогических условий можно выделить четыре группы: основные, смысловые, организационно-методические, дополнительные.

Ключевые педагогические условия, обеспечивающие эффективность формирования правовой культуры студентов юридических техникумов, включают в себя: содержание организационных форм, методов и приемов англоязычной подготовки в соответствии с реальными требованиями в их будущей профессиональной деятельности в сфере социальных и межнациональных контактов; применение интерактивных технологий обучения; индивидуализацию процесса формирования основ правовой культуры; положительный эмоциональный фон практико-ориентированной лингвистической подготовки студентов; педагогический мониторинг личностного роста студента в овладении основами правовой культуры в процессе изучения английского языка и др. В качестве педагогических условий, обеспечивающих эффективность формирования правовой культуры студентов в процессе изучения иностранного языка, как показало исследование, выступают следующие:

1. Основная группа: формирование мотивации студентов, создающей у них обостренный интерес к пониманию правовой культуры в процессе изучения английского языка. Мотивация – понимание и обоснование деятельности студента. Студенту не следует просто выполнять деятельность, а он должен мысленно мотивировать ее, устанавливать близкие и дальние цели, намечать перспективы, связывать задачи деятельности с задачами личностного роста и развития. Учитель помогает студенту, используя методы психодиагностики, тестирования и другие формы изучения личности студента; структура образовательного процесса на основе рефлексии и саморегуляции.

¹ Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., изд-во АПН РСФСР, 1960, с. 155.

² Борытко Н.М. В пространстве воспитательной деятельности. Волгоград, «Перемена», 2001, с. 20.

³ Андреев В.И. Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития. 2-е изд., Казань, Центр инновационных технологий, 2000, с. 124.

Рефлексия – проектирование и сдерживание определенного образа. Способность к пониманию внутреннего мира, осмысление мира и развитие своего отношения к правовой культуре. Формированию саморегуляции способствует организация образовательного процесса на основе деятельности студентов; развитие средств и условий для самовыражения студента. Самовыражение – стремление к принятию своей природы «Я» окружающим миром. Этот подход осуществляется через осуществление «состояния успеха» для каждого студента. Задача учителя – найти духовный потенциал студента, поддержать его, приобрести решительность, авторитетность и чувство собственного достоинства; обеспечить условия для познания творчества. Познание творчества – определение системы жизненных смыслов, вплоть до сути жизни. Познание роли правовой культуры в системе жизненных смыслов.

2. Смысловая группа педагогических условий: обогащение смыслом правового материала в процессе изучения английского языка и усовершенствование его аксеолого-когнитивных аспектов; ориентация на интересы и мотивацию студентов в изучении правовых предметов и английского языка; применение в процессе обучения современных форм и методов обучения: технологии позиционного обучения Веракса, интерактивных методов, методы ролевых игр; обеспечение междисциплинарной интеграции как средства развития правовой культуры студента и качества индивидуальных достижений в овладении английским языком; использование рефлексивных критериев анализа достижений студентов в сфере правовой культуры.

3. Организационно-методическая группа условий: реализация в процессе обучения научно-обоснованного комплекса современных технологий обучения, направленных на формирование правовой культуры студента юридического техникума средствами английского языка: интерактивные методики обучения, интегративный лингво-психологический тренинг, технология позиционного обучения Веракса; построение учебного процесса, как интерактивного педагогического взаимодействия. Интерактивное педагогическое взаимодействие – это непосредственная целенаправленная межличностная коммуникация участников педагогического процесса.

Интерактивное взаимодействие – это взаимовлияние участников педагогического процесса, в основе которого лежит личный опыт жизнедеятельности каждого. Интерактивное взаимодействие предполагает систему взаимодействий: со стороны педагога – планируемых, со стороны студентов – ситуативных и неожиданных, в процессе которых создаются условия оптимального развития их личности. Интерактивное взаимодействие представляет собой процесс обмена деятельностью между педагогом и студентом, обусловленностью деятельности учащихся деятельностью педагога и наоборот. Это процесс совместной деятельности педагога и студентов, атрибутами которого являются: пространственное и временное сопresутствие участников, создающее возможность личного контакта между ними; наличие общей цели, предвосхищаемого результата деятельности, способствующего реализации потребностей каждого; планирование, контроль, коррекция и координация действий; разделение единого процесса сотрудничества, общей деятельности между участниками; возникновение межличностных отношений.

Интерактивное взаимодействие – это интенсивная коммуникативная деятельность участников педагогического процесса, разнообразие и смена видов и форм, способов деятельности. Назначение интерактивного взаимодействия состоит в изменении, совершенствовании моделей поведения и деятельности участников педагогического процесса. Интерактивное педагогическое взаимодействие является альтернативой традиционному педагогическому воздействию, определяющему сущность авторитарно-императивного, личностно-отчужденного педагогического процесса.

Приоритетами интерактивного педагогического взаимодействия являются такие характеристики как процессуальность, деятельность, общение, диалог, возможность смыслотворчества, рефлексия и др. Традиционное же педагогическое воздействие направлено на выполнение обязательной программы, трансляцию знаний, ЗУНов студентов.

Дополнительная группа условий: условия, влияющие на оптимальность формирования правовой культуры студента юридического вуза средствами английского языка, проявляются в следующих аспектах:

– социальном (развитие законодательно-правовой базы, модернизация образовательных процессов);

– педагогическом (развитие политического, правового и гражданского образования, внедрение инновационных информационно-коммуникативных, воспитательных технологий);

–психологическом (развитие мировоззренческой, потребностно-мотивационной и ценностно-ориентационной сфер личности).

В заключение отметим, что представленные педагогические условия комплексно связаны между собой, образуют единство, целостность и функциональность педагогической системы и способствуют формированию правовой культуры у студентов в процессе изучения английского языка.

Arslonbekova Rano Arslonbekovna (Senior English Teacher University of World Economy and Diplomacy)
KNOWING A WORD VERSUS THE ABILITY TO USE: ASSESSING VOCABULARY

Annotatsiya. *Ushbu maqolada asosiy e'tibor baholash, ikkinchi tilni baholash, o'qituvchi va talabalar kutgan baholari o'rtasidagi mos kelmaslik va so'zlarni o'rganishda talabalar duch kelgan qiyinchiliklari bayon etiladi. Muallif so'zlarni o'rganishda talabalarining nuqsonlari haqida gap yuritadi. Shuningdek, talabalarini yangi so'zlarni o'zlashtirishda ularning so'zlarni to'g'ri qo'llash emas, balki yodlab olishlari nazarda tutilgan. So'zlarni o'zlashtirishda noto'g'ri qo'llanilgan bir nechta talabalar tomonidan odatiy bo'lgan xatoliklar keltiriladi hamda kelgusida muammolarning oldini olish maqsadida ehtimoli salbiy natijalar bayon etilgan. Muallif talabalarini so'z ko'nikmalarini baholashda bir nechta usullarni taklif qiladi.*

Аннотация. *В статье основное внимание уделялось оценке словарного запаса второго языка, ожиданиям учителей по успеваемости учеников по сравнению с ожиданиями учеников и трудностями, с которыми учащиеся сталкиваются во время пополнения словарного запаса. Автор обсуждает недостатки практики изучения лексики, которая является распространенной проблемой среди студентов, которые, кажется, запоминают лексику, но не применяют ее на практике. Был проиллюстрирован набор распространенных практик, которые вызывают неправильное изучение словарного запаса, и были указаны возможные последствия ошибок, а также пути их устранения. Кроме того, автор рекомендует методы оценки словарного запаса учащихся.*

Annotation. *In this article, the focus has been given to assessment, assessing second language vocabulary, teachers' student performance expectation versus student expectation and difficulties students encounter during vocabulary learning. The author discusses flawed vocabulary learning practice which is common problem among students who seem to memorise vocabulary rather than applying in practice. A set of common practices that cause flawed vocabulary learning were illustrated and possible implications were indicated so that teachers can prevent students in their academic setting. In addition, the writer recommends methods to assess students' vocabulary.*

Kalit so'zlar: *so'z boyligini baholash, noto'g'ri o'rganish, talaba kutgan baho, ikkinchi til.*

Ключевые слова: *оценка словарного запаса, ошибочное обучение, ожидания учащихся, второй язык.*

Key words: *assessing vocabulary, flawed learning, student expectation, second language.*

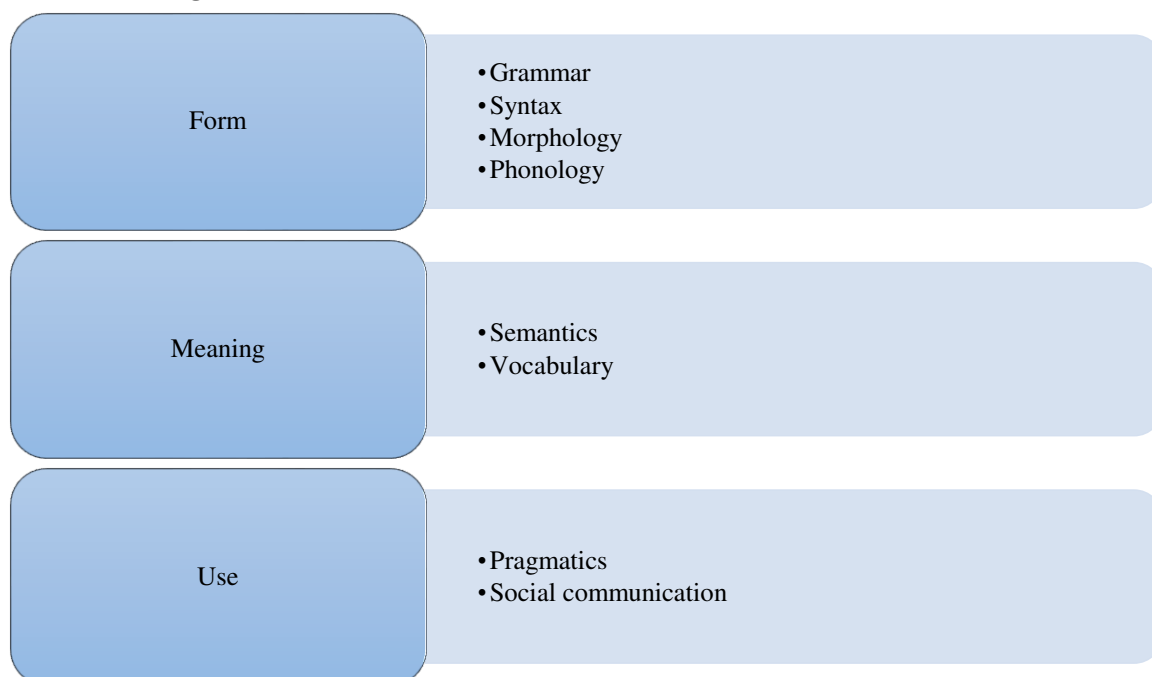
Introduction. Mastering in any aspect of language requires learners to overcome some challenges like learning new vocabulary, the ability to construct sentences grammatically and logically, connecting ideas in the paragraphs and creating unity in the text are among others. Language learners' perception of mastering a particular language aspect is totally different from teachers' evaluation of students' receptive and productive skills. Normally students expect better grades from teachers, but teachers score the other way around. This difference in scoring students, have been common in most teaching and learning contexts. It is often times observed with students at universities. For instance, in vocabulary learning, a majority of students learn many words by heart but they do not learn or lack the ability to apply them in practice (in speaking or writing). In majority cases, their knowledge of vocabulary mismatches with proper their application in productive skills. Shorakhimov and Nurmukhamedov (2021) say that language learners can recognize words from memory, but when it comes to using them appropriately in speaking and writing challenges them.

From experience, my students' vocabulary bank is immense; however, they struggle to use them when they are assigned to produce a written work like essays, academic papers, and business correspondence. The word *bonus* means "an extra amount of money that is given as present or award" (Cambridge Advanced Learners Dictionary). It is a countable noun and is used with adjectives, for example, an *Independence Day bonus* or *bonus payments*. The above-mentioned definition with examples can be

found in dictionaries like Cambridge or Macmillan. However, the problem is that students do not know how to learn a new word and during learning process, they do not pay attention to grammar features of words whether they are nouns, verbs, adverbs, how they are used in a sentence, what parts of speech can follow them or precede them and so on. Sadly, this is bad news for teachers who must listen to their speech and read their composition with so many stylistic and grammatical errors. While students tend to show off their competence in vocabulary, teachers challenge with many inaccuracies.

Knowing a word covers three features: form, meaning and use (Nation, 2013; Shorakhimov & Nurmukhamedov, 2021). By form, spelling and pronunciation are understood, by meaning, we understand its definition, synonyms, antonyms, and by use, accuracy and appropriateness of employing words in context is understood. We strongly believe that language instructors must understand these three features of a word and teach students new words or encourage their students to learn vocabulary referring to its form, meaning, and use. What is more, English-English dictionaries will be useful to help them learn more about a word, its grammar features, collocations, spelling, and pronunciation.

Figure 1. Three features that teachers must consider to teach a new word.

Assessing vocabulary. To assess students' vocabulary (see figure 1), firstly we should determine what we are measuring form, meaning or use. If it is meaning, we should ask our students to demonstrate their ability to understand and define words. If we want to evaluate their ability to use words in context, we should appropriate select what we want them to apply in real-world situations.

N.Bacha found that teachers have to consider developing reliable and valid tests in order to eliminate the grade divergence between teachers' and students perceived grades. For this, it is necessary to raise learners' knowledge of what they can do and they cannot. In this way, students will become self-aware of their abilities, and they start working on weaknesses, improvement. We believe that students' engagement in any assessment will lead to active learning in the classroom and success in their studies. Thus, we recommend incorporating rubric development and application for assessment for learning and after learning (Akhmadjonov. 2017)

According to D.Rogier assessment skill can be acquired through ongoing practice, revisiting previous tests, experience, making assessments. He interviewed teachers who were good at assessment and learnt that they were aware of assessment practices because they discussed assessment with colleagues, "trial and error", being a member of a test-making group, "on-the-job experience". In other words, collegial discussion and reflection over course materials and other related materials will have a positive impact on overall teaching and learning. In our point of view, teachers should cooperate to discuss assessments, update assessments, and test their reliability and validity.

Besides being assessment literate, teachers need to be aware of students' good qualities and good performance as each student is different and their learning style is different (Akhmadjonov. 2017) so

teachers ought to evaluate their learners' learning performance not based on their learning objectives but they should also pay attention to individual situations where students are placed, and the following three techniques are provided to evaluate correctly: keep track of a students' learning stages, whether he or she is improving or not through comparing previous and present performance; identify each students' weaknesses as well as strengths and learners should be labeled as slow, poor, hopeless; teachers should react to any changes in students' attitudes, feelings, achievements (Fengying. 2003).

Techniques to use in the classroom to facilitate students' vocabulary learning:

1. Dictionary – it is crucial for both teachers and students, but students seem to use English-Uzbek-English. We suggest using English-English dictionaries of famous English publishers like Macmillan, Cambridge, Thesaurus.

2. Reading an authentic text and picking out new vocabulary. In this way students can see the words in the context and understand its use with other words. What words follow it or proceed.

Conclusion. In conclusion, learning a vocabulary is challenging and assessing it is more difficult. Teachers should apply different methods to teaching it and students need to be aware of what and how they are going to be assessed.

References:

1. Sharakhimov S., Nurmukhamedov U. (2021). Assessing Learners' Productive Vocabulary Knowledge, Formats and Considerations, English Teaching Forum.
2. Nation I.S.P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Cambridge Advanced Learner's Dictionary Third Edition.
3. Fengying M. (2003). Motivating Students by Modifying Evaluation Methods. English Teaching Forum, 41 (1), p. 38 – 41.
4. Bacha N.N. (2002). Testing Writing in the EFL Classroom: Student Expectation. English Teaching Forum, 40 (2), p. 14 – 19.
5. Rogier D. (2014). Assessment Literacy: Building a Base for Better Teaching and Learning. English Teaching Forum, 52(3), p. 2 – 12.
6. Akhmadjonov K. (2017). Critical Evaluation and Assessment of the Written Task and Assessment Literacy. E-Journal Fledu. 1 (4).

Supieva Buxolida Abduvalievna (Tashkent State Pedagogical University)

IMPROVING THE METHODOLOGY OF STUDENTS' USE OF INTERNET TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotatsiya. Yangi axborot texnologiyalarining rivojlanishi millionlab odamlarga ta'lim xizmatlarini ko'rsatadigan, ta'lim uchun birlik xarajatlarini kamaytiradigan tubdan yangi ta'lim tizimini shakllantirishni talab qiladi. Aynan internet ta'limi ushbu maqsadlarga erishishga qaratilgan internetning axborot ta'lim resurslari yordamida olingan umumiy aholini o'qitish sifatida. Quyidagi maqola tinglovchilarning malakasini oshirish jarayonida internet texnologiyalaridan foydalanish metodologiyasini takomillashtirish yo'llariga bag'ishlangan.

Аннотация. Развитие новых информационных технологий влечет за собой формирование принципиально новой образовательной системы, способной предоставлять образовательные услуги миллионам людей при одновременном снижении удельных затрат на образование. Именно интернет-образование как образование широких слоев населения, получаемое с помощью информационных образовательных ресурсов интернета, направлено на достижение этих целей. Следующая статья посвящена путям совершенствования методологии использования студентами интернет-технологий в процессе профессионального развития.

Annotation. The development of new information technologies entails the formation of a fundamentally new educational system that can provide educational services to millions of people while reducing unit costs for education. It is Internet education as education of the general population, obtained with the help of information educational resources of the Internet that is aimed at achieving these goals. The following article is devoted to the ways of improving the methodology of students' use of Internet technology in the process of professional development.

Kalit so‘zlar: internet, masofaviy ta’lim, kompyuter, multimedia vositalari, o‘quv intizomi, elektron pochta, fayllarni uzatish.

Ключевые слова: интернет, дистанционное образование, компьютер, мультимедийные средства, учебная дисциплина, электронная почта, передача файлов.

Key words: internet, distance education, computer, multimedia tools, academic discipline, email, file transfer.

I. Introduction. One of the problems of modern education is the need to maintain a balance between the understanding of the learning process itself and the methods of traditional education. Internet technologies involve the integration of new computing devices, the global distribution of web services, and powerful software. This integration provides unlimited learning opportunities anywhere, anytime.

Internet technologies expand learning opportunities; provide practical experience of their implementation in the learning environment.

Currently, many students who have just crossed the threshold of college already have knowledge in the field of Internet technologies.

Internet technologies in education make it possible to conduct the learning process more interestingly, provide the right information at the right time, participate in research projects, and are used to connect students with each other and with teachers.

A positive feature of modern Internet technologies is the ability to use unique experimental resources sometimes located on the other side of the globe: to observe the starry sky with a real telescope or to control a nuclear power plant reactor. As a prospect of the near future, one can also talk about “virtual” online laboratories in which students will conduct experiments on equipment located on another continent or in a neighboring classroom or building.

II. Materials and methods. Use of the internet for educational purposes Distance education (hereinafter referred to as DL) is a complex of educational services designed for professional training and retraining using advanced information technologies. DL involves the transmission of knowledge to the student, mainly through electronic means of information delivery, the implementation of knowledge testing at the workplace (or at home).

Goals of DE implementation:

- creating favorable conditions for training, retraining and advanced training in the regions without interrupting people from work and place of residence;
- reducing the loss of time and material resources in connection with the diversion of employees of territorial organizations (enterprises) for full-time training;
- increasing the information capacity of educational material and increasing the effectiveness of training through the use of advanced information technologies based on computers;
- providing technical and organizational conditions for the prompt updating of educational material in accordance with the dynamics of market development and the needs of organizations (enterprises).

DO is a high-tech product of the scientific and technological revolution, which explains its wide distribution throughout the world. Distance education undoubtedly has its advantages over traditional forms of education. It solves the psychological problems of the student, removes temporal and spatial restrictions, problems of remoteness from qualified educational institutions, helps people with physical disabilities with individual traits and extraordinary features to study, expands the communicative sphere of students and teachers.

If the course is intended for self-education (the vast majority of such courses are on Internet servers), then the selection of material and its structuring, organization will be significantly different. The objectives of the organization of distance learning are to teach without entering into direct contact with the student.

III. Results and discussions. Distance education involves not only learning, but also, of course, knowledge control. The testing system, as the most appropriate for the organization of distance education in schools and universities, also causes some problems. After all, tests need to be created, focusing on the child. It is more necessary to use multimedia forms of organizing information. In this form, information is better absorbed by students. Teachers who take part in distance learning need to constantly improve their skills. The development of science and new technical achievements force professional teaching staff to keep pace with the times. Distance education is developing and becoming a necessary attribute of the educational system.

Computer as a means of improving the efficiency of the educational process. The computer is a means of increasing the efficiency of the learning process. It enables students to independently extract knowledge, promotes the development of intelligence, expands educational information and a set of applied learning tasks, and allows you to change the quality of control over the student's activities. Interactive computer programs activate all types of human activity: mental, speech, physical, which speeds up the process of mastering the material. Computer simulators contribute to the acquisition of practical skills. Interactive testing systems analyze the quality of knowledge.

The use of multimedia tools and technologies makes it possible to build such a learning scheme in which a reasonable combination of conventional and computer forms of organizing the educational process gives a new quality in the transfer and assimilation of the knowledge system. Controller programs allow you to control the assimilation of the studied material. The advantage of these programs is that, having made a mistake or doing work on "2", you can return to the task again. In this case, the student works at a pace corresponding to his natural inclinations.¹

It is possible to increase interest in the academic discipline through the creation of multimedia presentations and interactive programs. The presentation enhances the dynamics of the lesson, allows you to win the attention of students, and attention is a multiplier of information. The use of computer presentations makes the lesson visual and expressive, helps to better assimilate new material.

IV. Acknowledgment. The internet opens up a wide range of opportunities for all participants in the educational process.

Useful educational resources include:

1. E-mail – for the exchange of information between students, teachers and educational institutions.
2. Mailing lists – for sending general information to the study group and organizing collective discussions; data on research grants, scholarships, competitions are also useful.
3. File transfer using FTP, which allows organizing the provision of students and trainees with basic methodological and educational materials and software through the FTP server.
4. The use of WWW technologies, which can currently serve as basic technologies for organizing distance education. This includes various online courses and master classes. The main advantage of this resource is the speed of feedback.
5. Access to world information resources via the Internet. These are, first of all, websites of publishers and libraries. On these sites you can get acquainted with book novelties and reviews on them, order the necessary books and periodicals. Most of these sites also have free mailing lists, which makes it easy to keep track of new work in areas of interest.

E-learning is online learning on the Internet, or online – in the workplace or at home, which is fully consistent with the motto: "Anytime, anything and anywhere".

The main advantages of using e-learning can be divided into three groups.

1. Organizational: conveniences associated with the ability to work on educational material at a convenient time and in any place where you can access the Internet; the possibility of synchronous and asynchronous communication with the teacher and other students; ease of use.
2. Psychological and pedagogical: the possibility of implementing non-linear, flexible learning concepts; individualization of the learning process (individual pace, tasks of choice, taking into account individual interests and inclinations); interactivity of the learning process; the multimedia content of the learning process (the use of not only text, hypertext, graphic materials, but also audio, video files, animation, etc.); activity of all channels of perception of information due to multimedia; the ability to combine individual and group tasks; the possibility of organizing group work in asynchronous mode.

V. Conclusions. Information and communication technologies are understood as software, software, hardware and hardware and devices operating on the basis of microprocessor computing, as well as modern means and systems for broadcasting information, information exchange, providing operations for the collection, production, accumulation, storage, processing, transmission information and access to information resources of local and global computer networks.

¹ Jurakulovna H.D., Halimovich M.K. Technology of deodorization of soyabean oil. Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. 2019, № 3 – 4, p. 20 – 22.

Abdul-Azalova Makhina Yashnarovna (Computer Engineering department, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi (TUIT))
PRINCIPLES OF TECHNOLOGY MODERNIZATION AND BUSINESS PROCESS MANAGEMENT SYSTEM

***Annotatsiya.** Ushbu maqola texnologiyalarni modernizatsiya qilish va biznes jarayonlarini boshqarish tizimini o'rganishga bag'ishlangan. U biznes-jarayonlarni modernizatsiya qilish texnologiyalarini usullarini taqqoslaydi, ulardan eng munosiblarini aniqlaydi va biznes-jarayonlarni optimizatsiya qilish uchun modernizatsiya texnologiyasini tanlash asosida yaratiladi.*

***Аннотация.** Данная статья посвящена изучению принципов модернизации технологий и системы управления бизнес-процессами. В нем сравниваются методы технологий модернизации бизнес-процессов, определяются наиболее подходящие из них и дается обоснование выбора технологий модернизации для оптимизации бизнес-процессов.*

***Annotation.** This article is dedicated to the study of the principles of technology modernization and business process management system. It compares the methods of modernization technologies of business processes, identifies the most appropriate of them and provides a rationale for choosing a modernization technology for optimization of business processes.*

***Kalit so'zlar:** modernizatsiya, optimallashtirish, texnologiyalar, biznes-jarayonlar, elektron biznes, biznes-jarayon, biznes-jarayon tuzilmasi.*

***Ключевые слова:** модернизация, оптимизация, технологии, бизнес-процессы, электронный бизнес, бизнес-процесс, структура бизнес-процесса.*

***Key words:** modernization, optimization, technologies, business processes, e-business, business process, business process structure.*

Introduction. The main objective of business process modernization and redesign is to improve performance. Result-orientation is a distinctive feature of modernization of business process management, and this focus on results should be supported by appropriate resources and an appropriate system of motivation of the company's staff, as well as coordination of activities of departments within the framework of interrelated and interdependent business processes passing through them. This is when the company will move towards the intended objective as a whole.

There are a number of internal and external reasons why modernization is necessary in today's market realities:

Firstly, business processes that are not timely maintained and improved, in most cases, lose efficiency over time. In such cases, in order to maintain the current performance of production, or of the business in general, an extra amount of work has to be done at the same time as the maintenance of production.

Secondly, the rapid development of ICT has made the market even more competitive. By not constantly improving and enhancing its working methods, business processes and the technical component of production, the organization creates a benign market environment for its competitors.

Thirdly, the rapid development of ICT has also contributed to good customer awareness, making today's consumers ever more demanding. The level of supply and its quality are constantly increasing, which in turn leads to skyrocketing expectations.

Materials and methods. Optimization is an integral process in the development of business processes. Methods for optimizing business processes can be different, depending on the solution to identified problems.

The method to eliminate means reducing the levels of the process, the elimination of the causes of interference, reducing transport routes, the exclusion of input control.

Simplify means to reduce complexity in order processing, reduce complexity of product structure, organization of work, division of work. Standardize – programs, technologies, methods, products, components and steps. Reduce – cost locations, number and duration of events, parts, production costs. Accelerate – parallel engineering, simulation, rapid prototyping, automation. Change – required materials, technology, work methods, locations, work systems, order/batch sizes, processing procedures. Ensure interaction of organizational units, work systems, employees. Allocate and include – necessary processes, components.

There are three main ways to optimize business processes:

Re-engineering (redesigning) – a breakthrough method, simply put, a fundamental change to an existing system;

Kaizen – continuous improvement of management mechanisms; the principle of continuity distinguishes improvement from optimization or reengineering: the goal of change is known, but it is not finite and expressed in numbers.

Nowadays, it is not enough to describe, optimize and implement business processes but it is also necessary to learn how to manage them. A relevant process for business processes is periodic modernization. Let us define the principles by which business processes are modernized.

1. Strategy modernization. Changes in the market situation or owners' goals, new ideas of managers of the company may lead to the revision of the development strategy. Modernization of business processes should be subordinated to the strategy of the company. Consequently, when the strategy changes, business processes should be modernized and optimized for the new strategy.

2. Modernization of the organizational structure. The organizational structure has to be subordinated to the strategy. Unfortunately, domestic enterprises often change their organizational structure just because 'it will be better'. What matters is the need to modernize business processes in accordance with new rules of grouping and subordinating employees.

3. Modernization of the management information system. The information system (IS) must support business processes based on strategy. Unfortunately, Russian companies often buy management software, install it, and then "adapt" business processes to the standard configuration, which then leads to a number of problems. It is advisable to adjust, fine-tune the IS in accordance with the business processes optimized under the strategy.

4. Obsolescence of business processes. Business processes can be insufficiently well-designed, which will subsequently require employees to work around unsuccessful business processes, which is inconsistent with the principles of modernization.

Many companies implementing projects aimed at improvement of business processes make a typical mistake: they start aimlessly describing business processes in the hope that after elaboration of detailed process schemes they will identify problems, develop solutions thereto and subsequently goals and criteria for optimization. As practice shows this approach is ineffective, as aimless description of business processes is often useless and time-consuming, which leads to abandoning such projects in the future.

Moreover, without initially formulating the goals and criteria for process optimization, it is impossible to select the right approach and methodology of description, as well as the tool for analysis and improvement. It is not possible to build a compact business process flowchart giving answers to the right questions. The optimization objectives and criteria are based on key process indicators which determine the effectiveness and competitiveness of the organization. In this paper, these indicators are grouped and presented in five groups:

- Performance of the business process;
- Cost of business process;
- Time of business process;
- Quality of a business process;
- Fragmentation of a business process.

Performance indicators of a business process. The first group of measures characterizes the performance of a business process. If a business process brings money or, in other words, has a revenue component, the revenue is used as one of the indicators. For production processes, production volume can be used as a performance indicator. For "Human Resources Management" business process, the employee turnover rate is used as a performance indicator, etc. Often performance indicators of a business process are called product indicators. These indicators characterize the product, which is the output of the considered business process.

Cost of business process indicators. The second group of business process indicators, determining the efficiency and competitiveness of an organization, are indicators characterizing the process value or the value of costs consumed by the processes. The cost of a business process directly or indirectly determines the price of products and the ability to reach different customer groups more widely. Reducing

business process costs enables a company to reduce its operational and financial risks and gain greater agility in a competitive environment.¹

Business Process Time Indicators. Nowadays, business process time is also one of the main factors which determine the competitiveness of an organization. In today's dynamic environment, in a highly competitive market and with demanding customers, the most competitive companies are those whose business processes have the shortest lead times. If a company has an order processing and product shipment time that is at least 5–20% shorter than that of its competitor, then the competitive position of that company is very high. There are estimates that if this competitive position is maintained in the long run of up to 3 years, the company can become a monopolist in its market. Many Russian companies are now forced to reduce the time of their core business processes, especially customer service processes. Similar requirements are being imposed on management processes, which contributes to making more timely decisions to ensure the survival and competitiveness of organizations. Therefore, business process time indicators form a third important group of indicators.

Results and discussions. For example, one of the most commonly used time indicators for business process optimization is Manufacturing Cycle Effectiveness (MCE), calculated as the ratio of the total execution time of all process operations to the duration of the total cycle of the business process. This value is always less than unity as there are gaps in time and in most cases it falls within 0.05–0.2.²

Business Process Fragmentation Indicators. Such an indicator as the rate of business process fragmentation has recently been widely used. This indicator is universal; it can be used to measure any business process and characterizes the organizational complexity of the business process, determined by the number of various departments and employees of the company involved in it.

The degree of fragmentation is the cause and determines the degree of problematicness, performance, cost, time and quality of the business process. Therefore, the fragmentation indicator is a leading indicator and its monitoring and reduction allows timely anticipating and eliminating negative trends expressed in the deterioration of the above-mentioned indicators that determine the effectiveness and competitiveness of the organization. At present, in most cases, it is appropriate to reduce the degree of fragmentation of business processes. This indicator is often referred to as the degree of organizational fragmentation in order not to be confused with a similar indicator of information fragmentation, which is used in the analysis and optimization of the information system that automates the business process.³

Examples of mixed indicators are indicators calculated as ratios of performance indicators to business process cost indicators.

Which can be formulated as follows: reducing the time spent on operations; reducing the cost of the product or service; improving the quality of final goods and customer satisfaction; achieving transparency of business processes, resource allocation or strengthening the control of its activities; freeing up resources for the development of companies.

**Ochilova Laylo Rajabovna (Specialized boarding school of the
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan; e-mail:deleyla.84@gmail.com),
Abdullayeva Malika Erkinbayevna (Specialized boarding school of the
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan; e-mail:malikaerkinbaevna1988@gmail.com)
IMPORTANT STRATEGIES AND APPROACHES IN TEACHING FOR EFL LEARNERS**

***Annotatsia.** Ushbu maqola chet tillarini o'rgatish va uni sinfda qo'llashdagi zamonaviy strategiyalarga bag'ishlangan. Bundan tashqari, ESL darslarini o'qitishda keng qo'llaniladigan ko'plab zamonaviy interaktiv tadbirlar mavjud. Interfaol usullardan foydalanilganda o'quvchi idrok etish jarayonining*

¹Аверченков В.И. Концепция оценки эффективности процессов управления в корпоративных информационных системах предприятий. В.И.Аверченков, С.К.Крутолевич, А.И.Якимов, К.В.Захарченков. Вестник Брянского государственного технического университета. 2016, № 1 (49), с. 113 – 119.

²Аверченков В.И. Многокритериальное управление технологическим процессом с использованием принципа оптимальности Беллмана. В.И.Аверченков, А.И.Якимов, Е.М.Борчик. Известия Волгоградского государственного технического университета. 2014, № 3 (22), с. 94 – 101.

³Лычагин Н.И., Вершинина В.П., Дмитриев В.П. Управление знаниями в системе менеджмента качества предприятия – разработчика программного обеспечения. Науч.-техн. вестн. СПбПУ «Информатика. Телекоммуникации. Управление», 2012, №4 (152), с. 61 – 66.

to 'laqonli ishtirokchisiga aylanadi, o'z tajribasi esa ta'lim bilimining asosiy manbayiga aylanadi. O'qituvchi tayyor bilim bermaydi, aksincha, o'quvchilarni o'z tadqiqotini olib borishga undaydi.

Аннотация. Данная статья посвящена современным стратегиям обучения иностранным языкам и их реализации на уроках. Кроме того, существует множество современных интерактивных занятий, которые широко используются в обучении для занятий ESL. При использовании интерактивных методов учащийся становится полноправным участником процесса восприятия, а его собственный опыт становится первоисточником учебных знаний. Преподаватель не дает готовых знаний, а скорее побуждает студентов к проведению собственных исследований.

Annotation. This article is dedicated to modern strategies in teaching foreign languages and implementing it in class. Moreover, there are a lot of modern interactive activities which are widely used in teaching for ESL classes. When interactive methods are used, the student becomes a full participant in the perceiving process, and his own experience becomes the primary source of educational knowledge. The teacher does not provide ready-made knowledge, but rather encourages students to conduct their own research.

Kalit so'zlar: paralingvistika, praksemiya, imo-ishoralar, o'zaro, boyitish, bilish, boshqotirma, ma'lumotnoma, hamkorlik.

Ключевые слова: паралингвистика, праксемика, жесты, взаимное, обогащение, познание, загадки, референция, сотворчество.

Key words: paralinguistics, praxemics, gestures, mutual, enrichment, cognition, puzzles, reference, collaborative.

Modern education's major purpose is to develop a diverse personality capable of self-education and self-improvement. Interactive approaches and procedures are aimed at "teaching students how to learn", ensuring individualization of education, fostering independence, and supporting in the maintenance and enhancement of students' health. Interactive learning will aid in the creation of situations that will make the youngster feel accomplished. Interactive learning is defined as a process of interaction between a teacher and a student, as well as between students, in which the ability to conduct a dialogue and develop understanding between those who study and those who teach is critical. The teacher's job is to guide students' activities in order to attain the lesson's objectives. And the goal will be realized if the student participates in its formulation, because such collaborative activity will provide the student with a clear knowledge of the lesson's aims as well as a right view of the teacher's strategies for achieving the lesson's goal. Students have the right to have their own point of view on any problem, as well as the ability to share their discoveries with peers, thanks to interactive learning. The teacher should teach the students how to properly argue their points of view and to pay attention to the other participants in the discussion. The most important thing is to create a positive environment that encourages kids to engage in independent cognitive work. Thus, interactive tactics and methods assist one to defend one's side in a competent argument and provide communication skills, strong motivation, imagination, and team spirit. It may include examples of numerous tasks, such as tests, crossword puzzles, word puzzles, logical tasks to establish correspondence or patterns, vocabulary exercises, and project descriptions. The assignments are designed to generate universal learning activities for schoolchildren while taking into account the requirements of the second generation of educational standards. The substance of the assignments will aid in assessing the quality of students' knowledge on a regular basis.¹

Students will be able to qualitatively assimilate new material, evaluate their knowledge, and evaluate the knowledge of their classmates while studying a topic, and the teacher will be able to track errors on each specific topic of each individual student and rectify them. The job of the teacher in current teaching methods is to arrange the work of pupils in the classroom. This work can be done in pairs, micro groups, or big groups, according to interactive approaches and strategies (for example, work on a project). I'll go over some of the interactive approaches, forms, and work methods that I employ in my classroom. Pair work is the most basic kind of collaboration. After writing the test paper, I frequently use the form in the middle link for peer review. Such verification activity does not take much time, and it assures that both participants in the process are paying attention at all times.

¹ Graham C.R., Allen S.&Ure D. (2003). Blended learning environments. A review of the research literature. Unpublished manuscript, Brigham Young University at Provo, UT, p. 225.

Technology is defined as the science of technology. Therefore learning technology is the science of learning technology. This highlights the need of using dictionaries, handouts (in the form of cards), tables (phonetic, grammatical, lexical and spelling), pictures (topic, situational, thematic), albums, maps, plans (places, buildings, rooms, etc.), a chalkboard, and other materials in the training process. At this point, teaching a foreign language without the widespread use of numerous teaching aids is impossible. The use of a sufficient variety of visual teaching aids, as well as their skillful and reasonable application, allows the teacher to engage pupils in active learning. They enable you to engage students' emotional lives, activate their mental processes (analysis, synthesis, comparison, and inference), and increase their speaking activity. If the following organizational forms of work are adopted, an increase in each student's active work time is possible: frontal, group, pair, and individual. Frontal work is recommended for teaching listening comprehension, silent reading techniques, annotating or doing other types of written work, using a dictionary or grammar reference (when all students do the same work), and using a dictionary or grammar reference (when all students do the same work). It is referred to by the teacher whenever he has to demonstrate rational work approaches to his students. On the one hand, the group work format (3–5 students per group) allows for instruction under the supervision of the group's expert. They allow you to activate students' mental processes (analysis, synthesis, comparison, and inference), as well as improve their speaking engagement. An increase in each student's active work time is achievable if the following organizational types of work are adopted: frontal, group, pair, and individual.¹

Listening comprehension, silent reading approaches, annotating or doing other sorts of written work, using a dictionary or grammar reference (where all students do the same work), and using a dictionary or grammatical reference are all advised for frontal work (when all students do the same work). When the teacher needs to illustrate rational work techniques to his students, he refers to it. On the one hand, the group work arrangement (three to five students per group) allows for more flexibility. The success of such work is determined on how well the teacher knows his students, their talents, and how effectively he can divide them into groups and identify in each one a trustworthy expert. A paired type of work should be used to teach dialogic speaking. Question-and-answer activities, training in generating dialogic units according to the model, composing dialogues according to a given circumstance, and learning dialogue can all be done in pairs. The effectiveness of this activity is determined by the teacher's attention distribution, monitoring of task completion, and providing support to those who require it. The age of students, their level of general development and language training, their level of education and degree of training, as well as the educational material and learning environments, are all determining variables in the selection of methodological methods in the educational process. As a result, teaching technology should assist in how to take into account the above aspects in order to successfully assimilate educational information and build skills and capacities in the target language. Teaching languages with a focus on communication is a good idea. The communicative method (approach) first appeared in the 1970s of the twentieth century. Its main purpose is to teach someone how to communicate, namely how to make their speech understandable to others. First and foremost, the communicative technique (approach) in language instruction is intended to educate students how to travel freely in a foreign language environment as well as how to respond appropriately in a variety of linguistic circumstances. Thus, the communicative approach of teaching entails the potential of dialogue between the student and the teacher, and is aimed at removing the student's fear of communication first and foremost, as well as maximizing the student's immersion in the language learning process. This can be accomplished by instructing a person in so-called natural settings. As a result, if we wish to educate someone to converse in a foreign language, we must do so in communicative conditions. This means that our learning should be organized in such a way that it resembles the communication process in terms of its major traits and features. This is the essence of communication.²

What is the communication process? In some partnerships, there is a need to make contact. In partnerships, the communicants' needs are recognized, and as a result, it becomes the driving force behind their actions. Perceptual communication occurs when people perceive each other visually, instinctively or otherwise; interactive communication occurs when people interact with one other; and informa-

¹ Hewings M. and T.Dudley-Evans. 1996. *Evaluation and Course Design in EAP*. Herfordshire, UK: Prentice Hall Mcmillan, p. 256 – 305.

²Richards J.&Rodgers T. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, p. 197.

tional communication occurs when people exchange thoughts, ideas, interests, sentiments, or spiritual values. You can communicate in all three methods, or only one of them at a time, but this communication should be meaningful and motivated in any case. Speaking and listening, as well as paralinguistics (gestures, facial expressions) and praxemics, are used to achieve the purpose of oral communication (movement, postures). Each communicating gets new knowledge, new thoughts, new intentions, etc. as a result of the impact on each other, i.e. interprets (interprets) the acquired information. As a result, the interpretation of information is always the end outcome of communication. The communicants' relationships change as a result of interpretation, and they are once again motivated to communicate until the need is met or contact is halted for some external reason. A person's essential activity is maintained thanks to communication; without communication, human individuality would be impossible to exist.¹

Interactive learning technology is a method of organizing learning events in which all participants are always engaged in active engagement. This is cooperative learning, in which the learner and the teacher are both learning subjects. It efficiently contributes to the development of skills and talents by fostering a cooperative and interactive environment. During interactive learning, students draw on their own and other people's social experiences as they work together to solve problems, resolve disagreements, discover common ground, and make compromises.

To sum up, the collaborative activity of students in the process of cognition and mastery of educational material implies that each student contributes his or her own unique contribution to the process, that knowledge, ideas, ways of activity, and values are exchanged. And it all takes place in a spirit of goodwill and mutual support. Interactive forms increase learning motivation, improve understanding of complicated interpersonal relationships, and aid in the research of individual behavior traits. Traditional means of learning do not allow you to attain a wide range of learning goals as effectively as interactive forms can. There are numerous interactive learning methods available. Each teacher can come up with unique ways to work with the students on their own. When interactive methods are used, the student becomes a full participant in the perceiving process, and his own experience becomes the primary source of educational knowledge. The teacher does not provide ready-made knowledge, but rather encourages students to conduct their own research. Mutual comprehension, interaction, and mutual enrichment are all benefits of interactive learning.

¹ Nunan D. (1987). Communicative language teaching: Making it work. *ELT Journal*, 41(2), p. 136 – 145.

To'rayeva Umida Shuxratovna (Termiz davlat universiteti doktoranti; umidahope943@gmail.com)
SEMANTIK USUL BILAN YASALGAN YURIDIK TERMINLAR

Annotatsiya. Maqolada huquqshunoslikga oid terminlarning o'zbek va ingliz tilida shakllanishi semantik jihatdan tadqiq qilingan, qiyoslanayotgan tillardagi huquqshunoslikga oid tub terminlarining yasalishi va ma'no xususiyatlarida mavjud farqli belgilar misollar yordamida yoritib berilgan. Xususan, yuridik terminlarni tavsiflash, tillararo tahlil qilish va terminlarni tarjima qilish xususiyatlarini aniqlash dunyo tilshunoslari oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Аннотация. В статье семантически исследуется образование юридических терминов в узбекском и английском языках, на примерах иллюстрируется образование и семантические особенности исходных юридических терминов в сравниваемых языках. В частности, описание юридических терминов, интерлингвистический анализ и выявление особенностей перевода является одной из важных задач, стоящих перед лингвистами всего мира.

Annotation. The article semantically studies the formation of legal terms in Uzbek and English, illustrates the formation and semantic features of the original legal terms in the compared languages with examples. In particular, the description of legal terms, interlinguistic analysis and identification of translation features is one of the important tasks facing linguists around the world.

Kalit so'zlar: terminologik maydon, umumadabiy til, tub so'zlar, yasama so'zlar, semantik usul.

Ключевые слова: терминологическое поле, просторечие, корневые слова, искусственные слова, семантический прием.

Key words: terminological field, common language, root words, artificial words, semantic method.

Kirish. Davr barcha ziyolilar qatori huquqshunoslar va tilshunoslar oldiga ham yangi vazifalar qo'ydi. Bu vazifalarni amalga oshirishni lo'nda qilib, bir tomondan, yaratilayotgan huquqiy-me'yoriy hujjatlarning jahon andozalari darajasida bo'lishi hamda milliy mentalitetimiz va manfaatimizni himoya qilishi, ikkinchi tomondan, ularning davlat tilida mukammal yaratilgan bo'lishi, ham qonuniy, ham til jihatdan hech bir e'tirozlarga o'rin qoldirmasligi tarzida tushunish to'g'ri bo'ladi.

“O'zbekiston qonunlarining til xususiyatlarini ilmiy o'rganish, ularni sayqal toptirish imkoniyatlarini yoritish, milliy qonun chiligimiz yaratilishi jarayonining istiq bolini tahlil etish kun tartibidagi dolzarb masalalardan biridir” deb yozadi tilshunos olim Nasrullo Jumanxo'ja.¹

Qonun matnida aniqlikni ta'minlovchi eng muhim element aynan terminlardir. Bu haqida huquqshunos V.M.Kogan “Qonun matnining faqat terminlardangina tashkil topishi – eng yuksak orzudir, bunga huquq doimo intiladi, lekin huquqshunoslik fani va maqsadining murakkabligidan bu yuksak orzuga erishib bo'lmaydi”, deb yozadi.²

Asosiy qism. Terminologiya ustida izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarimizdan bo'lgan A.V. Superanskaya bu hodisani quyidagicha izohlaydi: “Umumadabiy tilga xos bo'lgan so'zning ilmiy tushunchani ifodalash maqsadida terminlar qatoriga qo'shilishi – terminologizatsiyadir”.³

Ch.S.Abdullayeva umumadabiy tilga xos bo'lgan so'zni terminlar qatoriga qo'shishni asosiy shartlaridan biri sifatida uning ko'p ma'noli bo'lishi kerakligini alohida e'tirof etadi.⁴ Bu jarayonda so'z o'z harakat doirasini semantik jihatdan yanada kengaytiradi va shu sababdan ma'lum bir terminologik tizimning a'zosiga aylanadi.

Terminlarga bir qator belgi xususiyatlar xos bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

a) muayyan terminologiya doirasida bir ma'noli bo'lishi;

b) termin nominativ vazifani bajargani tufayli uning ma'nosi aniq, unga emotsionallik, ta'sirchanlik yoki modallik kabi xislatlar xos emas. Shu tufayli terminning ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lmaydi;

¹ Nasrullo Жуманхўжа. Қонун тили мезонлари. Т., “Муҳаррир”, 2010, 3-бет.

² Коган В.М. К вопросу о формализации отрасли права. “Вопросы кибернетики и права”. М., “Наука”, 1967, с. 100 – 114.

³ Суперанская А.В. Общая терминология. Вопросы теории. М., “Наука”, 1989, с. 245.

⁴ Абдуллаева Ч.С. Русско-узбекские параллели в современной экономической терминологии. Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Ташкент, 2000, с. 22.

d) termin stilistik jihatdan neytraldir, ya'ni u terminologik tizimdan tashqarida o'z neytralligini yo'qotadi;

e) termin tizimli xarakterga ega, ya'ni muayyan terminologiyani tashkil etuvchi terminlar leksik va grammatik jihatdan bir-birlari bilan uzviy aloqada bo'ladilar.

Huquqshunoslik terminologiyasi umumadabiy til leksik qatlamining ajralmas qismi bo'lishi bilan bir vaqtda, o'ziga xos morfologik va semantik xususiyatlarga ega bo'lgan mustaqil tizimdir.

E.I.Xanpira bu boradagi qarashlarini quyidagicha izohlaydi: "Oddiy so'zlashuv nutqiga xos so'zga maxsus yoki ilmiy mazmun berilishidir"¹

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, turli xil tilshunoslar tomonidan turli xil belgilariga ko'ra terminlarni tasniflash bo'yicha turli xil qarashlar mavjud.

Bir qator tadqiqotlarda terminlarning semantik usul bilan yasashida so'z ma'nosining metaforik, metonimik o'zgarishi, shuningdek, ma'noning torayishi va kengayishi kabi holatlarga guvoh bo'lsak-da, shuni alohida ta'kidlash joizki, ingliz va o'zbek tillarida yuridik terminlarning semantik usulda yasalishi jarayonida so'z ma'nosi torayishi kuzatilmadi. Ingliz tilida rasmiy hujjatlarda eng keng tarqalgan yuridik tub terminlar qatoriga quyidagilarni kiritamiz:

Terminologized simple words of native origin in English		
Terms	European Dictionary of Selected Legal Terms	Longman dictionary
<i>bench</i>	place where judges or magistrates sit in court	1. a long seat for two or more people, usually made of wood: <i>a park bench</i>
<i>body</i>	1. the whole of a person or animal 2. an organization or group of people who work together 3. a large group or amount	the whole physical structure of a human or an animal: <i>The human body is a complex structure.</i>
<i>bond</i>	1. a contract document promising to repay money borrowed by a company or by the government 2. a contract document promising to repay money borrowed by a person	something that forms a connection between people or groups, such as a feeling of friendship or shared ideas and experiences: <i>the bond that links us.</i>
<i>draft</i>	1. an order for money to be paid by a bank 2. the first rough plan of a document which has not been finished	a rough written version of something that is not yet in its final form: <i>This is only the first draft of my speech.</i>
<i>gift</i>	to give comment: <i>A gift is irrevocable.</i>	a thing that you give to somebody, especially on a special occasion.
<i>house</i>	one of the two parts of the British Parliament (the House of Commons and the House of Lords)	a building for people to live in, usually for one family.

Yuqoridagi misollarda tub yuridik terminlarning umumadabiy tilda qo'llanilganda ma'no o'zgarishlari misollar yordamida yoritib berilgan.

Misol tariqasida *loss* so'zini oladigan bo'lsak, bu termin sifatida huquqshunoslik lug'atlarida "the car was written off as a dead loss, a total loss", ya'ni "mahinani yaroqsiz deb e'tirof etish va hisobdan chiqartirish" (example: the car was so badly damaged that the insurers said it had no value) ma'nosida qo'llanilgani berilgan bo'lsa, bu umumadabiy so'z sifatida qo'llanilganda "yo'qotish, biror narsadan mahrum bo'lish" (example: I want to report the loss of a package) ma'nosida qo'llanilishi misollar yordamida yoritib berilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, terminga aylanayotgan umumadabiy tildagi so'zlar faqatgina muayyan terminologik maydondagina termin bo'lib kela oladi. Terminologik maydondan tashqarida ular terminlik xususiyatlarini yo'qotadi. Masalan, *bench* so'zi *skameyka*, *xarak* ma'nolarini bildiradi. Bu so'z yuridik terminologik maydonda *sudya*, *hakam* yoki *sud zalidagi sudya uchun ajratilgan o'rin* degan ma'noni ifodalaydi:

His lawyer turned to address the bench (Sudya ma'nosida).

There was cheering from the Opposition benches (Sud zalidagi sudya uchun ajratilgan o'rin ma'nosida).

¹ Ханпира Э.И. О терминах и терминологии. "Русский язык в национальной школе", М., 1985, № 4, с. 26.

Umumiste'molda bo'lgan ma'lum bir so'zlarning semantik doirasi kengayishi natijasida ular ma'lum vaqtdan so'ng terminologik tizimga ham kirib boradi. O'zbek tilida misol tariqasida keltirilgan bo'lsak, *guvoh* leksemasi shu tariqa yuridik terminologiyasiga kirib kelgan.

O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zning 3 xil ma'nosi keltiriladi.

1. Bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan yoki ularning haqiqatdan ham bo'lganligini tasdiqlash uchun shu ish bo'lgan joyga maxsus chaqirilgan kishi, shohid.

2. Yuridik sud yoki tergovdagi ish yuzasidan o'z bilganlarini aytib berish uchun sudga chaqirilgan kishi.

3. Voqea-hodisa, fikr, holatning to'g'riligini tasdiqlovchi narsa, dalil.

Bundan ko'rinadiki, *guvoh* so'zining ikkinchi va uchinchi ma'nolari bugungi kunda yuridik termin sifatida keng qo'llanilmoqda. Bunda umumiste'moldagi so'z ma'nosining kengayishi natijasida yuridik terminologiyaga kirib kelgan.

Ta'kidlash joizki, shu so'zning o'zi, keyinchalik, *guvohlantirish*, *guvohnoma*, *guvohlik* kabi boshqa yuridik terminlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

Xulosa. Turli tillarda terminologik sistemalarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish uchun terminlarning qaysi usullarda shakllanishini o'rganish talab etiladi. Terminologiya sohasida olib borilgan izlanishlardan ma'lum bo'ladiki, terminlarning shakllanishi umumadabiy so'zlarning shakllanishi bilan deyarli bir xil. Umumadabiy tilda yangi so'zlar yasalishi asosida jamiyatdagi barcha kishilarning o'zaro aloqasini ta'minlash zaruriyati yotsa, terminlar yasalishi asosida esa ma'lum bir sohaga oid tushunchalarni ifodalash zaruriyati yotadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ingliz tilida qonunga oid terminlarni o'rganishdan maqsad talabalarning kasbga doir lug'at boyligini oshirish hamda ularni ingliz tilida qonunga oid matnlar bilan ishlash malakasini shakllantirishdan iborat.

Safarov Firuz Sulaymonovich (Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida doktoranti, f.f.n., dotsent; e-mail: 1sfs2012@mail.ru)

ADABIY TIL TUSHUNCHASI VA ADABIY TILNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada adabiy til tushunchasi, adabiy tilning belgilari va shakllanish bosqichlari bayon qilinadi. Unda adabiy til tushunchasining mazmuni tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinishi, adabiy til tarixiy-madaniy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanishi, adabiy tilning farqlovchi belgilari: polivalentlik, ishlov berilganlik darajasi, tanlash va qoidalashtirishning qat'iyligi turli adabiy tildagina emas, ayni bir til tarixining turli davrida ham bir xil bo'lmasligi mumkinligi ko'rsatib beriladi.*

Аннотация. *В данной статье описывается понятие литературного языка, признаки литературного языка и этапы его формирования. В статье разъясняется, что существуют различные трактовки лингвистов понятия литературного языка, литературный язык является исторической категорией, формирующийся на протяжении веков, дифференциальные признаки литературного языка: поливалентность, степень обработанности, строгость отбора и регламентации могут быть неодинаковыми не только в разных литературных языках, но и в разные периоды истории одного и того же языка.*

Annotation. *This article describes the concept of the literary language, the features of the literary language and the stages of its formation. The article explains that there are different interpretations of the concept of literary language by linguists, the literary language is a historical category that has been formed over the centuries, the differential features of the literary language: polyvalence, degree of processing, selection and regulation can be different not only in different literary languages, but also in different periods of the history of the same language.*

Kalit so'zlar: *adabiy til, xalq adabiy tili, milliy adabiy til, badiiy adabiyot tili, polivalentlik, ishlov berilganlik, tanlanganlik, qoidalashtirilganlik.*

Ключевые слова: *литературный язык, народный литературный язык, национальный литературный язык, язык художественной литературы, поливалентность, обработанность, регламентация, отбор.*

Key words: *literary language, folk literary language, national literary language, language of fiction, polyvalence, processing, regulation, selection.*

Har bir millat tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida shu millatning birlashishi va iqtisodiy-madaniy rivojlanishini ta'minlovchi vosita sifatida adabiy tilga ehtiyoj tug'iladi. "Til ijtimoiy-ruhiy hodisa (yoki ruhiy-ijtimoiy xilqat¹) bo'lib, adabiy til uning tarixiy-madaniy ko'rinishidir".² "Har qanday adabiy til xalq og'zaki nutqi asosida shakllanib, shu sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq bo'lishi mumkin emas".³

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida adabiy til tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: Adabiy til – muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli.⁴

Tilshunoslikda adabiy til tushunchasi turlicha talqin qilingan. Sho'ro germanisti M.M.Guxman adabiy til deganda og'zaki yoki yozma ko'rinishda qo'llanishidan qat'iy nazar, har qanday tilning ishlov berilgan shaklini tushunadi.⁵ Tilning "ishlov berilgan shakli" degan ta'rif mazkur til birliklari majmuasidan ozmi ko'pmi anglangan sifatiiy mezonlar asosida tanlash va shu bilan bog'liq ko'proq yoki kamroq darajada qoidalashtirilganlikni taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, adabiy til hududiy dialektlar, kundalik so'zlashuv koyni (shevalararo til)ning har xil turlari va so'zlashuv tili bilan bir qatorda, tilning mavjudlik shakllaridan biri sifatida qaraladi. Shuning uchun adabiy tilning farqlovchi belgilari, avvalo, uning tilning mavjudlik shakllari tizimida tutgan o'rni orqali aniqlanadi, bu belgilar shu boshqa shakllarga qarama-qarshi qo'yish orqali ochiladi.⁶ Olimning fikricha, tilning mavjudlik shakllari faqat yuqorida tilga olingan belgilar (ishlov berilgan shakl – ishlov berilmagan shakl, ongli ravishda tanlashning mavjudligi – mavjud emasligi) asosida emas, ijtimoiy sohalar (davlat boshqaruvi va ish yuritish, fan, matbuot, maktab, turmush, san'at sohasi va h.k.)da qo'llanish bilan ham farqlanadi.⁷

Mazkur tadqiqotchi adabiy tilning farqlovchi belgilarini aniqlashda adabiy tilning tarixiy kategoriya ekanligini e'tiborga olish zarurligini ta'kidlaydi, chunki "ishlov berilganlik darajasi, tanlash va qoidalashtirishning qat'iyligi turli adabiy tildagina emas, ayni bir til tarixining turli davrida ham bir xil bo'lmasligi mumkin. Turli tilda va bir til tarixining turli davrida tilning alohida mavjudlik shakllarining u yoki bu muloqot sohasiga taqsimlanishi va birlashtirilishi ham bir xil emas, o'z navbatida, adabiy tilning ko'p yoki kam funksional yuki ham shu bilan bog'liq⁸.

M.M.Guxman "adabiy til" termini ikki ma'noda qo'llanishi mumkinligini aytadi: badiiy adabiyot tili va tilning ishlov berilgan shakli ma'nosida. "Biroq bu ikki tushuncha, aslo, bir xil emas. Adabiy til, bir tomondan, "badiiy adabiyot tili" tushunchasidan kengroq, chunki adabiy til o'z ichiga faqat badiiy adabiyot tilini emas, publitsistika, fan va davlat boshqaruvi tili, rasmiy til va og'zaki so'zga chiqish tili, so'zlashuv nutqi va h.k.ni ham oladi, boshqa tomondan, badiiy adabiyot tili adabiy tildan kengroq tushuncha, chunki badiiy asarga sheva, shahar yarim shevasi elementlari, jargonizmlar kiritilgan bo'lishi mumkin."⁹

M.M.Guxman adabiy til terminini qo'llaydigan tilshunoslar uning mazmunini belgilashga hamfikr emasligini qayd qiladi. Masalan, B.V.Tomashevskiy va A.V.Isachenko adabiy til hozirgi kun nuqtayi nazaridan, shakllangan millatlar davridagina vujudga keladi deb hisoblaydi. B.V.Tomashevskiy bu haqida shunday deb yozadi: "Hozirgi ma'nodagi adabiy til milliy til mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Ya'ni uning tarixiy sharti millatning mavjud bo'lishidir, har holda, bu termin milliy til doirasida maxsus va yetarli darajada aniq mazmunga ega bo'ladi".¹⁰ Shu fikrni mufassalroq tarzda A.V.Isachenko rivojlantiradi. Har qanday adabiy tilning zaruriy belgilari: 1) polivalentlik, ya'ni millat hayotining barcha sohasiga xizmat qilish; 2) me'yoriylilik; 3) jamoaning barcha a'zosi uchun umummajburiylik va shu bilan bog'liq ravishda sheva variantlariga yo'l qo'yilmasligi; 4) uslubiy tarmoqlanganlik deb qarab A.V.Isachenko bu belgilar faqat milliy tillarga xos ekan, adabiy til millat vujudga kelishidan oldingi davrda mavjud bo'lishi mumkin

¹ Зикриллаев Ф. Рух ва тил. Тошкент, "Фан", 2018, 48-бет.

² Зикриллаев Ф. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент, "Фан", 2004, 8-бет.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I жилд, Тошкент, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2000, 125-бет.

⁴ Шу манба. 124 – 125-бетлар.

⁵ Гухман М. М. Литературный язык. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Москва, "Наука", 1970, с. 502.

⁶ Гухман М.М. То же произвед., с. 502.

⁷ Гухман М.М. Shu manba.

⁸ Гухман М.М. Shu manba.

⁹ Гухман М. М. Shu manba, с. 504.

¹⁰ Томашевский Б.В. Язык и литература. В сб.: "Вопросы литературоведения". Москва, 1951, с. 177 – 179.

emas deb hisoblaydi.¹ M.M.Guxman A.V.Isachenkoning bu fikriga qo'shilmaydi. Chunki A.V.Isachenko tomonidan sanab o'tilgan farqlovchi belgilar chindanam millat davridagi adabiy tillarda aniq namoyon bo'ladi biroq har qanday adabiy tilda ham bu belgilarning butun majmui mavjud bo'lmaydi, zero, ayrim farqlovchi belgilar muayyan tillar tarixida faqat asta-sekin shakllanadi, buning ustiga ayni bir davrda shakllanmaydi.

Bundan tashqari, bu adabiy tillarning rivojlanishini tushunish uchun juda muhim, ularning ayrim farqlovchi belgilarining shakllanishi juda notekis kechadi. Masalan nemis tili XVII asrning oxiri – XVIII asrning boshidayoq polivalent bo'lgan, hududiy variativlik va umummajburiy me'yorning yo'qligi, ayniqsa, talaffuzda barqaror ravishda saqlanib qolavergan, xususan, talaffuzning mahalliy xususiyati hatto Gyote va Shillerning she'rlarida ham aks etgan, bu zamondoshlari tomonidan sira ham me'yorning buzilishi deb qaralmagan.²

Buning ustiga, polivalentlik va umummajburiylik hamma yerda ham hozirgi milliy tillarga xos emas: arab mamlakatlari va Italiyada adabiy til hozirgi davrda ham polivalent xususiyatga ega emas. Arab mamlakatlarida adabiy tilning qo'llanish doirasi shu bilan cheklanganki, adabiy til kundalik muloqotda faqat oilada emas, ishda ham qo'llanmaydi, uning o'rniga mahalliy oraliq til (adabiy til va sheva qorishmasi) ishlatiladi. Ayni paytda, hududiy shakllar adabiy til sohasi bo'lgan radio, televideniya, teatr, kinoga ham kirib borgan. Chexoslovakiyada chex adabiy tili faqat yozma emas, og'zaki shaklda ham qo'llanilishiga qaramay, turmushdagina emas, ijtimoiy amaliyot sohasida ham kundalik so'zlashuv tili keng qo'llaniladi. Italiyada esa adabiy tilning og'zaki shaklida mahalliy sheva ta'siri kuchli, adabiy tilning yozma ko'rinishi esa ko'p holda sun'iy hodisa sifatida qaraladi.³

M.M.Guxmanning fikricha, adabiy tilning o'zgarimas va doimiy, uni tilning boshqa mavjudlik shakllari orasida doim ajratib turadigan va uning o'ziga xosligini hammasidan ko'ra to'liq ifodalaydigan xususiyati tilning ishlov berilganligi hamda u bilan bog'liq tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik (reglamentatsiya)dir.⁴ Biroq bu belgilar adabiy tilning faqat milliy til sifatida qo'llangan davriga xos emas. Shuning uchun tilning ishlov berilgan shaklining turli davrdagi ko'rinishini keskin qarama-qarshi qo'yishga asos yo'q.⁵

Akademik V.V.Vinogradov masalaga boshqacha nuqtayi nazardan yondashganligidan, og'zaki she'riyatni adabiy tilning og'zaki ko'rinish deb hisoblamaydi.⁶ Professor M.M.Guxmanning fikricha, qadimgi xalqlarning epik she'riyati, jumladan, Gomer dostonlari, O'rta Osiyo xalqlari eposi, olmon shpilman, minnezingerlarining ijodi muayyan mezonlarga asoslangan so'z tanlash va qoidaviylik (reglamentatsiya)ka ega bo'lgan ishlov berilgan tilning yuksak namunasi bo'lib, bunday asarlarni adabiy tilning og'zaki ko'rinishi deb hisoblash zarur.⁷ Shunga ko'ra, M.M.Guxman tomonidan adabiy tilning ikki bosqich va ikki xil ko'rinishi borligi e'tirof etiladi: xalq adabiy tili va millatning adabiy tili (milliy adabiy til).

Yuqorida aytilganidek, adabiy til tarixiy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanadi. Adabiy til jamiyat tarixining muayyan davrida siyosiy, madaniy ehtiyoj tufayli vujudga keladi. A.A.Reformatskiy feodalizm davridagi tillar haqida so'z yuritarkan, bu davrda turli qabila shevalaridan dialektlar tashkil topganini yozadi.⁸ "Biroq so'zlashuv tili sifatida xizmat qiladigan dialektlar bilan birga davlat ehtiyojlari uchun xizmat qiladigan yana qandaydir shevalardan baland turadigan tilga zarurat tug'ildi. Bu cherkov va cherkov targ'iboti, umumiy qonun chiqarish, fan, adabiyot, umuman, savodlilik va kitobxonlik bilan bog'liq barcha ehtiyojlar uchun zarur edi".⁹

Ammo feodalizmning dastlabki davrida xalqlarning adabiy tili milliy til asosida shakllanmagan. "G'arb va Sharq xalqlari adabiy tili rivojlanishining umumiy qonuniyatlari orasida feodalizmning milliy adabiy tillar shakllanishidan oldingi davriga xos muhim bir qonuniyat ko'zga tashlanadi, bu yozma adabiy til sifatida o'z tilidan emas, begona tildan foydalanishdir. Bu davrda adabiy til va xalq chegarasi bir-

¹ Исаченко А.В. К вопросу о периодизации истории русского языка. Вопросы теории и истории языка (сборник в честь проф. Б.А.Ларина). Ленинград, 1963, с. 149 – 158.

² Гухман М.М. Shu manba.

³ Гухман М.М. Shu manba.

⁴ Гухман М.М. Shu manba.

⁵ Гухман М.М. Shu manba.

⁶ Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования древнерусского литературного языка. Москва, 1958, с. 39.

⁷ Гухман М.М. Shu manba. 507 с.

⁸ Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, "Просвещение", 1967, с. 505.

⁹ Реформатский А.А. То же, с. 507.

biriga mos tushmaydi. Eroniy va turkiy xalqlarda uzoq vaqt davomida mumtoz arab tili; yapon va koreyslarda mumtoz xitoy tili; german va g'arbiy slavyan xalqlarida lotin tili; janubiy va sharqiy slavyanlarda eski slavyan, qadimgi bolgar tili xizmat qilgan".¹ Bu davrda xalqlarning o'z tili asosida shakllangan adabiy tili, ya'ni xalq adabiy tili folklor namunalarida og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lgan.

Adabiy til shakllanishining keyingi bosqichi milliy adabiy tilning vujudga kelishidir. Milliy tillarning shakllanishi jarayonida tilning mavjudlik shakllari tuzilishida sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bu o'zgarishlarning umumiy yo'nalishi shu xalqning asosiy, hamma tomonidan tan olingan aloqa shakli sifatida yagona ko'p vazifali me'yorlashtirilgan adabiy tilning shakllanishi bilan bog'liq. Rivojlangan milliy tillar vujudga kelgan davrda adabiy tilning bu turi asta-sekin tilning boshqa mavjudlik shakllarini siqib chiqaradi, ularning ijtimoiy ahamiyatini pasaytiradi va umummilliy normaning ifodachisi, milliy til mavjudligining oliy shakliga, lisoniy aloqaning universal vositasiga aylanadi.²

Millat vujudga kelgan davrdagina adabiy til unda hali millat vujudga kelishidan oldingi davrda, mavjud bo'lgan imkoniyatlar – ko'pvalentlik va uslubiy xilma-xillik, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik, dialektlardan yuqori turish xususiyatini to'liq ro'yobga chiqaradi: ko'pvalentlik rivojlanib tilning mulototning barcha sohasida qo'llanishiga aylanadi, uslublar tizimi bundan buyon adabiy so'zlashuv uslubini ham o'z ichiga oladi, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik kodifikatsiyalangan me'yorlar tizimiga aylanadi, shevalardan yuqori turish xususiyati yagona, hududiy bog'lanmagan me'yorning umummajburiyligi shaklini oladi. Shunga ko'ra, milliy adabiy til adabiy tilning eng rivojlangan ko'rinishidir.³ Turli xalqning milliy adabiy tili jamiyatda turli mavqeyini egallagan.

Uzoq davom etgan yozma an'anaga ega bo'lgan xalqlarda milliy adabiy til belgilarining hosil bo'lishi hali millat vujudga kelishidan oldin sodir bo'la boshlagan. Yangi sifatga ega bo'lishning dastlabki bosqichi ushbu xalq adabiy tilining yagona va yaxlit adabiy til mavqeyini egallashi bo'ldi. Bu jarayon ikki yo'nalishda kechdi. Birinchisi – yozma adabiy tilning begona til (G'arbiy Yevropa mamlakatlarida lotin tili, Rossiya, Serbiya, Bolgariyada eski slavyan tili, Chexoslovakiyada lotin va nemis tili, Norvegiyada dat tili asosidagi yozma adabiy til) asosida ekanligidan iborat zo'ravonlikni yengib o'tishi, shuningdek, o'z eski yozma tilini siqib chiqarish (Xitoy, Yaponiya, Armaniston, Gruziya, Tojikiston, O'zbekiston, qisman Arab sharqi mamlakatlarida shunday bo'ldi). Ikkinchi yo'nalishi – hududiy xilma-xillikni bartaraf etish, bu avval adabiy tilning o'zining kitobiy yozma shakliga, so'ng xalq so'zlashuv shakllariga taalluqli bo'ldi. Ikkala jarayon ham milliy o'zlikni anglashning uyg'onishi bilan bog'liq.⁴

Milliy tillar tarixining turli davrida adabiy tilning universal aloqa vositasi mavqeyini egallash darajasi turlicha, adabiy tilning bu turining shakllanish sur'ati esa turli millat tarixida bir xil emas.⁵ Bir tomondan, Norvegiyadagi, boshqa tomondan, arab mamlakatlaridagi tilga oid vaziyatni ko'rib chiqish, hatto rivojlangan milliy madaniyat sharoitida ham adabiy til milliy adabiy tilning tipologik tavsifiga kiritilgan farqlovchi belgilar majmuyiga ega bo'lmasligi mumkinligini ko'rsatadi. Norvegiyada yagona umummajburiy adabiy til yo'q; qator me'yorlashtiruvchi qarorlar, ularni yaqinlashtirish uchun bir necha marta o'tkazilgan imlo islohotlariga qaramay, ikki adabiy tilning mavjudligi davom etmoqda. Arab mamlakatlarida arab tilining ikki funksional turi borligi haqida gapirishga to'g'ri keladi, binobarin, polivalentlik kabi belgini arab tiliga nisbatan qo'llab bo'lmaydi.⁶

Milliy adabiy tilning polivalentligi uning davlat boshqaruvi, ish yuritish sohasida, ba'zan esa fan va universitet ta'limi sohasida qo'llanmasligi tufayli buzilganda andozadagi sxemaning boshqacha ko'rinishlari yuzaga keladi. Bunday holat etnik tarkibi turlicha bo'lgan davlatlarda saqlanib qoladi. Bunday davlatlarga bir nechta adabiy til mavjud bo'lib, ulardan faqat bittasi milliy adabiy til ijtimoiy vazifalarining butun majmuiga ega bo'ladi.⁷ Jumladan, Indoneziyada bir nechta adabiy til amalda bo'lib, ularda gazeta va jurnallar chiqariladi, sud jarayonlari, maktab ta'limi olib boriladi. Biroq umumdavlat tili faqat indonez tili hisoblanadi. Shunday qilib, adabiy til qo'llanadigan ijtimoiy sohalarda o'ziga xos ikki tillilik vujudga keladi, chunki adabiy tilning vazifalari ikkita turli adabiy tilga taqsimlab qo'yilgan.⁸

¹ Энциклопедический словарь юного филолога. Москва, "Педагогика", 1984, с. 156.

² Гухман М.М. Shu manba. 532 с.

³ Гухман М.М. Shu manba. 533 – 534 с.

⁴ Гухман М.М. Shu manba. 534-бет.

⁵ Гухман М.М. Shu manba. 532-бет.

⁶ Гухман М.М. Shu manba. 538-бет.

⁷ Гухман М.М. Shu manba. 539 – 540-бетлар.

⁸ Гухман М.М. Shu manba. 540-бет.

Hindistonda bundan ham murakkab vaziyat vujudga kelgan. Hindistonning inglizlar tomonidan bosib olinishidan oldin bu yerda qadimiy yozma me'yorlashtirilgan adabiy til – sanskritdan tashqari, bir nechta mahalliy adabiy til bo'lgan. Uzoq davom etgan ingliz hukmronligi davrida davlat idoralari, ish yuritish, savdo, iqtisod, maktab va universitet tili ingliz tili bo'lib qolgan. Yagona umumiy davlat tili vazifasini begona til bajargan, mahalliy tirik adabiy tillarning qo'llanishi sohasi esa o'ta cheklanib qolgan. Hindiston aholisining aksariyati ingliz tilini bilmaydi. Unda aholining ikki foizga yaqini erkin gaplashadi.¹

Shuning uchun ingliz tilini almashtirish zarurligi XX asr boshidayoq anglab yetiladi va milliy ozodlik harakatining asosiy shiorlaridan biriga aylanadi.²

Biroq chet el hukmronligi ag'darib tashlanganidan keyin ham turli adabiy tillarning "huquqi", ya'ni ularning ijtimoiy vazifasi masalasi ilgarigi keskinligini saqlab qoladi. Hindiston Konstitutsiyasida 14 ta eng muhim adabiy til teng huquqli deb tan olingan bo'lsa-da, umumdavlat tili vazifalari ingliz tili o'rniga hindi tiliga beriladi (1965-yildan). Biroq bu qaror turli shtatda qattiq qarshilikka uchraydi, chunki unda boshqa tillarda gaplashuvchi aholining huquqi kamsitilgan deb qaraydilar. Ammo Hindiston kabi ko'p tili davlatda qandaydir umumiy va yagona til juda zarur bo'lganidan hindi tiliga qarshi bo'lganlar yana ingliz tiliga murojaat qiladi: ingliz tili shu munosabat bilan, ikkinchi rasmiy til mavqeyini saqlab qoladi. Bunday vaziyatda "to'la huquqli" milliy til – hindi birdan-bir adabiy til sifatiga ega emas, chunki uning raqobatchilari, bir tomondan, boshqa mahalliy adabiy tillar bo'lsa, boshqa tomondan, begona adabiy til – ingliz tili bo'lib qolgan.³

M.M.Guxman milliy adabiy til bilan bog'liq yana bir holatni tafsiflaydi: "Milliy adabiy til, o'z nomidan ko'rinib turganidek, ushbu adabiy tilning, albatta, ushbu millat bilan bog'liqlikni taqozo qiladi. Biroq adabiy tillar va bu tillarning egasi bo'lgan xalqlarning murakkab rivojlanishi jarayonida ikki millatda bitta adabiy tilning mavjudligi: nemis tilining Germaniya va Avstriyada, ingliz tilining Angliya va Amerikada, ispan tilining Ispaniya va Janubiy Amerikada, portugal tilining Portugaliya va Braziliyada adabiy til vazifasini bajarishi alohida hodisani tashkil etadi".⁴

Xulosa sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

1. Til ijtimoiy-ruhiy hodisa (ruhiy-ijtimoiy xilqat) bo'lib, adabiy til uning tarixiy-madaniy ko'rinishidir. Adabiy til – muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli.

2. Adabiy til termini ikki ma'noda qo'llanishi mumkin: badiiy adabiyot tili va tilning ishlov berilgan shakli ma'nosida. Biroq bu ikki tushuncha, aslo, bir xil emas. Adabiy til, bir tomondan, "badiiy adabiyot tili" tushunchasidan kengroq chunki adabiy til o'z ichiga faqat badiiy adabiyot tilini emas, publitsistika, fan va davlat boshqaruvi tili, rasmiy til va og'zaki so'zga chiqish tili, so'zlashuv nutqi va h.k.ni ham oladi, boshqa tomondan, badiiy adabiyot tili adabiy tildan kengroq tushuncha, chunki badiiy asarga sheva, shahar yarim shevasi elementlari, jargonizmlar kiritilgan bo'lishi mumkin.

3. Adabiy til tarixiy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanadi. Tarixiy rivojlanish davriga ko'ra, adabiy tilning ikki bosqich va ikki xil ko'rinishi mavjud: xalq adabiy tili va millatning adabiy tili (milliy adabiy til).

4. Adabiy tilning o'zgarmas va doimiy, uni tilning boshqa mavjudlik shakllari orasida doim ajratib turadigan va uning o'ziga xosligini hammasidan ko'ra to'liq ifodalaydigan belgisi uchta: ishlov berilganlik, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik (reglamentatsiya). Biroq bu belgilar adabiy tilning faqat milliy til sifatida qo'llangan davriga xos emas. Shuning uchun tilning ishlov berilgan shaklining turli davrdagi ko'rinishini keskin qarama-qarshi qo'yishga asos yo'q.

5. G'arb va Sharq xalqlari adabiy tili rivojlanishining umumiy qonuniyatlari orasida feodalizmning milliy adabiy tillar shakllanishidan oldingi davriga xos muhim bir qonuniyat ko'zga tashlanadi, bu yozma adabiy til sifatida o'z tilidan emas, begona tildan foydalanishdir. Bu davrda xalqlarning o'z tili asosida shakllangan adabiy tili, ya'ni xalq adabiy tili folklor namunalarida og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lgan.

6. Adabiy til shakllanishining keyingi bosqichi milliy adabiy tilning vujudga kelishidir. Rivojlangan milliy tillar vujudga kelgan davrda adabiy tilning bu turi asta-sekin tilning boshqa mavjudlik shaklla-

¹ Гухман М.М. Shu manba.

² Гухман М.М. Shu manba.

³ Гухман М.М. Shu manba.

⁴ Гухман М.М. То же произвед., с. 541.

rini siqib chiqaradi, ularning ijtimoiy ahamiyatini pasaytiradi va umummilliy normaning ifodachisi, milliy til mavjudligining oliy shakliga, lisoniy aloqaning universal vositasiga aylanadi.

7. Turli mamlakatdagi tilga oid vaziyatni ko'rib chiqish, hatto rivojlangan milliy madaniyat sharoitida ham adabiy til milliy adabiy tilning tipologik tavsifiga kiritilgan farqlovchi belgilar majmuiga ega bo'lmasligi mumkinligini ko'rsatadi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi: 1) bir davlatda ikki adabiy tilning mavjudligi (Norvegiya); 2) tilning ikki funksional turi borligi, shu sababli adabiy til polivalentligining cheklanganligi (Arab sharqi davlatlari); 3) bir nechta adabiy til mavjud bo'lib, ulardan faqat bittasi milliy adabiy til ijtimoiy vazifalarining butun majmuyiga ega bo'lishi (Indoneziya); 4) milliy adabiy til bilan birga, begona tilning rasmiy til sifatida qo'llanishi (Hindiston).

8. Adabiy tillar va bu tillarning egasi bo'lgan xalqlarning murakkab rivojlanishi jarayonida ikki millatda bitta adabiy til mavjud bo'lishi ham mumkin.

Karimov Islombek (Farg'ona davlat universiteti tayanch doktranti)
ALISHER NAVOIYNING "MAHBUB UL-QULUB" ASARIDA SINONIM SO'ZLARINING
QO'LLANISHI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari leksikasida so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlaridan sinonim so'zlarning qo'llanishi haqida fikrlar izohlangan. "Mahbub ul-qulub"dagi sinonimlar qatori ikkiga ajratildi: 1. Leksik-semantik sinonimlar. 2. Funksional-semantik sinonimlar. Maqolada o'zbek tili sinonimiyasining barcha ko'rinishlari o'z ifodasini topgan. Asar tilidagi sinonimik paradigmalar fikrni teran anglatish, uslubni muvofiq tarzda shakllantirish imkonini yaratganligi, asar tilidagi sinonimik qatorlar miqdor va sifat jihatdan o'zaro farqlanishi izohlangan. Tadqiqotda so'zlarning o'z ma'nolari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi leksik-semantik sinonim, funksional ma'nolari bilan sinonimik munosabatga kirishuvi funksional-semantik sinonim termini bilan yuritilganligi yoritib berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье разъясняется употребление синонимов в лексиконе великого мыслителя Алишера Навои "Махбуб уль-кулуб" с точки зрения формы и значения. Ряд синонимов в "Махбуб уль-кулуб" делится на два: 1. Лексико-семантические синонимы. 2. Функционально-смысловые синонимы. В статье рассматриваются все аспекты синонимии узбекского языка. Объясняется, что синонимические парадигмы в языке произведения позволяют выразить мысль глубже, соответственно сформировать стиль, синонимические линии в языке произведения различаются по количеству и качеству. В исследовании подчеркивается, что синонимическая связь слов с их значениями именуется лексико-семантической синонимией, а синонимическая связь с функциональными значениями – функционально-семантической синонимией.*

***Annotation.** This article describes the historical – ethno-classification of the lexicon of the great thinker Alisher Navoi's work "Mahbub ul-qulub": ideas about the lexicon of its own layer. "Mahbub ul-qulub" reflects the lexical features of the Uzbek language in the period of ancient Turkic language, Old Turkic language, Old Uzbek literary language and the relation of Turkic words to the ancient Turkic language. The relation of Turkic words to modern Uzbek literary language reached. It is explained that the synonymous paradigms in the language of the work allow to express the idea in depth, to form the style accordingly, the synonymous lines in the language of the work differ in quantity and quality. The study highlights that the synonymous relationship of words with their meanings is referred to as the lexical-semantic synonym and the synonymous relationship with functional meanings is referred to as the functional-semantic synonym.*

***Kalit so'zlar:** sinonim, paradigma, semema, sema, semantika, struktura.*

***Ключевые слова:** синоним, парадигма, семема, сема, семантика, структура.*

***Key words:** synonym, paradigm, sememe, seme, semantics, structure.*

"Mahbub ul-qulub" leksikasining o'ziga xosligini ta'minlovchi lingvistik omillardan biri omonimlar, sinonimik paradigma, antonimlarning maqsadga muvofiq qo'llanishidir. Asar tilining uslubiy o'ziga xosligini ta'minlashda sinonimik paradigmalar muhim o'rin tutadi.

Asar tilida voqelik ifodasi davomida turli so'zlardan, mazmuni batafsil, teran ifodalashda ma'no nozikliklari bilan farqlanuvchi leksik paradigmadan foydalanilgan. Navoiy idroki teran, mulohazakor, sinchkov inson bo'lgan. U so'zlarning ma'no bo'yoqdorligini chuqur anglagan. Muayyan ma'noni ifodalashda sinonimlardan mohirona foydalangan.

Asar tilidagi sinonimik paradigmlar fikrni teran anglatish, uslubni muvofiq tarzda shakllantirish imkonini yaratgan. Asar tilidagi sinonimik qatorlar miqdor va sifat jihatdan o'zaro farqlanadi.

Sinonimik paradigmani hosil qiluvchi har bir semema semalari miqdori va ifoda darajasi bilan farqlanadi. Sinonimiya tilning leksik, frazeologik, grammatik sathlarida kuzatiladi. O'zbek tilining keng ifoda imkoniyatlariga ega ekanligi Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy hamda zamonaviy rus va o'zbek tilshunoslari tomonidan e'tirof etilgan. Navoiy sinonimlarning mohiyatini, ma'no ifodalashdagi nozik farqlarini, badiiy ahamiyatini ilmiy asosda izohlab bergan. O'zbek tilining keng ifoda imkoniyatini ta'minlovchi sinonimlar taraqqiyotini diaxronik planda kuzatish, sinonimlarning tushuncha, fikrni yoritishdagi ahamiyatini belgilashda tarixiy, badiiy asarlar tili muhim o'rin tutadi. Ma'lum davrda yaratilgan yozma yodgorliklar shu davr umumxalq tili leksikasiga oid asosiy jihatlarni aks ettiradi.

XV–XVI asrlar o'zbek adabiy tili leksikasining ko'p ma'nolilik, ma'nodoshlik xususiyatlarini ifodalashda "Mahbub ul-qulub" nodir manba hisoblanadi. Asarda o'zbek tili sinonimiyasining barcha ko'rinishlari o'z ifodasini topgan. Navoiy uchun sinonimlardan foydalanish o'z-o'zicha qimmatga ega bo'lgan maqsad emas, balki u avlodlarga yetkazmoqchi bo'lgan mazmunni to'la, aniq va go'zal ifodalash vositasi edi. "Mahbub ul-qulub"da til boyligi bosh maqsadlarni yuzaga chiqarish yo'lida bir vosita bo'lib xizmat qilgan".¹

"Mahbub ul-qulub"dagi quyidagi sinonimik qatorlar ishtirok etgan: ayb - qusur - nuqson; anva' - muxtalif - har rang - har jins; muhosara - qabal; ov - shikor; osmon - ko'k; ot - ism - nom; sovuq - sard; tabib - hakim; tana - badan - jism - vujud; til - zabon - lafz; un - ovoz - tovush; uruq - xesh; farmon - hukm; cherik - qo'shun - sipoh - lashkar; chin - rost; yayoq - piyoda.²

"Mahbub ul-qulub"da turkiy va o'zlashgan qatlamga oid so'zlar o'zaro sinonimik qatorni hosil qilgan. Turkiy so'z+turkiy so'z: asru - ko'p; yog'iy - yov; ushoq - kichik; yoshun - biq; ilik - qo'l - al; turkiy so'z+forsiy so'z: yel - bod; boshliq - sardor; yafroq - barg; yig'och - daraxt; oshliq - g'alla - don; tup - tuz - hamvor; ko'k - osmon; sovuq - sard; turkiy so'z+arabiy so'z: kengash - maslahat - mashvarat; isitma - harorat; ko'mak - madad (imrod); qabal - muhosara; ona - volida; ko'pincha - aksar; yarash - sulh; turkiy +mo'g'ul: on qol - burang'ar; sol qol - javong'ar; turkiy+mo'g'ul+arab: on qol - burang'ar - maymana; sol qol - juvang'ar - maysara.

Asar tilida faqat o'zlashma so'zlar o'rtasidagi sinonimik paradigmlar ham kuzatildi: forsch+arabcha: nishon - alomat; xizmatkor - mulozim; namoyon - oshkora - zohir; oyin - rasm - odat - dastur; poytaxt - dorul xilofa; mozor - qabr (maqbara); shoh - podshoh - sulton - malik; pushaymon - taassuf - nadomat.

Asar leksikasidagi sinonimik paradigmlar ikki so'zdan (so'l - chap); uch so'zdan (yoruq - charog'on - ravshan); to'rt so'zdan (qo'shun - cherik - sipoh - lashkar); besh so'zdan (qiyin - dushvor - shoqq - mutaazzir - mushkul); olti so'zdan (yog'iy - dushman - a'do - muxolif - g'anim - yov); yetti so'zdan (oxir - avoxir - oyoq - oqibat - poyon - intiho - muntahi - itmom); sakkiz so'zdan (chuchuk - shirin - laziz - laz-zatlik - choshniliq - mazalik - xushmaza - xushta'm); to'qqiz so'zdan (emgak - mashaqqat - azob - ranj - suubat - taab - mehnat - zahmat - riyozat); o'n so'zdan (yuru - o'tlan - yuzlan - ilg'a - bor - azimat qil - tebra - uza - ravon bo'l - mutavajjih bo'l); o'n bir so'zdan (ko'p - qalin - g'alaba - bisyor - kulliy - farovon - vofir - base - beg'oyat - behad - asru); o'n ikki so'zdan (niyat - maqsad - g'araz - maqsud - doiya - muddao - murod - dag'dag'a - orzu - ishtiyoq - umid - kom) iborat. Bulardan uch-besh so'zdan tarkib topgan sinonimik paradigmlar ko'p miqdorni tashkil etadi.

"Mahbub ul-qulub"dagi sinonimlar leksik-semantik jihatdan ikki guruhga ajratilgan: 1. Atash va vazifa semalari bir xil, ifoda semalari har xil bo'lgan so'zlar. 2. Narsa-buyum, belgi, harakat-holatni turlicha darajalab atovchi so'zlar (graduonimlar).

Tadqiqotlarda so'zlarning o'z ma'nolari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi leksik-semantik sinonim, funksional ma'nolari bilan sinonimik munosabatga kirishuvi funksional-semantik sinonim termini bilan yuritilgan. H.Shamsiddinov muayyan narsa-hodisalarni, ularning belgisi, miqdori, holati, harakati va o'zaro munosabatlarini tasviriy usulda, ifoda maqsadiga muvofiq qayta nomlab yoki narsa-hodisaga xoslab ifodalaydigan va alohida so'zga sinonim bo'ladigan tilning so'z va undan katta sath birliklariga nisbatan so'zlarning funksional-semantik sinonimlari (SFSS) terminini istifoda etadi hamda SFSSning ikki guruhini qayd etadi: I. So'z shaklidagi SFSS (metafora, metonimiya, sinekdoxa, ellipsis natijasida juft,

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik. 14-jild, T., "Fan", 1998, 83-bet.

² Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Asarlar. O'n besh jildlik. 13-jild, T., "Badiiy adabiyot" nashriyoti, 1966, 189-bet.

takror soʻzlarning vaziyat va kontekstga bogʻliq holda yuzaga keluvchi maʼnolari orqali shakllangan funksional-semantik sinonimlar). II. Sintaktik birliklar: frazeologizmlar, til birligiga aylangan tayyor ekspressema hisoblangan perifrazalar.¹

“Mahbub ul-qulub”dagi sinonimlar qatori ikkiga ajratildi: 1. Leksik-semantik sinonimlar. 2. Funktsional-semantik sinonimlar.

Leksik-semantik sinonimlar anʼanaviy tarzda qoʻllanib kelayotgan maʼnodosh soʻzlardir. Leksik-semantik sinonimiyaga asoslangan paradigmani tashkil qiluvchi ayrim soʻzlar arxaiklashadi. Davr oʻtishi mobaynida sinonimik paradigma yangi soʻzlar bilan boyib boradi. Leksik-semantik sinonimlar muayyan tushunchani ifodalovchi soʻzlar paradigmasidir. Bunday paradigmani hosil qiluvchi soʻzlar matndan mustaqil holda oʻzaro sinonimik munosabatda boʻladi. Leksik-semantik sinonimlar paradigmasi soʻzlarning genetik asosiga koʻra quyidagicha guruhlandi:

1. Leksik-semantik sinonimiya turkiy soʻzlar oʻrtasida sodir boʻlgan: tuy - sezir: Muhammad Mazid tarxon tuyub shahrdin chiqti. Tuymoq soʻziga sinonim sifatida sezirmoq soʻzi qoʻllangan: Bu muhimni Tanbalga sezirgach, tura olmadilar, xon qoshigʻa qochib keldilar. Sezirmoq boshqa manbalarda uchramaydi.

2. Leksik-semantik sinonimiya turkiy-forscha-tojikcha-arabcha soʻzlar oʻrtasida kuzatiladi: tutqun - asir - bandi; et - goʻsht - lahm: Hazoraning bir semiz loʻk tevasini topib kelturdilar, ani oʻlturub, goʻsh-tidin bir parcha kabob qilduk, ...oncha laziz teva eti hargiz yeyilgan emas edi, baʼzi qoʻy etidin farq qila olmaydilar.

Bobur mazkur sinonimik paradigmadan matn uslubini maqsadga muvofiq shakllantirishda foydalanган. Asarda, asosan, goʻsht, et soʻzlari qoʻllangan. Lahm arabcha birikma va jumlar tarkibida uchraydi: Yana loʻchadur... Maʼkul ul-lahmdur, bisyor laziz eti bordur. Maʼkulullahm «goʻshti yeyiladigan, halol» maʼnosidagi birikmadir. Yet qadimgi turkiy tilda qoʻllangan. Eski oʻzbek adabiy tilida ham faol ishlatilgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida, deyarli, mustaqil qoʻllanmaydi.

Yogʻi-dushman-gʻanim-yot soʻzlari «raqib tomon», «qarama-qarshi subyekt» tushunchalari asosida paradigma hosil qiladi. Bu soʻzlardan yogʻi, dushman, asosan, «raqiblar guruhi»ni anglatgan: Yogʻi qocha berdi, qoʻrgʻondagʻilarni koʻz tuttuk, ish vaqtida yetisha olmadilar, yogʻini tebratgandin soʻng birin-ikkini chopishib kela boshladilar. Oʻzaro raqobat, ziddiyat gʻanim soʻzida kuchliroq ifodalangan: gʻanim qoʻrgʻonda emas edi. Gʻanim soʻzi semalari farqli xususiyatlarda namoyon boʻlgan: a) yakka shaxs tushunchasini bildirgan: Ikkinchi bukim, mening gʻanimim Shayboqxondek purtajriba va koʻp ish koʻrgan va ulugʻ yoshliq kishi edi; b) raqiblar guruhini anglatgan: gʻanim kishisi Xoban kentidin yasab chiqti. Yot «begona», «notanish» maʼnosidagi soʻz, bevosita «raqib» tushunchasini ifodalash bilan birga, taʼkid, kuchaytirish uchun xizmat qilgan: Qandagʻi yot yogʻiy oʻzbek kelib mutasarrif boʻlib edi.

Yot soʻzida soʻzlashuv uslubi xususiyati mavjud: oʻz kishini yotdin farq qilgʻay. Muxolifa. «teskari, qarama-qarshi»... oʻshul manba Ali Doʻst tagʻoyi Andijon qalʼasini muxoliflarga beribtur. Yov soʻzi badiiy uslubga xos: ... va koʻp yovning tanasi mazallat tuprogʻigʻa tushub, fano bodigʻa yiborildi.

3. Leksik-semantik sinonimiya arabcha soʻzlar oʻrtasida kuzatiladi: avlod - nasl: ... balki bu taaddi va tashaddud Xojaning avlodigʻa dagʻi siroyat qildi; Yana bir Boboqul Bobo Alibek edi. Shayx Ali Bahodurning naslidin edi.

4. Leksik-semantik sinonimiya forscha-tojikcha-arabcha soʻzlar oʻrtasida kuzatiladi: asal-shahd: Kobul atrofidagi Koʻhistondagi asal bisyor kelur. Shahdxonalari bordur. Shahdxona «shahd» (asal) olindigan joy».

Xat - nishon - arzadosht - kitobat - sarxat paradigmasi rasmiy yozma maʼlumotlarning turli jihatlari yoritishga xizmat qilgan. Xat arabcha «chiziq», «iz» maʼnosidagi soʻz boʻlib, «yozuv» semasi keyin shakllangan. Shu sema asosida «shaxsning fikr-mulohazalari, istagi, orzu-intilishlari, tilaklari bitilgan matn» tushunchasi yuzaga kelgan. «Mahbub ul-qulub»da «shaxsning fikr-oʻy, daʼvat, talab, xohishni muayyan obyektga yetkazish» tushunchasini ifodalagan: bu navʼ xatlar kelib, mundoq ehtimol bila tilagʻaylar... oʻz ilgim bila xatlar bitib yibordim. Xat «yozuv», «imlo» maʼnosida ham qoʻllangan: ...xat va tasvir va oʻq va paykon va zihgir har nimaga iligi chaspondur.

Bobur tuzgan alifboning «Boburiy xati» tarzida nomlanishi ham xatning «yozuv», «imlo» maʼnosida qoʻllanganini koʻrsatadi. XV–XVI asrlarda qoʻllangan xat chiqar, xatti amon (xatti amoni), xat bor xat, xatti isteʼmolat, xatti najot, xatti ozodlik, xatti gʻubor birikmalarida xat soʻzining «hukm», «dalolat-

¹ Rasulov R., Moʻyidinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004, 121 – 132-betlar.

noma», «izchil», «tizimli», «da'vatnoma», «tasdiqnoma», «ma'lumotnoma», «chiroyli yozuv» semalari namoyon bo'lgan. Eski turkiy tilda xat «husnixat»; «xat», «hujjat» ma'nolarida qo'llangan.

Sarxat so'zida xatning «namuna» semasi ifodalangan. Sarxat «yangi husnixat mashq qiluvchi uchun ko'rsatma sifatida muallim tomonidan yozib beriladigan xat namunasi»: Mirzobek tag'oyidin ham Kamrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va «Bobiriy xati» bila bitilgan sarxatlar yiborildi.

Sarxat namunaviy shakldagi husnixat bo'lib, ma'rifiy maqsadga xizmat qilgan. Sarxat milliy kalligrafiya taraqqiyoti haqida muayyan tasavvur beradi. Arzadosht arabcha «o'z ahvolini bayon qilish, istak, maqsadni xat orqali bildirish»dir. Arzadosht Navoiy ijodida «ariza tutish», «arz qilish» ma'nolarida ham qo'llangan. Arzadosht – istak maqsad, arzi hol bitilgan maktub: Manga arzadoshti kelib edi... Kitobat arabcha «yozish, ko'chirib yozish»; «xat yozish»; «yozuv»; «xat» ma'nosidagi so'z. «Mahbub ul-qulub» da «maktub» tushunchasini anglatib, yuqoridagi so'zlar bilan paradigma hosil qilgan.¹

Ikkinchi navbat Samarqandni olg'anima Alisherbek tirik edi, menga kitobati ham kelib edi. Kitobat ifodalanayotgan obyektning hajmiga ko'ra, xatdan farqlanadi. Xat va kitobat so'zlarining ketma-ket qo'llanishi ularning ayni bir tushunchani ifodalamasligini ko'rsatadi: xat va kitobatlar tayyor bo'lub, Bayonshayxqa topshurub, ruxsat berildi.

Xat va arzadosht so'zlarining ketma-ket qo'llangani ham mazkur birliklar ifoda semasida ma'lum farq borligini ko'rsatadi: Xatlardan va arzadoshtlardan ul yuzdagi, bu yuzdagi kayfiyat va holat mushaxxas va ma'lum bo'ldi. Nishon forscha-tojikcha «belgi», «alamat» ma'nosidagi so'z bo'lib, «xat, maktub» semalari keyin shakllangan: Ushbu fursatlar Sulton Husayn mirzodin... bir mazmun bila uzundan-uzoq nishonlar keldi, ul nishonlar bu tarixqacha mendadur. Nishon so'zining semantik ko'lamida quyidagi semalar mavjud: 1) «belgi, alamat»; 2) «darak, xabar»; 3) «ramz»; 4) «namuna». Mazkur so'zning «xat», «maktub» ma'nolarida qo'llanishida «xabar» semasi ustun hisoblanadi. Nishon eski turkiy tilda quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1) «belgi», «alamat», «iz»; «ishora», «tamg'a»; 2) «muhr», «hujjatdagi shaxsiy belgi muhri»; «maktub» ma'nosi kuzatilmaydi. «Maktub» ma'nosi, keyinchalik, metonimiya asosida yuzaga kelgan.

«Mahbub ul-qulub» leksikasi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra, shakliy bir xil, ammo turli ma'no ifodalovchi (omonim), bir tushunchani turli uslubda, ma'noviy bo'yoqda, darajalab aks ettiruvchi (sinonim), ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiluvchi (antonim) leksik birliklardan iborat.² Asar matnida eski o'zbek tilidagi omonim, sinonim, antonimlar bilan bir qatorda, muallif uslubiga xos omonimik, sinonimik, antonimik paradigmalar qo'llangan.

Shakurova Nargiza Xamraqulovna (Qarshi davlat universiteti Lingvistika kafedrasida katta o'qituvchisi) “ONA” KONSEPTINING DINIY, ILMIY VA MADANIY TALQINI

Annotatsiya. Maqolada “Ona” konseptining diniy, ilmiy va madaniy talqini, ya'ni “ona” konsepti madaniyat va tarixga tayangan holda, turli xil ma'noga ega ekanligi yoritib berilgan.

Аннотация. Статья представляет собой религиозную, научную и культурологическую интерпретацию понятия «мать», то есть понятие «мать» имеет разные интерпретации в зависимости от культуры и истории.

Annotation. The article is a religious, scientific and cultural interpretation of the concept of “mother”, that is, the concept “mother” has different interpretations depending on culture and history.

Kalit so'zlar: reproduktiv, paradigma, matriarxat, patriarxat, arxitip, fito-morfik antropomorfik.

Ключевые слова: репродуктивная, парадигма, матриархат, патриархат, архетип, фито-морфность антропоморфный.

Key words: reproductive, paradigm, matriarchy, patriarchy, archetype, phito-morphic, autropomorphic.

Zamonaviy ilm-fanda “Ona” tushunchasi vaqt o'tishi bilan turli xil izohlar bilan boyitilgan. “Ona” kategoriyasi ko'plab ilmiy gumanitar paradigmalar doirasida ko'rib chiqilgan, masalan, psixologiya, sotsiologiya, falsafa, mifologiya, genderologiya, tilshunoslik va boshqalar.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida onalik har doim ayolning hayotida muhim o'rin tutgan. Mash-

¹ E.Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi. Nutq madaniyatiga oid masalalar. T., “Fan”, 1971, 22-bet.

² Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., “O'qituvch”, 1991, 54-bet.

hur yozuvchi, faylasuf Simon de Bouarning “Ikkinchi jins” asarida ayollar haqidagi mashhur mulohazalar, qarashlar, ta’limotlar tahlil etilgan. Muallif erkaklarning uzoq tarix davomida mutlaq hukmron jins bo‘lganligini fiziologik, psixologik, ijtimoiy dalillar bilan asoslaydi. Simone de Bouairning yozishicha, ayol faqat ona bo‘lgandan keyingina ayol maqomini oladi, shu bilan bir qatorda, onalik uning hayotida muhim o‘rin egallab, farzandni dunyoga keltirish va insoniyat naslini davom ettirish uning hayotida asosiy rol o‘ynaydi. Bu jarayon tabiiy va reproduktiv hodisa va ayolning muhim vazifasi sifatida qaraladi De Bovuar muammoning sabablarini bunday izohlaydi: “Onalik mavqeyi baland bo‘lgan ilk dehqonchilik davrida ham ayollar yetakchilikni qo‘lga ololmadi, chunki farzand tug‘ish, uni tarbiyalash faoliyat emas, tabiiy jarayon edi”.

Tarixchilar bizga jamiyat rivojlanishining ilk bosqichida kishilik jamoasi matriarxat, ya’ni ona urug‘i ustun bo‘lgan davrda yashagan, deya o‘qdiradi. Ammo insoniyatning bugungi kungacha yetib kelgan qadriyatlari, me’yorlari, axloqiy qoidalari, keyinchalik, erkaklar mutlaqo ustunlikka erishgan paytlarda o‘rnatilgan bois biz u davrdagi hayot tarzi haqida qat’iy bir xulosa chiqara olmaymiz.

Birinchi marta “Ona” tushunchasi gumanitar fanlarning paradigmalarda, xususan, antropologiya va sotsiologiyada qamrab olindi, bunda uning jamiyat va odamlar uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligi masalasi ko‘tarildi. Antropolog va sotsiolog Yoxan Yokub Baxoven qadimgi jamiyatlar afsonalari, ramzlari, dinlarini o‘rganar ekan, yuqorida ta’kidlaganimizdek, patriarxiya ijtimoiy rivojlanishning faqat ikkinchi bosqichi ekanligi va ayollarning hukmronligi va eng asosiysi” onalik” qonuni ustuvor bo‘lganligini tushundi. L.G.Morgan ibtidoiy jamiyatni 2 bosqichga bo‘lgan, birinchi bosqich “ibtidoiy urug‘chilik jamoasi”, ikkinchisini esa “harbiy demokratiya bosqichi” deb ataydi. “Ibtidoiy urug‘chilik jamoasi” fazasi davrida dastlabki jamoa bo‘lib yashash kurtagi paydo boldi. Bu kurtak urug‘ jamoasining tarkib topishiga asos solgan onalar atrofida yuz berdi. Shuning uchun ham urug‘chilik jamoasining bu ilk fazasi – ona urug‘i – matriarxat deb ataldi.

Urug‘chilikning birinchi tadjiriy rivojlanish fazasida ishlab chiqarish munosabatlari to‘laligicha urug‘ manfaatiga mos tushadi, jamoada ishlab chiqarish hukmron. Endi ibtidoiy urug‘chilik jamoasining ikkinchi fazasida ishlab chiqarish munosabatlari asta-sekin urug‘ manfaati doirasidan chiqq boshlaydi. Bunday iltimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar ibtidoiy jamoa xo‘jaligida dehqonchilik va chorvachilikning kelib chiqishi, rivojlanishi bilan, jamoada ortiqcha mahsulotning paydo bo‘lishi va bozor munosabatlarining tarkib topishi bilan bog‘liq edi. Bu jarayonlar, albatta, ishlab chiqarishda erkaklar mehnatiga talabning o‘rtishi va urug‘lararo guruhli nikohning buzilishi va urug‘ jamoasidan tashqarida patriarxal juft oilaning qaror topishi bilan bog‘liq edi. Ibtidoiy urug‘chilik jamoasi zamonida ro‘y bergan bu o‘zgarishlar patriarxal urug‘ jamoasining patriarxal urug‘ jamoasiga o‘z o‘rnini bo‘shatib berishiga olib keldi.

Ammo insoniyatning deyarli barcha miflari, ertaklari, qonunlari, dinlari, ta’limotlari erkaklar hukmron bo‘lgan davrlarda yaratildi. Oqibatda ayollarning erkaklar hayotida tutgan o‘rni ikkiyoqlama ma’no kasb eta boshladi.

Analitik psixologiyasining asoschisi Karl Gustav Yung tomonidan kashf etilgan onaning psixologik arxetip konsepti ko‘plab muammolarni tushuntirishi mumkin.

Karl Yung arxetipni “inson tajribasini aks ettiruvchi odatiy universal takrorlanadigan surat, model yoki tajriba” deb ta’kidlagan. Har bir insoning onasi mavjud, insoniyatning butun hayoti onasi yoki uning o‘rnini bosuvchi insonlar qurshovida o‘tadi. Ona arxetipi inson psixikasiga singdirilgan dastlabki tasvirlardan biridir. Ona g‘amxo‘rliqi, muloyimligi, onalik muhabbati, himoyasi har qanday yorug‘lik, oqilona fikrdan, qonun va tartib-intizomdan ustundir.

“Ona” arxetipi boshqa ko‘plab arxetiplar singari, turli xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Birinchisi inson onasi, buvisi, o‘gay onasi, qaynonasi, so‘ngra esa inson bilan munosabatda bo‘lganhar qanday ayol, masalan enaga, ayol jinsiga mansub boshliq va boshqalar.

Keyingi qatorda esa faqat ko‘chma ma’noda “ona” sifatida qo‘llash mumkin bo‘lganlar. Ushbu toifaga Bibi Maryam, Sofiya ona, Oysha ona kabilar kiradi. Bundan tashqari, turli madaniyatlarda ramziy ma’noda “ona” so‘ziga ko‘chma ma’noda ”jannat, zamin, samo, dengiz, oymomo“ tenglashtiriladi.

Ona arxetipi, ko‘pincha, unumdorlik va hosildorlik bilan ham bog‘liq: bularga unumdor dala, hosildor bo‘g-u rog‘lar, bundan tashqari, himoya, boshpana, oziq-ovqat bilan ta’minlash funksiyasini bajaradigan manbalar bu g‘or, quduq, xarsang tosh va boshqalar kiradi.

Onalik ko‘plab madaniyatlarda turli ma’nolarni o‘z ichiga oladi. Insonni dunyoga keltirish, ona suti bilan boqilishi “ayol” va “ona” ma’nolarini birlashtirdi va turli diniy va madaniy qarashlarda u, ya’ni ayol muqaddas sifatida tasvirlandi. Dunyodagi barcha madaniyatlarda ona obrazi san’at, afsona va dramatur-

giyada markaziy mavzulardan biri bolgan. Shuningdek, diniy bitiklar va afsonalar onalikni yoqori darajaga qo'yadi.

Islom dinida insoniyatning oxirgi Payg'ambari Muhammad alayhissalom ayol nomini ulug'lash, uning sha'nini ko'tarish, xotin-qizlarning huquqini belgilab berishda faqat Islom ummatigagina emas, balki kishilik jamiyatiga ibrat va namuna bo'lib kelyaptilar. U zotdan rivoyat qilingan hadisni bir eslang: "O'z xotiniga mehr-shafqatli bo'lgan kishilar oralaringizdagi eng yaxshi kishilardir". Payg'ambar alayhissalomdan «Nimani yaxshi ko'rasiz?» deb so'rashganida: «Ayolni, xushbo'y narsalarni va namozni», deb javob qaytarganlar. Alloh taolo birinchi ayol – Havvoni erkak, ya'ni Odamning qovurg'asidan yaratgan. Men bu holatdan ham bir ilohiy hikmat tuyaman. Inson tanasini qovurg'asidan ajratib bo'lmaganiday, erkakni ham ayoldan ayirish juda qiyin! Alloh taolo insoniyat sulolasini davom ettirish uchun ayolga onalik baxtini, imkonini bergan. Ayol erkak uchun lazozatli hayot va taskin, osoyishtalik timsoliga aylangan.

Nasroniy, yahudiy va hindlarning diniy qarashlarida onalikni idealizatsiyalashtiriladi. Shunday qilib, nasroniy an'analarida Iso payg'ambariga ham otalik, ham onalik xususiyatlarini tegishli deb hisoblangan. O'rta asrlarda rohiblar Iso payg'ambar haqida ham ota, ham ona deb yozganlar. Anselm Kenterber Isoni ota sifatida boshqaruvchi ona sifatida sevuvchi deb tasvirlagan.

Hindu urf-odatlarida ko'plab ma'budalar mavjud bo'lib, ular turli xil xususiyatlarni ifodalagan (Durga/Kali: kuch-qudratni, Lakshmi: farovonlikni, Sarasvati: bilim-idrokni va boshqalar). Slavyanlar orasida "Mokosh" ma'budasi ONA-YERni ifodalagan. Uning qo'llariga taqdirning muqaddas iplari bo'lib, insoniyatni hayoti va o'limini buyuradi deb hisoblashgan. Bundan tashqari, Mokosh hosildorlik onasi, qishloq xo'jaligi xudosi, mol-mulk va ayol kuchini aks ettiruvchi ma'bud hisoblangan. U knyaz Vladimir Panteoning tepaligida yagona ayol ma'budi sifatida yagona but hisoblanadi.

Arman mifologik manbalari ona ma'budasi Anaitni ijobiy obraz sifatida ishora qiladi, shuningdek, muxabbat va unumdorlik ma'budasi hisoblangan. U "Buyuk ona", "Aql-idrok onasi", "Buyuk malika" deb nomlangan. Aramazda xudosing qizi Ona va donolik ma'budasi Nanie "Buyuk ona" sifatida tan olingan.

Turk mifologiyasida, Oltoy ijodining afsonasi juda ko'p turli xil ma'lumotlarga ega. Ushbu afonaga ko'ra, butun koinotning yaratilishida faqat ikkita mavjudot mavjud. Bu xudolar Ulgen va Erlik. Ulgen yax-hilik timsoli Ulger esa yovuzlik timsoli hisoblangan. Yaratish kuchi Ulgenga ona, Ona, ayol ruh tomonidan berilgan edi. Bundan tashqari, Umay ma'budi to'g'risidagi ma'lumot Go'kturk yozuvlaridan olingan bo'lib, u ayollar, bolalar va tabiatni himoya qiladigan, yerni unumdor qiladigan ma'buda sifatida tasvirlangan. U ona tabiat deb ham yuritilgan.

Yevropa, Afrika va Osiyo diniy mifologiyalar va mahalliy folklorlarida ona ma'budalari yaratuvchi, tarbiyachi sifatida hurmatga sazovor hisoblansa, boshqa tarafdin ular nafaqat himoyachi, balki barbot qiluvchi ma'budlar, deb hisoblanadi.

"Ona" konsepti bola tug'ilishini kutayotgan ayolning muqaddas qiyofasi sifatida shakllangan, bu esa qadimda inson dunyoqarashida yerdan o'nib chiqqan urug' sifatida shakllangan. "Ayol, tug'ilish, yer" semantik triadasi mifologik konseptiga tayangan holda "gen" negizi tashkil topdi. Shu sababli turkiy, hind-yevropa tillarida inson yer, tabiatga ona sifatida qarashi ajablanarli emas: Ona yer, Ona zamin, Ona tabiat. Ushbu g'oya asosida bolaga inson urug'i sifatida qarash va bola o'simlik sifatida o'sadi. Metafora fitomorfik tasnifida "urug' va bola", usimlik va odam"ning arxaik birlashuvi qayd etilgan. Inson olamdan o'tgach, yana o'z ona bag'riga, ya'ni yer bag'riga qaytadi.

Qadimgi davrlarda turli madaniyatlarga mansub insonlar "onalik" tushunchasini o'zlarining oilaviy tajribalariga tayangan holda, yer yuzida bu tushunchaning qanchalik qadr-qimmatga ega ekanligini ta'kidlashgan. "Ona" tushunchasi insoniyat madaniyatining rivojlanishida asosiy kuchga aylandi. Yaratish, oziqlantirish, yetishtirish qo'llab-quvvatlash g'oyalari omon qolishning muhim omillaridan biridir. Onalik tabiati u bilan aloqada bo'lgan insonlarga ma'naviy va ruhiy yordam beradi, masalan, Ona Tabiat (Mother Nature), Vatan (Mother Country), Ona Bilim Yurti (alma mater).

Ona Yer (Mother Nature) – meva, unumdorlik ramzi. "Ona Yer" tushunchasi Yunonistonda paydo bo'lgan. Miloddan avvalgi VII asrda shoir Gezioid bag'ri keng unumdor ona yerni Geya nomi bilan atadi.

Tabiat ona, ayol tushunchasini aks ettiradi. "Ona Tabiat" bu antropomorfik mavjudot, ya'ni "Ona Tabiat" – bu tabiatning har qanday kuchlariga berilgan atama. "Ona Tabiat" tushunchasi hosildorlikni anglatadi Yunoniston qishloq xo'jaligining ma'budasi Demetra kabi. O'z-o'zidan ma'lumki, tabiat ona va ayolga xos bolgan xususiyatga ega, bu har yili o'simliklarning, jonzoatlarning yangilanishi va issiq iqlimi. Tabiatni ingliz, o'zbek, rus, shuningdek, dunyoning boshqa tillarida "ONA" deb atalishi ajablanarli emas, chunki tabiatga yaratuvchanlik xususiyati xosdir. Shu bilan bir qatorda, ONA TABIAT yaratadi

ham, aksincha, barbod qiladi degan tushuncha mavjud bo'lgan, Qurg'oqchilik o'rniga yomg'irli kunlar, ovlari baroridan kelishi maqsadida turli yo'llar bilan ona tabiatning mehrini qozonish kerak, degan tushuncha paydo bo'lgan. Shundan kelib chiqib, unga sajda qilish, qo'rbonlik qilish dini paydo bo'ldi. Buyuk ona tushunchasi Yaqin Sharq madaniyati va dinida keng tarqalgan, keyinchalik esa Yevropa va Osiyo madaniyatiga ham kirib kela boshlagan. Yerning unumdorligining diniy belgisi sifatida u ko'plab nomlar bilan mashhur. Sibilla, oq ma'budi, tabiat ma'budasi, "tug'ilish, sevgi va o'limning ayol ma'budasi", ya'ni uch martabali ma'buda vakili bo'lgan qadimgi Yevropa xudosi Magna Mater (Buyuk Ona) sifatida tanilgan.

Shunday qilib, onalik obrazi turli madaniyatlarda bu himoya va mo'l-ko'llik, bolasini ko'krak suti bilan boqadigan ayol ramzidir. Madonna – bu inson bilim tizimida chuqur ildiz otgan metafora. Onalik metaforasi insonning hayotiga shu qadar chuqur kirib bordiki, onalik xususiyatlarini boshqa obyektlarga qiyoslash paydo bo'ldi.

Turli madaniyatlarda onalik umumiy ma'noda tushuniladi. Qadimgi mifologik tizimlarda mamlakat, mintaqa yoki sinfga qaramasdan, onalik maqtovg'a sazovor va nasl beruvchi jismoniy shaxs hisoblanadi. ONA tushunchasi madaniyat va tarixga tayangan holda turli xil talqinga ega. Ushbu konseptiyani o'rganish tarix madaniyat, afsonalarga tayangan holda olib boriladi. Onalik tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan ramzlar madaniy amaliyotlar dunyoda bir xil va xronologik jihatdan barqaror emas, deb aytish mumkin.

ONA-VATAN. Zamonaviy jamiyatda ona tushunchasi davlat ramzini aks ettiradi. Bu bilan "onaga muhabbat" – "vatanga muhabbat tushunchalari birlashadi". O'zbekistonda vatanparvarlik nutqlarida ONA-VATAN iborasi qo'llaniladi va vatanga sadoqat hissini o'yg'otadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, "ONA" tushunchasi madaniy, ijtimoiy va diniy qarashlarda tabiat, zamin, mamlakat metaforasiga ega bo'lib, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga qaramay, kognitiv uzluksizlikni tasdiqlaydi.

**Pulatova Zamira Abdullayevna (Urganch davlat universiteti; pulatova77@bk.ru)
ATOQLI RUS VA INGLIZ ADIBLARINING ASARLARIDA BOLALIK MAVZUSI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalik mavzusi rus adiblari S.T.Aksakov va L.Tolstoy va ingliz yozuvchilari Ch.Dickens, Rudyard Kipling, Jeymes Barri va Pamela Travers ijodida muhim mavzulardan biri ekanligi ko'rib chiqiladi. O'z qahramonlarining ruhiy holatini o'rganishda rus va ingliz adabiyoti bolalik tasvirlariga ko'proq ahamiyat qaratishgan. Bolalik mavzusi va uning obrazlari, yozuvchilar tomonidan beg'uborlik va poklik davri sifatida olib chiqilgan.

Аннотация. В данной статье тема детства рассматривается как одна из важных тем в творчестве русских писателей С.Т.Аксакова, Л.Н.Толстого и английских писателей Ч.Диккенса, Киплинга, Дж.Барри и Памела Траверса. Русская и английская литература, изучая душевное состояние своих героев, большое внимание уделяла образам детства. Тема детства и его образов рассмотрена писателями как период невинности и чистоты.

Annotation. In this article, the theme of childhood is considered as one of the important themes in the work of Russian writers S.T.Aksakov, L.N.Tolstoy and the English writers Ch.Dickens, Rudyard Kipling, James Barrie and Pamela Travers. Russian and English literature, studying the state of mind of their heroes, paid more attention to the images of childhood. The theme of childhood and its images is considered by writers as a period of innocence and purity.

Kalit so'zlar: bolalik, хотира, tasavvur, xarakter, qahramon, ichki dunyo.

Ключевые слова: детство, память, воображение, характер, герой, внутренний мир.

Key words: childhood, memory, imagination, character, hero, inner world.

Jahon adabiyotidagi bolalik obrazlari vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan, o'tkinchi voqeliklarni hisobga olgan holda talqin etiladigan, lekin mumtoz asarlardagidek nozik va zaif bo'lib qoladigan abadiy mavzulardan biridir. Adabiyotda bolalik obraziga qiziqishning namoyon bo'lishini birinchi marta Ma'rifat davri ijodida ko'rish mumkin. Shunday ekan, Yevropa va rus adabiyotining badiiy asarlarida bolalar obrazining paydo bo'lishida, albatta, ma'rifat davrining hissasi juda katta.

Zamonaviy adabiyot, ko'pincha, o'z qahramonlarining voyaga yetgandagi holatini aniqroq yetkazish uchun ularning bolalik davri tasvirlariga murojat qiladi. Bolalar dunyosini, bolalik хотiralarini badiiy adabiyotda o'rganish butun jamiyatning ruxiy kayfiyatini aks ettiradi va zamonaviy dunyoning axloqiy

qadriyatlarini uning barcha murakkab ko‘rinishlarida yorqin ifodalaydi. O‘z qahramonlarining ruhiy holatini o‘rganishda rus adabiyoti bolalik tasvirlariga ko‘proq ahamiyat qaratdi.

Ushbu maqolada keltirilgan asar qahramonlari bolalardir, lekin ular bolalar muammolarini, umuman, hal qilishmaydi. Bolalar tasvirlari bu asarlarda “dunyoda sodir bo‘layotgan va bolalar dunyosida kattalar dunyosi qonunlariga muvofiq harakat qiladigan yovuzliklarni kattalashtiruvchi shisha” sifatida keltiriladi.¹

Bolalar ko‘zida kattalar munosabatlarining yolg‘onligi va shafqatsizligi shu darajada katta ko‘rinadiki, ularning bu murosasizliklari bolalarni hayratga soladi.

Rus yozuvchisi A.S.Mixaylov shunday deb yozadi: “Rus adabiyoti har doim inson qalbini butunlay gunohga botishdan va uni yo‘q bo‘lib ketishidan qutqarish to‘g‘risida o‘ylagan. Shunday ekan, adabiyotda bolalik xotiralari va xayollariga e‘tibor qaratmagan adibning o‘zi topilmasa kerak. Hali hech bir xira bo‘lmagan, qalbning ilohiy tiniqligi hozirda ma‘naviy himoya va ustozga muhtojdir”.²

Bolalik mavzusi va uning obrazlari, yozuvchilar tomonidan beg‘uborlik va poklik davri sifatida olib chiqilgan. Ularning qalblari shunchalik tozaki, faqat qo‘rqanlaridagina yolg‘on gapirishadi va ulg‘ayganida ularni “o‘rab turgan” axloq me‘yorlarini qabul qilishadi. Bolalikda ular o‘zlarining ijtimoiy mavqeyini o‘ylamasdan tengdoshlari bilan do‘stlasha olishadi, ulg‘aygach, jamiyatda hayotiy qadriyatlariga mos kelmaydigan do‘stlardan uyaladilar.

XVIII–XIX asrlarning taniqli badiiy adabiyoti yozuvchilari o‘z asarlarida bolalar mavzularini yoritishi bizga, bir vaqtning o‘zida, ma‘lum bir davrning madaniy va tarixiy xususiyatlari g‘oyasini tizimlashtirish va bolalik obrazining o‘zgarishini kuzatish imkonini beradi. Bolalik obrazlari XIX asrning atoqli yozuvchilari J.Ostin, Ch.Dikkens, V.Tekkerey, Sh.Bronte, E.Gaskell, J.Eliot, J.Meridit, T.Xardi, S.Batler ijodida namoyon bo‘lgan.

Yozuvchilar hayotning yaxshiligini va uning qadr-qimmatini tushunishni o‘rganish kerak deb hisoblashadi va bu tushunchalar faqat bolalik davrlarida sodir bo‘ladi. S.T.Aksakovning “Nabira Bagrovning bolalik yillari” asarida ana shunday yondashuvni ko‘ramiz. Bu asar adibning bolalik davri, bolalik xotiralari bog‘langan insonlar obrazlari bilan to‘ldirilgan. Aksakov o‘zining birinchi nozik his-tuyg‘ularidan tortib to hayotning to‘liq tuyg‘usigacha bo‘lgan barcha insoniy his-tuyg‘ularga to‘lgan bolalik davridagi xotiralari haqida gapirib beradi.

Lev Tolstoyning “Bolalik” trilogiyasida bolalik mavzusi yangicha yondashuvda yaratilgan. Voqealar bosh qahramon nuqtayi nazaridan hikoya qilinadi. Hikoyada Tolstoy bolalikni hayotdagi eng baxtli davr sifatida ko‘rsatadi va bu davr uning butun hayotiga ta‘sir qiladi. Asarda bolalik obrazlari shu qadar yorqin ochib berilganki, bolalar mavzusining o‘zi ustun bo‘lib, atrofdagi dunyoni bolaning ko‘zi bilan ochadi.

Ingliz adabiyoti olimlarning ta‘kidlashicha, ingliz yozuvchilardan hech biri mamlakat tarixida Charlz Dikkens kabi shon-sharafga ega bo‘lmagan. Dikkens birinchi hikoyadan mashhurlikka erishgan va bu mashhurlik, keyinchalik, yozuvchining qarashlari va ijodi o‘zgargan bo‘lsa ham, uni tark etmadi. Uning zamondoshlari orasida mashhur bo‘lishining siri shundaki, Dikkens Angliya hayotidagi o‘zgarishlarni keskin his qilgan va minglab odamlarning umid va intilishlarini o‘z asarlarida yaqqol ko‘rsata olgan.

Yozuvchi ijodining yetakchi mavzusi bu ezguklik va yovuzlik kurashi bo‘lib, bu uning har bir asarida o‘z aksini topgan. Dikkens jamiyatning bolaga nisbatan munosabati undagi yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurashni susaytiradi deb hisobalagan. Shuning uchun uning ijodida bolalik mavzusi asosiy mavzulardan biridir. Dikkens ijodida bolalik mavzusi yozuvchi ijodining insonparvarlik yo‘nalishini ochib beradi, ezgulik va adolatni ulug‘laydi, jamiyatning bolalarga nisbatan loqaydligini qoralaydi.

Yozuvchi tomonidan yaratilgan Oliver Twist, Nikolas Niklbi, Nelli Trent, Pol va Florensiya Dombi, Emmi Dorrit va boshqa ko‘plab obrazlar bolalik davrining jahon tarixiga abadiy kirgan obrazlardir. Ushbu personajlar o‘zlarining realizmi, taniqliligi, shu bilan birga, ta‘sirchanligi, samimiyligi va lirikligi, ba‘zan esa komik tafsilotlari bilan kitobxonni hayratda qoldiradi. A.Sveyg “Dikkens” maqolasida o‘z qahramonini shunday tavsiflashi bejiz emas: ...Dikkensning o‘zi ham bolaligidagi quvonch va qayg‘ularni hech kimga o‘xshamagan holda abadiylashtirgan yozuvchidir”.³

¹ Лакшин В. Увеличительное стекло зла. “Иностранная литература”, 1970, № 12, с. 262 – 265.

² Михайлов А.С. Художественная концепция детства в русской литературе конца XIX – начала XX. М., “Академия”, 2010.

³ Цвейг А. Диккенс. Тайна Чарльза Диккенса. М., “Книжная палата”, 1990, с. 243 – 263.

“Oliver Twistning sarguzashtlari” romani yo‘zuvchining birinchi romani“ bo‘lib, Dikkens qayta va qayta murojaat qilgan janrlardan biridir. Uning asarlarda o‘xshashliklar ko‘p: ota-onasi tashlab ketgan bola, meros ilinjida bolaning himoyasizligidan foydalanvoqchi bo‘lgan qarindoshlarning ta‘qibi va asar oxirida baxtli yakun. Dikkensning deyarli barcha romanlari baxtli yakun bilan yakunlanadi, va aynan shu sababli muallif hayoti davomida va vafotidan keyin ham ko‘p qoralangan. Ammo “baxtli yakun” yo‘zuvchi falsafasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. U inson hayotida adabiyot kuchli tarbiyaviy ahamiyatga ega va inson ongiga shu qadar tez ta‘sir qiladiki, baxtli yakun ertanggi kunga umid bag‘ishlaydi va hayotdan quvonch olib yashashga undaydi deb hisoblagan.

Ammo realist yozuvchi sifatida Dikkens hayotda “baxtli yakunlar” har doim ham sodir bo‘lmagani ko‘rdi, u qahramonning moddiy mukofoti muammosiga munosabatini o‘zgartirib, ma‘lum bir moddiy darajaga erishish insonni baxtli qila olmasligini ko‘rsatdi.

Bolalar va ularning xarakterini tushunish va tasvirlashdagi evolutsiyani butun bir asar davomida kuzatish mumkin. Bosh qahramonlar – bolalar xarakterida yozuvchining diqqati vaqtini yaratadigan va shakllantiruvchi narsaga emas, balki u allaqachon mavjud bo‘lgan, ammo ma‘lum lahzagacha yashiringan narsani ochib berishga qaratilgan, shuning uchun ham qahramonlarga vaqt va o‘zgaruvchan sharoit sabab hech qanday ta‘sir ko‘rsatilmaganga o‘xshaydi. Ularning asl va o‘zgarimas mehribonligi shundandir.¹

Ingliz yozuvchisi Rudyard Kipling bolalarga, insoniy fazilat va kamchiliklarga ega bo‘lgan yovvoyi hayvonlar bilan o‘rab olingan va ular bilan do‘stlasha olgan o‘rmonning betakror o‘g‘li, qo‘rqmas bola Mauglini tanitdi. Asar bolalar va kattalar orasida tezda mashhurlik va e‘tirofga sazovor bo‘ldi.

Yana bir ingliz yozuvchisi Jeysms Barri kata bo‘lishni istamaydigan uchuvchi bola Piter Panni yaratdi. “Piter Pan va Vendi” (1906) Jeysms Barriga shuhrat keltirdi. Barrining yosh kitobxonlar orasida mashhur bo‘lgan ikkinchi kitobi “Kensington bog‘larida Piter Pan” deb nomlangan.

Angliyalik yozuvchi Pamela Travers (1906–1996) nafaqat adolatli va aqlli o‘qituvchi, balki o‘z farzandlarini yaxshi biladigan sehrGAR Meri Poppins obrazini yaratdi. “Meri Poppins” asari nashrdan chiqqanidan so‘ng u bolalarning sevimli qahramonlaridan biriga aylandi. Keyinchalik, “Meri Poppins qaytib keladi”, “Meri Poppins parkda”, “Meri Poppins eshikni ochadi” kitoblari nashr etildi.

XX asr oxiri – XXI asr boshlari bolalar adabiyotining bosh qahramoni ingliz tili o‘qituvchisi Joan K. Rouling tomonidan yaratilgan sehrGAR bola Garri Potter edi. Do‘stlik, nafrat, yaxshilik va yovuzlik haqida hikoya qiluvchi Garri Potter va falsafa toshi kitobi 1977-yilda nashrdan chiqdi. Keyinchalik, bosh qahramon Garri Potter ishtirok qilgan oltita fantastik janrdagi kitoblari chop qilindi.

Ingliz va rus badiiy adabiyotida bolalik obrazi alohida o‘rin tutadi. Bolalik tasviri umumlashtirilgan tushuncha sifatida ishlaydi va bolalar dunyosi, muhiti, qiyofasi va tipologiyasini o‘z ichiga oladi. Klassik rus va ingliz adabiyoti bolalik mavzusini falsafiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqadi.

Yer yuzidagi eng sof, eng samimiy va eng beg‘ubor insonlar – bu bolalar. Kattalar bolalardagi bu oliyjanob hislatlarni o‘zlarida mujassam qilishlari va bir-birlari bilan samimiy bo‘lishlari, bir-biriga ishonishlari kerak. Har bir davrning mashhur ingliz va rus yozuvchilari o‘z asarlarida aynan shu narsani aytmoqchi edilar.

**Аннаева Назокат Ражапбаевна (Урганч Давлат университети мустақил изланувчиси;
annayeva_n@mail.ru)**

ГЕНДЕР ИДЕНТИФИКАЦИЯСИ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

***Аннотация.** Ушбу мақолада жамиятдаги идеал аёл ёки эркакнинг қиёфаси унинг миллий анъаналари, маданияти, тарихи, дини, миллий менталитети билан белгиланиши кўрсатилади. Гендер – эркак ва аёлнинг маънавий дунёси, амалда, ахлоқ асосида амалга оширилиши ҳамда идентификация тушунчаси, таҳлил қилинади. Гендер деганда эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий жиҳати тушунилиши ва у ҳаётнинг барча жабҳаларида намоён бўлиши, гендер тенглиги стратегияси каби масалалар таҳлил этилади.*

***Аннотация.** В данной статье показано, что образ идеальной женщины или мужчины в обществе определяется ее национальными традициями, культурой, историей, религией, национальным менталитетом. Гендер – внутренний мир мужчины и женщины, на практике, его реализация на основе этики, а также концепция идентификации. Гендер относится к пониманию соци-*

¹ <http://www.dissercat.com/content/tipologiya-detskogo-kharaktera-v-tvorchestve-charlza-dikkensa>

ального аспекта отношений между мужчиной и женщиной и его проявлению во всех аспектах жизни, анализу таких вопросов, как стратегия гендерного равенства.

Annotation. In this article, it is shown that the image of an ideal woman or man in society is determined by her national traditions, culture, history, religion, national mentality. Gender - the domestic world of men and women, in practice, its implementation on the basis of ethics, as well as the concept of identification, is analyzed. Gender refers to the understanding of the social aspect of the relationship between a man and a woman and its manifestation in all aspects of life, the analysis of issues such as the strategy of gender equality.

Калим сўзлар: хотин-қизлар, гендер тенглиги тамойили, гендер – жинснинг маданий ниқоби, жинс, талаба-қизларнинг ижтимоий фаоллиги, гендер ёндашув, гендер идентификацияси, аёлнинг оғир юки, оилада психологик тенглик, аёл идрок, муносабат ва қобилият, фикр тенглиги, тенглик, ўзбек менталитети, анъаналар.

Ключевые слова: женщины, принцип гендерного равенства, гендер – культурная маска пола, гендер, социальная активность студентов, гендерный подход, гендерная идентификация, тяжесть женщины, психологическое равенство в семье, женское восприятие, установки и способности, равенство мысль, равенство, узбекский менталитет, традиции.

Keywords: women, the principle of gender equality, gender – the cultural mask of gender, gender, social activism of students, gender approach, gender identification, the heavy burden of women, psychological equality in the family, women's perception, attitudes and abilities, equality of thought, equality, Uzbek mentality, traditions.

Жамиятдаги идеал аёл ёки эркакнинг қиёфаси унинг миллий анъаналари: маданияти, тарихи, дини, миллий менталитети билан белгиланади. Ташқи кўриниш, ёзиш услуби, овоз идентификациянинг таркибий қисмларидир. Жинс ўзаро таъсир билан белгиланади. Гендер – эркак ва аёлнинг маиший дунёси, амалда, ахлоқ асосида амалга оширилади; у инкор этиб бўлмайдиган ижтимоий тузумнинг тизимли хусусияти онг таркибида доимо қайта тикланади.

Мамлакатимизда бу борадаги ишлар қувонарли. Айниқса, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун”¹ муносиб шарт-шароит яратилаётганлиги эътиборга моликдир. Агар шахс идентификацияси шахс ҳаётининг мазмунини ўзга инсонларнинг ҳаёт мазмуни билан қиёслаш механизми бўлса, демак, идентификация бу айнан ўша механизмниг ҳаракатланишидир. Идентификация феноменини ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, ушбу ҳодиса мураккаб таҳлилларни талаб этувчи жуда кўплаб психо-ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқлидир. Шу боисдан ушбу феноменни мавжуд назарий тушунчаларини янада чуқурроқ таҳлил қилиш талаб этилади.²

“Гендер” тушунчаси, дастлаб, филология фанига тегишли бўлган. Бу тушунча бир неча асрлардан бери мавжуд. Инглиз тилида бу эркак ёки аёлни билдиради. 1958 йилда Лос-Анжелесдаги Калифорния университетига транссексуализмни ўрганиш маркази сифатида очилди. 1963 йилда психоаналист Роберт Столлер “гендер идентификатори” тушунчасини киритди. Гендер ўзига ҳослиги тушунчаси биологик ва маданий бўлимлардан иборат эди: жинс биологик (генлар, гормонлар, асаб тизими, морфология) маданий жиҳатдан: психологик, ижтимоий фарқлар. Шу нуқтаи назардан, Столлернинг 1968 йилда чоп этилган “Пол ва Гендер” китоби муҳим аҳамиятга эга. Шундан сўнг бу тушунча кенг тарқалиб, кенг қўлланила бошлади. Концепциянинг кенг қўлланилиши феминизмни келтириб чиқарди. Турли жамиятларда аёллар эркакларнинг ҳукмронлигидан норози бўлиб чиққанлар.

МДХ мамлакатларида бу тушунча 1992 йилдан бери қўлланила бошлади. Бу ҳақда биринчи марта “Аёллар ва ижтимоий сиёсат” тўпламида тилга олинган. Мамлакатда таълим барча учун мезонларга мувофиқ кенгайтирилган. Келинг, ушбу концепциянинг таърифларидан бошлайлик, яъни, ҳозирги вақтда “гендер” тушунчасига қуйидагича таъриф берилган:

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2016, 56-бет.

² Маратов Т.Ф. Шахс идентификацияси ижтимоий-психологик феномен сифатида//ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. 848-бет.

Гендер ижтимоий таркиби;
Гендер – ижтимоий институт;
Гендер доминант алоқа тизими сифатида;
Гендер мафкуравий тизими;

Гендер тушунчасида асосий таянч нуқта бўлиб, икки тушунча яъни, “жинс” ва “гендер” тушунчалари ўртасидаги фарқ тушунилади. Айрим ҳолларда ушбу тоифалар (жинс – эркак, аёл; ва гендер – маскулин, фемин) бир хил мазмундаги тушунчалар сифатида акс эттирилади.¹

Гендер деганда эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий жиҳати тушунилади ва у ҳаётнинг барча жабҳаларида намоён бўлади. Гендер тенглиги стратегияси, биринчи навбатда, эркаклар ва аёллар ўртасидаги тенгликка эришиш учун давлат ва жамиятнинг самарали ҳамкорлигига қаратилган қонунни ифодалайди. Айтиш пайтда фуқаролик жамияти томонидан миллий гендер сиёсатини амалга ошириш, ҳаётнинг барча жабҳаларида гендер тенглигига эришиш механизмини яратиш борасида фаол ишлар олиб борилмоқда.

Хотин-қизлар масаласининг мазмун-моҳияти гендер тенглиги тамойилини амалга оширишдан иборат. Биринчидан, тенглик жамиятдаги бир хил ижтимоий вазиятдир. Яна бир муҳим категория – “тенглик” фалсафий-ижтимоий тушунчаси бўлиб, жамиятда эркаклар қатори аёлларнинг ҳам ҳаётнинг барча жабҳаларида иштирок этишини назарда тутди.

Гендер табиатан белгиланмаган, ижтимоий ҳодисалар ато этган хусусиятлар йиғиндиси. Гендер – жинснинг маданий ниқоби, бизнинг ўз ижтимоий-маданий тасаввурларимиз доирасидаги жинс ҳақидаги қарашларимиз. Бунинг устига, жинс фақат гендер демакдир, яъни унинг ижтимоийлаштирилиши натижасида жинсни ташкил этган нарсасидир. Ҳозирги замон жамиятида талаба-қизларнинг ижтимоий фаоллигини белгилаш, аниқлаш ва ривожлантириш гендер ёндашув асосидаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, гуманитар муносабатлар асосида ўрганилади.²

Гендер идентификацияси талаблари нафақат аёллар, балки бошқа оила аъзоларининг ҳам тенг ҳуқуқлилигини таъминлайди, оиладаги зўравонликнинг олдини олишга хизмат қилади. Таъкидлаш жоизки, хотин-қизлар қайси соҳада ишламасин, ўша соҳада нафақат обрў-эътибор, балки масъулият ҳам ортиб бормоқда. Ҳар бир иш қийин ва қизиқарли, муваффақиятли ва самарали. Яхши нарсалар содир бўлиши мумкин. Хусусан, биринчи марта Ўзбекистон оилаларида оила бошлиғи, асосан, эркак киши бўлади. Аёл бошлиқ оилалар кам учрайди. Баъзи оилаларда аёл оила бюджетини бошқаради, бўш вақтини ташкил қилади, энага вазифасини бажаради. Бу ҳолат нормал эмас. Аёлнинг оғир юки кўтарилиб, тарбияда қанча уринмасин, отасининг ўрнини боса олмайди, оилада психологик тенглик бузилади. Кўпгина оилаларда эр ҳам, хотин ҳам худди шундай қилишади. Бундай тенгликка эришиш учун аёл идрок, муносабат ва қобилият жиҳатидан эрига тенг бўлиши керак. Фикр тенглигига ҳеч ким қарши эмас, лекин тенглик ўзбек менталитети анъаналарига мос бўлиши керак. Гендер тенглигини жорий қилиш нуқтаи назаридан, таълимдаги ижобий силжишларни алоҳида таъкидлаш керак. Яъни, 2017 йилдан бошлаб аксарият олий ўқув юрларида турли мутахассисликлар бўйича сиртқи бўлимлар фаолияти тикланди. Таълимнинг ушбу шакли ёш аёлларга болаларни парвариш қилиш ва бошқа оилавий мажбуриятларни бажаришга ҳалал қилмасдан олий маълумот олиш имкониятини беради.³

Инсониятни янги шаклланиш сари йўналтириш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Шу муносабат билан, гендер таълимининг аҳамияти ортиб бормоқда. Хотин-қизлар масаласи жамиятда хотин-қизларнинг мавқеига эътибор қаратиш, ҳаётнинг барча жабҳаларида эркак ва аёл тенглигига эришиш, миллий ва этник муаммоларни ҳал этиш, сиёсий, ижтимоий қарама-қаршилик ва зиддиятларни бартараф этишдан иборат. XIX аср охири – XX аср бошларида жадид мутафаккирлари хотин-қизлар ҳаракатини эркаклар билан тенг равишда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларга эга бўлиш муаммосининг ечими сифатида қараганлар. Шу боисдан ҳам аёллар ҳаракати турли ижтимоий гуруҳларнинг маънавий кадриятлар ва меъёрларга, сиёсий мақсад ва мақсадларга эга бўлган биргаликдаги саъй-ҳаракатлари эканлиги алоҳида аҳамият касб этган. Ривоятларда оловни кашф этганлар эркаклар тимсолида учрайди. Аёллар оловнинг хусусиятларини ўрганиш,

¹ Большой толковый социологический словарь. Т.2, Москва, «АСТ», 1999, с. 346.

² Қурбонова Г., Абдуллаева З. Гендер ёндашув асосида талабақизларнинг ижтимоий фаоллигини ривожлантириш назарияси. “Замонавий таълим”/“Современное образование”, 2014, 6, 39-бет.

³ Фуломжонов О.Р. Жамият тараққиётининг янги босқичида гендер тенгликни таъминлашнинг ижтимоий аҳамияти //«SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal. Volume 1, ISSUE: 4, 239-бет.

уни турмушда қўллаш, уйни иситиш, овқат тайёрлаш каби заруратларни бажарганлари ҳақида ҳикоя қилинади. Кийим-кечак ва оёқ кийимларини ҳам аёллар кашф этишган.¹

Тадқиқотчилар бизнинг гендер таълимимизнинг заиф томонларини таъкидлайдилар:

–услубий плюрализм (ноаниқлик ва ноаниқлик). Гендер деганда: аёлларнинг тарихдаги роли, камситиш, гендер тенгсизлиги;

–ташкilotнинг ноаниқлиги, яъни гендер тадқиқотларини қандай ташкил этиш (марказ ичида ёки кафедрада ёки магистратура йўналишида) алоҳида масала. Бироқ марказдан бошланиши ҳақиқат.

Бу эса уни молиялаштириш масаласини кўтаради. Айрим олимлар ва ўқитувчилар этишмайди. Америкалик олим К.Стипсон уни беш турга ажратади. Асосчилар гендер масалалари бўйича дастлабки шарҳловчилардир. Аёллар ҳаракатидан мафкурачилар. Радикаллар, яъни сиёсат билан боғланганлар.

Жинс масаласидан кейин тадқиқотга жалб қилинганлар. Ўзининг ўқитувчилик фаолияти учун зарур ва қизиқарли деб ҳисоблаганлар. АҚШда бу масала 1970 йилда Сан-Дийего университетида инсоният жамиятидаги меҳнат тақсимоли натижасида ёки бошқа кўплаб омиллар таъсирида маданий анъаналар, урф-одатлар, қонунлар ва ҳоказолар томонидан қаттиқ назорат қилинади. Ўйнаш қобилятига эга бўлган генлар жинсий алоқадан кўра барқарор эмас. Бунинг учун бизда яхши сабаблар бор.

Гендер – бу одамларнинг ўзаро таъсири натижасида яратилган сунъий тузилма. Шундай қилиб, у йўқолиши ёки худди шу тарзда ўзгариши мумкин бўлган анъанавий конструкциядир. Бу ерда гап тарихимизда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган генлар тўплами ҳақида бормоқда. Ҳатто ҳар бир давлат бу тушунчани ўзига хос тарзда тушунади ва қабул қилади. Ўқитувчилар бу масалага алоҳида эътибор беришлари керак. Ҳар бир жинс ўзининг генетик тузилиши орқали бир хил масалага келади. Мисол учун, 2002 йил 26 августдан 4 сентябргача Ёханнесбургда бўлиб ўтган саммитда Аёллар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ташкилоти “ифлословчи” жавобгарликка тортилиши ва буни ўз ихтиёри билан бажариши керак деган қарорга келди. Эрақлар гуруҳи бунинг учун пул тўлашлари кераклигини айтди. Ушбу саммит муваффақиятсизликка учраган сабаблар қуйидагилар:

–ҳарбий бюджетнинг ижтимоий йўналтирилганлиги ва демилитаризация учун жавобгарликнинг йўқлиги;

–ихтиёрий корпоратив жавобгарлик.

Жаҳон банки, ЖСТга гендер талабларининг йўқлиги қонидани амалга оширишда иштирок етувчи томонларнинг назорат механизмидан йўқлиги ва бошқалар. Ҳаммаси тенгсизликнинг тури ва тарихига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси хотин-қизларга нисбатан зўравонликнинг барча шакллари ва кўринишларига қарши курашни назарда тутадиган бир қатор халқаро шартномаларни ратификация қилган. Булар хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва бошқа халқаро-ҳуқуқий актлардир. Табиийки, оиладаги зўравонликнинг олдини олиш учун фақат халқаро миқёсдаги ҳуқуқий талабларнинг белгиланиши етарли эмас. Бу масаланинг ечими кўп жиҳатдан қонунчилик даражасида мустаҳкамланган самарали ҳуқуқни қўллаш фаолиятига боғлиқ.²

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тенгсизлик деганда биз аёллар тенгсизлиги масаласини кўтарамиз. Аёлларнинг ҳолати бутун дунёда фарқ қилади. Тарихий ҳаётимизда ўзбек халқида аёлларнинг тенгсизлиги никоҳ ва муҳаббат туйғуларига боғлиқ. Ушбу муносабатда “Кучли”нинг кучсизларга қарши куч ишлатиши тенгсизлик синфий адолатсизлик ва ирқчилик билан боғлиқ. Тенгсизлик, айниқса, аёллар орасида кенг тарқалган. Аёлнинг асосий вазифаси оилада, шунинг учун у турмушга чиқади ва репродуктив ролга эга. Шу билан бирга, мамлакат анъаналари унга мослаштирилган. Синфлар тенгсизлиги куни ҳамон кўриниб турибди. Албатта, жамиятимизни синфсиз

¹ Холматова М. Жамиятда аёлларнинг ўрни (тарихий-фалсафий таҳлил). Экология ва аёл. Фарғона, 2001, 109–110-бетлар.

² Абдурахманова Ж.Н. Замонавий жамиятда гендер тенглиги таъминлаш – устувор вазифа сифатида.// ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2|ISSUE9|2021 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor 2020-21: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-9-400-406, 404-бет.

жамият деб ҳисобласак ҳам, амалда айрим гуруҳлар мавжудлигини инкор эта олмаймиз. Тарихий далиллар шуни кўрсатадики, синфий жамиятда бойлар ҳақиқатан ҳам, камбағаллар устидан ҳукмронлик қилган. Биз Ғарбий Еропада қора танлилар ва оқ танлилар ўртасида ирқ учун кўп асрлик курашни инкор эта олмаймиз. Ҳеч шубҳа йўқки, Марказий Осиёда гендер тартиби давлат шаклланиши ва глобал трансформациялар натижасида ўзгармоқда. Бу соҳада ижобий натижага эришиш фақат Келли томонидан куйидаги омиллар билан гендер ёндашуви шубҳа остига олинган тақдирдагина мумкин бўлади:

- 1) аёлларга гендер муносабатларини енгилш учун очикдан-очик эътироз билдирилмоқда;
- 2) кўп аёллар иш кучига қўшилишмоқда ва турли гендер интизомларини бошдан кечирмоқдалар. Бу жараёнда улар ўзлари тарбиялаган анъанавий гендер интизомига қарши чиқишга имкон берувчи ресурсларни қабул қиладилар;
- 3) Ғарб ҳукуматлари ва халқаро ташкилотлар инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро нормаларни ва ўрнатилган гендер муносабатларини амалга ошириш. ҳуқуқий кодексларда амалиётни қайта белгилаш учун маблағ ажратади.

Турумова Тамара Хақимовна, Тангрибергенова Гулора Адамбаевна (УрГУ) ОСОБЕННОСТИ СЛОВОТВОРЧЕСТВА В.В.МАЯКОВСКОГО

Аннотация. Ушбу ишнинг мақсади рус адабиёти тарихида энг яхши сўз новаторларидан бири саналган В.В.Маяковский сўз ижод қилишидаги ўзига хослигини тушунтириши ҳисобланади, унинг асарларидаги окказионал сўзларни таснифлаш ва уларнинг келиб чиқишини тушунтириши вазифаси қўйилади.

Аннотация. Целью данной работы является выяснение специфики словотворчества одного из лучших в истории русской литературы новаторов слова – В.В.Маяковского, ставится задача классифицировать окказиональные слова в его произведениях и объяснить их происхождение.

Annotation. The aim of this study is to explain the peculiarity of VV. Mayakovski, one of the best word novators in the history of Russian literature, in working out words, as well as, there is put forward the task of classifying occasional words in his works and explaining their etymology.

Калим сўзлар: неологизм, окказионализм, префиксли, аффиклар, постмодернизм, сўз ясовчи меъёрлар, лисоний неологизмлар, семантик неологизмлар, лексикология.

Ключевые слова: неологизм, окказионализм, префиксальный, аффиксы, постмодернизм, словообразовательные нормы, языковые неологизмы, семантические неологизмы, лексикология.

Key words: neologism, occasionalism, prefixed, affixes, postmodernism, word forming norms, linguistic neologisms, semantic neologisms, lexicology.

Лексика русского языка постоянно изменяется, пополняется новыми словами, понятиями, что обусловлено развитием общественных отношений, науки, техники, культуры и т.д. Возникают новые понятия, предметы, явления, для обозначения которых необходимо словесное оформление. Неологизмы, или «новые слова», появляются почти каждый день. С течением времени некоторые из них прочно оседают в фондах активного словаря, другие исчезают так же быстро, как и возникли. Ни у кого не вызывают удивления слова «флешка», «миксер», «кёрлинг», хотя еще не в столь отдаленные времена они считались неологизмами. Неологизмы – один из факторов пополнения словаря. Способов пополнения лексики русского языка очень много: заимствование из других языков (лексические неологизмы), возникновение новых значений у уже имеющихся слов (семантические). В лингвистике неологизмы принято разделять на авторские, или индивидуально-стилистические, и языковые.

В данной статье проанализированы особенности словотворчества одного из лучших новаторов слова в истории русской литературы В.В.Маяковского. Изучением данного вопроса занимались многие лингвисты и литературоведы: Григорий Винокур, Кирилл Горбачевич, Сергей Толстой. Одним из первых «новатором языка» Маяковского назвал Григорий Винокур в своей работе «Маяковский – новатор языка».¹

¹ Винокур Г.А. Маяковский – новатор языка. М., “Просвещение”, 2002, с. 155.

Своим творчеством Маяковский продолжает традиции русской поэзии XIX века. В частности, ему свойственна гражданская активность и революционность Некрасова. Более поздний Маяковский уже тяготеет к философской лирике.

Маяковский – поэт-новатор. Его стихотворения отличались своеобразием языка, яркой и сильной рифмой. Одна из особенностей его творчества – это авторские неологизмы. Со стороны Маяковского это не просто попытка украсить текст, это социальное явление. Неологизмы помогают ему образно и ярко, точно передать свои чувства и ощущения. Почему именно этот прием использовал Маяковский в своем творчестве? Ранний Маяковский писал в период расцвета постмодернистской литературы, в которой широкое распространение получили авторские неологизмы. Маяковский, как известно, был кубофутуристом, а кубофутуристы считали, что для нового времени нужны новые формы, поэтому они активно дополняли и обновляли язык своей поэзии. Их целью было создание «нешаблонного, оригинального и свежего слова».

Футуристы произвели революцию формы стиха. Поэзия представителей этого направления изобилует окказионализмами, отличается необычностью рифм, звучанием фраз. Неординарное и экспрессивное словотворчество наделяет футуристскую поэзию особыми эффектами: притягательностью шифра (хочется разгадать не очевидный замысел) и радостью открытия (читатель видит новые слова и возможности языка). Виртуозный «будетлянин» Владимир Маяковский умело и уместно использовал авторские окказионализмы.

Как мы уже упомянули, неологизмы бывают языковые, составляющие подавляющее большинство, и слова, образованные писателями и поэтами по существующим в языке словообразовательным моделям и употребленные лишь однажды в определенном произведении. Их ещё называют окказионализмами. Однако, любой неологизм не может быть создан вне законов и правил русского языка: такое слово-это ненужный и бессмысленный набор звуков. Видимо, это и есть причина того, что окказионализмов в языке – считанные единицы.

Окказиональными словами (или окказионализмами) принято называть слова, существующие, как правило, лишь в определенном, породившем их контексте, не вошедшие в язык. Вот какое определение окказионализмам дано в словаре лингвистических терминов.

«Окказиональный – (лат. occasionalis случайный) – слова, образуемые «по случаю», в конкретных условиях речевой коммуникации и, как правило, противоречащие языковой норме, отклоняющиеся от привычных способов образования слов в данном языке. Неузальный, несоответствующий общепринятому употреблению, характеризующийся индивидуальным вкусом, обусловленный специфическим контекстом употребления.¹

Термин «окказионализм» впервые употребил Н.И.Фельдман в статье «Окказиональные слова и лексикография». В.В.Маяковский является автором наибольшего числа данных новообразований. Окказионализмы, как новые словообразования Маяковского, отклоняющиеся от орфографических и других норм грамматики и, вообще, литературного языка, преобладали, особенно в его ранней поэзии.

Окказионализмы – это яркие, свежие, оригинальные новообразования. Создавая их, Маяковский вышел за словообразовательные рамки языка. Новаторство его и заключается в том, что нарушая нормы и правила словообразования, он создал яркие, неповторимые образы. Отличие окказионализмов от неологизмов в том, что они сохраняют свою новизну независимо от реального времени, в то время как неологизмы с течением времени теряют её (новизну).

В творчестве Маяковского сотни окказионализмов, причём они различны по типу: здесь и прилагательные, существительные, наречия, глаголы с всевозможными префиксами и приставками, и сложносокращенные слова. Как правило, каждый неологизм мы встречаем однажды, но некоторые новообразования использованы в разных произведениях: «громادили», «стихачество», «стоглазое», «нищ» и др. Лирика Маяковского построена как бы на крайностях, в ней нет нюансов, полутонов. Все в ней размашисто: гипербола или преуменьшение, сарказм или патетика. Для решения такой стилистической задачи автор использовал различные словообразовательные средства: суффиксы, префиксы. Суффиксы как бы работают на образы Маяковского. Если мы обратимся к частому использованию Маяковским существительных с собирательным суффиксом -ё-, то важно уточнить, что для поэта в этом случае главной была отрицательная аффективная окраска этих слов, возникшая в обычном словоупотреблении, где суффикс -ё- приобрел оттенок пренебре-

¹ Словарь лингвистических терминов. М., «Просвещение», с. 20.

жительности: «бабьё», «дамьё». Также использование других суффиксов несет огромную смысловую нагрузку: “поцелушко” суффикс **-ишк** – под ударением при добавлении к основе существительного образует существительное со значением пренебрежительности.

Маяковский использует большой спектр префиксов для создания экспрессивных именных и глагольных новообразований: «перекопия», «недженгльмен», «безработа», «антилитература». Большое количество у Маяковского неологизмов – сложных прилагательных: «стоглазое», «миллионнопалая», «златоустейший», «потноживотные». Многосложные эпитеты – ещё одна особенность языка Маяковского: «глаза наслезненные», «улица безязыкая», «слёзовой течи», «плоскокрыший Баку», «задолица полиция». Сложные эпитеты образованы путем объединения самостоятельных слов. Они несут в себе удвоенную смысловую нагрузку, а эпитеты, замещают описательное словосочетание. Наиболее частое использование глагольных окказионализмов говорит об интенсивности действия, его напряженности и динамике стихотворения. Свои глагольные окказионализмы автор создавал в основном префиксальным путём. Глаголы с различными приставками – наиболее насыщенный раздел словотворчества поэта: “обрыдал”, «вылюбил», «выкипячивают», «издерется» «изъиздеваюсь», «изласкало», «выцелован». Из поэмы «Флейта-позвоночник»: «издымится, выхмурясь, довоюете, выжуют, выбелят, вцелую, исцелую, вызнакомь, зажирили, выкоси-лась, вымечтал, выник, вызолачивайтесь».¹

Стиль Маяковского отличают глагольные окказионализмы такого типа. К примеру, приставка **из-**, присоединенная к глаголу *дымится*, вносит в его значение оттенок усиленного проявления действия, доведение этого действия до его крайнего предела. Аналогично, например, слово *выкосилась*, которое если сопоставить, с одной стороны, с более употребительной формой *перекосилась*, а с другой стороны, с группой глаголов, образованных присоединением к производящей основе префикса **вы-** (*высмотреть*, *выбросить*, *выписать*), можно сделать вывод о том, что приставка **вы-** вносит в значение основы признак движения изнутри наружу, ощущение законченности процесса, так же, как и префиксы **из-/ис-**, **за-**, **до-**. Проанализировав творчество Маяковского в плане использования авторских неологизмов, можно вывести определенные закономерности касательно способов образования окказионализмов: самый любимый способ словообразования автора – префиксальный и словосложение. Наиболее часто употребляющиеся приставки:

1. Высокая частотность в использовании приставок «вы», «в», «рас», «раз», «из»: «выжиревший», «выстони», «выкипячивают», “вылюбил”, “взгромоздя”, «раздокажу», «размайся», “размозолев», «изъиздеваюсь», «издерет», «исслезненные». Обычно слова с этими приставками обозначали у Маяковского завершенность действия, его исчерпанность или высокую степень накала чувств.

2. Приставка «за» употреблена в значении начала действия: «заляскали двери», «засвистывают», «затрубадурила».

3. Большое количество глаголов, образованных от существительных с помощью приставок: «испешеходили», «размозолить», «размедведил».

4. Большинство обычных причастий, прилагательных при присоединении приставок превращаются в эпитеты: «выжиревший лакей», «мужчины залежанные», «исслезненные веки», «расцветоченного ковра».

5. Примеры словосложения: «славословятся», «стоглазые», «златоустейший», «новородит», «сердцелюдые», «голоштаный».

Чаще всего автор экспериментирует с глаголами, которые обеспечивают напор и динамику стихотворения. Окказионализмы автора придают его стихам какой-то излом, резкость, отрывистость, грубость, что было свойственно всем поэтам-футуристам.

Окказионализмы Маяковского вместе с его особым синтаксисом образуют завершенную систему, планомерно формировавшуюся и модифицировавшуюся от коренных стихов футуристического времени до революционных поэм. Из всего сказанного можно сделать вывод: окказионализмы активно выражают чувства поэта-борца, они эмоционально насыщены, точны, остры и настолько ярки, что, читая, как бы слышишь хлесткие звуки, которые они издают.

В.В.Маяковский – выдающийся представитель поэзии Серебряного века. Футурист Маяковский, увлекаясь «словотворчеством и словоновшеством», создаёт неповторимые образы. Вклад,

¹ Маяковский В.В. Избранные сочинения. М., «Художественная литература», 1991.

внесённый Маяковским в развитие русской поэзии, огромен. Он создал оригинальную и цельную поэтическую систему.

Abrayeva Bahoroy Javliyevna (Termiz davlat universiteti magistranti; umidahope943@gmail.com)
ANALYSIS OF SPEECH STYLES OF UZBEK LITERARY LANGUAGE

Annotatsiya. *Ushbu maqola o'zbek tilining funksional uslublarining til xususiyatlarini o'rganish, ularni mukammal o'zlashtirish va nutq sharoitiga mos ravishda o'rinli ishlatishga bag'irlangan. Maqolada nutq uslublarining maqsadi, vazifalari haqida so'z boradi. Nutq jarayonida har bir funksional uslubga xos til vositalarini to'g'ri tanlash va qo'llash bilim, zukkolik va mas'uliyatni talab qiladi.*

Аннотация. *Настоящая статья посвящена изучению языковых особенностей функциональных стилей узбекского языка, овладению ими в совершенстве и уместному их использованию в соответствии с условиями речи. В статье говорится о целях, задачах и задачах стилей речи: научного и официально-управленческого стиля, разговорного и публицистического стиля. Правильный подбор и применение в речевом процессе соответствующих языковых средств, характерных для каждого из функциональных стилей, требует знаний, изобретательности и находчивости.*

Annotation. *The current article is dedicated to exploration of the language features of functional styles of Uzbek language, to master them perfectly and to use them appropriately in accordance with the conditions of speech. The article talks about goals, objectives and tasks of speech styles: scientific and formal-administrative style, conversational and publicistic style. The correct selection and application of appropriate language tools in the speech process, specific to each of the functional styles, requires knowledge, ingenuity and resourcefulness.*

Kalit so'zlar: *ilmiy uslub, rasmiy-ma'muriy uslub, suhbat uslubi, funksional, adabiy, metodologiya.*

Ключевые слова: *научный стиль, официально-управленческий стиль, разговорный стиль, функциональный, литературный, методология.*

Key words: *scientific style, formal-administrative style, conversational style, functional, literary, methodology.*

Introduction. Methodology is a branch of linguistics that introduces the laws of the use of linguistic phenomena in speech in accordance with the purpose, context, and environment. The methodology explores methods, ways of using language tools in speech, features of use of phonetic, lexical, phraseological and grammatical units.

Main part. The form in which literary language is used in a particular area of social life is called literary language style. The Uzbek literary language has the following basic speech styles.¹

1. Conversational style. One of the most widely used methods is conversation. This style often follows the rules of literary language. Conversational speech is often in the form of dialogue. A speech composed of the bite of two or more persons is called dialogic speech.

Conversational style can often be a combination of different stylistic words, grammatical devices, and sounds:

Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da.

Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!

In Uzbek language conversational style, the order of words in a sentence is much freer. More simple sentences, incomplete sentences, motivational sentences are used. In the family, on the street, the way people communicate is called the conversational style.

Conversational style includes both literary and casual style. A style of speech that adheres to the norms of literary language is a style of literary speech, and a style of speech that does not have this feature is a simple style of speech.

Both types of conversations often take the form of dialogues. In this style, the words are usually full of irony, pitching, and sneering.

Another characteristic of the style of speech is freedom. Sentences are short and concise, often using words, incomplete sentences, proverbs and sayings, and phrases. Common language is the spoken

¹ Begmatov E. Nutq madaniyati problemlarining paydo bo'lishi va asoslanishi. Nutq madaniyatiga oid masalalar. T., "Fan", 1973, 137-bet.

language of a particular people. Literary language is a language that is structured, developed, and polished according to certain language rules.

The vernacular is broader and includes dialects, professional words, terms, jargons, and words related to a certain category (a social group). Speech in this language is free and not based on grammar.¹

A dialect is a form of language that represents only certain features of a particular region. A set of dialects is called a dialect. Dialects and dialects are the local spoken language of the population living in a certain area (for example, Tashkent dialect, Fergana dialect).

2. Scientific method.

In Uzbek language scientific works and textbooks on various branches of science and technology are written in a scientific style. The scientific method differs from other methods in that it is rich in scientific conclusions (rules, definitions) based on accurate data. For example:

Yomg'ir – suyuq tomchi holiday atmosfera yog'ini.

Tomchining diametri 0,5 – 0,6 mm bo'ladi.

In the scientific style, each discipline uses its own scientific terms, in which words are used in their own sense, separate sections, introductory words, introductory compounds, which serve to reveal the content of the rule or definition, it is also used more in conjunction.

Public speaking commonly makes use of formal, informative speech. In situations where there is uncertainty in terms of receiving a favorable response, the speaker also uses this type of speech.

3. Formal-administrative style.

Decisions, laws, regulations, international documents issued by government agencies are written in a formal departmental style. Applications, receipts, references, summonses, invitations, contracts, biographies, announcements, descriptions, acts, reports, etc. are also written in this style.

Documents in this style are concise, clear, and understandable to all. The main feature of this style is that the sentences are in the same pattern. In this style, too, words are used in their own sense, some commonly used abbreviations are used, and terms specific to each field are used. In the formal-administrative style, verbs are often used, and commands are often used in decisions, orders, and instructions. In this style, the parts of speech are in the usual order:

O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.

4. Publicistic style.

The publicistic style is employed in articles, essays and oratory devoted to social or political problems and meant for a great number of readers or a big audience. As it has been mentioned, it falls into 3 varieties:

1. The language of articles (political, social, economic) in newspapers, journals and magazines. The editorials also belong here.

2. The language used in essays – moral, philosophical, literary. The essay is a literary composition usually short, on a philosophical, social, aesthetic or literary subject. It is often biographical. It never goes deep into the subject, but merely touches upon the surface. Pamphlets and literary reviews in journals, magazines and newspapers are close to essays both by their contents and their linguistic form.

3. The language used in oratory, which is an oral (spoken) variety. The publicistic style is the only one among bookish functional styles having a spoken variety. Here belong speeches on political and social problems of the day; orations and addresses on solemn occasions (jubilees, weddings, funerals, debates and speeches of the judge). The radio and TV commentary is another spoken variety of this style.

The aim of the publicistic style is to influence public opinion, to convince the reader or the listener that the interpretation given by the writer or speaker is the only correct one. The reader (or listener) is to accept the point of view of the writer (speaker). To achieve this an article or a public speech must be logical, accurate and impressive, i.e. it must combine logical argumentation and emotional appeal. The publicistic style has features in common with the scientific prose, on the one hand, and belles-lettres, on the other.

The main characteristic features of this style are:

1. Coherent and logical syntactical structure with careful paragraphing and connectives.

2. Careful choice of words. The vocabulary consists of neutral, common literary, common colloquial words and terms.

¹ Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari. T., "O'qituvchi", 1992.

3. The use of expressive means and stylistic devices, but they are usually traditional, not fresh, as genuine stylistic devices might divert the attention of the listeners away from the main point of the speech.¹

The publicistic style is also characterized by brevity of expression. All this is true of all the varieties of the publicistic style, though each has its own peculiarities. Essays and speeches, for example, have more individuality than newspaper articles. They contain more expressive means and stylistic devices.

Oratory is a public speech and it must be comprehensible for the given audience. It must be emotional and keep the audience in suspense. It determines the expressive means and stylistic devices used by the speaker:

1. Direct address to the audience.
2. Rhetorical questions.
3. Repetitions of all kinds, parallel constructions, antithesis, gradation, etc.
4. Epithet, simile, metaphor.
5. Emphatic constructions, etc.

Another important thing is that publicistic style speeches are never spontaneous. It is generally accepted that any professional talk is a “voyage”, and it is strongly advisable not to use any notes while speech performance because they destroy the listener's interest.

Conclusion. Basically political speeches, addresses of governments tend to be very formal, so a great number of “high-flown” phrases, set expressions are common to this type of the style, however in publicistic speeches of other kind-speeches of famous writers, public figures, peace fighters, etc. There may be deviations from formality and a contrast is often seen between the highly formal and rather ordinary and even colloquial language, when various illustrations, examples, comparisons, jokes and quotations are produced. So a good speaker is aware of a proper balance between intelligibility, pronounceability, relative dignity, formality and informality.

Abdulloyeva Adiba Boboismoilovna (Termiz davlat universiteti magistranti; adibaabdulloyeva@gmail.com)
ENGLISH FAIRY TALES IN THE ETHNOLINGUISTIC ASPECT

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz ertaklari tahlili va izohiga bag‘ishlangan. Ingliz ertaklari ingliz madaniyati, ingliz adabiyotining asosidir. Ingliz ertaklarining janr, stilistik va sujet xususiyatlari, personajlar tizimi qiyosiy chog‘ishtirma aspektida tahlil qilindi.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию английской сказки и устанавливает ее четкое определение. Английские сказки являются фундаментальной основой английской культуры, английской литературы. Проведен сравнительный анализ жанровых, стилистических и сюжетных особенностей английских сказок, системы их персонажей.*

Annotation. *The article is dedicated to the investigation of the English fairy tale and establishes its clear definition. English fairy tales are the fundamental basis of English culture and English literature. A comparative analysis of the genre, stylistic and plot features of the English fairy tales and the system of their characters is carried out.*

Kalit so‘zlar: *folklor, xalq og‘zaki ijodi, voqealar rivoji, kulminatsiya, almashinuv, adabiy ertak.*

Ключевые слова: *народное творчество, фольклор, развитие действия, кульминация, взаимообмен, литературная сказка.*

Key words: *folk art, folklore, action development, climax, interchange, literary tale.*

Introduction. A fairy tale is a genre of oral folk art. All fairy tales tell about fictional events, the characters in them are divided into positive and negative.

First and foremost, a fairy tale is a genre of literary creation with an installation for fiction. And the tale can be both oral and written. The main feature of the fairy tale is that it is always a fictitious story with a happy ending, where good conquers evil. Fairy tales are authors (composed by a certain author) and folk (composed by many people).

The fairy tale allows you to get closer to understanding the traditions and culture of the English people. Being a genre of expressing the national spirit of the people, the fairy tale is connected with the

¹ Xo‘jayeva L. Notiqlik san‘ati. Toshkent, 1967.

worldview of this people. It is known that the English fairy tale plays an educational role, but it educates not only children, but also adults. Particularly interesting in this sense are English fairy tales for children with pictures about animals.

Main part. Folk tales are of great importance in the life of every person and the whole nation. The important role of fairy tales lies in the fact that they are a valuable repository of everything experienced a mirror that forever preserves the reflection of past life.

Fairy tales and tales contained so much of the common humanity, they were based on so many common views that they wandered from one people to another and took deep roots everywhere, cultivating in a new place in accordance with local views, conditions and habits.

The main merit of the fairy tale lies in the fact that at all times it is on the side of everything right, just, and kind. And at the same time, a fairy tale is an irreconcilable "fighter" with evil, dashing, lies, and aggression. The tale unobtrusively talks about important ethical categories - good and evil.

For centuries, the meaning of the term has changed, and now it stands for a literary work of an epic nature. The plot of this work is fiction-oriented. It can contain elements of real life, sometimes even a lot, but with the characters happen events that in reality cannot be. It is customary to distinguish folklore and literary tales.

These are the most outstanding fairy tales in English literature:

- Snow White
- Cinderella
- Rip Van Winkle
- The Twelve Dancing Princesses
- Rumpelstiltskin
- Thumbelina

They are all fairy tales. They belong to no one and have been adapted and retold countless times. Fairy tales do not need to be written down to be legitimate. Many tales that your parents or grandparents may have told you off the top of their heads are also fairy tales. For example, stories of the tooth fairy, the boogeyman, leprechauns and pots of gold or even Santa Claus. If a story takes place in a magical land, with fantastical creatures that perform wondrous tasks, it is very likely a fairy tale.

What is the difference between a literary tale and folklore? The main difference is the ways of distribution. Of course, now people often find folk tales in books. But, before appearing on paper, a folklore tale goes a long way. It is recounted from mouth to mouth; sometimes it lasts for many centuries. Then there is a collector of folklore, which writes and processes it.

A literary tale has a completely different fate. Of course, it can be connected with some sort of folklore story, but the writer composes and writes it, and it reaches the readers immediately in the form of a book. The folklore tale originated before the literary. One of its functions was the upbringing of the younger generation, so in the folklore fairy tale, as a rule, the didactic element is clearly pronounced. This is also characteristic of a literary tale.

The main difference between a story and a fairy tale is that there is a narrator in the tale, and this narrator is not the author of the story. In addition, the heroes of the fairy tale are most often really existing people, although many new fictional details are added to the tale.

The English fairy tale as a separate literary genre was considered by such scholars as L.G.Babenco¹ who studied the general features of the English fairy tale in his works, Y.Lysenko² who developed the classification forming the basis of the fairytale genre, E.V.Harries,³ who studied the specifics of the fairy tale as a literary genre, etc.

As you can see, even a far from complete list of definitions of a fairy tale allows us to see both a variety of approaches and almost completely coinciding views. It is noteworthy that the authors of explanatory dictionaries usually talk about the folklore origin of a fairy tale, but do not fix in the definition such a type of fairy tale as the author's. This position does not seem entirely legitimate, especially since

¹ Л.Г.Бабенко. Большой толковый словарь синонимов русской речи: идеографическое описание, антонимы, фразеологизмы. М., 2008, с. 784.

² Е.М.Лысенко. Справочник Союза писателей СССР. М., "Советский писатель", 1981, с. 824.

³ Harries E.W. Twice upon a Time Women Writers and the History of the Fairy Tale E.W.Harries – Princeton University Press, 2001, p. 232.

articles about fairy tales, as a rule, necessarily mention the fairy-tale works of Pushkin, Hoffmann, Andersen, which have become an integral part of the literary heritage of all mankind.

There are no rules that define fairy tales. Therefore, they are categorized by their elements, types.

Here are some of those types and examples of stories that fit those types:

- Supernatural Adversaries: *Hansel and Gretel, Red Riding Hood.*
- Supernatural or Enchanted Relatives: *Sleeping Beauty, Beauty and the Beast.*
- Supernatural Helpers: *Cinderella, Puss In Boots.*
- Magic Objects: *The Magic Ring, Aladdin.*
- Supernatural Power or Knowledge: *The White Snake, Ali Baba.*
- Religious Tales: *The Three Green Twigs, The Flower of Lily-Lo..*
- Realistic Tales: *The Falsely Accused Wife, Ariadne.*
- Tales of Fate: *The Robber Bridegroom, Oedipus (Aarne-Thompson).*

The value of fairy tales is that they provide an opportunity to acquaint children with the life and way of life of the Russian people. The English folk tale is a faithful assistant in the development of human language and speech skills. Epithets, figures of speech from fairy tales with their classic and deep meaning are laid in our minds. Fairy tales broaden the horizons of a person; provide an opportunity to increase vocabulary. An important mission is entrusted to the fairy tale – the upbringing of the younger generation.

Therefore, the fairy tale hides huge didactic possibilities in the development of speech. The fairy tale allows you to expand your vocabulary, teaches you how to build dialogues correctly, and develops coherent speech.

But it is also important that children's speech be emotional, imaginative and beautiful.

That is why parents should pay more attention to the fairy tale. When mom or dad reads a fairy tale to a child, two worlds unite: the world of an adult and the world of a child, in a magical fairy tale space. A fairy tale is an excellent means of family communication and child development. And finally, a fairy tale teaches us to be smart, not to hurry with the solution of a particular task, to think over our decisions.

Fairy tale composition

Fairy tales usually begin with a “beginning”: “In a certain kingdom, in a certain state”, “Once upon a time there were”. Further, the composition does not differ from that in other works of literature:

Tie.

Action development.

Climax.

Interchange.

As a rule, in such fairy tales one can clearly distinguish the introduction, the plot, the central plot, the climax and the finale.¹ Almost always in such works two generations are clearly shown. The first, the eldest, is presented in the form of kings or old men, and the second, the youngest, in the form of Ivan and his relatives. In most cases, the beginning of the plot is associated with some kind of loss or shortage, and sometimes there is a ban and its violation.² Thus, the central plot will be connected with an attempt to return the lost or correct the trouble that occurred as a result of the violation of the ban. Most often, as a result of such events, the main character acquires a higher social status, for example, becomes a king.

Conclusion. Fairy tales are magical. They reveal the best human qualities, the characters are romantic. In such a tale there must be a central positive hero, his assistants and magic items. Heroes of fairy tales struggle with evil and injustice in the name of good and love.

In addition, a fairy tale helps children to develop their imagination. After all, parents often tell magical stories without using pictures, which means that the child needs to imagine how a beautiful princess or a shaggy monster looked.

As a rule, almost any fairy tale concentrates either on animals or on magic, although sometimes both of these aspects are connected. Tales about animals are called animal epic. It is not difficult to guess that their distinctive feature is that animals become the main characters. It can be both animals and fish or birds. Often a key place is given to objects or plants, and sometimes even natural phenomena become characters.

¹ Батурина Г.И., Кузина Т.Ф. Народная педагогика в воспитании дошкольников. М., 1995, с. 41 – 45.

² М.В. Ушкалова. Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2013, № 3 (27), с. 151.

In the process of reading or inventing a fairy tale, trusting relationships are established, the child's speech and his imagination develop, he gets acquainted with the world around him, the child learns to communicate, and adults remember their childhood.

Masharipova Leninza Akhmedjanovna (Urgench State University)
LANGUAGE AS THE MIRROR OF ETHNICITY

Annotatsiya. *Til va madaniyat o'zaro bog'liqdir. Har bir xalqning o'z tili va madaniyati bor. Xalqni ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Muayyan jamiyat tomonidan qo'llaniladigan til ular aniq g'oya va tushunchalarni yetkazish uchun tanlagan yo'lni aks ettiradi, ulardan biri bu tildan tuzilgan so'zlardir. Til sintaksisi jamiyatni aks ettirishning boshqa usulidir. Tilni jamiyatga ko'rsatishda so'zlar asosiy rol o'ynamaydi, balki fikr va g'oyalari, bir vaqtning o'zida, tilning asosiy tashuvchilaridan biridir.*

Аннотация. *Язык и культура взаимосвязаны. У каждого народа есть свой язык и культура. Нацию невозможно представить без них. Язык, который используется определенным обществом, отражает способ, которым они выбрали для передачи конкретных идей и понятий, одним из которых являются слова, из которых состоит язык. Синтаксис языка – это другой способ, которым язык отражается в обществе. При демонстрации языка обществу основную роль играют не слова, а мысли и идеи, являющиеся одновременно одними из основных выразителей языка.*

Annotation. *Language and culture are interconnected. Every nation has its own language and culture. The nation can not be imagined without them. The language which is used by a certain society reflects the way they chose to convey specific ideas and concepts, one of them is the words of which the language is composed. The syntax of the language is the other way in which it reflects on the society. While demonstrating the language to a society, the major role is not played by words, but thoughts and ideas are one of the main conveyers of a language simultaneously.*

Kalit so'zlar: *til, jamiyat, aks ettirish, madaniyat, idrok etish, o'tkazish, sintaksis.*

Ключевые слова: *язык, общество, рефлексия, культура, восприятие, передача, синтаксис.*

Key words: *language, society, reflection, culture, perception, conveyance, syntax.*

Humanity possesses a lot of tools one of which is a language. By the language we can share information, convey ideas and relay data, and express our thoughts and beliefs. The plethora of elements which compose our civilization would not be constructed without this tool. Thus, it is not astonishing that language has been developed by the various societies and civilizations across the world. Equal consideration has to be given to the study of language while the study of language itself is a deeply fascinating endeavor, as it is related to individual societies and the process of development and evolution that language undertakes. Each society's culture and its perception is reflected by a language; as it transforms information, it shows how a certain society takes in, processes, evaluates, and conveys that data. The development of a specific language over time shows how the society or societies using it develop over time as well, as changes in cultural perspective, social composition, and political circumstances deeply impact the characteristics of a language.

As mentioned, language and culture are interconnected. Every nation has its own language and culture. The nation can not be imagined without them. The language which is used by a certain society reflects the way they chose to convey specific ideas and concepts, one of the evident is the words of which the language is composed. There are culture related activities in every nation. For example:

1. Words by definition. a) Students are divided into two or three groups and are given written definitions of the words related to culture, and they have to find the word.

b) Students are divided into two or three groups. The teacher says definitions of the words related to culture and students have to find the word.

c) Students are divided into two or three groups. The teacher asks students to find and write definitions of the words related culture and language, after which they exchange their writings and the members of the other group have to find the words.

2. Three words in relation. The teacher divides the students of the group into three or four sub-groups containing three to five students in each. Turn by turn a student from each group comes in front of the classroom and turns back. Meanwhile, the teacher shows a word or simply writes it on the board. Then the student looks at her/his peers and the classmates have to utter three words which are connected to the written one. For example, if the teacher writes/shows the word "Uzbek people", the students may

say, like: “brave”, “hard-working”, “hospitable” or other words. Eventually, the student in front of the room should find the word. He/she has two chances to say the correct word after what he/she loses the game if can’t.

3. Join the text. The teacher chooses an interesting text to read, which is related to culture or language, and cuts it into some little pieces and gives each piece to a student. Every student has to read the given part of the text, after which, all them have to stand up and exchange information, as a result, each of the student must get enough data about the whole text. Afterwards, the teacher has to give some questions so as to check their cognition and strengthen the knowledge they have got.

The syntax of the language is the other way in which it reflects on the society. While demonstrating the language to a society, the major role is not played by words, but thoughts and ideas are one of the main conveyers of a language simultaneously. One of the most clear examples of this can be seen in the way a language arranges its adjectives and nouns. We all know that most Romance languages follow the rule of “noun then adjective,” where the noun being described by the adjective precedes the adjective. Less weight is given to an adjective describing the noun in comparison with the noun which takes a greater weight, and this is reflected in the fact that the noun must be said first. A descriptor cannot be given until the thing it is describing is first made apparent, a reflection on the way societies using Romance languages chose to process and convey information. In the English language, however, the inverse is true: adjectives precede nouns. Data is processed not by first recognizing and acknowledging the noun, but by its descriptive characteristics. This is a distinctive way of processing and conveying information than the Romance language, and again therefore reflects distinctions between societies using the various languages in processing thoughts and concepts.

The evolution and development of a language, a study known as *etymology*, allows a fascinating look into a society’s changing circumstances and evolving perceptions. Language of course evolves: the languages which exist in the contemporary period are markedly different from the languages which existed in the past, yet evolved out of those past languages. Indeed, most languages can be traced back to a single progenitor language; for example, the numerous Romance languages can trace their roots back to Latin, itself a language of Italic roots, while Japanese, Chinese, and Korean, because of their strikingly similar script system and tonal nature, can also be traced back to a common ancestral language. The fact that these languages then all changed shows that the societies which used the progenitor language divided, split, and then divergently evolved in the ways that they process, evaluate, and convey information.¹

Language is equally a mirror of political states as well, and the evolution of language shows the changing of those conditions. For instance, English is an odd amalgam of German and French. It owes this nature to the political events which created it: the British Isles were populated by the Anglo-Saxons, a Germanic speaking people, when invaded in 1066 by William the Conqueror of Normandy. William was the vassal of the King of France and therefore spoke French, and upon his conquest of the Anglo-Saxons French became the language of administration on the Isles. Yet, over time, the French language of the nobility blended with the Germanic of the modest population, gradually creating the English language which is being used by millions of people across the globe. To further illustrate this point, Romance languages are now spoken across Western Europe because they trace their roots to Latin, which was spread across Western Europe by the conquests of the Romans. Earlier languages native to France, Spain, Italy, and Romania died out and replaced by this common tongue, leading to the relative commonality of the Romance languages in the contemporary day.² A last example: Nowadays English is the globally spread language and is spoken all over the world. It is the language of business, science, and diplomacy. Every human being ought to know the English language well if he or she wants to participate meaningfully in international happenings. This can be attributed to the success of the US as the military, diplomatic, and economic hegemon over the last century, creating the necessity for people to use its language if they wished to interact with it.

Thus, it is not astonishing that language has been developed by the various societies and civilizations across the world. Equal consideration has to be given to the study of language while the study of language itself is a deeply fascinating endeavor, as it is related to individual societies and the process of development and evolution that language undertakes. The proper choice of words which compose a language and the syntax through which that language is conveyed illustrates the way a society perceives

¹ A. Duranti. 2000. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press. USA, p. 37.

² Carmen Fought (2006). *Language and Ethnicity*. Cambridge University Press, pp. 3, 19, 45.

its environment and relays data about it. By studying a society's language deeply, then, a greater understanding can be formed of that society itself. Equally true is the fact that the altering nature of language is a mirror of the adjusting states in which a society finds itself. By tracing the development and changes that occur in a language, another route can be equally traced which shows the development and changes which occur in the society using it. Language is, again, our most important tool and is one of the most commonly shared elements of civilization across the world. Indeed, it seems almost as if the development and use of language is an innate human characteristic. As such, studying it is one of the most profound and revealing ways that we can understand the nation of our globe.

The identities of human beings in modern societies are complex. We know it from decades of social science research. We balance various roles and expectations, and live our life constantly, even if we have no awareness of that what we are doing. Language is a key element in the balancing act, the means by which we both point to and reproduce our nuanced identities. As Barrett (1999) puts it:

Speakers may heighten or diminish linguistic displays that index various aspects of their identities according to the context of an utterance and the specific goals they are trying to achieve. This practice implies that speakers do not have a single "identity" but rather something closer to what Paul Kroskrity has called a "repertoire of identity," in which any of a multiplicity of identities may be fronted at a particular moment. In addition, speakers may index a polyphonous, multilayered identity by using linguistic variables with indexical associations to more than one social category.¹

If we take an Uzbek language for a discussion, it is totally different, which has its various colloquial words in certain regions. Even each region may pronounce or call the same words differently.

**Sagdullaeva Laura Khakimjanovna (Teacher of English of the University
Geological Sciences; email: Laura.sagdullaeva@gmail.com)**

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE STUDENT AND THE ACTIVATION OF HIS COGNITIVE PROCESS

***Annotatsiya.** Maqolada oliy o'quv yurtlari talabalarining yoshi va psixologik-pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda, kognitiv faoliyatini faollashtirish muammosi ko'rib chiqiladi.*

***Аннотация.** В статье рассматривается проблема активизации познавательной деятельности студентов технических вузов с учетом возрастных и психолого-педагогических особенностей.*

***Annotation.** The article deals with the problem of performing the cognitive activity of students of technical universities, taking into account age and psychological and pedagogical characteristics.*

***Kalit so'zlar:** talaba, yosh xususiyatlari, kognitiv faollik, faollik.*

***Ключевые слова:** студент, возрастные особенности, познавательная деятельность, активизация.*

***Key words:** student, age characteristics, cognitive activity, activation.*

The age student is a phenomenon directly related to the development of higher education. K.D. Ushinsky² called this age "the most decisive", because this period determines the future of a person, is a very active time of intensive work on oneself. L.D.Stolyarenko³ characterizes period of being a student as a special social category, a specific community of people organizationally united by the institution of higher education. By the definition, I.A.Zimnyaya, students include people purposefully, systematically mastering knowledge and professional skills, distinguished by the highest educational level, the most active consumption of culture and a high level of cognitive motivation. B.G. Ananiev⁴ believes that the period of life from 17 to 25 years is important as the final stage of personality formation and as the main stage of professionalization. According to B.G.Ananiev, by the age of 17, a person has optimal subjective conditions for the formation of skills for self-educational activity. A modern university student is, first of all, a young person who has all the opportunities for further development. Being the most important intellectual potential of society, a first-year student is yesterday's schoolboy who does not have the

¹ Neil Campbell and Alasdair Kean (2006) American cultural studies. An introduction to American culture. Third edition. Palatino and Helvetica Neue, pp. 25, 50, 84.

² К.Д.Ушинский. Избранные педагогические сочинения в двух томах. М., "Педагогика", 1974, с. 123.

³ Л.Д.Столяренко. Возрастная психология. М., "Психология. Финикс", 2017, с. 303.

⁴ В.Г.Ананьев. Избранные психологические труды. Т. 2, 1980, с. 289.

necessary experience and feels an urgent need to acquire it. In this regard, it is very important that the teacher directs the activity of the first-year student to the quickest possible adaptation to independent work. This implies the development of cognitive activity. It is necessary to make it clear to the student that he conducts this activity in order to master knowledge, skills and abilities, and not just in order to pass the exams successfully. The student has common age characteristics: biological (type of higher nervous activity, unconditioned reflexes, instincts, physical strength, etc.); psychological (the unity of psychological processes, states and properties); social (social relations, qualities, belonging to a certain social group, etc.). At the same time, studying a particular student, it is necessary to take into account the individual characteristics of each, the characteristics of his mental processes and states. It is important for us to know the features of the transition, development from adolescence to youth. At this age, people are trying to find their place in society, they strive to understand themselves, to be more critical not only of themselves, but also of others. These features are distinguished by both domestic and foreign researchers. It is especially difficult for first-year students. The time interval between graduation from school and the beginning of studies at a university is very short, and it is necessary to adjust set goals previously, deeply rethink one's habits and behavior, as a result of which new qualities appear that contribute to the fulfillment of new social roles, the manifestation of such personal qualities, as independence, curiosity, initiative. The student faces difficulties associated with the fact that he has to get used to everything new such as classmates, teachers of specialized subjects, various forms of reporting and significance in the eyes of others. Between the process of learning and development there is a complex dynamic relationship that changes with age. L.S.Vygotsky¹ proved that the processes of development do not coincide with the processes of learning, but follow them. He singled out the "zone" of proximal development, outlined by a range of tasks that, at a certain stage of development, a student is able to solve under the guidance of a teacher, and not independently. But over time, with the development of cognitive abilities, these tasks will be performed by him quite independently. Researchers identify the so-called sensitive periods of human ontogeny that are most favorable for the development of abilities. During these periods, especially intensive development of abilities can occur, ahead of the general development of the personality. This is an important condition for the development of abilities. Research B.G.Ananiev² and a group of scientists prove that the nature of the psychophysical development of human maturity is heterogeneous and contradictory, it is a complex structure of various processes. The most profound social and psychophysiological shifts occur on the verge between the cessation of maturation and the stabilization of mature, formed structures of human behavior and intellect. The components of this structure are: increasing the functional level of various mechanisms of activity, stabilizing these levels and lowering them. B.G.Ananiev, as a result of the experiment, compared the moments that form the structure of the development of the psychophysiological functions of a person, singled out the years of life, which account for the moments of increase, stabilization and decrease in the functional level. Student age is characterized by indicators: stable attention, developed imagination, great integration of memory. During this period, the formation of personality and style of behavior is intensively going on. It's no secret that most students set "big" goals for themselves. In this regard, the problem of self-education and self-education comes to the fore. Therefore, when organizing any activity of a student, it is necessary to take into account his psychology, which changes with each new course. Important transformations of interpersonal relations take place at student age. They, characterized by a tendency to more personal and meaningful interactions, high reflectivity, become a source of emotional experiences. At this age, the need for understanding and empathy, sympathy, and the establishment of trusting relationships increases. Communication with peers acquires special significance and becomes one of the leading factors in personal development. V.S. Ilyin and V.A. Nikitin determine that the effectiveness of educational processes and the restoration of moral and mental health depend on how quickly a student adapts to new conditions of existence. In educational activities, adaptation is associated with mastering the methods of cognition, orientation in cognitive values. A change in the familiar environment can be exacerbated by dissatisfaction with the results of studies, interpersonal relationships, loss of the usual status in the group, anxiety in choosing a future profession. This leads to stress and nervous exhaustion, fatigue and the so-called maladjustment. Inadaptation can manifest itself in a change in the system of internal regulation, serious deviations in the psyche, self-destructive behavior and aggression. For some students, the development of a new behavioral stereotype

¹ Л.С.Выготский. Психология. М., 2000.

² В.Г.Ананьев. Избранные психологические труды. Т. 2, 1980, с. 675.

proceeds spasmodically, for others it is more or less even. Undoubtedly, the features of this restructuring are associated with the characteristics of the type of higher nervous activity. However, social factors are of decisive importance here. Knowledge of the student's individual characteristics, on the basis of which the system of his inclusion in new activities and in a new social circle is built, makes it possible to avoid the inadaptation syndrome, to make the adaptation process smooth and psychologically comfortable. Many first-year students experience great difficulties at the beginning of their studies due to the lack of independent study skills. They do not know how to take notes on lectures, work with textbooks, extract knowledge from primary sources, analyze large amounts of information, and express their thoughts clearly and clearly. The adaptation of students to the educational process usually ends somewhere at the end of the 2nd – the beginning of the 3rd semester. Many researchers in the field of psychology and pedagogy have revealed the fact that some students work hard and willingly to acquire new knowledge. The difficulties that arise in this case only add to their energy and desire to achieve their goals. Others do everything “under duress”, and obstacles drastically reduce their activity. Teachers and psychologists explain this by the individual psychological characteristics of students. Three types of students are distinguished according to the nature of the educational activity and the corresponding behavior patterns. In the first type, cognitive interests go beyond the limits of knowledge outlined by the curriculum and programs of disciplines. Students are active in all spheres of university life and are focused on broad specialization and versatile professional training. For students assigned to the second type, a clear focus on a narrow specialization is characteristic. Here, too, cognitive activity goes beyond the curricula, but rather not in breadth, but in depth. The whole system of activity is limited by the framework of "near-professional interests". Finally, in students of the third type, cognitive activity is strictly aimed at mastering knowledge and skills only within the framework of the curriculum. This type shows a minimal level of activity and creativity. Different people come to the university with different attitudes and different “starting conditions”. In this regard, the analysis of student youth in connection with their chosen profession is interesting. In conclusion, it is possible that self-determination of the students of this group will occur later, but so far it can be assumed that this group includes people for whom the process of self-determination, choice of path, and purposefulness is uncharacteristic. It seems to us that cognitive activity includes a wide range of tasks. It can be an integral part of various types of both educational and extracurricular activities of students, contributing to the deepening and expansion of the sphere of knowledge of students in their chosen specialty. We proceed mainly from the need to form the student's creative personality traits, needs and opportunities to go beyond the studied material, the ability for self-development and continuous self-education. In general, cognitive activity, acting as the most important factor in the development of students, is characterized by the need to expand the general outlook, increase the intellectual level. Thus, only taking into account the age characteristics of students, we can effectively develop their cognitive activity. The latter is one of the leading mechanisms that provide a high level of independence and responsibility of the student in the future.

**Djalilova Zarnigor Obidovna (Teacher of English chair,
Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sino)**

THE LINGUISTIC IMPACT OF GENDER FACTOR ON SPEECH CONDUCT

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada gender bilan bog‘liq til o‘zgarishlari bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarning hozirgi holati tahlil qilinadi. Maqolada ma‘ruzachilarning nutqiy xulq-atvoriga ta‘sir qiluvchi gender omilini o‘rganishda ishtirok etgan rus va xorijiy olimlarning nazariy va eksperimental ishlari tahlil qilinadi.*

***Аннотация.** В данной статье анализируется современное состояние исследований языковых изменений, связанных с полом. В статье анализируются теоретические и экспериментальные работы российских и зарубежных ученых, занимающихся изучением гендерного фактора, влияющего на речевое поведение говорящих.*

***Annotation.** This article analyzes the current state of research on gender-related language changes. The article analyzes the theoretical and experimental works of Russian and foreign scientists involved in the study of the gender factor, which influences the speech behavior of speakers.*

***Kalit so‘zlar:** gender, sotsiolingvistika, gender omili, nutqiy xulq-atvor, erkaklar va ayollar nutqi.*

***Ключевые слова:** гендер, социолингвистика, гендерный фактор, речевое поведение, мужская и женская речь.*

Key words: *gender, sociolinguistics, gender factor, speech behavior, men's and women's speech.*

Introduction. The central object of sociolinguistic research is the social marking of language and speech. Defining language as a form of social behavior, researcher U.Labov notes its dependence on a number of extralinguistic factors of a socio-psychological nature that influence the choice of speakers of certain language means. Such factors include sex, age characteristics of an individual, his social status, degree of education and ethnicity.

The concept of “gender”, introduced into scientific use by R. Stoller, is focused not so much on the physiological characteristics of the individual, but on the peculiarities of his social roles, behavioral models, the originality of emotional characteristics and speech traits due to the influence of gender. Thus, following O.A.Voronina, gender can be defined as “a set of social and cultural norms that society prescribes for people to fulfill, depending on their biological sex”.¹ In the linguistic description, the concept of “gender-lect” or “sexolect” is also used, combining the differences that appear in the speech of men and women.

Material and methods. The category “gender” is widely used both in linguistics and in many social sciences: sociology, anthropology, psychology, etc. As noted by I.I.Khaleeva, “the approach to genderism as a reality mediated by signs, symbols and texts allows us to define gender as a kind of interdisciplinary intrigue, at the heart of which many human sciences are intertwined”. The work of many domestic and foreign linguists is devoted to the problem of studying linguistic characteristics due to the gender factor, which can be classified according to the following main areas.

1. Linguistic genderology, or gender linguistics, within the framework of which the research of A.V.Kirilina, E.I.Goroshko, I.N.Skachkova, E.A.Zemskoy, M.A.Kitaygorodskaya, N.N.Rozanova, G.V. Baryshnikova and others. The attention of linguists working in this area is focused on solving two main problems.

◆Reflection of the speaker's gender factor. The purpose of this approach is to identify and describe how the gender identity of speakers is manifested in the language, what assessments are attributed to representatives of different genders and how gender stereotypes are manifested.²

◆Features of speech behavior of men and women. This approach is focused on identifying gender-specific communication strategies, studying ways to achieve success in communication, as well as the influence of gender on the choice of certain language means by communicants of different genders. At the same time, as noted by E.I.Goroshko and A.V.Kirilina, female speech has been studied much more widely than male speech, since male speech is perceived as a standard, a norm, while female speech is viewed as a marked phenomenon and thus attracts the interest of researchers.³

2. A look at language from the point of view of feminist theory, or feminist linguistics, represented by the works of R.Lakoff, L.Push, S.Tremel-Pletz, D.Spender and others. Representatives of this trend argue that there is an asymmetry in the language system itself, limiting the speech abilities of women, and also believe that the languages functioning in patriarchal societies inherently discriminate against women and assign them only a secondary role. So, I.N.Skachkova gives the following examples that clearly demonstrate gender asymmetry in French: the absence of feminine nouns denoting the name of prestigious professions (*peintre, écrivain, docteur*); assignment of negative connotations to some animate feminine nouns (*maitre – maitresse, courtisan – courtisane*); the absence of a neutral personal plural pronoun to denote both sexes, as a result of which the nomination is carried out by masculine gender (personal pronoun *ils*), etc.

R.Lakoff argues that there is a special “female” language, the features of which are manifested in the choice of lexical means, syntactic constructions, as well as at the suprasegmental level. So, in the female vocabulary, there are words that are ignored by men, for example, the names of color shades (*lavender, mauve*); in addition, women tend to use semantically empty interjections (*oh dear, goodness, oh fudge*), emotionally charged adjectives (*adorable, charming, sweet, divine*) and hyper-correct grammar.

3. Sociolinguistic approach to the study of gender variability, dating back to sociophonetic studies of variables conducted by W.Labov and P.Tradgil on the material of the British version of the English

¹ Voronina O.A. Gender. Dictionary of gender terms. M., 2002.

² Kirilina A.V. Gender. linguistic aspects: monograph. M., Institute of Sociology RAS, 1999, p. 155.

³ Goroshko E.I., Kirilina A.V. Gender studies in linguistics today. Gender studies. Kharkov, Kharkov Center for Gender Studies, 1999, № 2, p. 234.

language, during which scientists came to the conclusion that women tend to choose more prestigious phonemes than men. Scientists explain this phenomenon by the fact that the use of standard forms in speech allows women to take a more prestigious position in society and gain respect.

According to the observations of N.B.Vakhtin and E.V.Golovko, women are inclined to conservatism and use borrowings and neologisms less often than representatives of the stronger sex.¹ O. Espersen writes about this, and also notes that in situations of bilingualism, men learn a new language more easily, while women more often remain monolingual.

Linguists who study language in its social context note the presence of gender marking at all levels of the language system. So, N.L.Pushkareva argues that women are characterized by the use of detailed syntactic constructions, inversions and expressive sentences N.Y.Sorokaletova, as a result of a study of the pronunciation of BBC News announcers at the suprasegmental level, concludes that women have a wider and higher frequency range, as well as a higher percentage of emphatic tones. Ch.Kramare reveals in women's speech a clearer articulation, as well as the presence of taboo words, while men are characterized by a rich vocabulary and the use of argotisms.

4. Research into the features of the speech behavior of men is a relatively new direction, since the study of the speech characteristics of men is practically not carried out in isolation. In general, as noted by A.D.Petrenko and E.Sh.Isaev, men tend to refrain from displaying emotions and build their statements more deliberately than women.² According to the research of O.E.Kleschova, males tend to strive for leadership, including in communication. So, in the process of communication, men build a hierarchy, according to which some communicants dominate in the conversation, and the rest speak much less. In addition, men are not inclined to discuss personal topics and in the process of conversation tend to emphasize their awareness of world news, economic issues and sports.

5. Psycholinguistic studies of sex, based on the position of the initial biological predetermination of cognitive characteristics of both sexes. However, this classification is conditional, since the selected areas are closely interrelated and complement each other.

Results and Discussion. It should be noted that the differences in the speech behavior of men and women reflect their psychological characteristics, differences in the perception of reality and understanding of their own nature, as well as the personal qualities of the opposite sex. Thus, researcher V.V. Makarov emphasizes that gender is a certain type of mentality and social behavior. According to E.I.Goroshko, “in the image of a modern woman, for men the main features are one way or another connected with her attitude towards men, while for women her business qualities are the most relevant. Differences also relate to the emotional-evaluative side: men are supercritical towards modern women, giving them mostly negative characteristics, women, on the contrary, more often indicate words expressing a positive emotional assessment”.

Differences between male and female worldviews also influence the choice of a speaker's communication strategy. Thus, D.Tannen demonstrates the differences between the communication styles of men and women in the form of the corresponding binary oppositions: independence – intimacy, competition – community, public – personal. The author explains this by the peculiarities of the position of men and women in society and the inconsistency of the requirements imposed by society on representatives of different genders. In addition, examining men and women as two subcultures with different models of behavior and communication, D.Tannen believes that the misunderstandings that arise between communicants of different sexes are caused by the fact that they speak different.

Gender lectures”. The results of an experimental study conducted by S. Bailly on the material of the French language have demonstrated that, in addition to the general norm of language, there are also subjective norms of speech behavior, which are different for men and women, which determine communication strategies and the choice of speakers of certain options from the linguistic arsenal.

Conclusion. There is no doubt that the differences in the speech of men and women are very significant and affect all levels of the language system, however, it is impossible to talk about the existence of exclusively “male” and “female” languages. With regard to European languages, the attention of lin-

¹ Vakhtin N.B., Golovko E.V. Sociolinguistics and sociology of language: textbook. SPb., IC “Humanitarian Academy”, Publishing house of Europe. University in St. Petersburg, 2004, p. 76.

² Djalilova Z.O. Studies on gender linguistics in the field of Uzbek language. Academic research in educational sciences. 2021, T. 2, № 3.

guists is drawn primarily to the preference of men and women of certain language options, as well as to the factors that determine their choice.

The least developed gender component of non-European languages.. At the same time, fragmentary gender aspects of the language in intercultural comparison are presented in the works of linguists who do not consider themselves to be genderologists. Thus, I've ultimately come to a scientific conclusion that gender belonging has a great influence on human's speech and verbal interrogation in the society, as there are a lot of socio-linguistic aspects referring to both men and women, that are already described and analyzed within the given research.

Trigulova Tatyana (EFL Teacher, Uzbekistan State World Languages University)
THE STRATEGIES OF INFLUENCE ON HUMAN PERCEPTION IN POLITICAL DISCOURSE

***Annotatsiya.** Bugungi kunda tobora ko'proq tilshunoslar o'z e'tiborlarini siyosiy nutqlarga qaratmoqdalar. Bu ajablanarli emas, chunki hokimiyat odamlar orasida eng maqbul qadriyatlardan biridir. Maqolada Issers, Parshina va Mixaleva tomonidan ishlab chiqilgan strategiyalar tasnifi ko'rib chiqiladi, siyosatchilar odamlarni o'z g'oyalari qabul qilishga ishonitirish va raqiblari imidjiga salbiy munosabatni shakllantirish uchun foydalanadilar.*

***Аннотация.** Сегодня все больше лингвистов сосредотачивают свое внимание на политическом дискурсе, и это неудивительно, ведь власть является одной из самых желанных ценностей среди людей. В статье рассматривается классификация стратегий, разработанных Иссерсом, Паршиной и Михалевой, которые применяются политиками для убеждения людей принять их идеи и формирования негативного отношения к имиджу своих оппонентов.*

***Annotation.** Today more and more linguists focus their attention on political discourse and it is not surprising as power is one of the most desired values among humans. This article discusses classification of strategies, developed by Issers, Parshina and Mikhaleva, which are applied by politicians to convince people to accept their ideas and forming a negative attitude towards the image of their opponents.*

***Kalit so'zlar:** strategiya, mafkura, taktika, aloqa, siyosiy.*

***Ключевые слова:** стратегия, идеология, тактика, коммуникация, политический.*

***Key words:** strategy, ideology, tactic, communication, political.*

These days, one of the foremost prevalent and, therefore, a socially significant discourse is political discourse, which, due to its specificity, is able to reflect the most relevant phenomena of public life. Political media discourse can respond to all significant changes in society faster than other types of discourse. The definite classification of strategies related to a specific type of discourse has particular difficulties in spite of a significant number of research works concerning the strategies and tactics in terms of political and media discourses.

The application of strategies and tactics in a particular discursive space is conditioned by its fundamental purpose. Therefore, the basic characteristics of discourse should also take into account the presence of a particular number of communicative strategies and tactics, along with the attributes of their implementation. Some strategies and tactics can be used more often than others. S. Issers builds his own classification of communication strategies, founded primarily on their functional characteristics. From this perspective, the main and subsidiary strategies can be distinguished.

The main strategy is that, which has the greatest significance at a certain point of communicative interaction in relation to the hierarchy of motives and objectives. As a rule, the essential ones include strategies, having a deep effect onto the recipient, his vision of the world and value system, so as behavior. Subsidiary strategies include those that contribute to the effective organization of dialogue interaction and the optimal impact on the addressee. At the same time, the class of subsidiary strategies is subdivided into subclasses of pragmatic, dialogue and rhetorical strategies. Pragmatic, or communicative-situational, include the strategy of self-presentation, status, role, emotionally setting strategies. Strategies, which are used to control the topic and initiative can be the examples of dialogue strategies. Among the rhetorical strategies associated with the use of oratory techniques, strategies for attracting attention and dramatization stand out. It seems that the classification developed by O. S. Issers is based primarily not on the object of the discourse in its entirety, but on the objects of the members of communication. However, behind each type of discourse is one or another ideology.

Ideology to a large extent “replaces” the speaker, eliminates his subjectivity, therefore it seems logical that, in the end, the goal of discourse prevails over the goals and objectives of individual participants in communication. This seems to be true, at least in relation to the most ideologized types of discourse. O.N.Parshina, studying the speech of politicians, bases the classification of their communication strategies on the ultimate goal, which is understood as “as a predictable desired, as an idea of the result that should be achieved in relation to the addressee”.¹ Meanwhile, among the central purposes of political communication, like inducing the recipient to support a particular political force, gain authority, undermine the power of a political opponent are investigated. In point of fact, the abovementioned objectives are private attributes of the fight for power and, thus, are directly connected to the purpose of political discourse. Ultimately, O.N.Parshina distinguishes the following strategies: self-presentation, discredit, attacks, self-defense and organization of the emotional mood of the recipient, so as information-interpretive, argumentative, propaganda and manipulative strategies.

The tasks of the self-defense strategy include resisting the opponent's attack, defending one's own position and preserving one's own image. Applying it, the addressee seeks not only to protect, but also to a large extent to strengthen his position in the eyes of the electorate, to defend his political position. Thus, the main goal of the self-defense strategy coincides with the main goal of the self-presentation strategy.

The argumentative strategy aims to convince the addressee with the help of various kinds of arguments, and not necessarily exclusively rational ones. In the sphere of politics, it is important not to find and substantiate the objective truth of something, but to assert one's own point of view. Such a need leads simultaneously to freedom in handling information and certain restrictions on the selection of arguments aimed at asserting one's own point of view. The “selective” approach to argumentation is directly related to the interpretation of information in favor of the addresser or to the detriment of his opponent - tasks corresponding to the information-interpretive strategy. In turn, the argumentation in political communication is closely connected with agitation, since political communication explicitly or implicitly includes various kinds of appeals. Finally, a certain manner of handling arguments and information and their presentation affect the emotional mood of the addressee. Thus, it seems that the information-interpretative and propaganda strategies, as well as the strategy of forming the emotional mood of the addressee, are special cases of the argumentative strategy. Argumentation is one of the universal techniques that can be directed both to self-presentation and to discredit.

Although some authors (O.N.Parshina, V.A.Mishlanov) single out the manipulative strategy as a separate type, it seems that all communicative strategies of highly ideological types of discourse are manipulative to a certain extent. Accordingly, it seems logical to define linguistic manipulation as an impact carried out by linguistic means in order to arouse in the addressee intentions that are beneficial to the addressee. Each communicative strategy within highly ideological types of discourse, especially political and media discourses, so as the discourse that arises at their intersection, is used to achieve the goal behind the discourse.

Political communication takes place in conditions of constant clashes with political opponents and the struggle for the electorate. Consequently, manipulative strategies are an integral characteristic of political communication, and strategies and tactics are a means of embodying this manipulateness in communication.² O.L.Mikhaleva distinguishes only three strategies: a downward strategy, an upward strategy, and a theatrical strategy.³ Each of these strategies is implemented by a large number of tactics. At the same time, the downward strategy largely corresponds to the discrediting strategy identified by other researchers, and the upward strategy corresponds to the strategy of self-presentation. As follows from their names, the strategy of discrediting is associated with the formation of a negative image of the opponent, while the strategy of self-presentation is aimed at forming a positive image of the addresser. The theatricality strategy includes, for example, inducement and disengagement tactics, which can also be

¹ Паршина О.Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России. Автореф. дис. ...докт. филол. наук, Саратов, 2005, с. 5.

² Михалёва О.Л. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия. Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Кемерово, 2004.

³ Михалёва О.Л. Политический дискурс: способы реализации агональности. Построение гражданского общества. Материалы международного гуманитарного конгресса. Ч.3, Русский язык: его современное состояние и проблемы преподавания. Иркутск, изд-во Ирк. гос. пед. ун-та, 2002, с. 96 – 105.

considered within the framework of push and pull strategies. The situation is similar with some strategies and tactics identified in the classification of O.S. Issers.

To sum up, by reason of the ambiguity of the notion of strategy, the perplexity of the communication process, the specificities of various types of discourse and the variety of language means, compiling a single generally accepted categorization of communication strategies is a difficult task. A certain problem is also understanding of relations between the concepts of strategy and tactics, which leads to the use of additional terms. Thus, strategy is a concept of a high level of abstraction, most closely related to the purpose of discourse, while tactics is a kind of intermediate concept between strategy and linguistic means.

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA

Gulyamov Gafur, Dadamirzaev Muxammadjon Gulomkodirovich, Uktamova Munira Komiljon qizi. Tunnel tokini turli haroratlarida o'zgarishining karlovsky va tsu-esaki modelida o'rganish.....	3
Sayfulloyeva Gulnoz Sayfulloyevna. Proporsional intensivliklar modelida taqsimot funksiyasi hosilalarining yadroviy kats baholari.....	7
Жураев Турсунбай Файзиевич, Жуванов Камариддин. Гомотопически плотные подмножества гиперпространства $\exp X$ пeановского компакта X	11
Аблокулов Шерзоджон Зокир угли. Колебания вязкоупругой механической системы с конечным числом степеней свободы.....	18
Aripov Mersaid Mirsidiqovich, Matyakubov Alisher Samandarovich, Xasanov Jamshid Ozodovich. Explicit Estimate and Global Solution of a Cross-Diffusion Parabolic System not in Divergence Form.....	23
Ауупов Kutup Sautovich, Mavlonov Giyosiddin Haydarovich, Usmonov Anvarjon Abdiquodir o'g'li. Distribution of Impurity Atom Boron Concentration in Silicon in the Presence of Impurity Atom Phosphorus.....	32

FALSAFA

Исмоилов Ихтиёржон Аъзамжонович. Жазо ва унинг ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланишининг ахлоқий-фалсафий жиҳатлари.....	36
Hasanov Mirshod No'monovich. Abu Nasr Forobiyning inson haqidagi falsafiy-didaktik qarashlarining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati.....	39
Xudjaqulova Feruza Raxmatovna. Milliy mafkuraviy ong – ijtimoiy ongning tarkibiy qismi.....	42
Sagdullayeva Dilbar Shuxratovna. Modernizatsiya paradigmasining tarixiy ildizlari.....	45
Мирзахмедов Абдирашид Мамасидикович, Парпиев Икромжон Ғайбуллаевич. Ижтимоий тарбияда кўрқув фалсафаси.....	48
O'razmetov Mangubek Tursunboevich. Tasavvuf ta'limoti va Sulaymon Boqirg'oniyning ma'naviy merosi.....	52

TILSHUNOSLIK

Жумаев Санжар Жўрақулович. Тилшунослик гап контекстида модаллик маъносининг нутқий тузилма мазмунидаги ўрни.....	55
Kalandarov Aybek Ruzimbaevich, Ismoilova Onagul Ibrohimovna. Valentlik nazaryasiga dunyo olimlarining turlicha yondashuvi.....	57
Tuychiyev Soxibjon Erkinovich. Uyushiq bo'laklar haqida ayrim mulohazalar.....	59
Ражабов Феруз Умарқулович. “Бобурнома”даги айрим ономастик бирликларнинг таснифи.....	63
Xusainova Sharofat Madraimovna. Antroponimik indikatorlarning sotsiologiyistik xususiyatlari.....	65

ADABIYOTSHUNOSLIK

To'raeva Bahor Bahriddinovna. Zamonaviy romanlarda badiiy makon talqini.....	68
Kuchkarov Tukhtamurod Olimovich, Tuylanov Baxtiyor Hayitboyevich. Ajdodlar haqidagi mifologik qarashlarning rivojlanishi.....	72
Сабирова Насиба Эргашевна. Жанубий ва Шимолий Хоразм дostonчилик мактаблари.....	76
Равшанова Гулрухбегим Қахрамон қизи. Ҳажвиётда ҳажвий тип ва характерларнинг ўзига хос жиҳатлари.....	81
Атамуродова Феруза Ташмуротовна. Жон Голсуорсининг “Форсайтлар ҳақида сага” асарининг эпик туркумга хос хусусиятлари.....	86

PEDAGOGIKA

Yulbarsova Xurshida Abdullajonovna. Zamonaviy ta'limda “ijtimoiy kompetensiya” tushunchasi va mohiyati.....	89
Sabirova Zeba Vaxramovna. Talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish.....	93
Қаршиева Дилафруз Суюновна. Касбий стресс ва эмоционал сўниш синдромининг детерминантлари.....	97

Арипжанова Махфуза Акмаловна. Професионал таълим муассасаларида махсус фанларни ўқишда ўқувчиларнинг тасаввур компетенциясини ривожлантиришнинг аҳамияти.....	101
Tillayeva Nilufar Vohiddinovna. Chet tillarini muloqot uchun o‘qitish va o‘rganishda fikrlash qobiliyatini shakllantirishning dolzarbligi.....	103
Дусчанова Нилуфар Сабирбаевна. Замонавий таълим технологиялари.....	107
Madaminov Azimbek Egamberganovich. Talabalarni jismoniy madaniyat sohasida ilmiy faoliyatga yo‘naltirishning nazariy asoslari.....	113
Avazova Mohinur Tohirovna. Maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida didaktik jarayonlarni tashkil qilish....	116
Rasulova Zilola Durdimurotovna. Dasturiy ta‘lim vositalaridan foydalanib, talabalarining darsdan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etishning ahamiyati.....	118
Abdirahmonov Lazizbek. Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarida o‘z-o‘zini takomillashtirish jarayonini shakllantirish.....	123
Aliyev Iskandar Bahramovich, Masharipov Ravqat Madraximovich. Kurash bilan shug‘ullanuvchi sportchitalabalarida vestibulosomatik turg‘unlikni oshirish afzalligi.....	126
Matkarimov Azamat Farhod o‘g‘li. Texnologiya darslarida talabalarining estetik madaniyatini shakllantirish.....	129
Allaberganova Muyassar Rimberganovna, Kamilova Saboxat Qavuljonovna, Olloberganova Muyassar Davlatboy qizi, Ravshanqulov Abbas Ravshanqul o‘g‘li. Courselab dasturi asosida multimediali elektron ta‘lim resursi yaratish uslubiyoti.....	131
Ibraximov Sanjar Urunbayevich. Akmeologik yondashuv asosida bo‘lajak sport murabbiylarini sportchilar guruhidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga kasbiy pedagogik tayyorlash.....	135
Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna. Tilga ixtisoslashtirilgan OTM talabalarining xorijiy til leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda mashq va topshiriqlar tipologiyasi.....	138
Tursunqulov Elmurod Azzamqulovich, Turakulov Ibroxim Ravshanovich, Baxtiyorova Maftuna Baxtiyorovna. Jismoniy tarbiya va sport sohasi boshqarish tizimini takomillashtirish.....	142
Рузметова Новваль Вахаджановна. Педагогические условия в формировании правовой культуры будущих юристов в профессиональном образовании.....	147
Arslonbekova Rano Arslonbekovna. Knowing a Word Versus the Ability to Use: Assessing Vocabulary.....	150
Supieva Buxolida Abduvalievna. Improving the Methodology of Students' use of Internet Technology in the Process of Professional Development.....	152
Abdul-Azalova Makhina Yashnarovna. Principles of Technology Modernization and Business Process Management System.....	155
Ochilova Laylo Rajabovna, Abdullayeva Malika Erkinbayevna. Important Strategies and Approaches in Teaching for EFL Learners.....	157

ILMIY AXBOROT

To‘rayeva Umida Shuxratovna. Semantik usul bilan yasalgan yuridik terminlar.....	161
Safarov Firuz Sulaymonovich. Adabiy til tushunchasi va adabiy tilning shakllanish bosqichlari.....	163
Karimov Islombek. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida sinonim so‘zlarning qo‘llanishi.....	168
Shakurova Nargiza Xamraqulovna. “Ona” konseptining diniy, ilmiy va madaniy talqini.....	171
Pulatova Zamira Abdullayevna. Atoqli rus va ingliz adiblarining asarlarida bolalik mavzusi.....	174
Аннаева Назокат Ражапбаевна. Гендер идентификацияси педагогика фанининг тадқиқот объекти сифатида.....	176
Турумова Тамара Хакимовна, Тангрибергенова Гулора Адамбаевна. Особенности словотворчества В.В.Маяковского.....	180
Abrayeva Bahoroy Javlijevna. Analysis of Speech Styles of Uzbek Literary Language.....	183
Abdulloyeva Adiba Boboismoilovna. English Fairy Tales in the Ethnolinguistic Aspect.....	185
Masharipova Leninza Akhmedjanovna. Language as the Mirror of Ethnicity.....	188
Sagdullaeva Laura Khakimjanovna. Psychological Characteristics of the Student and the Activation of his Cognitive Process.....	190
Djalilova Zarnigor Obidovna. The Linguistic Impact of Gender Factor on Speech Conduct.....	192
Trigulova Tatyana. The Strategies of Influence on Human Perception in Political Discourse.....	195

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Турьмова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Muxabbat Salayeva**

Terishga berildi: 21.05.2022
Bosishga ruxsat etildi: 31.05.2022.
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 200. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 20
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>